TITI LIVII

PATAVINI

OPERA OMNIA

TITI
LIVII
PATAVINI
OPERA QVAE EXSTANT OMNIA

EX RECENSIONE

G. ALEX. RVPERTI

CVM SVPPLEMENTIS

FREINSHEMII

TOMVS QVINTVS.

AVGVSTAE TAVRINORVM
EX TYPIS IOSEPHI POMBA
ANNO MDCCCXXV.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS QVINTVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; Hannibal in agro tarentino aestatem consumit: et in Bruttiis Consentini ac Thurini in fidem populi romani redeunt; sed T. Pomponius Veientanus, praefectus sociorum, ab Hannone vincitur. Religio externa, novi sacrorum ritus librique vaticini Romae abolentur ab senatu. — II; Sacerdotibus aliquot mortuis alii sufficiuntur, et novi creantur magistratus, in his P. Cornelius Scipio aedilis curulis ante legitimam aetatem. Matronae quaedam accusantur probri; et ludi romani diem unum, plebeii per biduum instaurantur. — III; Q. Fulvius Flaccus III, et Ap. Claudius Pulcher consulatum ineunt. Praetores sortiuntur provincias, summaque XXIII legionum eo anno efficitur. Carvilii tribuni pl. M. Postumio Pyrgensi aliisque publicanis ob fraudem factam in iis, quae portarentur ad exercitus, dicunt mulctam, et hi in concilium plebis cuneo irrumpunt. — IV; Vim eam contra remp. factam decernit senatus, et Carvilii rei capitalis diem dicunt publicanis; qui vel in carcerem coniiciuntur, vel in exsilium abeunt. — V; P. Licinius Crassus iuvenis pontifex max. creatur: et ob inopiam iuventutis militaris conscribuntur etiam minores XVII annis, et ingenui per agros conquisiti. — VI; Residui cannensis exercitus, in veterem quietamque provinciam in Sicilia relegati, ad Marcellum, in nova ibi provincia bellum gerentem, legatos mittunt petentes, ut sub eo militare liceat, et pugnando quaerere libertatem. — VII; A Marcello ad senatum rom. et ab hoc ad illum reiiciuntur. Creantur V viri muris turribus-

que, et III viri templis reficiendis, aliique III viri sacris conquirendis donisque persignandis. Tempestates foedae et prodigia. Obsides tarentini Roma aufugiunt; sed comprehensi virgisque caesi de saxo deiiciuntur. — VIII; Propter atrocitatem huius poenae Tarenti nobiles coniurant iuvenes, quorum principes Nico et Philemenus, nocte per speciem venandi urbem egressi, eius prodendae modum ac tempus cum Hannibale componunt. — IX; Is, opera illorum usus, concubia nocte Tarentum ingreditur. — X; Praesidium romanum in arcem confugit, et Tarentini benigne a Poenis tractantur. — XI; Arcem, in peninsula positam, et muro fossaque ingenti divisam ab urbe, Hannibal alio ab ea muro ac vallo intersepire, at frustra oppugnare conatur. Vt tamen illa et mari et terra obsideatur, Tarentini naves suas, portu inclusas, inde per mediam urbem ad mare plaustris transvehunt. — XII; Religionem novam Romanis obiiciunt duo Marcii vatis carmina, quorum altero cladem cannensem, altero finem belli punici praedixerat, si quotannis Apollini comiter fierent ludi, et decemviri graeco ritu hostiis maioribus sacra facerent. Vtrumque Patres decernunt, et haec est origo ludorum Apollinarium, quos populus spectavit coronatus. — XIII; Capuam circumsidere parant consules, eodemque Hanno ex Bruttiis cum exercitu mittitur, ut frumenti prius copiam faciat Campanis. Qua de re a Beneventanis certior factus Fulvius consul Boviano proficiscitur in Campaniam,' et castra Hannonis paulo ante lucem aggreditur. — XIV; Quae, etsi arduo posita loco, capiuntur, et Hanno cum paucis in Bruttios redit. — XV; Hannibal Campanis duo millia equitum auxilio mittit: Romani autem tarentinam arcem frumento praesidioque, quod Metaponti fuerat, instruunt. Itaque Metapontini, metu, quo tenebantur, liberati, deficiunt ad Hannibalem, eorumque exemplum eadem ora maris et Thurini sequuntur. Consules Ti. Gracchum ex Lucanis Beneventum venire iubent, et inde in campanum agrum legiones ducunt ad Capuam oppugnandam. — XVI; Gracchus, priusquam ex Lucanis movet, sacrificans tristi terretur prodigio, et mox, a Flavio hospite suo Lucano deductus in insidias, a Magone paratas, cum suis perit. — XVII; Mortis funerisque eius varia est fama. — XVIII; Consules ad Capuam pugna incaute inita funduntur, et Campanis crescit animus; sed mox minuitur singulari certamine inter Badium Campanum et T. Quintium Crispinum, perfamiliari hospitio iunctos. — XIX;

Hannibal, Capuam profectus, aequo ibi marte cum Romanis confligit, et Appium consulem, abeuntem in Lucanos, sed alio itinere redeuntem, sequutus obviam venit M. Centenio Penulae, stolido homini, et insigni olim inter primi pili centuriones et corporis et animi magnitudine, qui, acceptis a senatu octo hominum millibus, et duplicato prope exercitu, conserit pugnam, atque cum plerisque suorum cadit. — XX; Capua a consulibus iterum summa vi obsidetur: in Lucanis autem volonum exercitus, mortuo Graccho, ab signis discedit; et Hannibal in Apuliam castra movet, oblata nova occasione inscii ducis exercitusque opprimendi. — XXI; Cn. Fulvius Flaccus praetor, stultitia et temeritate Centenio par, non animo, Poeno adventante, in aciem educit copias, caeco impetu ruentes, suoque arbitrio tum consistentes, tum deserentes locum; et, ubi confestim rem inclinatam videt, cum paucis equitibus effugit. — XXII; Reliquiae duorum exercituum desertoresque de exercitu volonum conquiruntur; et Capua a consulibus ac Claudio Nerone praetore duplici fossa valloque cingitur. Hannibal arcem tarentinam Brundisiumque frustra tentat, et, precibus legatorum Campanorum adductus, regreditur Capuam. — XXIII; Interea Syracusarum oppugnatio ad finem venit, adiuta proditione intestina et die festo Dianae, quo oppidani vino somnoque gravantur. Nocte proxima Romani scalis evadunt in murum, — XXIV; et Hexapylon Epipolasque capiunt. Sub lucem Marcellus omnibus cum copiis urbem ingreditur, reputansque secum, omnia mox arsura, illacrymat. — XXV; Achradinam murosque Epicydes et transfugae tenent, Euryalumque arcem tuetur Philodemus argivus: Neapolis vero et Tyche a Romanis diripiuntur. — XXVI; Peste absumuntur multi Romani omnesque fere Poeni cum ipsis ducibus Hippocrate et Himilcone, qui repente advenerant. — XXVII; Bomilcar cum classe punica ingentique commeatu adventat, et Epicydes navigat ad eum, metuens, ne ob ventos adversos Africam repetat. Sed ubi tendere ad se romanas naves vident circa Pachynum promont., ille Tarentum, hic Agrigentum petit. — XXVIII; Exercitus Siculorum praefectos Epicydis interficiunt, et multitudine ad concionem vocata exponunt, quae pacta iam habeant cum Marcello. — XXIX; Tum ad hunc Syracusani mittunt legatos, omnesque pleni sunt bonae spei, praeter transfugas et mercenarios, qui verentes, ne tradantur Romanis, praetores multosque cives obtruncant, et

sex praefectos creant, ut terni praesint Achradinae ac Naso. — XXX; Vnus ex iis, Mericus hispanus, Achradinam prodit Marcello, et agminibus armatorum eo concurrentibus ab Naso; haec quoque urbis pars a Romanis, navibus ad eum expositis, capitur. — XXXI; Transfugis spatium locusque fugae datur, et Syracusani, omni tandem liberi metu, Marcello se permittunt. Inde urbs diripienda militi datur; in quo tumultu Archimedes perit. Frumentum quoque in tempore Syracusas mittit T. Otacilius, qui agros circa Vticam depopulatus erat. — XXXII; In Hispania Scipiones bifariam ita dividunt exercitum, ut Publius duas eius partes adversus Magonem et Hasdrubalem, Gisgonis filium, Cnaeus tertiam partem adiunctis xx mill. Celtiberis adversus Hasdrubalem Barcinum ducat. — XXXIII; Celtiberi, magna mercede a Poenis sollicitati, abeunt domos, et Cn. Scipio, nunc impar propinquo hosti, retro cedit. — XXXIV; Par terror, periculum maius fratrem urget tum a Masinissa, socio Poenorum, qui cum equitatu Numidarum saepius interdiu agmen et noctu castra eius incursu turbat, tum ab Indibili, qui Poenis adducit auxilia. Huic obviam it P. Scipio, et primum in pugna superior est; sed, advenientibus Numidis et paulo post ducibus Poenorum, anceps fit proelium, in quo ipse cadit, et Romani profligantur. — XXXV; Tum tres poeni duces coniungunt se adversus Cn. Scipionem, qui, quantum potest, recedit, — XXXVI; et tumulum capit. Is quia nudus nec satis arduus est, Romani clitellas sarcinasque accumulatas loco valli obiiciunt hostibus: at mox pauci ab multis cum ipso duce caeduntur. — XXXVII; L. Marcius Septimi filius et T. Fonteius utriusque exercitus reliquias colligunt iunguntque. Ille dux creatur, et Hasdrubalem, Gisgonis filium, a vallo repellit. — XXXVIII; Neque eo contentus milites ad castra illius ultro oppugnanda adhortatur: — XXXIX; et proxima nocte tum haec, tum proxima Poenorum capit castra. — XL; Marcellus, captis Syracusis ceterisque in Sicilia magna fide et integritate compositis, ornamenta urbis Romam devehit: unde primum initium mirandi graecarum artium opera, et sacra profanaque spoliandi factum est. Bellum quidem reparatur ab Epicyde, Hannone et potissimum Mutiue Libyphoenice ac fortissimo Numidarum duce, qui totam Siciliam brevi tempore implet nominis sui fama. — XLI; Hoc tamen absente illi, gloriae eius obtrectantes, cum Marcello committunt pugnam, in qua Numidae

stant quieti, Poenique ingentem accipiunt cladem. Novi consules praetoresque creantur Romae.

I. Dum haec in Africa atque in Hispania geruntur, Hannibal in agro tarentino aestatem consumpsit, spe per proditionem urbis Tarentinorum potiundae. Ipsorum interim et Sallentinorum [1] ignobiles urbes ad eum defecerunt. Eodem tempore in Bruttiis ex duodecim populis [2], qui anno priore ad Poenos desciverant, Consentini et Thurini in fidem populi romani redierunt. Et plures rediissent, ni T. Pomponius Veientanus, praefectus socium [3], prosperis aliquot populationibus in agro bruttio iusti ducis speciem nactus, tumultuario exercitu coacto, cum Hannone conflixisset. Magna ibi vis hominum, sed inconditae turbae agrestium servorumque, caesa aut capta est: minimumque iacturae fuit, quod praefectus inter ceteros est captus, et tum temerariae pugnae auctor, et ante publicanus, omnibus malis artibus et reipublicae et societatibus[4] infidus damnosusque. Sempronius consul in Lucanis multa proelia parva, haud ullum dignum memoratu, fecit; et ignobilia oppida Lucanorum aliquot expugnavit. Quo diutius trahebatur bellum, et variabant secundae adversaeque res non fortunam magis, quam animos, hominum; tanta

Cap. I. 1. *Ipsorum interim et Sallentinorum* (vide ad X, 2, n. 2) lege, ut *ipsi* sint Tarentini; Ruben. et Gron.

2. *In Bruttiis ex XII populis* etc. Conf. ad XXII, 61, n. 11. — *Consentini*; vide supra ad VIII, 24, n. 4.— *Thurini*; vide ad X, 2, n. 2.

3. *Praefectus socium*; vide supra ad VIII, 36, n. 5. — *Tumultuario exercitu*; vide ad I, 37, n. 4. — *Inconditae turbae*; vide supra ad librum XXI, cap. 57, n. 11.

4. *Publicanus ... societatibus infidus*; vide ad V, 23, n. 6. « Hinc apparet, praefectos sociorum cives romanos fuisse: neque enim alii, ut puto, quam cives, ad publica conducenda admittebantur. Idem ex XXVII, 41; XXXIII, 36; XXXIV, 47, et XXXV, 5, colligitur; » Duk.

religio, et ea magna ex parte externa, civitatem incessit, ut aut homines, aut dii repente alii viderentur facti. Nec iam in secreto modo atque intra parietes abolebantur romani ritus; sed in publico etiam ac foro Capitolioque mulierum turba erat, nec sacrificantium, nec precantium deos patrio more. Sacrificuli ac vates[5] ceperant hominum mentes: quorum numerum auxit rustica plebs, ex incultis diutino bello infestisque agris egestate et metu in Vrbem compulsa, et quaestus ex alieno errore[6] facilis, quem velut ex concessae artis usu exercebant. Primo secretae bonorum indignationes exaudiebantur, deinde ad Patres etiam et ad publicam querimoniam excessit res. Incusati graviter ab senatu aediles[7] triumvirique capitales, quod non prohiberent, quum emovere eam multitudinem e foro, ac disiicere apparatus sacrorum conati essent, haud procul abfuit, quin violarentur. Vbi potentius iam esse id malum apparuit, quam ut minores per magistratus sedaretur, M. Atilio, praetori Vrbis, negotium ab senatu datum est, ut his religionibus populum liberaret. Is et in concione sena-

5. *Intra parietes* (domi) *abolebantur romani ritus* ... *Sacrificuli ac vates* etc. Vide ad I, 23, n. 1; IV, 30, n. 5, et XXXIX, 8 sq. — *In publico*; vide ad II, 24, n. 6.

6. *Quaestus ex alieno*, aliorum, *errore*, superstitione et stultitia, *facilis*, facile capiendus. — *Ad publicam querimoniam excessit res*; vide supra ad III, 41, n. 6.

7. *Incusati graviter ab senatu aediles*, scil. plebis (conf. IV, 30, et ad II, 33, n. 3) *triumvirique capitales*, qui praeerant carceribus suppliciisque; unde etiam *triumviri carceris* appellantur XXXII, 26 extr. Vide Epit. lib. XI, et ad Tac. Annal. V, 9, n. 5. — *M. Atilio* tum h. l. tum cap. 3 et 12, pro vulg. *M. Aemilio* legendum esse, iam recte monuit Sigon. nam ille fuit praetor urbanus, hic peregrinus, qui deinde Luceriam provinciam habuit: vide ad XXIV, 44; et XXV, 3. *Praetori Vrbis*, ut XXII, 33, n. 6; XXVI, 3, n. 4; XXVII, 4, 22, 33; XXXI, 9; XXXII, 26. Frequentius est *praetor urbanus*, et *urbis* e comp. scrib. *urb.* fieri potuit; Duk.

tusconsultum recitavit, et edixit, *Vt, quicumque libros vaticinos*[8] *precationesve aut artem sacrificandi conscriptam haberet, eos libros omnes literasque ad se ante calendas apriles deferret: neu quis, in publico sacrove loco, novo aut externo ritu sacrificaret.*

II. Et aliquot publici sacerdotes mortui eo anno sunt: L. Cornelius Lentulus pontifex maximus, et C. Papirius C. F. Maso pontifex, et P. Furius Philus augur, et C. Papirius L. F. Maso decemvir[1] sacrorum. In Lentuli locum M. Cornelius Cethegus, in Papirii Cn. Servilius Caepio, pontifices suffecti sunt. Augur creatus L. Quintius Flamininus, decemvir sacrorum L. Cornelius Lentulus. Comitiorum consularium iam adpetebat tempus[2]; sed, quia consules a bello intentos avocare non placebat, Ti. Sempronius consul comitiorum causa dictatorem dixit C. Cladium Centhonem: ab eo magister equitum est dictus Q. Fulvius Flaccus. Dictator primo comitiali die[3] creavit consules Q. Fulvium Flaccum, magistrum equitum, et Ap. Claudium Pulchrum, cui Sicilia provincia in praetura fuerat. Tum praetores creati Cn. Fulvius Flaccus, C. Claudius Nero, M. Iunius Silanus, P. Cornelius Sulla. Comitiis perfectis, dictator magistratu abiit. Aedilis curulis fuit eo anno[4] cum M. Cornelio Cethe-

8. *Libros vaticinos*, quales itaque iam tum circumlati a fraudulentis vaticinatoribus. Confer XXXIX, 16; ad Tac. Ann. VI, 12, et Suet. Aug. 31. — *Literasque*; vide VI, 1, n. 2.

Cap. II. 1. *Decemvir sacrorum*; vid. ad III, 10, n. 6.

2. *Adpetebat tempus*; vide ad V, 19, n. 2. Mox *consules bello intentos advocare* leg. e 2 MSS. Doër.

3. *Primo comitiali die*; vide supra ad III, 11, n. 1.

4. *Aedilis curulis fuit eo anno* (sc. quo hi consules ac praetores in annum seq. creati sunt; Duk. et Pigh.) *P. Cornelius Scipio cum M. Cornelio Cethego*: at, si Polybio, X, 4 et 5, atque Velleio, II, 8, fides habenda, cum L. Cornelio Scipione fratre germano. Itaque Livius alios auctores secutus est; nisi leg. *cum L. Cornelio fratre germano* .·. . *quod nondum ad petendum legitima aetas esset*; ergo lex Villia, ann. Vrb. 573 lata, non

go P. Cornelius Scipio, cui post Africano fuit cognomen. Huic petenti aedilitatem quum obsisterent tribuni plebis, negantes rationem eius habendam esse, quod nondum ad petendum legitima aetas esset: « Si » me, inquit, omnes Quirites aedilem facere volunt, » satis annorum habeo. » Tanto inde favore ad suffragium ferendum in tribus discursum est [5], ut tribuni repente incepto destiterint. Aedilitia largitio haec fuit [6]: ludi romani pro temporis illius copiis magnifice facti et diem unum instaurati, et congii olei in vicos singulos dati. L. Villius Tappulus et M. Fundanius Fundulus, aediles plebeii, aliquot matronas apud populum probri [7] accusarunt; quasdam ex

prima fuit annalis, seu annaria, sed prima potius, quae accurate definivit anuos singulorum magistratuum: unde etiam familiae eius inditum cognomen *Annalium*; vide XL, 44 pr. Hac lege Villia anni videntur constituti quaestnrae 31, aedilitati curuli 37, praeturae 40, consulatui 43; nam his annis eos magistratna gessit Cicero, qui suo se quemque anno gessisse gloriator Agr. II, 2, al. Annos vero 22 ferme natus erat Scipio (cf. ad XXVI, 18, n. 5), et ne quidem gesserat quaesturam. Similia exempla vide VII, 26; XXIII, 24, 30; XXV, 41; XXVIII, 38; XXIX, 38, et XXXII, 7, n. 4 et n. 6. « Ex his locis manifestum fit, neque hoc tempore, neque aliquot post annis adhuc quidquam de annis singulorum magistratuum constitutum fuisse. Legem vero fuisse, quae cives ante certam aetatem a quorumcumque honorum civilium petitione submoveret, probabile fit vel ex Polyb. VI, 17, qui dicit, nemini licuisse magistratum urbanum capere, qui nondum X stipendia fecisset. Id tamen semper rigide servatum fuisse, affirmare nolim. » Duk. Livium errasse, vel per prolepsin loquntum esse, putabat Perizonius ad Valer. Max. I, 1, p. 13. Conf. Drakenb. ad XL, 44, et Ernesti Clav. Cicer. p. 7.

5. *Ad suffragium ferendum in tribus discursum est*, malim *in ovile* vel *septum*. Conf. ad III, 51, n. 3, et X, 13, cap. 9.

6. *Aedilitia largitio haec fuit*, h. e. munera, a novis aedilibus populo data, fuere haec: *ludi romani .... instaurati*; vide ad II, 36, n. 1. — *Congii olei in vicos singulos dati*; confer ad Tac. Annal. XIV, 47, n. 4. *In viros s. d.* leg. nam illa largitio haud magna fuisset; Periz. Non video causam, cur Lips. Elect. I, 8, hanc largitionem soli Scipioni tribuat; Duker. *Congius* 7 sextarii; Stroth. *Congiaria* inde dicta dona proprie talia (vini et olei), sed deinde quaelibet, popolo data, ut et militibus, etsi haec saepius *donativa* vocabantur. Conf. ad XXXVII, 57, n. 2.

7. *Aediles plebeii aliquot matronas probri accusarunt* etc. Vide ad VIII, 22, n. 2. — *Ludi plebeii per biduum*

eis damnatas in exsilium egerunt. Ludi plebeii per biduum instaurati; et Iovis epulum fuit ludorum causa.

III. Q. Fulvius Flaccus tertium, Ap. Claudius consulatum ineunt. Et praetores provincias sortiti[1] sunt; P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam, quae duorum ante sors fuerat, Cn. Fulvius Flaccus Apuliam, C. Claudius Nero Suessulam[2], M. Iunius Silanus Tuscos. Consulibus bellum cum Hannibale et binae legiones decretae: alter a Q. Fabio superioris anni consule, alter a Fulvio Centumalo acciperet[3]. Praetorum, Fulvii Flacci, quae Luceriae sub Aemilio praetore; Neronis Claudii, quae in Piceno sub C. Terentio fuissent, legiones essent. Supplementum in eas quisque scriberet sibi. M. Iunio in Tuscos legiones urbanae prioris anni datae. Ti. Sempronio Graccho et P. Sempronio Tuditano imperium provinciaeque Lucani et Galliae[4] cum suis exercitibus proro-

instaurati (vide ad II, 36, n. 1), *et Iovis epulum fuit ludorum causa*, ut passim; vid. Ind. Hoc Ciceroni dicitur *sacrificium epulare ludorum*, h. e. sacrificium Iovi factum, et coniunctum cum ludis laotisque epulis, quas una cum sacro olim *triumviri*, vel *tres viri*, postea *septemviri epulones* seu *epulonum* curabant; vide ad XXXIII, 42, n. 1; XL, 42, n. 2; Cic. Or. III, 19, et de Harusp. Resp. 10.

Cap. III. 1. *Praetores provincias sortiti sunt*, *P. Cornelius Sulla urbanam et peregrinam* provinciam, *quae duorum ante sors fuerat* etc. Vide ad II, 40, n. 9; III, 2, n. 1, et XXV, 41, n. 8.

2. *C. Claudius Nero Suessulam*; vid. ad II, 40, n. 9.

3. *Alter a Fulvio Centum. acciperet*, h. e. ut acciperet decretum est. Sic et mox *legiones essent* et *scriberet*. Cf. ad XXIV, 44, n. 2. Pro *quisque scriberet* plerique MSS. *ipse scriberet*, et quidam *ipsi scriberent*. — Testibus Creverio et Gronovio, nullus e MSS. tenet *quisque*; quamplurimi *ipse*; quidam, quos inter Victor., Lov. 2 et Hav., *ipsi scriberent*, quod recepit clarissimus ille nostras Livii interpres. Si *ipse* legendum est, ad Claudium Neronem solum respexerit Livius, quum Terentii legiones morbo vel quo alio casu imminutae esse possent: si *ipsi* tuearis, intelligendi sunt ambo praetores modo appellati; quorum in legiones supplementum non consules, ut mos erat, sed *ipsi* praetores scribere iubentur. Lem.

4. *Provinciaeque Lucani et Galliae*: in MS. Flor. a manu secunda *Lucaniae*, prob. Strothio. Praestiterit *Lu-*

gatae: item P. Lentulo, qua vetus provincia in Sicilia esset; M. Marcello Syracusae, et qua Hieronis regnum fuisset: T. Otacilio classis: Graecia M. Valerio: Sardinia Q. Mucio Scaevolae; Hispaniae P. et Cn. Corneliis [5]. Ad veteres exercitus duae urbanae legiones a consulibus scriptae, summaque trium et viginti legionum eo anno effecta est. Delectum consulum M. Postumii Pyrgensis cum magno prope motu rerum factum impediit. Publicanus erat Postumius, qui multis annis parem fraude avaritiaque neminem in civitate habuerat, praeter T. Pomponium Veientanum, quem, populantem temere agros in Lucanis, ductu Hannonis priore anno ceperant Carthaginienses. Hi, quia publicum periculum erat a vi [6] tempestatis in iis, quae portarentur ad exercitus, et ementiti erant falsa naufragia, et ea ipsa, quae vera renuntiaverant, fraude ipsorum facta erant, non casu. In veteres quassasque naves paucis et parvi pretii rebus impositis, quum mersissent eas in alto,

cania: sed et populus, adversus quem bellum geritur, *provincia* saepissime dicitur, ut supra *Tusci.* Pro *Galliae* quaedam edd. antt. *Gallia*, rectius, puto; vide ad XXIV, 44, n. 2. — *Qua parte vetus provincia in Sicilia esset;* vide ad XXIV, 44, n. 3. — *Syracusae;* vide ad II, 40, n. 9.

5. *Hispaniae* (citerior et ulterior) *P. et Cn. Corneliis* Scipionibus. «Non liquet, quomodo Hispaniae prorogatae fuerint Cn. Scipioni, qui legatus tantum fratris fuisse videtur; vide XXI, 17, 32, 40; XXII, 22. Forte imperium ei post an. Vrb. cond. 536, quo P. Scipio in Hispaniam venit, a populo extra ordinem datum, quum privatus esset. Sed hoc nusquam ante prodidit Livius. Vtrique *imperatores romani* vocantur XXV, 32, 37; XXVI, 2, 41; sed ita quoque magister equitum VIII, 30, 33.» Duk. — *Publicanus erat Postumius;* vide ad V, 23, n. 6. — *T. Pomponium Veientanum* etc. Vide cap. 1.

6. *Hi* (Postumius et Pomponius), *quia publicum periculum erat a vi tempestatis;* vide ad XXIII, 49, n. 2, ubi similiter a publicanis conducta legimus omnia, *ad exercitus portanda* navibus. Confer supra ad V, 23, n. 6. — *Ementiti erant falsa naufragia:* ita optimi MSS., non *facta n.*; neque est quod nos offendat ille, si quis est, pleonasmus; Gronov. Mox pro *ementiebantur* forte leg. *comminiscebantur.* At vide ad I, 3, n. 8.

exceptis in praeparatas scaphas nautis, multiplices fuisse merces ementiebantur. Ea fraus indicata M. Atilio praetori priore anno fuerat, ac per eum ad senatum delata, nec tamen ullo senatusconsulto notata [7]; quia Patres ordinem publicanorum [8] in tali tempore offensum nolebant. Populus severior vindex fraudis erat; excitatique tandem duo tribuni plebis Sp. et L. Carvilii, quum rem invisam infamemque cernerent, ducentum millium [9] aeris mulctam M. Postumio dixerunt. Cui certandae quum dies advenisset, conciliumque tam frequens plebis adesset, ut multitudinem area Capitolii [10] vix caperet; perorata causa, spes una videbatur esse, si C. Servilius Casca tribunus plebis, qui propinquus cognatusque Postumio erat, prius, quam ad suffragium tribus vocarentur, intercessisset. Testibus datis, tribuni populum submoverunt [11]; sitellaque allata est, ut sortirentur,

7. *Nec tamen ullo senatusconsulto notata*; vide ad XXVII, 25, n. 3.

8. *Ordinem publicanorum*, ut *ordo scribarum*, *libertinorum* etc.; nam *ordo* est omne hominum genus. — *Offensum nolebant*, scil. ob inopiam aerarii. Cf. XXIII, 48, 49.

9. *Ducentum millium aeris*. Si intelligatur aes grave, ut fieri debere videtur, ducenta millia aeris aestimanda sunt marcis argenti Paris. 312, cum unciis 4. Lem. — *Mulctam M. Postumio dixerunt* tribuni: nam *mulcta* a magistratu *dicitur* seu *indicitur*, *petitur* et *irrogatur* alicui, lege de ea ad populum lata; deinceps *certatur mulcta*, h. c. de ea in comitiis, populo in suffragium misso (ut *vincere iudicium*, seu *sponsionem*, νικᾶν μάχην et μάχῃ· Cf. Ern. Clav. Cic. v. *Vincere*); denique vel *iubetur* vel *remittitur* a populo. Conf. Cic. Phil. XI, 8; de Leg. III, 3, 6, et pro Mil. 14; infra cap. 4, n. 4 (ubi *omisso mulctae certatio*, ut 26, 3, in iudicio Cn. Fulvii); Sigon. de Iudic. II, 10, et Gruch. de Comil. II, 2, in fine.

10. *Area Capitolii*; vide ad I, 6, n. 5. — *Perorata causa*, hoc est, exposita, seu tractata re a tribunis in concione ad populum habita. — *Propinquus cognatusque*; f. *cognatione*.

11. *Testibus datis*, *tribuni populum submoverunt*; vide II, 56, n. 9; III, 14, n. 4, et III, 71, n. 1. — *Sitella*; vide ad XXI, 42, n. 2. — *Ut sortirentur*, sorte educerentur tribus, *ubi*, in quibus, *Latini*, cives rom. facti, *suffragium ferrent*; Sigon. Sed *Latini* ab h. l. alieni, et frustra vulgatum defendere conantur Douiat. ad hunc loc. Gruch. de Comit. II, 3 extr. et Sigon. Ant. Iur. Ital. I, 4. Cf. Spanhem. Orb. Rom. I, 7, et Gron. Ep.

ubi Latini suffragium ferrent. Interim publicani Cascae instare, ut concilio diem[12] eximeret. Populus reclamare: et forte in cornu primus sedebat Casca, cui simul metus pudorque animum[13] versabat. Quum in eo parum praesidii esset, turbandae rei causa publicani per vacuum in submoto[14] locum cuneo irruperunt, iurgantes simul cum populo tribunisque. Nec

218, in Syll. Epist. Burm. tom. III; *ut sortirentur tribus*, scilicet quae esset praerogativa, *ac dein suffragium ferrent* (coni. Gron. *ut sortirentur, ac sortiti s. f.* vel potius *ubi* (quo ordine) *laturi suffr. essent* Stroth. *ut s., qui suffr. ferrent* Doër.

12. *Vt concilio diem eximeret*; vid. ad I, 50, n. 6. — *In cornu*, in extrema aut primore parte subselliorum, in arcum aut semicirculi formam collocatorum, in quibus sedebant tribuni plebis (nam subsellia sunt tribunorum, non tribunal; etsi eos, qui cum populo agebant, de loco superiore egisse certum est, et hoc etiam *in capite primore* subselliorum dici potest, ut apud Sidon. Ep. I, 7, *in imo capite subselliorum consedit*); ut *cornu* saepe de extrema multarum rerum parte dicitur; Duker. et Stroth. Confer ad Tac. Ann. I, 75, n. 1; ad Suet. Tib. 33, et intpp. Valer. Max. V, 7, ext. 2.

13. *Metus pudorque animum versabat*; vide ad II, 45, n. 6.

14. *Publicani per vacuum submoto* populo, vel *in submoto*, in ea parte, unde populus submotus erat (ut forte *submoto incedere* XXVIII, 27, n. 10), *locum* concilii *cuneo* (vide ad II, 50, n. 8) *irruperunt* ex emend. Gronov. cuius nota est: «*Submoto incedere* vel *agere* dicebantur magistratus roman. (vide ad III, 14, n. 4) quum inter frequentiam hominum, lictorum ministerio et animadversione cedere locumque dare iussum, progrediebantur, vel agebant. Ita hic *vacuus submoto locus*, qui, per viatores tribunicios discedere iussa plebe, inter ipsam et tribunos interlucebat et intervallum faciebat: in quod irrupisse publicanos et tribunos a plebe interclusisse, cum utrisque iurgantes, ex capite sequenti liquet. Tribuni ius submovendi non habebant; tamen in conciliis submoto considebant; cf. II, 56.» Ex eiusdem MS. Put. lectione (*in summo tolo cuneo i.*) efficiebat hanc: *in submotos cuneo i.* sed legere malebat: *in vacuum per submotos locum c. i.* id est, facto cuneo per turbam irruperunt in eum locum, quem antea plebis pars occupaverat, qua submota locus ille erat vacuefactus; ut ita starent inter plebem et tribunos suffragia colligentes: quod ex cap. seq. patet. *Per vacuum a submotis locum*, ubi tribuni populum submoverant, *cuneo irruperunt* (ne ipsi quoque submoveri possent) coni. Doër. Cui lectioni idem adversatur, quod contra Gron. monuit Stroth., ita non opus fuisse *cuneo*, quo non in *vacuum locum*, sed in confertam turbam irrumpatur, ut fiat via. In plerisque MSS. est *in submoto loco in eo* vel *eos irruperunt*; in quibusdam *meo* pro *in eo*, et *summo* pro *submoto*, in edd. ante Gron. *vi summa occupato loco in eos i.*

procul dimicatione res erat, quum Fulvius consul tribunis, « Nonne videtis, inquit, vos in ordinem » coactos esse[15], et rem ad seditionem spectare[16], » ni propere dimittitis plebis concilium? »

IV. Plebe dimissa, senatus vocatur, et consules referunt de concilio plebis turbato vi atque audacia publicanorum. *M. Furium Camillum, cuius exsilium ruina Vrbis sequuta fuerit, damnari se ab iratis civibus*[1] *passum esse. Decemviros ante eum, quorum legibus ad eam diem viverent, multos postea principes civitatis, iudicium de se populi passos. Postumium Pyrgensem suffragium populo romano extorsisse, concilium plebis sustulisse, tribunos in ordinem*[2] *coëgisse, contra populum romanum aciem instruxisse, locum occupasse, ut tribunos a plebe intercluderet, tribus in suffragium vocari prohiberet. Nihil aliud a caede ac dimicatione continuisse homines, nisi patientiam magistratuum, quod cesserint*[3] *in praesentia furori atque audaciae paucorum, vincique se ac populum romanum passi sint: et comitia, quae reus vi atque armis prohibiturus erat, ne causa quaerentibus dimicationem daretur, voluntate ipsius sustulerint.* Haec quum ab opti-

15. *Vos in ordinem coactos esse*; vide ad III, 35, n. 7.

16. *Rem ad seditionem spectare*; vide ad I, 9, n. 3.

CAP. IV. 1. *Damnari se ab iratis civibus*: ita optimi MSS. *Ingratis* edd. ante Gron. qui monet, credibilius esse utique, immoderato affectui, quam pravo animo dedecus id consules delegasse. Res nota ex V, 32.

2. *Tribunos in ordinem coëgisse*; vide ad III, 35, n. 7.

3. *Patientiam magistratuum, quod cesserint*, forte *qui cesserint*; Gron. — *Voluntate ipsius sustulerint*, « immo *voluntate ipsi sustulerint*, vel *vol. ipsi sua sust.*, ut III, 41; V, 17; XXX, 7; XXXV, 45, et Cic. pro Lig. 3; de Fin. II, 20: nam etiam voluntate illius sublata fuissent, si vis et arma effectum habuissent, et hoc dicit Livius, eos comitia, quae Postumius vi atque armis prohibiturus erat, ultro ac sponte sua sustulisse »; Duk. Mox *pro atrocitate rei iacta* (vide ad II, 12, n. 7) recte, opinor, reposuit Gron. ex coni. Vrsini.

mo quoque pro atrocitate rei acta essent, vimque eam contra rempublicam et pernicioso exemplo factam, senatus decresset; confestim Carvilii tribuni plebis, omissa mulctae certatione [4], rei capitalis diem Postumio dixerunt; ac, ni vades daret, prehendi a viatore atque in carcerem duci iusserunt. Postumius, vadibus datis, non adfuit. Tribuni plebem rogaverunt, plebesque ita scivit [5]: *Si M. Postumius ante calendas maias non prodisset, citatusque eo die non respondisset neque excusatus esset; videri eum in exsilio esse, bonaque eius venire, ipsi aqua et igni placere interdici.* Singulis deinde eorum, qui turbae ac tumultus conciatores fuerant, rei capitalis diem dicere ac vades poscere coeperunt. Primo non dantes, deinde etiam eos, qui dare possent, in carcerem coniiciebant: cuius rei periculum vitantes plerique in exsilium abierunt.

V. Hunc fraus publicanorum, deinde fraudem audacia protegens, exitum habuit. Comitia inde pontifici maximo creando sunt habita: ea comitia novus pontifex M. Cornelius Cethegus habuit [1]. Tres ingenti

4. *Omissa mulctae certatione* (vide ad cap. 3, n. 9), *rei capitalis diem P. dixerunt*; vide ad II, 35, n. 1, et III, 11, n. 4. — *Ni vades daret* (vide ad III, 13, n. 9), *prehendi a viatore*; vide ad II, 56, n. 10. — *Non adfuit*, scilicet in iudicio, die dicta, ut mox *prodisset.*

5. *Tribuni plebem rogaverunt, plebesque ita scivit*; vide IV, 58, n. 10. —*Citatusque eo die non respondisset*: nam *respondere* dicitur et reus et accusator, quum die dicta adsunt. Cf. ad XXXIX, 18, n. 1. — *Ipsi aqua et igni placere interdici*; vide ad Tac. Ann. I, 3, n. 23.

Cap. V. 1. *Ea comitia novus pontifex Cethegus habuit*: confer cap. 2, pr. nam erant tum VIII pontifices (vide X, 6 et 9), et ex his unus pontifex max.: quo mortuo, primum novus pontifex cooptabatur (a collegio pontificum) ad supplendum collegium et numerum VIII pontificum: ex his vero VIII deinde unus comitiis tributis pontifex max. creabatur; Duker. Cf. cap. 2, ad III, 54, n. 2; XXXIX, 46 pr.; XL, 42; Gruch. de Comit. II, 2 et 3; Noris. ad Cenot. Pis. diss. I, cap. 5. Cooptatio illa sublata an. Vrb. cond. 649, lege Domitia; vide ad XXIII, 21, n. 5. — *Ea comitia novus*

certamine petierunt: Q. Fulvius Flaccus consul, qui et ante bis consul et censor fuerat; et T. Manlius Torquatus, et ipse duobus consulatibus et censura insignis; et P. Licinius Crassus, qui et aedilitatem curulem petiturus erat. Hic senes honoratosque iuvenis in eo certamine vicit. Ante hunc, intra centum annos et viginti, nemo praeter P. Cornelium Calussam [2], pontifex maximus creatus fuerat, qui sella curuli non sedisset. Consules quum aegre delectum conficerent, quod inopia iuniorum non facile in utrumque, ut et novae urbanae legiones, et supplementum veteribus scriberetur, sufficiebat; senatus *absistere eos incepto* vetuit, *et triumviros binos creari* iussit: *alteros, qui citra, alteros, qui ultra quinquagesimum lapidem in pagis forisque et conciliabulis*[3] *om-*

pontifex habuit; vide ad III, 54, n. 2. — *Q. Fulvius Flaccus* et *T. Manlius Torquatus* etiam pontifices erant. De illo vide XXIII, 21; de hoc Livius id forte tradidit in libris deperditis.

2. *P. Cornelium Calussam*, forte leg. *Caesullam* cum Gron. (ex Festo: *Raviliae a ravis oculis, quemadmodum a caesiis Caesullae*) vel potius *Scapulam* cum Sigon. Confer VIII, 22 pr. et Pigh. in Ann. ad an. 425, pag. 337.

3. *In pagis forisque et conciliabulis*, de quibus multa dixit Donatus ad XL, 19. *Pagi*, vici, propr. in locis montanis ipsaque natura munitis, quae vel Numa vel Servius Tullius (nam utrumque tradit Dion. II, pag. 135, et IV, pag. 220, ed. Sylb.) perfugia fecit rusticis et πάγους (colles) dixit. Conf. ad XXXI, 30, n. 3, et Ernesti clav. Cic. *Fora* oppidula ubi statis diebus habebantur nundinae iusque dicebatur, verbi causa, *Forum Appii*, *Livii*, *Iulii* etc. Confer Doëring. ad Cic. Cat. I, 9; Sigon. Ant. Iur. Ital. II, 15; Turneb. Advers. I, 11, et Marc. Donat. inf. ad XL, 19, n. 3, qui etiam de *conciliabulis* disputant. *Conciliabula* haud fere diversa a *foris*, quibus etiam passim iunguntur. Conf. cap. 22; VII, 15, n. 7; XXIX, 37; XXXIV, 1, n. 56; XXXIX, 14, n. 5; XXXIX, 18, n. 1; XL, 37; XLIII, 14, n. 6, et ad Tac. Ann. III, 40, n. 3. Isidorus: « Pagi, inquit, sunt apta aedificiis loca inter agros habitantibus. Haec et conciliabula dicta a societate et conventu multorum in unum. » Festus: « Forum negotiationis locus, ut forum Flaminium et Iulium ab eorum nominibus, qui ea fora constituenda curarunt, quod etiam locis privatis et in viis (unde *forum Aurelium* apud Cic. Cat. I, 9, a via Aurelia, ubi illud situm) et in agris fieri solet »; et: « Conciliabulum locus, ubi in concilium convenitur. »

nem copiam ingenuorum inspicerent, et, si qui roboris satis[4] *ad ferenda arma habere viderentur, etiamsi nondum militari aetate essent, milites facerent. Tribuni plebis, si iis videretur, ad populum ferrent, ut, qui minores septem et decem annis sacramento dixissent, iis perinde stipendia procederent, ac si septem et decem annorum, aut maiores, milites facti essent.* Ex hoc senatusconsulto creati triumviri bini conquisitionem ingenuorum per agros habuerunt. Eodem tempore ex Sicilia literae M. Marcelli de postulatis militum, qui cum P. Lentulo militabant [5], in senatu recitatae sunt: cannensis reliquiae cladis hic exercitus erat, relegatus in Siciliam, sicut ante dictum est, ne ante punici belli finem in Italiam reportaretur.

VI. Hi permissu Lentuli primores equitum centurionumque et robora ex legionibus peditum legatos in hiberna ad M. Marcellum miserunt, e quibus unus, potestate dicendi facta, « Consulem, inquit, te, M. » Marcelle, in Italiam adissemus, quum primum de » nobis, etsi non iniquum, certe triste senatusconsultum factum est [1], nisi hoc sperassemus, in provinciam nos morte regum turbatam ad grave bellum adversus Siculos simul Poenosque mitti, et » sanguine nostro vulneribusque nos senatui satis

4. *Si qui roboris satis* etc., unde patet, inter causas, cur Romani minores XVII annis militare non voluerint, non levissimum fuisse hanc, quod plerique non satis haberent roboris ad ferenda arma ceteraque onera, de quibus Lips. de mil. Rom. V, 2, agit; Duk. — *Etiamsi nondum militari aetate essent*, et *minores XVII annis sacramento dixissent*; vide ad II, 24, n. 7, et XXII, 11, n. 8. — *Iis stipendia procederent*; vide ad V, 7, n. 5. — *Conquisitionem ingenuorum*; vide ad XXI, 11, n. 10.

5. *Qui cum P. Lentulo militabant*; vide XXIV, 10. — *Cannensis reliquiae cladis* (vide ad IV, 27, n. 1), etc. Cf. XXIII, 25, 31.

Cap. VI. 1. *Triste senatusconsultum factum est*; vide XXIII, 25. — *In provinciam* Siciliam *morte regum turbatam*, Hieronis et Hieronymi.

» facturos esse [2]; sicut patrum memoria, qui capti a » Pyrrho ad[3] Heracleam erant, adversus Pyrrhum » ipsum pugnantes satis fecerunt. Quamquam quod » ob meritum nostrum succensuistis, Patres conscri» pti, nobis, aut succensetis? Ambo mihi consules » et universum senatum intueri videor, quum te, » M. Marcelle, intueor: quem si ad Cannas con» sulem habuissemus, melior et reipublicae et no» stra fortuna esset. Sine, quaeso, priusquam de » conditione nostra queror, noxam, cuius arguimur, » nos purgare. Si non deum ira, nec fato, cuius le» ge immobilis rerum humanarum ordo seritur [4], sed » culpa periimus ad Cannas, cuius tandem ea culpa » fuit? militum, an imperatorum? Equidem miles » nihil unquam dicam de imperatore meo, cui prae» sertim gratias sciam ab senatu actas [5], quod non » desperaverit de republica; cui post fugam ab Can» nis per omnes annos prorogatum imperium. Cete» ros item ex reliquiis cladis[6] eius, quos tribunos » militum habuimus, honores petere et gerere, et

2. *Vulneribusque nos* (et *nostris*) *senatui satis facturos* pauci MSS. Illud recepit Drakenb. hoc Crever. et Stroth. Pro *nos senatui* in plerisque MSS. et in edd. ante Gron. *magistratibus*, at in optimis codd. *nostratui*: unde I. Fr. Gronov. reposuit *nos patriae*; et Iac. Gron. coni. *nos reatui satis facturos*, h. e. luituros commissa et quum maxime navata fortiter opera prius crimen et ignominiosam hanc relegationem abolituros. Sed vocis *reatus* significatio haec recentior est; vid. Duk. ad h. l. Quintil. Inst. Or. VIII, 3, et in primis Bentl. ad Hor. Od. III, 6, 20.

3. *Capti a Pyrrho ad Heracleam*; vide ad XXII, 59, n. 2. — *Melior et reipublicae et nostra fortuna*. Nonnulli codd. et edd. dant *respublica*, sed credibile est hoc olim verbum scriptum fuisse ita R. P. quod quomodo exprimendum foret, librarii non assequuti sunt. Lem.

4. *Fato, cuius lege immobilis rerum humanarum ordo seritur* (nectitur): conf. ad Tac. Annal. VI, 22, n. 1, et ad Sil. V, 76; VI, 121; XV, 57 sq. ad Iuvenal. IX, 32; XII, 63.

5. *Gratias sciam ab sen. actas* etc.; vide ad XXII, 61. — *Post fugam ab Cannis* ex emend. Gronov. qui etiam bene coni. *ad Cannas*. In MS. Pal. *actannis*, in aliis et edd. ante Gron. *actam nisi* et *actam sit*.

6. *Cladis eius*; vid. IV, 27, n. 1.

» provincias obtinere audivimus. An vobis vestrisque » liberis ignoscitis facile, Patres conscripti, in haec » vilia capita saevitis 7? et consuli primoribusque » aliis civitatis fugere, quum spes alia nulla esset, » turpe non fuit; milites utique morituros in aciem » misistis? Ad Alliam prope omnis exercitus fugit: » ad Furculas Caudinas, ne expertus quidem certa» men, arma tradidit hosti, ut alias pudendas cla» des exercituum taceam: tamen tantum abfuit ab » eo, ut ulla ignominia iis exercitibus quaereretur 8, » ut et urbs Roma per eum exercitum, qui ab Allia » Veios transfugerat, recuperaretur; et caudinae » legiones, quae sine armis redierant Romam, ar» matae remissae in Samnium, eundem illum hostem » sub iugum miserint, qui hac sua ignominia laeta» tus fuerat. Cannensem vero quisquam exercitum » fugae aut pavoris insimulare potest, ubi plus quin» quaginta millia hominum ceciderunt? unde con» sul cum equitibus septuaginta fugit? unde nemo » superest, nisi quem hostis caedendo fessus reliquit? » Quum captivis redemptio negabatur 9, nos vulgo » homines laudabant, quod reipublicae nos reservas» semus; quod ad consulem Venusiam redissemus, » et speciem iusti exercitus fecissemus. Nunc dete» riore conditione sumus, quam apud patres nostros

7. *In haec vilia capita saevitis?* In optimis MSS. *saeviret consuli:* unde *saevi? et consuli* dedit Gron.

8 *Ignominia exercitibus quaereretur*; vide ad II, 43, n. 7. *Inureretur* coni. Valla. Melius se habet vulgata lectio; nam quemadmodum Cicero (Phil. IX, 1) dixit *quaerere alicui honores*, sic *ignominiam quaerere* dici potest. Haec recte Sigonius: et hoc verbum eo accomodatius rei est, quod genus ignominiae qua notati sunt cannenses isti milites, novum et nunquam antea usurpatum est. Lem. — *Caudinae legiones* etc.; vide ad IX, 10, n. 5. — *Vbi plus L millia hominum .... fugit*; vide ad XXII, 49, ibique n. 8 et 9.

9. *Captivis redemptio negabatur*; vid. XXII, 54, 61.

» fuerant captivi. Quippe illis arma tantum atque » ordo militandi[10], locusque, in quo tenderent in » castris, est mutatus: quae tamen, semel navata » reipublicae opera, et uno felici proelio, recuperarunt. Nemo eorum relegatus in exsilium est: nemini spes emerendi stipendia adempta: hostis denique est datus, cum quo dimicantes, aut vitam » semel, aut ignominiam finirent. Nos, quibus, nisi » quod commisimus, ut quisquam ex cannensi acie » miles romanus superesset, nihil obiici potest, non » solum a patria procul Italiaque, sed ab hoste etiam, » relegati sumus; ubi senescamus in exsilio, ne qua » spes, ne qua occasio abolendae ignominiae, ne » qua placandae civium irae, ne qua denique bene » moriendi sit. Neque ignominiae finem, nec virtutis » praemium petimus; modo experiri animum et virtutem exercere liceat: laborem et periculum petimus, ut virorum, ut militum officio fungamur. » Bellum in Sicilia iam alterum annum ingenti dimicatione geritur: urbes alias Poenus, alias Romanus » expugnat: peditum, equitum acies concurrunt[11]; » ad Syracusas terra marique res geritur: clamorem » pugnantium crepitumque armorum exaudimus, resides ipsi ac segnes, tanquam nec manus, nec arma » habeamus. Servorum legionibus Ti. Sempronius » consul toties iam cum hoste signis collatis pugnavit: operae pretium habent, libertatem civitatemque. Pro servis saltem ad hoc bellum emptis vobis

10. *Quippe illis arma tantum atque ordo militandi mutatus* (vide supra ad XXIV, 18, n. 6), *locusque, in quo tenderent*, tentoria ponerent et haberent, *in castris*; vide ad X, 4, n. 2.

11. *Peditum, equitum acies concurrunt.* Putean. liber ignorat copulativam particulam: qua detracta vividior fit oratio. LEM. *Ab hoste etiam relegati sumus, ubi senescamus in exsilio... tanquam nec manus, nec arma habeamus*; vid. ad XXV, 41, n. 8.

» simus : congredi cum hoste liceat, et pugnando » quaerere libertatem. Vis tu mari, vis terra, vis » acie, vis urbibus oppugnandis experiri virtutem? » Asperrima quaeque ad laborem periculumque de- » poscimus, ut, quod ad Cannas faciundum fuit, » quam primum fiat; quoniam, quidquid postea vi- » ximus, id omne destinatum ignominiae est. »

VII. Sub haec dicta[1] ad genua Marcelli procubuerunt. Marcellus id nec iuris, nec potestatis suae esse dixit: senatui scripturum se, omniaque de sententia Patrum facturum esse. Hae literae ad novos consules allatae, ac per eos in senatu recitatae sunt: consultusque de his literis ita decrevit senatus: *Militibus, qui ad Cannas commilitones suos pugnantes deseruissent, senatum nihil videre*[2]*, cur respublica committenda sit. Si M. Claudio proconsuli aliter videretur, faceret, quod e republica fideque sua videret*[3]*; dum ne quis eorum munere vacaret, neu dono militari virtutis ergo donaretur, neu in Italiam reportaretur, donec hostis in terra Italia esset.* Comitia deinde a praetore urbano de senatus sententia plebisque scitu sunt habita: quibus creati sunt quinqueviri muris turribusque reficiendis, et triumviri bini; uni sacris conquirendis donisque persignandis[4]; alteri reficiendis aedibus Fortunae et matris Matutae intra portam Carmenta-

Cap. VII. 1. *Sub haec dicta*; vide ad II, 55, n. 1.

2. *Senatum nihil videre*, h. e. nullam caussam, *cur respubl.*, eius salus, *committenda sit*; vid. ad II, 64, n. 3.

3. *Quod e rep. fideque sua videret* (vide ad XXII, 39, n. 1), *dum ne*; dummodo non, *quis eorum munere vacaret* castrensi; vide IV, 26, n. 7. — *Virtutis ergo*; v. ad VI, 27, n. 1. — *In terra Italia*, ut XXX, 32; XLII, 29, optimi MSS. Vulg. *intra Italiam*. Conf. infra ad XXVII, 24, n. 1.

4. *Sacris conquirendis donisque persignandis*, qui dona templorum conquisita recognoscerent, eorumque numerum, materiam et quae alia ad ea noscenda pertinerent, in tabulas referrent et accurate perscriberent; Duk.

lem, sed et Spei extra portam; quae priore anno incendio consumptae fuerant [5]. Tempestates foedae fuere: in Albano monte bibuum continenter lapidibus pluit. Tacta de caelo multa; duae in Capitolio aedes; vallum in castris multis locis supra Suessulam, et duo vigiles exanimati. Murus turresque quaedam Cumis non ictae modo fulminibus, sed etiam decussae. Reate saxum ingens visum volitare: sol rubere solito magis sanguineoque similis. Horum prodigiorum causa[6] diem unum supplicatio fuit, et per aliquot dies consules rebus divinis operam dederunt; et per eosdem dies sacrum novemdiale fuit. Quum Tarentinorum defectio iam diu et in spe Hannibali, et in suspicione Romanis esset, causa forte extrinsecus maturandae eius intervenit. Phileas Tarentinus, diu iam per speciem legationis Romae quum esset, vir inquieti animi, et minime otium, quo tum diutino senescere videbatur, patientis, aditum sibi ad obsides tarentinos invenit. Custodiebantur in atrio Libertatis[7] minore cura, quia nec ipsis, nec civitati eorum fallere Romanos expediebat. Hos, crebris colloquiis sollicitatos, corruptis aedituis duobus, quum primis tenebris custodia eduxisset, ipse comes occulti itineris factus profugit. Luce prima vulgata per Vrbem fuga est: missique, qui sequerentur, ab Tarracina comprehensos omnes retraxerunt. Deducti in comi-

5. *Aedibus Fortunae et matris Matutae, sed et Spei... fuerant*; conf. XXIV, 47 extr. Τὸ *sed* vix ferendum, et forte latet in eo nomen deae alicuius, verbi gratia, *Fidei*; Doër.

6. *Horum prodigiorum causa* (de quibus vide ad I, 31, n. 1)... *supplicatio fuit, et... sacrum novemdiale*; vide ad I, 31, n. 3, et III, 63, n. 2. — *Per speciem legationis*; vide ad II, 32, n. 2. — *Senescere videbatur otio*; vide ad I, 22, n. 3.

7. *In atrio Libertatis*; vid. supra ad XXIV, 16, n. 10. — *Aedituis duobus*, in quorum custodia et templum et ipsi obsides erant.

tio, virgisque, approbante populo, caesi, de saxo deiiciuntur [8].

VIII. Huius atrocitas poenae duarum nobilissimarum in Italia graecarum civitatium [1] animos irritavit, quum publice, tum etiam singulos privatim, ut quisque tam foede interemptos, aut propinquitate, aut amicitia contingebat. Ex iis tredecim fere nobiles iuvenes tarentini coniuraverunt, quorum principes Nico et [2] Philemenus erant. Hi, prius, quam aliquid moverent, colloquendum cum Hannibale rati, nocte per speciem [3] venandi urbem egressi, ad eum proficiscuntur: et, quum haud procul castris abessent, ceteri silva prope viam sese occuluerunt; Nico et Philemenus, progressi ad stationes comprehensique, ultro id petentes, ad Hannibalem deducti sunt. Qui quum et causas consilii sui, et quid pararent, exposuissent, collaudati oneratique promissis iubentur, ut fidem

8. *Deduci in comitio .... de saxo deiiciuntur*; vide ad I, 36, n. 6, et VI, 20, n. 11. Lege vel *in comitium* cum Strothio, vel *reducti in comitio virgis a. p. caesi* cum Gronovio.

CAP. VIII. 1. *Duarum nobilissimarum ... civitatium*, immo trium, ut patet ex cap. 15, Tarenti, Metaponti, Thuriorum; Gron. — *Ex iis* (scilicet propinquis interemptorum aut amicis) *XIII fere nobiles iuvenes tarentini* etc. Conf. ad hoc et seqq. cap. de Tarento Hannibali prodita Appian. Bell. Hann. 32-34; Frontin. Strat. III, 3, 6, et in pr., qui ad verbum a Livio exprimi solet, Polyb. VIII, 19 sqq. vel 26-36 in edit. Schweigh.

2. *Nico et Philemenus* aut *Philomenus* optimi MSS.: *Philomenes* alii et edd. ante Gron. Φιλήμενος (al. Φιλέμενος) καὶ Νίκων apud Polyb. Pro his unus tantum, et quidem Κωνωνεύς, Cononeus, nominatur ab Appiano et Front., quoniam Philemeno forte partes fuerunt praecipuae et cognomen *Cononeo*, ut Niconi *Perconi* (vide XXVI, 39), quod suspicatur Schweigh.

3. *Per speciem venandi* (vide ad II, 32, n. 2) *urbem egressi*; ita optimi MSS. ut et mox *se urbem egressos*, quod et Palat. 2, recepi pro vulg. *urbe*. Confer ad II, 37, n. 5, ὡς ἐπ' ἐξοδίαν ὁρμήσαντες ἐκ τῆς πόλεως Polyb. VIII, 26, n. 1; et §. 7, ὡς ἀπὸ τοῦ κρατίστου ποιούμενοι τὰς ἐπὶ τὰς λῃστείας ἐξόδους· sed VIII, 27, n. 4, ποτὲ μὲν ὡς ἐπ' ἐξοδίαν, ποτὲ δὲ πάλιν ὡς ἐπὶ κυνηγίαν ποιούμενοι τὰς ἐκ τῆς πόλεως ἐξόδους.

popularibus facerent, praedandi causa se urbem egressos, pecora Carthaginiensium, quae pastum propulsa essent, ad urbem agere. Tuto ac sine certamine id facturos, promissum est. Conspecta ea praeda iuvenum est; minusque, iterum ac saepius id eos audere, miraculo fuit. Congressi cum Hannibale rursus, fide sanxerunt, liberos Tarentinos leges suaque omnia habituros, neque ullum vectigal Poeno pensuros, praesidiumve invitos recepturos: prodita praesidia Carthaginiensium fore. Haec ubi convenerunt [4], tunc vero Philemenus consuetudinem nocte egrediundi redeundique in urbem frequentiorem facere (et erat venandi studio insignis): canesque et alius apparatus sequebatur; captumque ferme aliquid, aut ab hoste ex praeparato ablatum reportando, donabat aut praefecto, aut custodibus portarum [5]. Nocte maxime commeare[6] propter metum hostium, credebant. Vbi iam eo consuetudinis adducta res est [7], ut, quocumque noctis tempore sibilo dedisset signum, porta aperiretur, tempus agendae rei Hannibali visum est. Tridui viam aberat [8]: ubi, quo minus mirum esset, uno eodemque loco stativa eum tamdiu habere, aegrum simulabat [9]. Romanis quoque, qui in praesidio Tarenti erant, suspecta esse iam segnis mora eius desierat.

4. *Haec ubi convenerunt*; vide ad I, 3, n. 4.

5. *Aut praefecto, aut custodibus portarum*; vide supra ad lib. XXIV, cap. 20, n. 7.

6. *Nocte maxime commeare*, ire ex urbe et redire. Confer cap. 9; IV, 9 extr.; V, 47 extr.; XXXIII, 29 pr., et ad I, 57, n. 2.

7. *Vbi iam eo consuetudinis adducta res est*, ad eam consuetudinem, ut passim *eo* vel *huc furoris*, *audaciae* etc., *venire*, *procedere*, *progredi*. — *Dedisset*, scil. Philemenus.

8. *Tridui viam aberat*: in cdd. ante Gronov. *via*. Sic narrat Polyb. VIII, 21: Ἀπεῖχε τῷ στρατοπέδῳ τριῶν ἡμερῶν ὁδὸν τοῦ Τάραντος. Lem.

9. *Aegrum simulabat* se esse Hannibal. Vid. Polyb. loco citato.

IX. Ceterum postquam Tarentum ire constituit, decem millibus peditum atque equitum, quos in expeditione velocitate corporum ac levitate armorum aptissimos esse[1] ratus est, electis, quarta vigilia[2] noctis signa movit: praemissisque octoginta fere Numidis equitibus praecepit, ut discurrerent circa vias perlustrarentque omnia oculis, ne quis agrestium procul spectator agminis falleret; praegressos retraherent, obvios occiderent, ut praedonum magis, quam exercitus, accolis species esset. Ipse, raptim agmine acto, quindecim ferme millium spatio castra ab Tarento posuit; et, ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent [3], tantum convocatos milites monuit, via omnes irent, nec deverti quemquam [4], aut excedere ordinem[5] agminis paterentur, et in primis intenti ad imperia accipienda essent, neu quid nisi ducum iussu facerent: se in tempore editurum [6], quae vellet agi. Eadem ferme hora Tarentum fama pervenerat, Numidas equites paucos populari agros, terroremque late agrestibus iniecisse. Ad quem nuntium nihil ultra motus praefectus romanus [7], quam ut partem

CAP. IX. 1. *Quos in expeditione ... aptissimos esse*; forte leg. in *expeditionem*, ut XXXVIII, 21, *apti in hoc genus pugnae*.

2. *Quarta vigilia noctis*; vide ad VII, 35, n. 2. — *Ne quis agrestium ... falleret*, fraudi esset, ut cap. 23; Stroth. Confer ad III, 8, n. 2.

3. *Et ne ibi quidem nuntiato, quo pergerent*; confer ad I, 41, n. 10, *enuntiato quo pergeret* emend. Periz. Confer n. 6, et IX, 16, n. 5, κυρίως μὲν οὐ διεσάφει τὴν ἐπιβουλὴν Polyb. l. l. et συναθροίσας τοὺς ἡγεμόνας, non convocatos milites. — *Via omnes irent* via regia, quia omnes commeare solent; Ern.

4. *Nec deverti quemquam* de via; vide ad I, 51, n. 2.

5. *Aut excedere ordinem agminis*; vide ad II, 37, n. 5.

6. *Se in tempore editurum*: forte *edicturum*; Doër. Sed *edere* est idem quod supra *enuntiare*. Confer not. 3, et ad I, 18, n. 2.

7. *Praefectus romanus*; v. ad XXIV, 20, n. 7. Mox optimi MSS. *In cetera adeo nihil obedienter cura est*, et edd. ante Gronovium (qui verum restituit). *Interea adeo nihil obedienter curatum est*.

equitum postero die luce prima iuberet exire ad arcendum populationibus hostem. In cetera adeo nihil ob id intenta cura est, ut contra pro argumento fuerit illa procursatio Numidarum, Hannibalem exercitumque castris non movisse. Hannibal concubia nocte movit [8]: dux Philemenus erat, cum solito captae venationis onere [9]. Ceteri proditores ea, quae composita erant, exspectabant. Convenerat autem, ut Philemenus, portula assueta [10] venationem inferens, armatos induceret: parte alia portam Temenida adiret Hannibal: ea mediterranea regione orientem spectabat [11]. Aliquantum intra moenia includuntur. Quum

8. *Hannibal concubia nocte movit*; confer ad II, 3, n. 2. *Concubia nox*, seu *concubium* scilicet tempus primae noctis pars, qua *concumbere*, seu dormire solent homines, quamque excipiunt *nox intempesta* (profunda, ut XXXVII, 14, ἀωρία, quasi nulla pars temporis, qua homines non agere solent, vel *intempestive* agunt), *media nox* et *noctis mediae inclinatio*, ut hanc *diluculum*, *mane*, *ad meridiem*, *meridies*, *meridiei inclinatio*, *solis occasus*, *crepusculum*, et *prima fax*: quae noctis et diei partes sunt. Ἐκίνει τὴν πρωτοπορείαν κνέφατος ἄρτι γενομένου Polyb. VIII, 28 extr.

9. *Cum captae venationis onere*, hoc est, praedae in venatione captae; ut et mox ac XXXV, 49. Sic etiam ἡ ἄγρα apud Polyb. loco laudato παρεσκευακὼς σὺν ἄργιον.

10. *Portula assueta*, quam Polyb. VIII, 31, appellat τὴν παρακειμένην πύλην, proximam *portae Temenidi* (conf. not. 16) ut hanc cap. 27 et 30, τὰς Τημενίδας πύλας, sic dictas a Temeno, Heraclida et heroë: *nam* Tarentus, a Tarante condita et a Partheniis, duce Phalantho, Lacone, occupata, ex Lacedaemone multa transtulit. Confer Heyne ad Apollodor. II, 8, n. 5; ad Virg. Aen. III, 551, et de Tarento eiusque institutis in Opusc. Acad. tom. II, pag. 217 sq. Optimi MSS. h. l. exhibent *Temenitida*, et apud Polyb. VIII, 27 (non vero 30), Τεμενίδας, quod tamen respuit Schw. etsi monet, hoc nomen deductum videri posse a fano quodam, τεμένει, quemadmodum pars Syracusarum ab Apollinis fano ὁ Τεμενίτης sit appellata.

11. *Ea mediterranea regione orientem spectabat*, ex parte ad continentem Italiae sita; Str. Ap. Polyb. VIII, 30 pr. ἡ ἀπὸ τῆς μεσογαίου, πρὸς ἕω δὲ, κειμένη πλευρὰ, ὡς ἐπὶ τὰς Τημενίδας προσαγορευομένας πύλας, pars urbis orientem spectans, qua e mediterranea regione versus portam Temenida itur — τὸ δὲ πρὸς ἕω μέρος τῆς τῶν Ταραντίνων πόλεως, μνημάτων ἐστὶ πλῆρες, διὰ τὸ τοὺς τελευτήσαντας ἔτι καὶ νῦν θάπτεσθαι παρ' αὐτοῖς πάντας ἐντὸς τῶν τειχῶν. Huc spectant verba seqq., quae tamen corrupta aut mutila sunt. *Includitur* in edd. ante Gron. sed *includuntur* in omnibus

portae appropinquaret[12], editus ex composito ignis ab Hannibale est refulsitque. Idem redditum ab Nicone signum; exstinctae deinde utrinque flammae sunt. Hannibal silentio ducebat[13] ad portam. Nico ex improviso adortus sopitos vigiles in cubilibus suis obtruncat, portamque aperit. Hannibal cum peditum agmine aggreditur, equites subsistere iubet; ut, quo res postulet, occurrere libero campo possent. Et Philemenus portulae parte alia, qua commeare[14] assuerat, appropinquabat. Nota vox eius et familiare iam signum quum excitasset vigilem, dicenti, vix sustinere grandis bestiae onus, portula aperitur. Inferentes aprum duos iuvenes sequutus ipse cum expedito[15] venatore, vigilem, incautius miraculo magnitudinis in eos, qui ferebant, versum, venabulo traiicit. Ingressi deinde triginta fere armati ceteros vigiles obtruncant, refringuntque portam proximam[16]: et agmen sub signis confestim irrupit. Inde cum si-

MSS. et *regio est orientem spectabest* in optimis; *orientem spectat ad monimenta, quae intra moenia includuntur* coni. I. Fr. Gron. *orientem spectat ad busta, quae Tarenti intra m. i.* Iac. Gronov. et Drak. *orientem spectabat: Nico cum sociis ad monimenta esset, quae aliquantum intra moenia includ.* Sigonius probante Strothio, sed refragante I. Fr. Gronovio, qui haec interposita satis ex seqq. intelligi monet. Forte legendum *parte alia portam T. adiret Hannibal (ea m. r. o. spectat): essentque alii* (Nico et Tragiscus cum sociis), *qua* (parte) *tumuli intra moenia includerentur.* Conf. Polyb. qui etiam docet, cur Tarenti contra morem Graecorum sepulcra fuerint intra moenia.

12. *Quum portae appropinquaret*, scilicet Hannibal: quod mallem adiecisset Livius, et deinde *ab eo* pro *ab Hannibale* scripsisset. Forte leg. *appropinquaretur.*

13. *Hannibal silentio ducebat*; vid. ad I, 23, n. 4.

14. *Qua commeare assuerat*; vid. ad cap. 8, n. 6. — *Familiare iam signum*, notum consuetum, sibilo datum. Confer cap. 8 extr. Mox *dicenti* e 2 MSS. recepi cum Stroth. In aliis est *dicente*, et in reliquis cdd. *dicentis.* — *Sustinere* sc.

15. *Cum expedito venatore*; vide V, 16, n. 2. Σὺν αὐτῷ νομαδικὴν ἔχων διασκευὴν ἕτερος apud Polyb. Appianus dicit, eum secum duxisse Poenos milites, θώρακας ἔνδοθεν ὑπεζωσμένους καὶ ξίφη, τὰ δ' ἐκτὸς ὡς ἂν ἐς κυνηγέτας ἐσκευασμένους.

16. *Portam proximam*; al. *maximam.* Confer n. 10.

lentio in forum ducti, Hannibali sese coniunxerunt. Cum duobus millibus Gallorum Poenus, in tres divisis partes, per urbem dimittit Tarentinos[17], et itinera quam maxime frequentia occupare iubet; tumultu orto, Romanos passim caedi, oppidanis parci. Sed, ut fieri id posset, praecipit iuvenibus tarentinis, ut, ubi quem suorum procul vidissent, quiescere et silere ac bono animo esse iuberent.

X. Iam tumultus erat clamorque, qualis esse in capta urbe solet; sed, quid rei esset, nemo satis pro certo scire. Tarentini Romanos ad diripiendam urbem credere coortos: Romanis seditio aliqua cum fraude videri ab oppidanis mota. Praefectus primo excitatus tumultu [1], in portum effugit: inde, acceptus scapha, in arcem circumvehitur. Terrorem et tuba audita ex theatro faciebat: nam et romana erat, a proditoribus ad hoc ipsum praeparata; et inscienter a Graeco inflata, quis, aut quibus signum daret, incertum efficiebat. Vbi illuxit, et Romanis punica et gallica arma cognita, tum dubitationem exemerunt;

17. *Per urbem dimittit Tarentinos* iuvenes, proditores, e quibus binos cuivis parti duces dedit. Confer Polyb. VIII, 32. Ex eo et MSS. veras h. loco lectiones restituit Gron. — *Itinera quam maxime frequentia*; vide ad X, 11, 3, τῶν εἰς τὴν ἀγορὰν φερουσῶν ὁδῶν τὰς εὐκαιροτάτας Polyb.

Cap. X. 1. *Praefectus primo excitatus tumultu* (vide ad XXIV, 20, n. 7), et simul ebrius; vide Polyb. VIII, 32. — *Terrorem* (forte *errorem*, quod iam monuere Lips. et Duk.) *et tuba audita ex theatro fecit*: οἱ περὶ τὸν Φιλήμενον, ἡτοιμασμένοι σάλπιγγας Ῥωμαϊκὰς, καί τινας τῶν αὐταῖς χρῆσθαι δυναμένων διὰ τὴν συνήθειαν (unde mox *scienter a Graeco inflata* in vet. libro recte legi putabat Sigon. improb. Duk. qui monet, si *scienter* inflata fuisset tuba, eam non potuisse *incertum efficere, quis aut quibus signum daret*, Livii vero narrationem hic aliquantum abire a Polybiana), στάντες περὶ τὸ θέατρον, ἐσήμαινον Polyb. qui etiam docet, Romanos, signo hoc audito, per plateas passim advenientes, in Poenos Gallosque incidisse et ab his esse trucidatos. Mox legendum puto: *et Romanis punica et gallica arma cognita eam dubitationem exemerunt.* Τὸ *tum* hic delendum videri, saltem frigere aut vacare, iam alii monuere, et Duk. coni. *omnem*.

et, Graeci, Romanos passim caede stratos cernentes, ab Hannibale captam urbem senserunt. Postquam lux certior erat, et Romani, qui caedibus superfuerant, in arcem confugerant, conticescebatque paulatim tumultus, tum Hannibal Tarentinos sine armis convocare iubet [2]. Convenere omnes, praeterquam qui, cedentes in arcem, Romanos ad omnem adeundam simul fortunam prosequuti fuerant. Ibi Hannibal, benigne alloquutus Tarentinos, testatusque, quae praestitisset civibus eorum, quos ad Trasimenum aut ad Cannas cepisset, simul in dominationem superbam Romanorum invectus, recipere se in domos suas quemque iussit, et foribus nomen suum inscribere: se domos eas, quae inscriptae non essent, signo extemplo dato, diripi iussurum. Si quis in hospitio civis romani (vacuas autem tenebant domos[3]) nomen inscripsisset, eum se pro hoste habiturum. Concione dimissa, quum titulis notatae fores discrimen pacatae ab hostili domo fecissent, signo dato, ad diripienda hospitia romana passim discursum est: et fuit praedae aliquantum.

XI. Postero die ad oppugnandam arcem ducit: quam quum et mari [1], quo in peninsulae modum pars maior circumluitur, praealtis rupibus, et ab ipsa urbe muro et fossa ingenti septam videret, eoque nec vi, nec operibus expugnabilem esse; ne aut se ipsum cura tuendi Tarentinos a maioribus rebus moraretur, aut in relictos sine valido praesidio Tarentinos impetum ex arce, quum vellent, Romani facerent, vallo

2. *Convocare iubet*: e vel. lib. leg. *convocari*; Mur.

3. *Vacuas autem tenebant domos* Romani et proprias, non permixtim cum civibus deversabantur: unde facile fuit separare milites a civibus sola inscriptione aedium; Lips. Conf. ad XXIV, 7, n. 3, *cernebat* al.

Cap. XI. 1. *Quam quum et a mari*, qua parte eam mare alluit, *praealtis rupibus*, *et ab urbe muro* etc.

urbem ab arce intersepire statuit: non sine illa etiam spe, cum prohibentibus opus Romanis manum posse conseri, et, si ferocius procucurrissent, magna caede ita attenuari praesidii vires, ut facile per se ipsi Tarentini urbem ab iis tueri possent. Vbi coeptum opus est, patefacta repente porta, in munientes impetum fecerunt Romani; pellique se statio passa est, quae pro opere erat [2], ut successu cresceret audacia, pluresque et longius pulsos persequerentur. Tum signo dato coorti undique Poeni sunt, quos instructos ad hoc Hannibal tenuerat; nec sustinere impetum Romani, sed ab effusa fuga loci angustiae eos, impeditaque alia opere iam coepto, alia apparatu operis, morabantur. Plurimi in fossam praecipitavere, occisique sunt plures in fuga, quam in pugna. Inde et opus nullo prohibente fieri coeptum. Fossa ingens ducta, et vallum intra cam [3] erigitur: modicoque post intervallo murum etiam eadem regione addere parat, ut vel sine praesidio tueri se adversus Romanos possent. Reliquit tamen modicum praesidium, ut simul in faciendo muro [4] adiuvaret. Ipse, profectus cum ceteris copiis, ad Galaesum flumen [5] (quinque

2. *Quae pro opere erat*, ad opus tuendum disposita; Doër. — *Impeditaque alia*, scil. loca; vid. IX, 43, n. 6.

3. *Fossa ingens ducta, et vallum erigitur intra eam* scil. munitionem, quae inter fossam et murum versus urbem facta; Duker. Quae dura est ellipsis et h. l. parum apta. Confer Polyb. VIII, 35, al. 28, qui docet, arcem antea ab urbe separatam fuisse fossa, quae a parte urbis, et muro, qui a parte arcis fuerit, nunc vero ἐκ μεταβολῆς, hoc est, vice versa urbem ab Hannibale munitam adversus arcem fossa, arcem spectante, et a parte urbis valida munitione seu aggere cum vallo, qui muri instar fuerit, ac praeterea muro, e regione fossae exstructo. Hinc *vallum intra eam* sc. fossam et urbem murumve novum fuit. Malim tamen legere *vallum in terra eruta* (scil. ex fossa, et in aggerem formata) *erigitur*.

4. *Vt simul in faciendo muro*; optimi libri, *simul interfaciendo*; unde Periz. coni. *simul ut in perficiendo*, et Gron. *simul in perficiendo* vel *simul ut in faciendo*.

5. *Ad Galaesum flumen*, hodie *Ga-*

millia ab urbe abest) posuit castra. Ex iis stativis regressus ad inspiciendum opus (quod aliquantum opinione eius celerius creverat) spem cepit, etiam arcem expugnari posse: et est non altitudine, ut cetera [6], tuta, sed loco plano posita, et ab urbe muro tantum ac fossa divisa. Quum iam machinationum omni genere et operibus oppugnaretur, missum a Metaponto praesidium Romanis fecit animum, ut nocte ex improviso opera hostium invaderent. Alia disiecerunt, alia igni corrupeřunt; isque finis Hannibali fuit ea parte arcem oppugnandi. Reliqua erat in obsidione spes, nec ea satis efficax, quia arcem tenentes, quae in peninsula posita imminet faucibus portus [7], mare liberum habebant; urbs contra exclusa maritimis commeatibus, propiusque inopiam erant obsidentes, quam obsessi. Hannibal, convocatis principibus Tarentinorum, omnes praesentes difficultates exposuit: *neque arcis tam munitae expugnandae viam cernere, neque in obsidione quidquam habere spei, donec mari potiantur hostes. Quod si naves sint, quibus commeatus invehi prohibeant, extemplo aut abscessuros, aut dedituros se hostes.* Assentiebantur Tarentini; ceterum ei, qui consilium afferret, opem quoque in eam rem afferendam esse, censebant. *Punicas enim*

laso, vel Bagrada, vel Tara, alluens agrum Tarentinum ipsumque Tarentum. Confer Polyb. VIII, 35; Cluv. Ital. ant. pag. 1238, et Intpp. Hor. Od. II, 6, n. 10, et Virg. Georg. IV, 126. — *Quinque millia* (vide ad IX, 24, n. 2) *ab urbe abest*, ut ap. Polyb.

6. *Non altitudine, ut cetera* pars arcis, quae mare spectat, *tuta est pars*, urbem versus sita; Drak.

7. *In peninsula posita* arx *imminet faucibus portus*, adeo angustis, ut ponte iungerentur clauderenturque: ex quo portu, cuius *claustra hostis habebat*, Tarentini naves suas, *sinu exiguo intus inclusas*, per isthmum in mare exterius, seu meridionale transvexerunt (ὑπερνεωλκήσαντες), ope πορείων ὑποτρόχων, machinarum, seu vehiculorum rotatorum. Confer sqq. et Polyb. VIII, 36; Strab. VI, 3, n. 1, pag. 278; Appian. b. Hann. 34 (cuius narratio paululum diversa est et corrupta), et Sil. XII, 434 sqq.

naves ex Sicilia accitas id posse facere: suas, quae sinu exiguo intus inclusae essent, quum claustra portus hostis haberet, ecquem ad modum inde in apertum mare evasuras? « Evadent, inquit Hannibal. Multa, quae » impedita natura sunt, consilio expediuntur. Vr- » bem in campo sitam habetis: planae et satis latae » viae patent in omnes partes. Via, quae in portum » per mediam urbem ad mare transmissa est [8], plau- » stris transveham naves haud magna mole. Et mare » nostrum erit, quo nunc hostes potiuntur; et illinc » mari, hinc terra circumsidebimus arcem. Immo » brevi aut relictam ab hostibus, aut cum ipsis ho- » stibus capiemus. » Haec oratio non spem modo effectus, sed ingentem etiam ducis admirationem fecit. Contracta extemplo undique plaustra iunctaque inter se; et machinae ad subducendas naves [9] admotae, munitumque iter, quo faciliora plaustra minorque moles in transitu esset. Iumenta inde et homines contracti, et opus impigre coeptum; paucosque post dies classis instructa ac parata circumvehitur arcem, et ante os ipsum portus ancoras iacit. Hunc statum rerum Hannibal Tarenti reliquit, regressus ipse in hiberna. Ceterum defectio Tarentinorum utrum priore anno, an hoc, facta sit, in diversum auctores tra-

8. *Via, quae in portum per mediam urbem ad mare transmissa est*; at Polyb. dicit τὴν πλατεῖαν, τὴν ὑπάρχουσαν μὲν ἐντὸς τοῦ διατειχίσματος, φέρουσαν δὲ παρὰ τὸ διατείχισμα ἐκ τοῦ λιμένος εἰς τὴν ἔξω θάλατταν. Hinc ex *portu* coni. Sigon. et *quae in portu* (scil. incipiens) *praeter moenia urbana ad mare t. est* lac. Gron. *Portu* legitur h. l. in optimis MSS. et *praeter moenia* sic VIII, 8; XXXVIII, 3. Sed *per mediam urbem* etiam Appian. expressit: λεωφόρον ὁδὸν, ἡ διὰ μέσης τῆς πόλεως ἔγερεν ἀπὸ τῶν λιμένων ἐπὶ τὴν νότιον θάλασσαν.

9. *Ad subducendas naves*; vide ad VIII, 26, n. 1. — *Faciliora plaustra*, mobiliora, volubiliora, facilius movenda. Confer ad III, 70, n. 1; XXII, 46, n. 3; ad Iuvenal. IV, 63, et Sil. IV, 433; XVII, 40. — *Minorque moles*, difficultas; vide ad I, 38, n. 4. Mox *ancoras* scripsi pro *anchoras*, ut semper, quia est gr. ἄγκυρα.

hunt[10]: plures propioresque aetate memoriae rerum hoc anno tradnnt factam.

XII. Romae consules praetoresque usque ante diem quintum kalendas maias[1] Latinae tenuerunt: eo die perpetrato sacro in monte, in suas quisque provincias proficiscuntur. Religio deinde nova obiecta est ex carminibus marcianis. Vates hic Marcius illustris[2] fuerat, et, quum conquisitio priore anno ex senatusconsulto talium librorum fieret, in M. Atilii praetoris urbani[3], qui eam rem agebat, manus venerant: is protinus novo praetori Sullae tradiderat. Ex huius Marcii duobus carminibus, alterius post rem actam editi cum rato auctoritas eventu[4], alteri quoque, cuius nondum tempus venerat, afferebat fidem. Priore carmine cannensis praedicta clades in hacc ferme verba erat: *Amnem Troiugena*[5] *Cannam Romane fu-*

10. *In diversum auctores trahunt*; vide ad I, 24, n. 2. Mox *factam* revocavi ex edd. ante Crev. et Gronov. pro *factum*.

Cap. XII. 1. *Vsque ante diem V kal. maias* (vide ad VI, 1, n. 9) *Latinae tenuerunt*, retinuere, ... *perpetrato sacro in monte* etc.; vide ad I, 45, n. 2, et XXI, 63, n. 10, 11. — *Religio deinde nova obiecta est*, scil. animis, ut XXVII, 25, n. 4; et XLI, 22. Cf. ad II, 5, n. 4, et V, 15, n. 6.

2. *Vates hic Marcius illustris*; cf. Macrob. Sat. I, 17. Marcios fratres, augures et vates, memorat Cic. Div. I, 40, 50; vide ibi Davis., Lindenbr. ad Ammian. XIV, 1, et Meurs. crit. Arnob. I, 14. — *Quum conquisitio* (ita MS. Put. et Pet. pro vulg. *inquisitio*) *priore*, superiore, *anno ex senatusconsulto talium librorum fieret*; cf. ad XXV, 1, n. 8, et XXXIX, 16.

3. *M. Atilii praetoris urbani* (*urbis* omnes edd. ante Gron. et MSS. praeter Put. et Pet. qui *urbem* habent); vide ad cap. 1, n. 7. — *Venerant* sc. libri vel carmina. — *Novo praetori* P. Cornelio *Sullae*; vide cap. 3.

4. *Ex huius Marcii duobus carminibus, auctoritas alterius, post rem actam editi cum rato eventu, alteri* etc. ita ex optimis MSS. (in quibus exstat *postrameacta dediti cum rato*) probabilia eruerunt Valla et Gronov. *Editi*, in lucem emissi et oculis hominum subiecti; Stroth. Haec verbi vis aptior ea, quam ad h. l. notavit Gron. et nos ad I, 18, n. 2.

5. *Amnem Troiugena* etc., quae carminis verba Alciatus in hos concludit versus: « Amnem Troiugena Cannam Romane fuge, Ne te alienigenae in campo cogant Diomedis Conseruisse manus pugnando. Sed

ge: ne te alienigenae cogant in campo Diomedis conserere manus. Sed neque credes tu mihi, donec compleris sanguine campum; multaque millia occisa tua deferat amnis in pontum magnum ex terra frugifera; piscibus atque avibus ferisque, quae incolunt terras, iis fuat esca caro tua: nam mihi ita Iupiter fatus est. Et Diomedis argivi[6] campos et Cannam flumen, qui militaverant in iis locis, iuxta atque ipsam cladem agnoscebant. Tum alterum carmen recitatum[7], non eo tantum obscurius, quia incertiora futura praeteritis sunt, sed perplexius etiam scripturae genere. «Hostem, Romani, si expellere vultis vomicamque, quae » gentium venit longe, Apollini vovendos censeo lu» dos, qui quotannis comiter Apollini fiant: quum

neqne eredes Tn mihi nunc, donec compleris sanguine campum, Multaque millia caesa Inorum deferal amnis In pontum magnum terrai frugiferai, Piscibus atque avibusque ferisque eolentibu' terras Vi fual esca caro lua: nam mi ita Iupiter orsus.»

6. *Diomedis argivi campos*, Apulos, Cannenses, qui poëtis saepe *campi Diomedis*, *Aetoli et Graii* dicuntur a Diomede, Tydei, Aetoliae regis, filio, qui redux a Troia et Argis (quod Peloponnesi opp. primum Ἄργος ἵππιον dictum) profugus a Dauno rege filiam partemque Dauniae in Apulia accepisse ibique Arpos, seu Argyripam aut rectius Ἀργυρίππην, seu Ἄργος ἵππιον (hodie *Arpe*) condidisse perhibetur: vide Heyn. Exc. I, ad Virg. Aen. XI, 243 seq., et Eudociae Ion. in Villoisoni Anecd. gr. p. 115. — *Canna flumen* est vel Aufidus, vel minor amnis, Cannas praeterlabens, qui non ab aliis memoratur. Illud suspicabatur Cluver., hoc Cellar. Notiores sunt, qui per campos Cannenses fluunt, Aufidus et Vergellus amniculus; de quo vide Flor. II, 6, et Valer. Max. IX, 2. — *Iuxta atque*; vide ad V, 6, n. 3.

7. *Tum alterum carmen recitatum*, quod etiam, verbis quibusdam vel omissis vel mutatis, legitur apud Macrob. Sat. I, 17. — *Vomicam*, ut ulcus, perniciem interiorem, quam translationem Quintil. VIII, 6, n. 15, improbat; Stroth. — *Longe gentium*, e longinquis inde gentium regionibus; Doër. Similiter *ubi*, *ubinam*, *ubicumque*, *usquam*, *nusquam* cum *gentium* iunguntur. — *Comiter*, libenter, non gravate, liberaliter, magna benignitate; Graev. Dici pro *sine dolo malo*, docet Cic. p. Balb. 16, ubi vide Graev. Confer ad XXXVIII, 11, n. 3, et Drak. *communiter* edd. princ. Rectius forte ob sqq. Sed illud quoque his convenit. De *ludis Apollinaribus*, quorum origo hoc cap. traditur, vide Duker. ad h. l. et Noris. in Cenot. Pis. p. 137, 138, ubi ex Macrobio, Cic. et Dione ducet, eos IV Id. Iul. actos esse.

» populus dederit ex publico[8] partem, privati uti » conferant pro se suisque. Iis ludis faciendis prae» erit praetor is, qui ius populo plebeique dabit sum» mum. Decemviri graeco ritu hostiis sacra faciant. » Haec si recte faxitis, gaudebitis semper, fietque » res vestra melior: nam is divus exstinguet perduel» les vestros, qui vestros campos pascunt placide. » Ad id carmen[9] explanandum diem unum sumpserunt. Postero die senatusconsultum factum est, ut decemviri libros, de ludis Apollini reque divina faciunda, inspicerent[10]. Ea quum inspecta relataque ad senatum essent, censuerunt Patres: *Apollini ludos vovendos faciundosque; et, quando ludi facti essent, duodecim millia aeris praetori ad rem divinam et duas*[11] *hostias maiores dandas.* Alterum senatusconsultum fa-

8. *Dederit ex publico partem*; vide ad II, 9, n. 4. — *Decemviri*; vide ad III, 10, n. 6. — *Res vestra melior*; vide ad XXIII, 11, n. 3. — *Perduelles* (vide ad I, 26, n. 4), *qui vestros campos pascunt*, consumunt et pervastant, *placide*, secure, intrepide, impune.

9. *Ad id carmen* obscurius et perplexius *explanandum diem unum sumpserunt*; confer ad II, 18, n. 4. *Ex hoc carmine procurandi gratia dies unus rebus divinis impensus* apud Macrob. loc. cit. Hinc *expiandum* coni. Sigon. Sed Macrobius non idem dicit, quod Livius, et *explanare* est rem vel sermonem obscurum vel ambiguum interpretatione explicare; Drak.

10. *Vt decemviri libros inspicerent*; vide ad III, 10, n. 6. Vox *libros* abest ab omnibus fere MSS. prob. Iac. Gron. qui monet, decemviros iussos esse, ipso carmine explorato, de religione, quae in eo aperiretur, et de ludis decernere, idque innui verbis seqq. *ea quum inspecta relataque essent*, sc. carmina, non libri. Sed vulgatam lect. firmat Macrob. loc. laud. unde etiam probabile fit, Livium scripsisse: *Ea* vel *Eadem quum reperta* vel *inventa relataque* etc. Nota Duk. est: «Carmen Marcii sine dubio ante hoc senatusconsultum lectum fuerat. Sed quum ex brevi illo et obscuro carmine, quod nihil aliud, quam Apollini ludos et rem divinam faciendam, monebat, nihil certi de ratione ludorum ac sacrorum illorum disci posset, senatus decemviros iussit adire libros Sibyllinos, qui ipsos de omnibus his rebus accuratius instructiori putabantur. Mox *ea inspecta*, sc. scripta, monimenta, vel etiam carmina, sed Sibyllina, non Marciana: nam etsi duo erant Marcii carmina, tamen Romani uno tantum iubebantur Apollini ludos et sacra facere.»

11. *Duas hostias maiores*; vide Ind. — *Vt decemviri sacra graeco ritu fa-*

ctum est, *Vt decemviri sacra graeco ritu facerent iisque hostiis, Apollini bove aurato et capris duabus albis auratis, Latonae bove femina aurata.* Ludos praetor in circo maximo quum facturus esset[12], edixit, ut populus per eos ludos[13] stipem Apollini, quantam commodum esset, conferret. Haec est origo ludorum Apollinarium victoriae, non valetudinis ergo[14], ut pleri-

cerent iisque (sc. maioribus) *hostiis, Apollini bove et capris ouratis* etc.; vide ad IV, 16, n. 2. Quare vero *Dionae* nulla b. l. fit meutio? Quia ludi sont *Apollinares*. Sed unde tum *Latono?* et cur *caprae* Apollini sacrae? Praeterea Apollo et Diana plerumque in sacris iunguntur (v. c. V, 13; XXII, 10, al.), iisque primae dari partes soleot in sacris ἀπευκτικοῖς, seu averruncandae deorum irae institutis. Hinc semper b. l. legendom putavi: *Apollini bove auroto, Dianoe capris duabus* etc., idemque lac. Gron. suspicatum esse postea vidi. Nonc autem video, id non satis arrisisse Dukero et Drak. Hic monet, capras Apollini immolatas memorari ab Hom. Il. I, 41, ibique caosam reddi ab Eustath. Hic vero, in carmioe Marcii solum Apollinem nomiouri, et Macrobium, qui haec ad verbum ex Livio descripserit, nihil de Diana habere. Verum ita saltem restat ille scrupulus: cur sacra Latonae facta?

12. *Ludos praetor in circo max. facturus*, scil. urbanos, qui et peregrinus tom erat, *P. Cornelius Sulla*, seu Sylla (vide cap. 3), quem etiam decemvirum fuisse docet Macrob. loco laud. *Bello Punico II ludi Apollinares ex libris Sibyllinis primum sunt instituti, suodente Cornelio Rufo decemviro, qui propterea* SIBYLLA *cognominatus est, et posteo corrupto nomine primus* SYLLA *coepit vocari*. Inde simul iotelligitur, *Sylla* rectius scribi quam *Sulla*. Sed veteres Romani *u* proouutiabaot, ut graecom υ vel gall. *u*. Ceterom ludis quoque graecas fabulas datas esse, ex Cic. ad Att. XVI, 5, ostendit Dodwell. de Cyclis diss. IV, §. 16.

13. *Vt populus per eos ludos* (vide ad II, 18, n. 1) *stipem Apollini conferret* (vide ad V, 25, n. 3) tantam, *quantam* conferre *commodum esset* ei, placeret, liberet.

14. *Non valetudinis ergo* (vide ad VI, 27, n. 1), *ut plerique rentur*, cf. Macrob. loc. laud. *rentur, votorum. Foctosque populus* etc., edd. ante Crev. — *Populus coronatus spectavit*; vide ad X, 47, n. 4, et XXIII, 11, n. 7. — *Matronae supplicavere:* « Livius saepe dicit, supplicatum ivisse *viros feminasque*, ac *liberos*, ut III, 7; X, 23; XXVII, 10, et alibi. Cur id bis ludis a solis matronis factum dicat, non scio. Dodwell. de Cyclis diss. IV, §. 16, et io Append. Praelect. pag. 758, recte, ut puto, scribit, ex Livio non posse colligi, ludis Apollinaribus plures dies, quam unum, datos, ac demum recentioribus temporibus aliqoid in ea re mutatum fuisse; de quo etiam agit Noris. cenot. Pis. diss. II, cap. 6, pag. 137. Si hoc ita se habet, etiam sequi videtur, matronas, quae supplicatum ibant, spectaculis eorum exclusas fuisse; nisi forte eas ante commissio-

que rentur, votorum factorumque. Populus coronatus spectavit: matronae supplicavere: vulgo apertis ianuis in propatulis epulati sunt, celeberque dies omni ceremoniarum genere fuit.

XIII. Quum Hannibal circa Tarentum, consules ambo in Samnio essent, sed circumsessuri Capuam viderentur; quod malum diuturnae obsidionis esse solet, iam famem Campani sentiebant, quia sementem facere prohibuerant eos romani exercitus. Itaque legatos ad Hannibalem miserunt, orantes, ut prius, quam consules in agros suos educerent legiones, viaeque omnes hostium praesidiis insiderentur, frumentum ex propinquis locis convehi iuberet Capuam. Hannibal, Hannonem ex Bruttiis cum exercitu in Campaniam transire, et dare operam, ut frumenti copia fieret Campanis, iussit. Hanno, ex Bruttiis profectus cum exercitu, vitabundus castra hostium consulesque, qui in Samnio erant, quum Benevento iam appropinquaret, tria passuum millia ab ipsa urbe loco edito castra posuit. Inde ex sociis circa populis, quo aestate comportatum erat, devehi frumentum in castra iussit; praesidiis datis, quae commeatus eos prosequerentur. Capuam inde nuntium misit, qua die in castris ad accipiendum frumentum praesto essent, omni undique genere vehiculorum iumentorumque ex agris contracto. Id pro cetera socordia[1] negligentiaque a Campanis actum. Paulo plus quadringenta vehicula missa, et pauca praeterea iumenta. Ob id

nem ludorum supplicasse dicendum est.» Duk. *In propatulis* ex optimis MSS. recepit Gron. pro vulg. *in propatulo;* vide ad V, 13, n. 6. — *Celeber dies*, solemnis, festus.

Cap. XIII. 1. *Pro cetera socordia*, ea socordia, qua in ceteris omnibusque rebus agere solebant. Confer ad VII, 33, n. 2. — *Quadringenta vehicula;* Sigon. e vet. libro *quadraginta v.* quo maior sit *socordia*. Sed illud haud nimium pro magnitudine urbis et frequentia incolarum: praesertim quum mox habeas *duo millia;* Gron.

castigatis ab Hannone, quod ne fames quidem, quae mutas accenderet bestias, curam eorum stimulare posset, alia prodicta dies[2] ad frumentum maiore apparatu petendum. Ea omnia, sicut acta erant, quum enuntiata Beneventanis essent, legatos decem extemplo ad consules (circa Bovianum castra Romanorum erant) miserunt. Qui quum, auditis, quae ad Capuam agerentur, inter se comparassent[3], ut alter in Campaniam exercitum duceret; Fulvius, cui ea provincia obvenerat, profectus, nocte Beneventi moenia est ingressus. Ex propinquo cognoscit, Hannonem cum exercitus parte profectum frumentatum: per quaestorem Campanis datum frumentum[4]: duo millia plaustrorum, inconditam inermemque aliam turbam, advenisse: per tumultum ac trepidationem omnia agi, castrorumque formam et militarem ordinem, immixtis agrestibus iis ex terris, sublatum. His satis compertis, consul militibus edicit, signa tantum armaque in proximam noctem expedirent: castra punica oppugnanda esse. Quarta[5] vigilia profecti, sarcinis omnibus impedimentisque Beneventi relictis, paulo ante lucem quum ad castra pervenissent, tantum pavoris iniecerunt, ut, si in plano castra posita essent, haud dubie primo impetu capi potuerint. Altitudo loci et munimenta defenderunt, quae nulla ex parte adiri,

2. *Alia prodicta dies* e MSS. Flor. Voss. et Crev. recepi cum Struth. quia hoc est proprium in hac re verbum (vide ad II, 61, n. 6), et reliquae lectiones ex hac ortae, *prodita* (quod a Drak. editum et firmatum est exemplo Terent. Andr. II, 1, v. 13), *producta* et *praedicta*.

3. *Inter se comparassent, ut* etc.; vide ad III, 2, n. 1.

4. *Per quaestorem Campanis datum frumentum*, verba ex optimis MSS a Gron. inserta. *Per quaestorem*, quales in bello Romanis fuere. — *Inconditam turbam*; vide ad XXI, 57, n. 11. — *Iis ex terris* iungenda: sed pro *iis* forte leg. *sociis*, ut supra *ex sociis circa populis*; Duër.

5. *Quarta vigilia*; vide ad VII, 35, n. 2. — *Ad castra* punica. — *In plano*; vide ad XXI, 32, n. 7. — *Defenderunt* castra.

nisi arduo ac difficili ascensu, poterant. Luce prima proelium ingens accensum est: nec vallum modo tutantur Poeni, sed, ut quibus locus aequior esset [6], deturbant nitentes per ardua hostes.

XIV. Vicit tamen omnia pertinax virtus, et aliquot simul partibus ad vallum ac fossas perventum est; sed cum multis vulneribus ac militum pernicie. Itaque convocatis tribunis militum consul, *absistendum temerario incepto*, ait: *tutius sibi videri, reduci eo die exercitum Beneventum: dein postero castris* [1] *se hostium iungi, ne exire inde Campani, neve Hanno regredi posset. Id quo facilius obtineatur, collegam quoque et exercitum eius se acciturum, totumque eo versuros bellum.* Haec consilia ducis, quum iam receptui caneret, clamor militum aspernantium tam segne imperium disiecit [2]. Proxima portae hostium erat cohors Peligna; cuius praefectus Vibius Accuaeus [3] arreptum vexillum trans vallum hostium traiecit. Exsecratus inde seque et cohortem, si eius vexilli ho-

6. *Vt quibus locus aequior;* v. supra ad VIII, 30, n. 7; XXII, 16, n. 1.

Cap. XIV. 1. *Dein postero castris.* Haec parum clara sunt: romano enim exercitu Beneventum reducto, quis vetare poterat aut Campanos exire, aut Hannonem regredi? Praeterea testatur Crever. τὸ *se* a Putean. abesse, aitque, ita tolerabiliorem esse orationem; nam in his vocibus *castris se hostium iungi*, aliquid est inconcinnum, quod vix a manu Livii profici sci potuisse videatur. Lem. — *Eo versuros bellum*, sc. se et collegam.

2. *Tam segne imperium disiecit;* vide ad XXIV, 2, n. 7. Τὸ *segne* tam ad tarditatem moramque, quam ad ignaviam metumque spectat. — *Cohors Peligna;* vide ad X, 33, n. 1.

3. *Vibius Accuaeus*, oriundus Accua. »Sed Accua XXIV, 20, in Apulia videtur poni, non in Campania, et haec cohors Peligna fuit, cui cur Apulum praefecerint Peligni, causa non apparet. Ceterum ab his *praefectis* diversi erant XII praefecti sociorum, quos a consulibus constitutos tradit Polyb. VI, 24. Vtrique etiam *praetores* IX, 16, et XXIII, 19, dicuntur. Conf. Lips. Mil. rom. I, 7; II, 10.« Dok. Cognomen abest ab edd. ante Gron. qui addendum hoc et ita scribendum monuit. *Acaus* optimi MSS. at cap. extr. *Accaeus;* alii *Acceus* et *Accius.* Cf. Intpp. Valer. Max. III, 2, 20. — *Vexillum trans vallum hostium traiecit;* conf. XXI, 26; XLI, 4 pr. et ad IV, 29, n. 1.

stes potiti essent, princeps ipse per fossam vallumque in castra irrumpit. Iamque intra vallum Peligni pugnabant, quum altera parte, Valerio Flacco tribuno militum tertiae legionis exprobrante Romanis ignaviam, qui sociis captorum castrorum concederent decus, T. Pedanius, princeps primus centurio [4], quum signifero signum ademisset, « Iam hoc signum et hic » centurio, inquit, intra vallum hostium erit. Sequantur, qui capi signum ab hoste prohibituri » sunt. » Manipulares sui primum transcendentem fossam, dein legio tota sequuta est. Iam et consul, ad conspectum transgredientium vallum mutato consilio, ab revocando ad incitandos hortandosque versus milites, ostendere, in quanto discrimine ac periculo fortissima cohors sociorum et civium legio esset. Itaque pro se quisque omnes per aequa atque iniqua loca, quum undique tela coniicerentur, armaque et corpora hostes obiicerent, pervadunt irrumpuntque. Multi vulnerati, etiam quos vires sanguisque desereret, ut intra vallum hostium caderent, nitebantur. Capta itaque momento temporis, velut in plano sita [5] nec permunita castra. Caedes inde, non iam pugna erat, omnibus intra vallum permixtis. Supra sex millia hostium occisa, supra septem millia capitum, cum frumentatoribus campanis omnique

4. *Princeps primus centurio :* Lips. Mil. rom. II, 8, et Duk. coni. *princeps primae* aut *prioris centuriae :* sed forte *centurio* glossa τοῦ *primus :* nam quemadmodum qui primi ordinis *pili* seu triariorum centurio est, et *primi pili centurio*, et ipse *primus pilus* dicitur, ita *primi hastati* (h. e. hastatorum ordinis) *centurio* etiam *primus hastatus*, et *primi principis centurio* etiam *primus princeps* dici potest : ordo autem centurionum in legione hic erat, ut *decimi hastati* infimus erat et summus *primi pili*, qui inde et olim (vide VII, 41) *primus centurio* dicebatur, Stroth. Conf. tamen ad II, 27, n. 7.

5. *Velut in plano sita ;* conf. supra ad cap. 13, n. 5.

plaustrorum et iumentorum apparatu, capta: et alia ingens praeda fuit, quam Hanno, populabundus passim quum isset, ex sociorum populi romani agris traxerat. Inde, deiectis hostium castris [6], Beneventum reditum est, praedamque ibi ambo consules (nam et Ap. Claudius eo post paucos dies venit) vendiderunt diviseruntque. Et donati, quorum opera castra hostium capta erant: ante alios Accuaeus Pelignus, et T. Pedanius princeps tertiae legionis [7]. Hanno ab Cominio Cerito [8], quo nuntiata castrorum clades est, cum paucis frumentatoribus, quos forte secum habuerat, fugae magis, quam itineris, modo in Bruttios rediit.

XV. Et Campani, audita sua pariter sociorumque clade, legatos ad Hannibalem miserunt, qui nuntiarent, *duos consules ad Beneventum esse, diei iter a Capua; tantum non ad portas et muros bellum esse. Ni propere subveniat, celerius Capuam, quam Arpos, in potestatem hostium venturam. Ne Tarentum quidem, non modo* [1] *arcem, tanti debere esse, ut Capuam, quam Carthagini aequare sit solitus, desertam indefensamque populo romano tradat.* Hannibal, curae sibi fore rem campanam pollicitus, in praesentia duo millia equitum cum legatis mittit, quo praesidio agros populationibus possent prohibere. Romanis interim, sicut aliarum rerum, arcis tarentinae praesidiique, quod ibi obsideretur, cura esse. C. Servilius legatus, ex auctoritate Patrum a P. Cornelio praetore in Etruriam

6. *Deiectis hostium castris;* forte leg. *direptis.*

7. *Princeps tertiae legionis*, e principibus, ex eorum militum ordine, qui *principes* vocantur; Stroth. Con f. ad II, 27, n. 7.

8. *Ab Cominio Cerito*; v. X, 39, n. 2.

Cap. XV. 1. *Ne Tarentum quidem, non modo*, multo minus, seu nedum (quod et in MSS. exstat) *arcem*. Cf. Duk. ad h. l. et Ern. Clav. Cic. voc. *modo*.

ad frumentum coëmendum missus, cum aliquot navibus onustis in portum tarentinum inter hostium custodias pervenit. Cuius adventu, qui ante, in exigua spe, vocati saepe ad transitionem ab hostibus per colloquia erant, ultro ad transeundum hostes vocabant sollicitabantque. Et erat satis validum praesidium, traductis ad arcem Tarenti tuendam, qui Metaponti erant, militibus. Itaque Metapontini extemplo, metu, quo tenebantur, liberati, ad Hannibalem defecere. Hoc idem eadem ora maris[2] et Thurini fecerunt: movit eos non Tarentinorum magis defectio Metapontinorumque, quibus, indidem ex Achaia[3] oriundi, etiam cognatione iuncti erant, quam ira in Romanos propter obsides nuper interfectos. Eorum amici cognatique literas ac nuntios ad Hannonem Magonemque, qui in propinquo in Bruttiis erant, miserunt, *si exercitum ad moenia admovissent, se in potestatem eorum urbem tradituros esse.* M. Atinius Thuriis cum modico praesidio praeerat. Quem facile elici ad certamen temere ineundum rebantur posse; non militum, quos perpaucos habebat, fiducia[4], quam iuventutis thurinae. Eam ex industria centuriaverat armave-

2. *Hoc idem eadem ora maris* Tyrrheni *et Thurini fecerunt*, scil. quod fecerant *Metapontini* in eadem Lucania. Cf. ad X, 2, n. 2; et XXII, 61, ibique not. 11.

3. *Quibus*, *indidem ex Achaia*, ex eadem vel pariter ex Achaia (vid. ad XXIII, 46, n. 5) *oriundi* etc., nam omnes illae urbes graecae erant originis. Sed Thurii, Atheniensium colonia, h. l. Achaeorum, ut apud Scymnum Chium vs. 325, aut confusis cum iis veteribus Sybaritis, aut respectu ad eos habito, qui ex iis superstites novae coloniae interfuerant. Ita Heyn. Opusc. acad. tom. II, pag. 174, qui de vera urbis origine disputat ibid. p. 138 sq. et de *Metaponto*, p. 205 sq. ubi etiam monuit, verba *cognatione iuncti erant* ad solos *Metapontinos* spectare, non ad *Tarentinos*, qui dorici fuerint generis, de quo vide ibid. pag. 217: *quibus itidem ex Achaia oriundis* coni. Gron. — *Propter obsides nuper interfectos*; vide c. 7 extr. — *Thuriis*; vide ad X, 2, n. 2.

4. *Non militum, quos perpaucos habebat, fiducia, quam* etc. in edd. ante Gron. *non tam militum*; vide ad II,

ratque ad tales casus. Divisis copiis inter se, duces Poeni quum agrum thurinum ingressi essent, Hanno cum peditum agmine infestis signis[5] ire ad urbem pergit. Mago cum equitatu, tectus collibus ad tegendas insidias oppositis, subsistit. Atinius, peditum tantum agmine per exploratores comperto, in aciem copias educit, et fraudis intestinae, et hostium insidiarum ignarus. Pedestre proelium fuit persegne, paucis in prima acie pugnantibus Romanis; Thurinis exspectantibus magis, quam adiuvantibus, eventum: et Carthaginiensium acies de industria pedem referebat, ut ad terga collis ab equite suo insessi hostem incautum pertraheret. Quo ubi ventum est, coorti cum clamore equites[6] prope inconditam Thurinorum turbam, nec satis fido animo, unde pugnabat[7], stantem, extemplo in fugam averterunt. Romani, quamquam circumventos hinc pedes, hinc eques urgebat, tamen aliquandiu pugnam traxere. Postremo et ipsi terga vertunt, atque ad urbem fugiunt. Ibi proditores conglobati; quum popularium agmen patentibus portis accepissent, ubi Romanos fusos ad urbem ferri viderunt, conclamant, *instare Poenum, permixtosque et hostes urbem invasuros, ni propere portas claudant.* Ita exclusos Romanos praebuere hosti ad caedem: Atinius tamen cum paucis receptus. Seditio inde paulisper tenuit[8], quum alii urbem

56, n. 8. — *Centuriaverat;* vide ad VI, 2, n. 4.

5. *Infestis signis ire;* vide ad I, 13, n. 2. — *Tectus collibus, ad tegendas insidias oppositis;* vide ad XXIV, 39, n. 1, et XXIX, 34, n. 5.

6. *Coorti cum clamore equites* (vid. ad IX, 31, n. 6) *prope inconditam* (vide ad XXI, 57, n. 11) *Thurinorum turbam* e quibusdam MSS. recepi cum Stroth. pro vulg. *propere*, quod male cum *extemplo* iungitur; et quo servato saltem post *propere*, non post *equites*, quod vulgo factum, suadente I. Gron. distinguendum. Cf. ad XXII, 19, n. 6.

7. *Unde pugnabat*, ex ea parte, pro qua pugnabat; Stroth.

8. *Seditio inde paulisper tenuit;* vid. ad II, 3, n. 6. Verba *alii urbem tuen-*

tuendam, inde alii cedendum fortunae, et tradendam urbem victoribus censerent. Ceterum, ut plerumque, fortuna et consilia mala vicerunt: Atinio cum suis ad mare ac nvaes deducto, magis quia ipsi, ob imperium in se mite ac iustum, consultum volebant, quam respectu Romanorum, Carthaginienses in urbem accipiunt. Consules a Benevento in campanum agrum legiones ducunt, non ad frumenta modo, quae iam in hibernis erant [9], corrumpenda, sed ad Capuam oppugnandam; nobilem se consulatum tam opulentae urbis excidio rati facturos, simul et ingens flagitium imperio dempturos, quod urbi tam propinquae tertium annum impunita defectio esset. Ceterum, ne Beneventum sine praesidio esset, et ut ad subita belli, si Hannibal (quod facturum haud dubitabant) ad opem ferendam sociis Capuam venisset, equites vim sustinere possent, Ti. Gracchum ex Lucanis cum equitatu ac levi armatura Beneventum venire iubent: legionibus stativisque ad obtinendas res [10] in Lucanis aliquem praeficeret.

XVI. Graccho, prius quam ex Lucanis [1] moveret, sacrificanti triste prodigium factum est. Ad exta, sa-

dam exstant in omnibus edd. sed in nullo fere MS. et recte forsan: dicendo enim receptum esse Atinium et seditionem ortam, quod alii *inde*, hoc est, nunc tandem, post talem casum, Poenis urbem dedendam censerent, satis indicat Livius, alteram partem fuisse illorum, qui Atinium receperint, eoque manendum in fide statuisse; Gron. Verba illa ob geminum *alii* excidisse videri possunt; Stroth.

9. *Quae iam in hibernis erant, frumenta*: immo *in herbis*, ut apud Ov. Met. V, 482, et VIII, 290, hoc est, paene matura; Iac. Gron. Recte, opinor. — *Subita belli*; vide ad IV, 27, n. 1.

10. *Ad obtinendas*, tuendas, *res praeficeret*, forte *praeficere* (scil. iubent) quod Mur. e vet. lib. notavit; Gron.

Cap. XVI. 1. *Ex Lucanis moveret*; vide ad II, 3, n. 2. — *Angues duo ex occulto allapsi* (confer ad I, 56, n. 4). — *Edere iecur*, forte *adedere* vel *ambedere*: nam in optimis MSS. *anacre*, *anere*, *ademere*; Gron. Conf. et Valer. Max. I, 6, n. 8.

crificio perpetrato, angues duo ex occulto allapsi, edere iecur, conspectique repente ex oculis abierunt. Id quum haruspicum monitu sacrificium instauraretur, atque intentius exta reserata servarentur [2]; iterum ac tertium venisse tradunt, libatoque iecinore intactos angues abiisse. Quum haruspices, ad imperatorem id pertinere prodigium, praemonuissent, et ab occultis cavendum hominibus consultisque [3], nulla tamen providentia fatum imminens moveri potuit. Flavius Lucanus fuit, caput partis eius Lucanorum, quum pars ad Hannibalem defecisset, quae cum Romanis stabat: et iam anno in magistratu erat; ab eisdem illis creatus praetor. Is, mutata repente voluntate, locum gratiae apud Poenum quaerens, neque transire ipse, neque trahere ad defectionem Lucanos satis habuit, nisi imperatoris et eiusdem hospitis proditi capite ac sanguine foedus cum hostibus sanxisset. Ad Magonem, qui in Bruttiis praeerat [4], clam

2. *Intentius exta reserata servarentur* edd. ante Gron. et plurimi MSS.; *exta reservata s.* quidam MSS.; *exta rescreservarentur* c. Puleau.; *exta reservarentur* Florent. Cant. et Crever., quod recepit Stroth. qui inde reliquas lectiones ortas monet. Sed τὸ *intentius* postulare videtur *servare* vel *observare*, non *reservare*; Doër. *Diligentiusque adservatis extis* dixit Val. loco laudato. *Extares ollae servarentur* Gron. Crev. et al. ex emend. Salmas. *extar servaretur* coni. Ruben. (*Extar olla, ubi exta coquebantur* Glossar. Confer ad XXIX, 27, n. 4; XLI, 15 pr. et Intpp. Plaut. Rud. I, 2, 47.) *Exta prosecta servarentur* malebat Drak. ad V, 21.

3. *Ab occultis hominibus consultisque* optimi MSS. non *consiliisque*; confer ad III, 62, n. 3. — *Fatum moveri potuit*, averti, immutari; Doër. Sic *movere* pro *mutare* XXVII, 51, n. 5; XXXIV, 54 extr.; XXXV, 33, n. 2; XXXV, 42, n. 2, et al. — *Flavius Lucanus:* in MS. Put. *Flavos* et deinde *Flavus*. Apud Appian. b. Hann. 35, Φλαύιος seu Φλάβιος. Mox verba *quum pars ad Hannibalem defecisset* forte a glossatore profecta.

4. *Qui in Bruttiis praeerat;* vide ad V, 8, n. 3. Mox *iis*, scil. hostibus. Alii *is* et ex emend. Sigon. *sibi*. — *Liberos cum suis legibus*, ut alibi *immunes*, scil. tributorum vectigaliumque *ac suis legibus viventes*, ἐλευθέρους, αὐτονόμους. Confer XXV, 23; XXX, 37; XXXVII, 54; XLIV, 7; XLV, 26. De duplici privilegio, ἐλευθερίᾳ et αὐτονομίᾳ; vide Spanhem. de usu et pr. num. Diss. IX, pag. 694 sq.

in colloquium venit; fideque ab eo accepta, si romanum iis imperatorem tradidisset, liberos cum suis legibus venturos in amicitiam Lucanos, deducit Poenum in locum, quo erat cum paucis Gracchum adducturus [5]. Magonem ibi pedites equitesque armare, et capere eas latebras, ubi ingentem numerum occuleret, iubet. Loco satis inspecto atque undique explorato, dies composita gerendae rei est. Flavius ad romanum imperatorem venit: *Rem se*, ait, *magnam inchoasse, ad quam perficiendam ipsius Gracchi opera opus esse. Omnium populorum*[6] *praetoribus, qui ad Poenum in illo communi Italiae motu descissent, persuasisse, ut redirent in amicitiam Romanorum; quando res quoque romana* [7], *quae prope exitium clade cannensi venisset, in dies melior atque auctior fieret; Hannibalis vis senesceret, ac prope ad nihilum venisset. Veteri delicto*[8] *haud implacabiles fore Romanos: nullam unquam gentem magis exorabilem, promptioremque*

5. *In locum, quo erat cum paucis Gracchum adducturus*, ex uno MS. Pal. recepi cum Stroth. pro vulg. *in locum pacis Gracchum adducturus*, quod ineptum est. *Paucis* etiam exstat in MS. Pal. et iteratio τοῦ *cum* effecit, ut verba *quo erat cum* post *locum* exciderent; Strothius. *Deducit Poenum, quo cum paucis Gracchum ait ducturum: Mago ubi pedites equitesque armasset, caperet eas latebras, ubi ingentem numerum occuleret* coni. Gronov. et sic fere MS. Pal. *deducit Poenum in locum paucis Gracchum adducturum Mago ibi p. e. armareset capere eas* etc. Verbum *iubet* a plerisque MSS. abest, et, si retinendum, pro *ibi* potius substituendum videtur. — *Dies composita*; vide supra ad lib. III, cap. 53, n. 2.

6. *Omnium populorum*, sc. singulorum gentis lucanae: nec cum Lips. et Modio leg. *popularium*; Stroth.

7. *Quando res quoque romana*; vide ad I, 12, n. 3, et V, 25, n. 3. — *Hannibalis vis senesceret*; vide ad I, 22, n. 3.

8. *Veteri delicto*: « Quomodo *vetus delictum* dicit eorum, qui ante paucos annos desciverant? rebellio maiorum vetus delictum erat, ipsorum defectio novum. » Duk. — *Haec ab se ait dicta*, forte *sane dicta*: in MSS. *sint* pro *ait*; Gron. — *Contingere dextram*, ut al. *dare*, *iungere*, *amplecti dextram*, quod est *pignus fidei* et amoris. «Sic et *dextras fidemque dare* XL, 46, n. 8, et *fides* κατ' ἐξοχὴν de dextris iunctis, ut δεξιαί, ᾗς ἐπέπιθμεν ap. Hom. Il. II, 341,

veniae dandae fuisse. Quoties rebellioni etiam maiorum suorum ignotum? Haec ab se, ait, *dicta: ceterum ab ipso Graccho eadem haec audire malle eos, praesentisque contingere dextram: id pignus fidei secum ferre. Locum se consiliis dixisse*[9] *a conspectu amotum, haud procul a castris romanis. Ibi paucis verbis transigi rem posse, ut omne nomen lucanum in fide ac societate romana sit.* Gracchus, fraudem et sermoni et rei abesse ratus, ac similitudine viri captus, cum lictoribus ac turma equitum[10] e castris profectus, duce hospite in insidias praecipitatur. Hostes subito exorti; et, ne dubia proditio esset, Flavius his se adiungit: tela undique in Gracchum atque equites coniiciuntur. Gracchus ex equo desilit. Idem ceteros facere iubet, hortaturque, *Vt, quod unum reliquum fortuna fecerit, id cohonestent virtute. Reliquum autem quid esse paucis, a multitudine in valle, silva ac montibus septa, circumventis, praeter mortem? Id referre*[11], *utrum praebentes corpora pecorum modo inulti trucidentur, an, toto animo a patiendo exspectandoque eventu in impetum atque iram verso, agentes audentesque, perfusi hostium cruore, inter exspirantium inimicorum cumulata armaque et corpora cadant. Lucanum proditorem ac trans-*

et ἀνακαλεῖ δὲ δεξιᾶς Πίστιν μεγίστην apud Euripid. Med. 21, ubi vide Porson.» Schaef.

9. *Locum se consiliis dixisse*, scil. super hac re agendis: et ita omnes MSS. et edd. vel *conciliis*, neque est quod cum Gronovio et aliis reponatur *consciis*; Stroth. *Dixisse* (edixisse, indicasse; vide Gronov.) optimi MSS. *Edixisse* edd. ante Gron. — *Nomen lucanum*; vide ad I, 10, n. 2.

10. *Cum lictoribus ac tur. equitum*, μεθ' ἱππέων τριάκοντα Appian. Bell. Hann. c. 35. — *Hostes subito exorti*; vide ad IX, 31, n. 6.

11. *Id referre* (vide ad VIII, 39, n. 3), *utrum praebentes corpora* ad caedem, ut cap. 15. Conf. IV, 28, et alia exempla apud Gron et Drakenb. *Vtrum praesenti torpore* male edd. ante Gronov. — *Toto animo... verso*. A plerisque codd. iisque optimis vox *animo* exsulat; praeterea unus e Paris. dat *toti*, quod Gronovii coniecturam confirmat, et suadere videtur hanc emendationem: *toti a patiendo ... in ... iram versi*. Lem.

fugam omnes peterent. Qui eam victimam prae se ad inferos misisset, eum decus eximium egregiumque solatium suae morti inventurum. Inter haec dicta, paludaménto circum laevum brachium intorto[12] (nam ne scuta quidem secum extulerant), in hostes impetum fecit. Maior, quam pro numero hominum, editur pugna. Iaculis maxime aperta corpora Romanorum, et, quum undique ex altioribus locis in cavam vallem coniectus esset, transfiguntur. Gracchum, iam nudatum praesidio, vivum capere Poeni nituntur. Ceterum ille, conspicatus Lucanum hospitem inter hostes, adeo infestus confertos invasit, ut parci ei sine multorum pernicie non posset. Exanimem eum Mago extemplo ad Hannibalem misit, ponique cum captis simul fascibus ante tribunal imperatoris iussit. Haec vera fama est. Gracchus in Lucanis ad campos, qui Veteres vocantur, periit.

XVII. Sunt, qui in agro beneventano, prope Calorem fluvium [1], ostendant a castris cum lictoribus ac tribus servis lavandi causa progressum, quum forte inter salicta innata ripis laterent hostes, nudum atque inermem, saxisque, quae volvit amnis, propugnantem, interfectum. Sunt, qui haruspicum monitu quingentos passus a castris progressum, uti loco pùro

12. *Paludamento circum laevum brachium intorto*, quod fieri solebat ante pugnam; Ern. Conf. Burm. ad Petron. c. 80, et Schel. ad Hygin. p. 1030, tom. X, Antiq. rom. — *Maior quam pro numero hominum, pugna;* vid. ad VII, 33, n. 2. — *Iaculis maxime aperta corpora*, obnoxia. Dictio desumpta a ludo gladiatorio, in quo latus *apertum* et *nudum* dicitur, quod ictibus *patet*. Cf. ad XXII, 50, n. 3; XXV, 38, n. 7; XXXII, 21. Similiter *opportuna* et *opposita* (scil. hosti ac vi) dicuntur; vide ad I, 54, n. 4, et XXXII, 21, n. 12. — *Coniectus*, substant., iactus telorum; Doëring. Tres tantum vivos esse captos tradit Appian. l. l.

Cap. XVII. 1. *Prope Calorem fluvium*; vide supra ad XXIV, 14, n. 2. — *Ostendant*, dicant, narrent (ut et *ostentare*; conf. ad XXVI, 24, n. 2): nisi *contendant* leg. cum Ruben.

ea, quae ante dicta prodigia sunt, procuraret [2], ab insidentibus forte locum duabus turmis Numidarum circumventum scribant: adeo nec locus, nec ratio mortis in viro tam claro et insigni constat. Funeris quoque Gracchi varia est fama. Alii in castris romanis sepultum ab suis, alii ab Hannibale (et ea vulgatior fama est) tradunt in vestibulo punicorum castrorum [3] rogum exstructum esse: armatum exercitum decucurrisse [4] cum tripudiis Hispanorum, motibusque armorum et corporum, suae cuique genti assuetis, ipso Hannibale omni rerum verborumque honore [5] exsequias celebrante. Haec tradunt, qui in Lucanis rei gestae auctores sunt. Si illis, qui ad Calorem fluvium interfectum memorant, credere velis, capitis tantum Gracchi hostes potiti sunt. Eo delato ad Hannibalem, missus ab eo confestim Carthalo, qui in castra romana ad Cn. Cornelium quaestorem deferret: is funus imperatoris in castris, celebrantibus cum exercitu Beneventanis, fecit.

XVIII. Consules, agrum campanum ingressi, quum passim popularentur, eruptione oppidanorum et Magonis [1] cum equitatu territi et trepidi, ad signa mili-

2. *Uti loco puro ea prodigia procuraret* (vide ad I, 20, n. 11), non polluto prodigiis, de quibus vide c. 16 pr. *Loco* abest a MS. Cantabr. prob. Iac. Gronov. ut intell. *flumine*. Forte tum leg. *pure*; vide ad I, 45, n. 7. — *Constat locus*; vide ad IX, 2, n. 1.

3. *In vestibulo punicorum castrorum*; vide XXI, 30, n. 6.

4. *Armatum exerc. decucurisse* etc. Vide ad XXIII, 35, n. 3. *Decurrisse* edd. ante Drak. et plurimi MSS. — *Cum tripudiis Hispanorum, motibusque armorum et corporum* (vide ad X, 26, n. 8), *suae cuique genti assuetis*; vide ad III, 22, n. 5.

5. *Ipso Hannibale omni rerum verborumque honore* (ut XXVIII, 4, n. 1; XXX, 15; XXXVII, 37, n. 1, al.) rebus verbisque honorificis cuiuscumque generis, *exsequias celebrante*; cf. ad Sil. II, 483, et XII, 473 sq.

Cap. XVIII. 1. *Eruptione oppidanorum et Magonis*, forte leg. *Hannonis*, vel *Bostaris*, quos praesidii punici praefectos fuisse dicit Liv. XXVI, 5 et 12. Dignum est consideratione: nam cap. 15, 16, Magonem in Bruttiis, et cap. 21, in Hannibalis exercitu

tes palatos passim revocarunt; et, vixdum instructa acie fusi, supra mille et quingentos milites amiserunt. Inde ingens ferocia superbae suopte ingenio genti crevit, multisque proeliis lacessebant Romanos. Sed intentiores ad cavendum consules una pugna fecerat, incaute atque inconsulte inita: restituit tamen his animos, et illis minuit audaciam parva una res; sed in bello nihil tam leve est, quod non magnae interdum rei[2] momentum faciat. T. Quintio Crispino Badius campanus hospes erat, perfamiliari hospitio iunctus: creverat consuetudo, quod aeger Romae apud Crispinum Badius ante defectionem campanam liberaliter comiterque curatus fuerat. Tum Badius, progressus ante stationes, quae pro porta stabant, vocari Crispinum iussit: quod ubi est Crispino nuntiatum, ratus colloquium amicum ac familiare quaeri, manente memoria [3], etiam in discidio publicorum foederum, privati iuris, paulum a ceteris processit. Postquam in conspectum venere, « Provoco te, in- » quit, ad pugnam, Crispine, Badius: conscendamus » equos, submotisque aliis, uter bello melior sit [4], » decernamus. » Ad ea Crispinus, *nec sibi*, *nec illi*, ait,

fuisse scribit; Duker. — *Multisque proeliis*, sc. parvis et levioribus; Doër. *Minutisque* malebat Ruben. et *multique* (h. e. identidem, saepe) Gron., quia Romani non ad manus venerint, sed sollicitati sint ad proelia, quae refugerint.

2. *Magnae rei momentum faciat*; vide supra ad I, 47, n. 7, et IX, 12, n. 2. Ad seqq. conf. Val. Max. V, 1, n. 3. — *T. Quintio Crispino* etc. Vide od XXIV, 39, n. 7.

3. *Manente memoria*, quum retineret memoriam, memor adhuc esset, *privati iuris*, hospitii et iurium eius. — *Discidio* (violatione) optimi MSS. *Dissidio* edd. ante Gron. qui subtiliter et copiose docet, *discidium* esse distractionem seu disiunctionem corporum, aut quasi corporum, locorum, aedium, rerum, *dissidium* vero, dissensionem animorum. Conf. ad Tac. Annal. II, 86, n. 2, et Ruhnken. ad Mureti Orat. p. 33.

4. *Vter bello melior sit*; conf. ad II, 51, n. 3. — *Hospitali caede*, caede hospitis. — *Se digna probra*, ipsi convenientia, in ipsum cadentia, ignavia ipsius digna; Doër.

hostes deesse, in quibus virtutem ostendant: se, etiamsi in acie occurrat, declinaturum, ne hospitali caede dextram violet; conversusque abibat. Enimvero ferocius tum Campanus increpare mollitiem ignaviamque, et se digna probra in insontem iacere, *hospitalem hostem* appellans, *simulantemque parcere, cui sciat parem se non esse. Si parum publicis foederibus ruptis dirempta simul et privata iura esse putet, Badium campanum T. Quintio Crispino romano, palam duobus exercitibus audientibus, renuntiare*[5] *hospitium. Nihil sibi cum eo consociatum, nihil foederatum hosti cum hoste, cuius patriam ac penates publicos privatosque*[6] *oppugnatum venisset. Si vir esset, congrederetur.* Diu cunctantem Crispinum perpulere turmales, ne impune insultare Campanum pateretur. Itaque tantum moratus, dum imperatores consuleret, permitterentne sibi extra ordinem in provocantem hostem pugnare, permissu eorum arma cepit, equumque conscendit, et Badium, nomine compellans, ad pugnam evocavit. Nulla mora a Campano facta est: infestis equis[7] concurrerunt. Crispinus supra scutum sinistrum humerum Badio hasta transfixit, superque delapsum cum vulnere ex equo desiluit, ut pedes iacentem conficeret. Badius, prius quam opprimeretur, parma atque equo relicto, ad suos aufugit. Crispinus, equum,

5. *Palam duobus exercitibus audientibus, renuntiare hospitium;* conf. XXXVI, 3; XXXVIII, 31; XLII, 25, et ad Tac. Ann. II, 70, n. 3. *Palam* abundat, ut apud Cicer. Verr. V, 26. *Ducibus* pro *duobus* coni. Iac. Gronov. quia Claudiani, Fulviani, campani ac punici exercitus adfuerint. Forte pro *duobus* leg. *omnibus*, quod post *palam* adiiciunt edd. ante Drak. Sed duos romanos exercitus ab una parte pro uno, et Campanum immixtis Poenis ab altera itidem pro uno exercitu haberi posse, bene monet Duk. — *Consociatum*; cf. XXIV, 24, n. 2.

6. *Penates publicos privatosque;* vide ad III, 17, n. 4.

7. *Infestis equis concurrerunt*; vide ad I, 13, n. 2. — *Conficeret*; vid. II, 40, n. 8. — *Armaque capta*, parmam.

armaque capta, et cruentam cuspidem insignis spoliis ostentans, cum magna laude et gratulatione militum, ad consules est deductus, laudatusque ibi magnifice, et donis donatus.

XIX. Hannibal ex agro beneventano castra ad Capuam quum movisset, tertio post die, quam venit, copias in aciem eduxit; haudquaquam dubius, quod Campanis, absente se, paucos ante dies secunda fuisset pugna, quin multo minus se suumque toties victorem exercitum sustinere Romani possent. Ceterum, postquam pugnari coeptum est, equitum maxime incursu, quum iaculis obrueretur, laborabat romana [1] acies; donec signum equitibus datum est, ut in hostem admitterent equos: ita equestre proelium erat, quum procul visus Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor praeerat [2], utrique parti parem metum praebuit, ne hostes novi adventarent. Velut ex composito utrinque signum receptui datum; reductique in castra prope aequo Marte discesserunt. Plures tamen ab Romanis primo incursu equitum ceciderunt. Inde consules, ut averterent Capua Hannibalem, nocte, quae sequuta est, diversi, Fulvius in agrum cumanum, Claudius in Lucanos [3] abiit. Postero die, quum vacua castra esse Romanorum nuntiatum Hannibali esset, et duobus agminibus diversos abiisse; incertus primo, utrum sequeretur, Appium instituit sequi. Ille,

CAP. XIX. 1. *Equitum punicorum maxime incursu laborabat rom. acies;* vide ad III, 31, n. 1. — *Admitterent equos;* vide ad II, 19, n. 4.

2. *Sempronianus exercitus, cui Cn. Cornelius quaestor praeerat*, interfecto duce, Ti. Sempronio Graccho. Conf. cap. 17 extr. Quaestor provincialis, magistratus populi romani, supra legatos erat, et proconsule aut propraetore mortuo, vel absente, vel ante adventum successoris provincia decedente, eius obibat munus.

3. *Diversi, Fulvius in agrum cumanum, Claudius in Lucanos abiit;* vide ad III, 60, n. 1. *Abierunt* edd. a Frob. ad Drak. rectius, opinor. — *Appium instituit sequi;* v. ad XXIV, 26, n. 7.

circumducto hoste [4], qua voluit, alio itinere ad Capuam rediit. Hannibali alia in his locis bene gerendae rei fortuna oblata est. M. Centenius fuit cognomine Penula, insignis inter primipili centuriones, et magnitudine corporis, et animo. Is, perfunctus militia, per P. Cornelium Sullam praetorem in senatum introductus, petit a Patribus, uti sibi quinque millia militum darentur: *se, peritum et hostis et regionum, brevi operae pretium facturum; et, quibus artibus ad id locorum* [5] *nostri et duces et exercitus capti forent, iis adversus inventorem usurum.* Id non promissum magis stolide, quam stolide creditum; tanquam eaedem militares et imperatoriae artes essent. Data, pro quinque, octo millia militum; pars dimidia cives, pars socii: et ipse aliquantum voluntariorum [6] itinere in agris concivit, ac, prope duplicato exercitu, in Lucanos pervenit; ubi Hannibal, nequidquam sequutus Claudium, substiterat. Haud dubia res est [7], quippe inter Hannibalem ducem et centurionem, exercitusque, alterum vincendo veteranum, alterum novum totum, et magna ex parte etiam tumultuarium ac semiermem. Vt conspecta inter se agmina sunt, et neutra pars detrectavit pugnam, extemplo instructae acies: pugnatum tamen, ut in nulla pari re [8], duas amplius horas, concitata et, donec dux stetisset, romana acie. Postquam is, non pro vetere fama solum [9],

4. *Circumducto hoste*, circumducendo cluso; Doër. — *Qua voluit*, sc. parte, seu via. — *M. Centenius*, etc. Vide ad XXII, 8, n. 1. — *Primipili centuriones*; vide ad II, 27, n. 7.

5. *Ad id locorum*; vid. ad IX, 45, n. 1. Mox alterum *stolide* vacare puto; Conf. Gron. tamen ad I, 3, n. 8.

6. *Aliquantum voluntariorum*; vide ad II, 39, n. 1.

7. *Haud dubia res est*, eventus rei. — *Vincendo veteranum*, diu exercitatum. — *Tumultuarium*; vide supra ad I, 37, n. 4.

8. *Vt in nulla pari re*, quamvis hostili exercitui in nulla re par esset romanus; Doër. Cf. ad II, 38, n. 3.

9. *Non pro vetere fama solum*; vid. ad VII, 33, n. 2.

sed etiam metu futuri dedecoris, si sua temeritate contractae cladi superesset, obiectans se hostium telis, cecidit; fusa extemplo est romana acies: sed adeo ne fugae quidem iter patuit, omnibus viis ab equite insessis, ut ex tanta multitudine vix mille evaserint; ceteri passim, alii alia peste, absumpti [10] sint.

XX. Capua a consulibus iterum summa vi obsideri coepta [1] est; quaeque in eam rem opus erant, comportabantur parabanturque. Casilinum frumentum convectum [2]: ad Vulturni ostium, ubi nunc urbs est, castellum communitum (ante Fabius Maximus munierat): praesidium impositum, ut mare proximum et flumen in potestate essent. In ea duo maritima castella frumentum, quod ex Sardinia nuper missum erat, quodque M. Iunius praetor [3] ex Etruria coëmerat, ab Ostia convectum est, ut exercitui per hiemem copia esset. Ceterum super eam cladem, quae in Lucanis accepta erat, volonum quoque exercitus [4], qui, vivo

10. *Alii alia peste absumpti sint*; vide ad II, 44, n. 5.

Cap. XX. 1. *Capua a consulibus iterum... obsideri coepta*: de prima obsidione conf. cap. 15, 18, et infra c. 22 extr.

2. *Casilinum frumentum convectum* (vide ad XXII, 13, n. 6): *Ad Vulturni ostium, ubi nunc urbs est* (vide ad XXII, 14, n. 1), *castellum communitum* (*ante Fabius Maximus munierat*): *praesidium impositum*; verba mutila, saltem corrupta. Nam *duo maritima castella*, in quae mox *frumentum* Livius *convectum* dicit, sunt *Vulturnum* et *Puteolos*, quos *Fabius munierat* (videatur ad XXIV, 7, n. 7); et de *Casilino*, *Vulturno* ac *Puteolis* idem traditur cap. 22. Hinc *Puteolis* post *communitum* inserit Cluv. Ital, Ant. I, 2, et *alteri* Stroth. *alterum Fabius* etc. vel *castello communito*, *quodque Fabius* etc. coni. Gron. Forte legend. *castellum communitum*, *utque Puteolis* (*Maximus munierat*), *praesidium impositum*: nam Puteolis, a Fabio munitis, praesidium simul ab eo iam impositum erat (v. ad XXIV, 7, n. 7), et Fabius passim simpl. *Maximus* dicitur, v. c. XXIV, 12 med. Hinc facile ex *Puteolis* fieri potuit *Fabius*, vel per socordiam librariorum, vel ex glossa, quae deinde in contextum recepta, extrusa voce *Puteolis*.

3. *M. Iunius* Silanus *praetor*, provinciam sortitus *Etruriam*; vid. cap. 2, 3. — *Ab hostia convectum*, forte *congestum*, ne idem repetatur verbum. At vide ad I, 3, n. 8.

4. *Volonum exercitus* etc.; confer XXIV, 14 sq., et ad XXII, 57, n. 12.

Graccho, summa fide stipendia fecerat, velut exauctoratus morte ducis, ab signis discessit. Hannibal non Capuam neglectam, neque, ut tanto discrimine, desertos volebat socios; sed, prospero ex temeritate unius romani ducis [5] successu, in alterius ducis exercitusque opprimendi occasionem imminebat. Cn. Fulvium praetorem Apuli legati nuntiabant, primo, dum urbes quasdam Apulorum, quae ad Hannibalem descivissent, oppugnaret, intentius rem egisse; postea nimio successu et ipsum et milites, praeda impletos, in tantam licentiam socordiamque effusos, ut nulla disciplina militiae esset. Quum saepe alias, tum paucis diebus ante expertus [6], qualis sub inscio duce exercitus esset, in Apuliam castra movit.

XXI. Circa Herdoniam [1] romanae legiones et praetor Fulvius erant: quo ubi allatum est, hostes adventare, prope est factum, ut iniussu praetoris signis convulsis in aciem exirent; nec res ulla magis tenuit, quam spes haud dubia, suo id arbitrio, ubi vellent, acturos. Nocte insequenti Hannibal, quum tumultuatum in castris, et plerosque ferociter, signum ut daret, institisse duci ad arma vocantes sciret, haud dubius prosperae pugnae occasionem dari, tria millia expeditorum militum [2] in villis circa vepribusque et silvis disponit, qui, signo dato, simul omnes e latebris [3] exsisterent;

— *Velut exauctoratus*; vide ad VIII, 34, n. 8. Mox *in tanto discrimine* edd. ante Drak. *ut in tanto d.* MS. Hav. prob. Doër. ut sensus sit: quippe vel praecipue in tanto discr. Cf. ad VIII, 30, n. 7.

5. *Ex temeritate unius rom. ducis*; vide cap. 19. — *In occasionem imminebat*, intentus erat; Stroth.; vide ad XXIII, 16, n. 1.

6. *Quum saepe alias .... expertus*, scil. Hannibal; quam vocem edd. ab Ascens. ad Gron. ante *quum* addunt.

Cap. XXI. 1. *Circa Herdoniam*; vide ad XXIV, 20, n. 5. — *Signis convulsis*; vide ad III, 54, n. 5. — *Tenuit*; vide ad II, 63, n. 3.

2. *Expeditorum militum*; vide ad V, 16, n. 2.

3. *Omnes e latebris exsisterent* optimi MSS.; *exsilirent* edd. ante Gron. *Exsistere* est emergere, et re-

et Magonem ac duo ferme millia equitum, qua fugam inclinaturam credebat, omnia itinera insidere iubet: his nocte praeparatis, prima luce in aciem copias educit. Nec Fulvius est cunctatus, non tam sua ulla spe, quam militum impetu fortuito tractus. Itaque eadem temeritate, qua processum in aciem est, instruitur ipsa acies ad libidinem militum forte procurrentium consistentiumque, quo loco ipsorum tulisset animus, deinde per libidinem aut metum deserentium locum. Prima legio et sinistra ala [4] in primo instructae, et in longitudinem porrecta acies: clamantibus tribunis, *nihil introrsus roboris ac virium esse*, *et*, *quacumque impetum fecisset hostis*, *perrupturos* [5]; nihil, quod

pente in conspectum venire, apparere, et hinc quoque eminere, conspici, ut *exire*, *exstare*, *surgere*, *exsurgere*, *adsurgere*, *erigi*, *se attollere*: unde *sub exsistentibus* (aratro erectis, sublatis) *glebis pisces emersisse* dicitur XLII, 2, n. 3, ubi oolim cum Dukero reponere *exstantibus*. Confer ad XXII, 4, n. 3; XXXIX, 37; Gronov. et Drak. ad h. l., Ernesti Clav. Cic., ad Sil. I, 585; XIV, 301.

4. *Primo legio et sinistra ala* socialis exercitus, qui in duo corpora, in *alam dextram* et *sinistram* dividebatur, et in quo *ala* erat, quod *legio* in Romano; Dacier. et Doër.; vide ad X, 40, n. 7; XXVII, 2, n. 4; XXXI, 21, n. 3; XXXV, 5, n. 1, 3; XL, 40, n. 1; ad Tac. Ann. IV, 73, n. 4; et Lips. de Mil. Rom. II, n. 7, ubi docet, *alam dextram et sinistram* vocari duas partes peditatus sociorum, quia plurimum, ut alae in avibus, corpus illud legionum utrinque texerint. Conf. Gell. XVI, 4 extr. Hinc *cohortes alariae*, seu *alares* sociorum peditatus X, 40, n. 7, ut *alarii equites* eorum equitatus XXXV, 5, et XL, 40, n. 6, quibus locis ab *legionariis equitibus* distinguuntur. Plerumque quidem *ala* de sociorum, sed nonnunquam de Romanorum quoque equitibus dicitur, v. c. II, 49, n. 11; VIII, 39, n. 1; XXIII, 45, n. 4; XXIX, 1, n. 4. Cur vero altera ala dicta sit *dextra*, altera *sinistra*, non satis constat, nec docuit nos Polyb. VI, 26. Dukeri nota ad XXVII, 14, est haec: « Alas non a loco, quem in acie tenebant, ita vocatas fuisse, et tam dextram in sinistro, quam sinistram in dextro cornu pugnasse, vel unus locus XXVII, 2, ostendit. Suspicor potius, haec nomina illis pro arbitrio imperatorum imposita fuisse a locis, quae in castris occupabant, id est, ex eo, quod altera earum in dextra, altera in sinistra parte castrorum tendebat. » Confer ad XXVI, 14, n. 4; XXVII, 14, n. 2, et XXXI, 21, n. 3. — *In primo instructae*; vide ad II, 20, n. 3. Tò *in* addunt optimi MSS., non edd. ante Gron.

5. *Quacumque* parte *impetum fecisset hostis*, *perrupturos* (propr. *perrupturum*) in MSS.; *fecissent hostes* in

salutare esset, non modo ad animum, sed ne ad aures quidem admittebant. Et Hannibal, haudquaquam similis dux, neque simili exercitu, neque ita instructo aderat. Ergo ne clamorem quidem atque impetum primum eorum Romani sustinuere. Dux, stultitia et temeritate Centenio par, animo nequaquam comparandus, ubi rem inclinatam ac trepidantes suos vidit, equo arrepto, cum ducentis ferme equitibus effugit: cetera a fronte pulsa, a tergo atque alis circumventa, acies eo usque est caesa, ut ex duodeviginti [6] millibus hominum duo millia haud amplius evaserint. Castris hostes potiti sunt.

XXII. Hae clades, super aliam alia, Romam quum essent nuntiatae, ingens quidem et luctus et pavor civitatem cepit: sed tamen, quia consules, ubi summa rerum esset [1], ad id locorum prospere rem gererent, minus his cladibus commovebantur. Legatos ad consules mittunt C. Lactorium, M. Metilium, qui nuntiarent, ut reliquias duorum exercituum cum cura colligerent, darentque operam, ne per metum ac desperationem hosti se dederent (id quod post cannensem accidisset cladem), et ut desertores de exercitu volonum [2] conquirerent. Idem negotii P. Cornelio datum, cui et delectus mandatus erat: isque

edd. ante Drak. Confer ad I, 41, n. 1, et XXII, 4, n. 2.

6. *Ex duodeviginti millibus* etc.; confer ad Sil. XII, 469.

Cap. XXII. 1. *Vbi summa rerum esset*; vide ad III, 5, n. 6. — *Ad id locorum*; vide ad IX, 45, n. 1. Mox *rem* inseruit Gron. quia in Put. et Pet. est *prosperem*. Confer ad XXXIX, 54, n. 4. — *Legatos ad consules mittunt C. Lactorium* (*Lectorium* edd. vett.) et *M. Metilium*, *qui nuntiarent*, iis indicarent desiderium et mandatum, mandarent, *ut* etc. Sic *nuntiare* passim seq. *ut* (v. c. III, 50 pr.; XXVII, 29, n. 2) et *ne* vel coniunctivo. Verba *qui nuntiarent* suspecta videbantur Gron. ob ea, quae notavi ad VIII, 19, n. 10.

2. *Desertores de exercitu volonum*, confer c. 20, et ibi not. 4. — *P. Cornelio* Sullae praet. urb. Confer cap. 2, et 3.

per fora conciliabulaque [3] edixit, ut conquisitio volonum fieret, iique ad signa reducerentur. Haec omnia intentissima cura acta. Ap. Claudius consul, D. Iunio ad ostium [4] Vulturni, M. Aurelio Cotta Puteolis praeposito, qui, ut quaeque naves ex Etruria ac Sardinia accessissent, extemplo in castra mitterent frumentum, ipse ad Capuam regressus, Q. Fulvium collegam invenit Casilini, omnia inde portantem molientemque ad oppugnandam Capuam. Tum ambo circumsederunt urbem, et Claudium Neronem praetorem ab Suessula ex Claudianis castris [5] exciverunt. Is quoque, modico ibi praesidio ad tenendum locum relicto, ceteris omnibus copiis ad Capuam descendit. Ita tria praetoria circa Capuam erecta, tres et exercitus, diversis partibus opus aggressi, fossa valloque circumdare urbem parant, et castella excitant [6] modicis intervallis; multisque simul locis cum prohibentibus opera Campanis eo eventu pugnant, ut postremo portis muroque se contineret Campanus. Prius tamen, quam haec continuarentur opera, legati ad Hannibalem missi, qui quererentur, desertam ab eo Capuam, ac prope redditam Romanis; obtestarenturque, ut tunc saltem [7] opem non circumsessis modo, sed etiam circumvallatis, ferret. Consulibus literae a P. Cornelio praetore missae, *Vt, prius quam clauderent Capuam operibus, potestatem Campanis facerent, ut, qui eorum*

3. *Per fora conciliabulaque*; vide ad cap. 5, n. 3. — *Conquisitio volonum*; vide supra ad librum XXI, c. 11, n. 10, et ad XXII, 57, n. 12.

4. *Ad ostium Vulturni* etc.; vide ad cap. 20, n. 2.

5. *Ab Suessula ex Claudianis castris*; vide ad XXIII, 31, n. 3. — *Ceteris omnibus copiis ad Capuam d.*; vide ad I, 14, n. 4.

6. *Et castella excitant*; Gall. *des forts*, vel, si angustiora sunt, *des redoutes*; Doër. Confer ad V, 5, n. 2.

7. *Vt tunc saltem* etc., forte leg. *ut nunc s.... consulibus literae.... missae* ex senatusconsulto, *ut* etc.; vide ad VIII, 19, n. 10.

vellent, exirent ab Capua, suasque res secum auferrent. Liberos fore suaque omnia habituros, qui ante idus martias exissent: post eam diem, quique exissent, quique ibi mansissent, hostium futuros numero. Ea pronuntiata Campanis, atque ita spreta, ut ultro dicerent contumelias, minarenturque. Hannibal ab Herdonia Tarentum duxerat legiones; spe, aut vi, aut dolo „ arcis tarentinae potiundae. Quod ubi parum processit, ad Brundusium flexit iter, prodi id oppidum ratus. Ibi quoque quum frustra tereret tempus, legati campani ad eum venerunt, querentes simul orantesque: quibus Hannibal magnifice respondit, et antea solvisse obsidionem, et nunc adventum suum consules non laturos. Cum hac spe dimissi legati vix regredi Capuam, iam duplici fossa valloque cinctam, potuerunt.

XXIII. Quum maxime Capua circumvallaretur, Syracusarum oppugnatio ad finem venit, praeterquam [1] vi ac virtute ducis exercitusque, intestina etiam proditione adiuta. Namque Marcellus initio veris incertus, utrum Agrigentum ad Himilconem et Hippocratem verteret bellum, an obsidione Syracusas premeret, quamquam nec vi capi videbat posse inexpugnabilem terrestri ac maritimo situ urbem, nec fame, quam prope liberi ab Carthagine commeatus alerent; tamen, ne quid inexpertum relinqueret, transfugas syracusanos (erant autem apud Romanos aliqui nobilissimi viri, inter defectionem ab Romanis, quia ab novis consiliis abhorrebant, pulsi) colloquiis suae partis tentare hominum animos iussit, et fidem dare, si traditae forent Syracusae, liberos eos ac suis legibus victuros [2] esse. Non erat colloquii copia, quia multo-

Cap. XXIII. 1. *Praeterquam vi* etc. vid. ad V, 14, n. 5.

2. *Liberos ac suis legibus victuros;* vide ad cap. 16, n. 4.

rum animi suspecti omnium curam oculosque [3] converterant, ne quid falleret tale admissum. Servus unus exsulum, pro transfuga intromissus in urbem, conventis paucis, initium colloquendi de tali re fecit. Deinde in piscatoria quidam navi, retibus operti, circumvectique ita ad castra romana, colloquutique cum transfugis; et idem saepius eodem modo alii atque alii: postremo ad octoginta facti. Et, quum iam composita omnia ad proditionem essent, indicio delato ad Epicyden per Attalum quendam, indignantem sibi rem creditam non esse, necati omnes cum cruciatu sunt. Alia subinde spes, postquam haec vana evaserat, excepit [4]. Damippus quidam Lacedaemonius, missus ab Syracusis ad Philippum regem, captus ab romanis navibus erat: huius utique redimendi et Epicydae cura erat ingens; nec abnuit Marcellus, iam tum Aetolorum, cuius gentis socii Lacedaemonii erant, amicitiam affectantibus Romanis. Ad colloquium de redemptione eius missis, medius maxime atque utrisque opportunus locus, ad portum Trogiliorum [5], propter turrim, quam vocant Galeagram, est visus. Quo quum saepius commearent, unus ex Romanis, ex propinquo

3. *Omnium curam oculosque converterant* (vide ad XXII, 51, n. 3), *ne quid falleret tale admissum*; vide ad III, 8, n. 2. Mox legere malim *circumvecti* vel *circumvecti sunt ita*, et deinde: *At* vel *Sed*, *quum iam composita* etc. — *Postremo ad octoginta facti* etc. Confer XXVI, 30.

4. *Alia subinde spes excepit*, scilic. hanc, statim quasi sequuta; vel Marcellum et Romanos. Confer ad I, 53, n. 5. — *Damippus* in MSS. (aut *Damnippus*) apud Plut. in Marcello pag. 308, et Polyb. VII, 5, n. 3. *Damasippus* edd. ante Gron.

5. *Ad portum Trôgiliorum* pro vulg. *Trogilorum* ex emend. Cluverii, qui monet, *Trogilum* fuisse vicum in ipso maris litore, et vicanos ab eo dictos *Trogilios*, ab his vero navium stationem *portum Trogiliorum*. Τρώγιλος χώρα ἐν Σικελίᾳ· τὸ ἐθνικὸν Τρωγίλιος, Steph. Byzant. Ο Τρώγιλος καλούμενος, ᾗπερ βραχύτατον ἐγίγνετο αὐτοῖς ἐκ τοῦ μεγάλου λιμένος ἐπὶ τὴν ἑτέραν θάλασσαν τὸ ἐπιτείχισμα, Thucyd. lib. VI. Portus ad exitum maioris portus Syracus. situs erat, et turris nomen *Galeagra* exprimi possit nostro *Wieselfang*; Stroth.

murum contemplatus, numerando lapides aestimandoque ipse secum, quid in fronte [6] paterent singuli, altitudinem muri, quantum proxime coniectura poterat, permensus, humilioremque aliquanto pristina opinione sua et ceterorum omnium ratus esse, et vel mediocribus scalis superabilem, ad Marcellum rem defert. Haud spernenda visa. Sed, quum adiri locus, qui ob id ipsum intentius custodiebatur [7], non posset, occasio quaerebatur: quam obtulit transfuga, nuntians, diem festum Dianae per triduum agi [8], et, quia alia in obsidione desint, vino largius epulas celebrari, et ab Epicyde praebito universae plebei, et per tribus a principibus diviso. Id ubi accepit Marcellus, cum paucis tribunorum militum colloquutus, electisque per eos ad rem tantam agendam audendamque idoneis centurionibus militibusque, et scalis in occulto comparatis, ceteris signum dari [9] iubet,

6. *Quid in fronte paterent*, quam ampli essent conf. Gron. et ad XXIV, 3, n. 1), *singuli* lapides: subducta lapidum ratione, de muri altitudine concludebat; Doër. Confer loc. simil. Thucyd. III, 20, et Fragm. Polyb. tom. V, pag. 32, 33 ed. Schweigh. et huius not.

7. *Qui ob id ipsum intentius custodiebatur*: at πύργον φυλαττόμενον μὲν ἀμελῶς dicit Plut. et Polyaen. VIII, 11. Vtroque loco ἐμμελῶς legendum esse, vix crediderim. — *Transfuga*, Sosistratus; vide Frontin. Strat. III, 3, 2.

8. *Diem festum Dianae* (τὰ Ἀρτεμίσια) *per triduum agi* etc.: confer Meurs. Graec. feriat. lib. I, ὅτι ἑορτὴν ἄγουσιν πάνδημον (πάνδημεὶ ap. Heronem) ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας, καὶ τοῖς μὲν σιτίοις λιτοῖς χρῶνται διὰ τὴν σπάνιν, τῷ δὲ οἴνῳ δαψιλεῖ, Polyb. loco laud. Vox *diem* delenda videbatur Crev. et Iac. Gron. Sed Latini fortassis etiam plurium dierum solemnia *diem festum* dicunt, ut unius diei plur. num. *dies festos*; nec locus Frontin. III, 3, 2, iuvat coniecturam; Duker. — *Alia*, scil. ad victum pertinentia; Stroth.

9. *Signum dari*, scil. per tesseram. Lem. — *Vt mature corpora curarent* *qu. d.*; vide Schell. ad Polyb. cap. 8. — *De die epulatis*: vide ad IX, 44, n. 5. — *Vini satias* antique pro *satietas*, ut XXVII, 49, et XXX, 3. — *Signi*, manipuli, *unius milites*; quod olim dicebatur *vexillum*: sed hoc tempore iam *vexillum* sociorum, *signum* Romanorum erat; Stroth. Cf. ad VIII, 8, n. 2; XXXIII, 1, n. 2; XXXIII, 9, n. 5; XLI, 2, n. 3, XLIV, 37, n. 1. His autem temporibus ma-

ut mature corpora curarent, quietique darent: nocte in expeditionem eundum esse. Inde ubi id temporis visum, quo de die epulatis iam vini satias principiumque somni esset, signi unius milites ferre scalas iussit; et ad mille fere armati tenui agmine per silentium eo deducti. Vbi sine strepitu ac tumultu primi evaserunt in murum, sequuti ordine alii, quum priorum audacia dubiis etiam animum faceret.

XXIV. Iam mille armatorum ceperant partem, quum ceterae admotae [1], pluribusque scalis in murum evadebant, signo ab Hexapylo dato; quo per ingentem solitudinem [2] erat perventum, quia magna pars, in turribus epulati, aut sopiti vino erant, aut semigraves potabant: paucos tamen eorum oppressos in cubilibus interfecerunt. Prope Hexapylon est portula magna vi refringi coepta; et e muro ex composito tuba datum signum erat. Et iam undique, non furtim, sed vi aperta, gerebatur res: quippe ad Epipolas, frequentem custodiis locum [3], perventum erat, terrendique magis hostes erant, quam falleudi; sicut territi sunt: nam simul ac tubarum est auditus cantus, clamorque tenentium muros partemque urbis, omnia teneri custodes rati, alii per murum fugere, alii salire de muro, praecipitarique turba paventium. Magna pars tamen ignara tanti mali erat, et gravatis omnibus vino somnoque, et, in vastae magnitudinis urbe, partium sensu non satis pertinente in omnia [4]. Sub luce, Hexapylo

nipulus, tricesima pars legionis, constabat 130 militibus.

Cap. XXIV. 1. *Iam mille armatorum ceperant partem* urbis, *quum ceterae admotae*, sc. cohortes: sed cum Gron. leg. *ceteri admoti*, vel cum Murelo *ceteri admotis pluribus scalis*. — *Hexapylo*; vide ad XXIV, 21, n. 3.

2. *Per ingentem solitudinem*, nusquam vigiliis custodiisque obstantibus, ut contra mox *ad Epipolas, frequentem custodiis locum*; Stroth. — *Semigraves*; vide ad IV, 37, n. 2. Confer Polyb. loco laud. p. 34.

3. *Epipolas, frequentem c. l.*; vide supra ad librum X, cap. 11, n. 3; XXIV, 21, n. 3.

4. *Partium sensu non satis perti-*

effracto, Marcellus, omnibus copiis urbem ingressus, excitavit convertitque omnes ad arma capienda, opemque, si quam possent, iam captae prope urbi ferendam. Epicydes, ab Insula, quam ipsi Nason vocant [5], citato profectus agmine, haud dubius, quin paucos, per negligentiam custodum transgressos murum, expulsurus foret, occurrentibus pavidis, tumultum augere eos, dictitans, et maiora ac terribiliora vero afferre, postquam conspexit omnia circa Epipolas armis completa, lacessito tantum hoste paucis missilibus, retro in Achradinam agmen convertit, non tam vim multitudinemque hostium metuens, quam ne qua intestina fraus per occasionem oriretur, clausasque inter tumultum Achradinae [6] atque Insulae inveniret portas. Marcellus, ut, moenia ingressus, ex superioribus locis urbem, omnium ferme illa tempestate pulcherrimam, subiectam oculis vidit, illacrymasse dicitur, partim gaudio tantae perpetratae rei, partim vetusta gloria urbis. Atheniensium [7] classes demersae, et duo ingentes exercitus cum duobus clarissimis ducibus deleti occurrebant, et tot bella cum Carthaginiensibus [8]

nente in omnia; vide ad XXIII, 49, n. 3. — *Omnibus copiis u. i.*; vide ad I, 14, n. 4.

5. *Insula, quam ipsi Nason vocant*; vide ad XXIV, 21, n. 3. — *Expulsurus foret*; vide ad VI, 42, n. 7.

6. *Clausasque inter tumultum Achradinae* (vide ad XXIV, 21, n. 3) etc., adeoque excluderetur ipse cum suis; Stroth. — *Illacrymasse dicitur*; conf. XLV, 4, n. 2; Sil. XIV, 665 sq., et Plut. loco laud.

7. *Atheniensium classes demersae* (vide Cic. Verr. V, 37), *et duo ingentes exercitus cum d. c. ducibus*, Demosthene et Nicia, *deleti* tempore belli Pelopon. a Gylippo, qui Spartanis, Syracusanorum sociis, praeerat; vide Iustin. IV, 4, n. 5; Diodor. XIII, 7 seq.; Thucyd. VII, 2 seq.; Plut. in Nicia et Alcib. Praeter hos etiam Lamachum et Eurymedontem, non ignobiles duces Atheniensium ad Syracusas periisse, monet Duk. coll. Thucyd. VI, 101, et VII, 52. — *Occurrebant*; vide ad V, 54, n. 2.

8. *Tot bella cum Carthagin.*; vide Diodor. 11 seq., 19, 20. Mox *tot ac tam opulenti tyranni regesque* (Hiero, Gelo, Dionysii et alii) edd. ante Gron. forte rectius, vel *et* pro *ac*.

tanto cum discrimine gesta; tot tam opulenti tyranni regesque; praeter ceteros Hiero, quum recentissimae memoriae rex, tum ante omnia, quae virtus ei fortunaque sua dederat, beneficiis in populum romanum insignis. Ea quum universa occurrerent animo, subiretque cogitatio, iam illa momento horae arsura omnia, et ad cineres reditura; prius quam signa Achradinam admoveret [9], praemittit Syracusanos, qui [10] intra praesidia romana, ut ante dictum est, fuerant, ut alloquio leni perlicerent hostes ad dedendam urbem.

XXV. Tenebant Achradinae portas murosque maxime transfugae, quibus nulla erat per conditiones veniae spes. Ii nec adire muros, nec alloqui quemquam passi: itaque Marcellus, postquam id inceptum irritum fuit, ad Euryalum [1] signa referri iussit. Tumulus est in extrema parte urbis versus a mari, viaeque imminens ferenti in agros, mediterraneaque insulae, percommode situs ad commeatus excipiendos. Praeerat huic arci Philodemus Argivus [2], ab Epicyde impositus, ad quem missus a Marcello Sosis, unus ex interfectoribus tyranni, quum, longo sermone habito, dilatus per frustrationem esset [3], retulit Marcello, tempus eum ad deliberandum sumpsisse. Quum is diem de die differret, dum Hippocrates atque Himilco admoverent castra legionesque, haud dubius, si in

9. *Signa ad Achradinam admoveret* optimi MSS. ut XXVI, 30; XXVII, 25; XXVIII, 46, *Achradinae* edd. ante Crev.

10. *Syracusanos, qui intra* (al. *inter*, ut et cap. 31 pr., et XXXVIII, 11, 48) *praesidia Rom. fuerant* (ut ter cap. 31), *ut ante dictum est* c. 23 pr. Confer ad XXXVIII, 11, n. 4.

Cap. XXV. 1. *Ad Euryalum*; Εὐρύηλος ἡ ἀκρόπολις τῶν Ἐπιπολῶν, πολίχνιον δὲ τοῦτο Συρακουσῶν ἀπόκρημνον, Steph. Confer Thucyd. VI. — *Versus a mari*, aversus, remotus, a mari longius discedens, et versus in mediterranea insulae. — *Viaeque imminens*; vide ad III, 51, n. 3. — *Insulae*, Siciliae.

2. *Philodemus Argivus*; vide ad XXIV, 6, n. 1.

3. *Dilatus per frustrationem*; vide ad XXI, 53, n. 3.

arcem accepisset cos, deleri romanum exercitum inclusum muris posse; Marcellus, ut Euryalum neque tradi, neque capi vidit posse, inter Neapolim et Tycham [4] (nomina partium urbis et instar urbium sunt) posuit castra, timens, ne, si frequentia intrasset loca, contineri ab discursu miles avidus praedae non posset. Legati eo ab Tycha et Neapoli cum infulis et velamentis [5] venerunt, precantes, ut a caedibus et ab incendiis parceretur [6]. De quorum precibus, quam postulatis, magis consilio habito, Marcellus ex omnium sententia edixit militibus, *ne quis liberum corpus violaret : cetera praedae futura.* Castraque tectis parietum pro muro septa [7]. Portis regione platearum patentibus stationes praesidiaque disposuit, ne quis in discursu militum impetus in castra fieri posset. Inde, signo dato, milites discurrerunt : refractisque foribus, quum omnia terrore ac tumultu streperent, a caedibus tamen temperatum est. Rapinis nullus ante modus fuit, quam omnia diuturna felicitate cumulata bona eges-

4. *Neapolim et Tycham*; vide ad XXIV, 21, n. 3. — *Si frequentia intrasset loca*; vide ad X, 11, n. 3.

5. *Cum infulis et velamentis*; vide ad II, 54, n. 6.

6. *Ut a caedibus et ab incendiis parceretur*, abstineretur, temperaretur; rarum dictionis genus; Stroth.

7. *Castraque tectis parietum pro muro septa*, castra Marcelli, inter Neapolin ac Tychen posita, aedificiorum parietes pro muro aut vallo habuere; nisi *tecta parietum* sunt parietes ipsi ad tegendas aedes structi, seu potius leg. *tectorum parietibus*; Gron. Omnino ita potius dicendum erat; et iu commoda etiam est copula *que:* quare lego: *Castra obiectis parietum* vel *obiectis parietibus* (ut IV, 9; XXXI, 39; XXXVIII, 7; XLII, 63, et quater infra cap. 36) *pro muro septa;* Stroth. At sic vox *tectorum* vel *domorum* desideratur; et malim delere τὸ *parietum* ac reponere : *castra undique tectis pro muro* (muro quasi, muri loco) *septa*; Doër. *Castra pro tectis parietum muro septa* conj. Claver. Forte leg. *Castra paene tectis parietumque muro septa;* hoc est, longe maxima earum pars, praeter *portas*, *regione platearum* (vide ad III, 66, n. 3) *patentes*, in eas spectantes et apertas : unde ad portas *stationes disposuit* militum. *Portis r. p. patentibus* (ablat. conseq.) *stationes p. disposuit*, scil. ad eas, aut *portis* dictum pro *ad portas*.

sere. Inter haec et Philodemus, quum spes auxilii nulla esset, fide accepta, ut inviolatus ad Epicyden rediret, deducto praesidio, tradidit tumulum Romanis. Aversis omnibus ad tumultum ex parte captae urbis, Bomilcar, noctem eam [8] nactus, qua propter vim tempestatis stare ad ancoram in salo romana classis non posset, cum triginta quinque navibus ex portu syracusano profectus, libero mari vela in altum dedit, quinque et quinquaginta navibus Epicydae et Syracusanis relictis; edoctisque Carthaginiensibus, in quanto res syracusana discrimine esset, cum centum navibus post paucos dies redit, multis (ut fama est) donis ex Hieronis gaza ab Epicyde donatus.

XXVI. Marcellus, Euryalo recepto praesidioque addito, una cura erat liber, ne qua ab tergo vis [1] hostium in arcem accepta inclusos impeditosque moenibus suos turbaret. Achradinam inde, trinis castris per idonea dispositis loca, spe ad inopiam omnium rerum inclusos redacturum, circumsedit. Quum per aliquot dies quietae stationes utrinque fuissent, repente adventus Hippocratis et Himilconis, ut ultro undique oppugnarentur Romani, fecit. Nam et Hippocrates, castris ad magnum portum [2] communitis, signoque iis dato, qui Achradinam tenebant, castra vetera Romanorum adortus est, quibus Crispinus praeerat; et Epicydes eruptionem in stationes Marcelli fecit; et classis punica litori, quod inter urbem et castra romana erat, appulsa est, ne quid praesidii Crispino submitti a Marcello posset. Tumultum tamen maiorem hostes praebuerunt, quam certamen: nam et Crispinus Hippocraten non repulit tantum

8. *Noctem eam nactus*, opportunitatem, quam ea dabat, amplexus.

CAP. XXVI. 1. *Vis hostium*, multitudo host. vid. Silium Ital. IV, 599.

2. *Ad magnum portum*; vide ad XXIV, 21, n. 3.

munimentis, sed insequutus etiam est trepide fugientem; et Epicyden Marcellus in urbem compulit: satisque iam etiam in posterum videbatur provisum, ne quid ab repentinis eorum excursionibus periculi foret. Accessit et pestilentia, commune malum, quod facile utrorumque animos averteret a belli consiliis. Nam tempore autumni et locis natura gravibus [3], multo tamen magis extra urbem, quam in urbe, intoleranda vis aestus per utraque castra omnium ferme corpora movit. Et primo temporis ac loci vitio et aegri erant, et moriebantur: postea curatio ipsa et contactus aegrorum vulgabat morbos [4]; ut aut neglecti desertique, qui incidissent, morerentur, aut adsidentes curantesque eadem vi morbi repletos secum traherent; quotidianaque funera et mors ob oculos esset, et undique dies noctesque ploratus audirentur. Postremo ita assuetudine mali efferaverant animos, ut non modo lacrymis [5] iustoque comploratu prosequerentur mortuos, sed ne efferrent quidem, aut sepelirent, iacerentque strata exanima corpora in conspectu similem mortem exspectantium; mortuique aegros, aegri validos, cum metu, tum tabe ac pestifero odore corporum conficerent [6]. Et, ut ferro po-

3. *Locis natura gravibus*; vide ad III, 6, n. 2, et XXIII, 34, n. 6. -- *Corpora movit*, vexavit, graviter affecit. Confer ad XXI, 39, n. 2. In hac pestilentiae descriptione Livium respexisse Thucyd. II, 51 seq. iam monuit Duker. Cf. ad Sil. XIV, 580 seqq.

4. *Contactus aegrorum vulgabat morbos*; vide ad II, 29, n. 5. -- *Qui incidissent*, scil. in morbum.

5. *Ut non modo lacrymis* (*non modo non* edd. ante Gron., non optimi MSS.; vide ad I, 40, n. 1) *iustoque comploratu*, quem mortuis debet humanitas (unde *iusta facere* et *persolvere* de officio sepulturae), *prosequerentur mortuos*; confer cap. 38, n. 4; Mitscherl. ad Hor. Od. II, 6, 23 (*debita sparges lacryma favillam vatis amici*), et II, 9, n. 9. -- *Efferrent*; vide ad II, 16, n. 5.

6. *Tabe ac pestifero odore corporum conficerent*; vide ad II, 40, n. 8, et IV, 30, n. 4. -- *Caelo aquisque assuerant magis*; vide Gron. Obss. IV, 8, ubi corruptum restituit locum.

tius morerentur, quidam invadebant soli hostium stationes. Multo tamen vis maior pestis Poenorum castra, quam romana (diu circumsedendo Syracusas, caelo aquisque assuerant magis), affecerat. Ex hostium exercitu Siculi, ut primum videre ex gravitate loci[7] vulgari morbos, in suas quisque propinquas urbes dilapsi sunt. At Carthaginienses, quibus nusquam receptus erat, cum ipsis ducibus Hippocrate atque Himilcone, ad internecionem omnes perierunt. Marcellus, ut tanta vis ingruebat mali, traduxerat in urbem suos; infirmaque corpora tecta et umbrae recreaverant. Multi tamen ex romano exercitu eadem peste absumpti sunt.

XXVII. Deleto terrestri punico exercitu, Siculi, qui Hippocratis milites fuerant, in haud magna oppida, ceterum et situ et munimentis tuta (tria millia alterum[1] ab Syracusis, alterum quindecim abest), eo et commeatus e civitatibus suis comportabant, et auxilia arcessebant. Interea Bomilcar, iterum cum classe profectus Carthaginem, ita exposita fortuna sociorum, ut spem faceret, non ipsis modo salutarem opem ferri posse, sed Romanos quoque in capta quodammodo urbe capi, perpulit, ut onerarias naves quam plurimas omni copia rerum onustas secum mitterent classemque suam augerent. Igitur, centum triginta navibus longis et septingentis onerariis profectus[2] a Carthagine, satis prosperos ventos ad traiiciendum in Siciliam habuit. Sed iidem venti superare

7. *Ex gravitate loci vulgari morbos*; vide ad II, 29, n. 5; III, 6, n. 2, et VII, 39, n. 5. -- *Receptus*, confer ad XXII, 12, n. 9.

Cap. XXVII. 1. *Tria millia alterum* etc. vid. ad IX, 24, n. 2. Mox τὸ eo supervacuum videtur. Sed vide ad I, 19, n. 1.

2. *CXXX navibus longis et DCC onerariis profectus*; vide ad I, 14, n. 4, et XXI, 17, n. 5. *DCC*, non *LXX*, optimi MSS., et onerariarum

eum Pachynum [3] prohibebant. Bomilcaris adventus, fama primo, dein praeter spem mora, quum gaudium et metum in vicem Romanis Syracusanisque praebuisset, Epicydes metuens, ne, si pergerent iidem, qui tum tenebant [4], ab ortu solis flare per dies plures venti, classis punica Africam repeteret, tradita Achradina mercenariorum militum ducibus, ad Bomilcarem navigat. Classem in statione versa in Africam habentem, atque timentem navale proelium, non tam quod impar viribus aut numero navium esset (quippe etiam plures habebat), quam quod venti aptiores romanae, quam suae, classi flarent, perpulit tandem, ut fortunam navalis certaminis experiri vellet. Et Marcellus, quum et siculum exercitum ex tota insula conciri videret, et cum ingenti commeatu classem punicam adventare, ne simul terra marique inclusus urbe hostium urgueretur, quamquam impar numero navium erat, prohibere aditu Syracusarum Bomilcarem constituit. Duae classes infestae circa promontorium Pachynum stabant, ubi prima tranquillitas maris in altum evexisset, concursurae. Itaque, cadente iam Euro, qui per dies aliquot saevierat, prior Bomilcar movit [5]: cuius prima classis

navium numerus solet esse maior; Gron.

3. *Superare eum Pachynum*; vid. ad II, 50, n. 4. — Carthagine Pachynum petentes ventus ab occasu ferme flans vexerat. Auster necessarius erat navigaturis ab Pachyno ad Syracusas. Lem.

4. *Si pergerent iidem venti, qui tum tenebant*, retinebant classem in cursu, vel durabant; Doër. Confer ad II, 3, n. 6, et II, 63, n. 3. — *Habentem* Bomilcarem.

5. *Prior Bomilcar movit*; vide ad II, 3, n. 2. Verba seqq. *cuius prima classis p. a. v. est* horum glossam redulent. — « *Prima*, prior quam Romana: nec cum Dukero leg. *primo* », Doër. — *Missisque nuntiis Heracleam Minoam*; vide ad XXIV, 35, n. 3. — *Onerarias* scil. naves, quam vocem addunt edd. vett., sed optimi MSS. h. l. ut et XXXII, 18; XXXIV, 50 extr., et XXXV, 37, n. 3, omittunt, quum tamen nullo horum capp. loco exstet; Gron. — *Retro repetere*, scil.

petere altum visa est, quo facilius superaret promontorium. Ceterum, postquam tendere ad se romanas naves vidit, incertum qua subita territus re, Bomilcar vela in altum dedit, missisque nuntiis Heracleam, qui onerarias retro in Africam repetere iuberent, ipse, Siciliam praetervectus, Tarentum petit. Epicydes, a tanta repente destitutus spe, ne in obsidionem magna ex parte captae urbis rediret, Agrigentum navigat, exspectaturus magis eventum, quam inde quidquam moturus.

XXVIII. Quae ubi in castra Siculorum sunt nuntiata, Epicyden Syracusis excessisse, a Carthaginiensibus relictam insulam, et prope iterum Romanis [1] traditam; legatos de conditionibus dedendae urbis, explorata prius per colloquia voluntate eorum, qui obsidebantur, ad Marcellum mittunt. Quum haud ferme discreparet, quin, quae ubique regum fuissent, Romanorum essent, Siculis cetera cum libertate ac legibus suis servarentur; evocatis ad colloquium his, quibus ab Epicyde creditae res erant, *missos se simul ad Marcellum, simul ad eos ab exercitu Siculorum* [2], aiunt, *ut una omnium, qui obsiderentur quique extra obsidionem essent, fortuna esset; neve alteri proprie sibi*

cursom vel viam. Cunfer ad II, 45, n. 10, et IX, 2, n. 5.

Cap. XXVIII. 1. *Iterum Romanis traditam* Siciliam, ot olim bello punico primo. — *Discreparet;* vide ad I, 3, n. 4.

2. *Simul ad eos ab exercitu Siculorum* pro volg. *simul ab eo ad exercitum S.* ex emend. Perizonii, cuius nota est: « Missi erant e castris Siculorum ad Marcellum de conditionibus dedendae urbis, sed ita ut explorarent prius obsessorum voluntatem, quam pacta confirmarentur. Nihil igitur attinebat ad obsessos memorare, se remissos esse a Marcello ad exercitum, quod neque factum erat, et, si maxime factum esset, non poterat inde colligi, id agi, ut una omnium esset fortuna, quod his legationibus quaeri affirmabant. Tum neque opus erat, Marcellum ea de re legatos mittere ad Siculos, qui ultro id rogatum venissent, neque illum id sibi curae habere conveniens erat, sed solos Syracusanorum socios, qui erant in castris. »

pacisceruntur quidquam. Recepti deinde ab iis, ut necessarios hospitesque alloquerentur, expositis, quae pacta iam cum Marcello haberent, oblata spe salutis perpulere eos, ut secum praefectos Epicydis [3], Polyclitum et Philistionem et Epicyden, cui Sindon cognomen erat, aggrederentur. Interfectis iis et multitudine ad concionem vocata, et inopiam, qua ipsi inter se fremere occulte soliti erant, conquesti, *quamquam tot mala urguerent*, negarunt, *fortunam accusandam esse, quod in ipsorum esset potestate, quamdiu ea paterentur* [4]. *Romanis causam oppugnandi Syracusas fuisse caritatem Syracusanorum, non odium: nam, ut occupatas res ab satellitibus Hannibalis, deinde Hieronymi, Hippocrate atque Epicyde audierint, tum bellum movisse, et obsidere urbem coepisse, ut crudeles tyrannos eius, non ut ipsam urbem, expugnarent. Hippocrate vero interempto, Epicyde intercluso ab Syracusis, et praefectis eius occisis, Carthaginiensibus omni possessione Siciliae terra marique pulsis, quam superesse causam Romanis, cur non, perinde ac si Hiero ipse viveret, unicus romanae amicitiae cultor* [5], *incolumes Syracusas esse velint? Itaque nec urbi nec hominibus aliud periculum, quam ab semetipsis, esse, si occasionem reconciliandi se Romanis praetermisissent* (*eam*

3. *Praefectos Epicydis*; vide ad XXVIII, 30, n. 1. — *Epicydem, cui Sindon cognomen erat:* ita omnes fere MSS. *Sidon* edd. ante Drak. — *Et inopiam, qua ipsi inter se fremere o. s. erant:* in cod. Pal. *quae ipsi*, et in quibusdam MSS. *quam ipsi*, quod loco III, 38, n. 9, non satis firmatur. *Qua et ipsi* coni. Crev. et *de qua et ipsi* Doër. Ego potius crediderim, verba *et inopiam* parum apta h. l. esse, et vel ea delenda, vel legendum: *ob inopiam quae ipsi inter se fremere* etc., ut *fremere aliquid* III, 38, n. 9, et passim, pro cum fremitu et murmure dicere ac queri.

4. *Quam diu ea mala paterentur*, pati vellent; Doër. — *Caritatem Syracusanorum, non odium*, id est, adversus eos. — *Hipp. vero interempto* peste; nisi leg. *interea mortuo*. Cf. c. 26 extr.

5. *Un. r. am. cultor*; v. I, 21, n. 3.

autem, qualis illo momento horae sit, nullam deinde fore), *simul libertas ab impotentibus tyrannis apparuisset* [6].

XXIX. Omnium ingenti assensu audita ea oratio est. Praetores tamen prius creari, quam legatos nominari, placuit: ex ipsorum deinde praetorum numero missi oratores ad Marcellum. Quorum princeps, « Neque primo, inquit, Syracusani a vobis de- » fecimus, sed Hieronymus, nequaquam tam in vos » impius, quam in nos: nec postea pacem, tyranni » caede compositam [1], Syracusanus quisquam, sed » satellites regii Hippocrates atque Epicydes, op- » pressis nobis hinc metu, hinc fraude, turbaverunt. » Nec quisquam dicere potest, aliquando nobis liber- » tatis [2] tempus fuisse, quod pacis vobiscum non » fuerit. Nunc certe caede eorum, qui oppressas te- » nebant Syracusas, quum primum nostri arbitrii » esse coepimus [3], extemplo venimus ad tradenda » arma; dedendos nos, urbem, moenia; nullam re- » cusandam fortunam, quae imposita a vobis fuerit. » Gloriam captae nobilissimae pulcherrimaeque urbis » graecarum [4] dii tibi dederunt, Marcelle. Quidquid

6. *Simul* (simul ac) *libertas ab impotentibus tyrannis apparuisset*; vide ad III, 36, n. 2; III, 62, n. 4, et mox ad cap. 29, n. 2. Parenthesin inclusimus cum Stroth. et tum post *praetermisissent* comma pro puncto posuimus, tum delevimus τὸ *si* ante *simul*, quod omnes fere MSS. respuunt. Idem iam expunxerat Gron. cuius tamen emendationibus: *deinde fore, simul liberatos ab i. t. a.* et *quam libertas ab i. t. aperuisset*, vix ulla, ne dum aptior, continetur sententia. — *Liberatas* legitur in optimis MSS. et *aperuisset* in uno Palat.

Cap. XXIX. 1. *Pacem, tyranni caede compositam*, factam (ut II, 13, et XXX, 40), restitutam. -- *Satellites*; vide ad XXIII, 12, n. 7.

2. *Aliquando nobis libertatis* etc.; confer ad cap. 28, n. 6.

3. *Nostri arbitrii esse coepimus*; vide ad III, 62, n. 5.

4. *Nobilissimae pulcherrimaeque urbis graecarum* urbium: nam Syracusae a Corinthiis conditae, qui duce Archia in Siciliam traiecerant; vide ad Sil. XIV, 50 seq., et Strab. VI, 269; VIII, 380. Iisdem paene verbis utitur Cic. Verr. IV, 52, ex quo loco

» unquam terra marique memorandum gessimus, id » tui triumphi titulo accedit. Famae ne credi velis, » quanta urbs a te capta sit, quam posteris quoque » eam spectaculo esse (quo quisque terra, quisque » mari venerit, nunc nostra de Atheniensibus Carthaginiensibusque tropaea, nunc tua de nobis » ostendat), incolumesque Syracusas familiae vestrae » sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas [5]. Ne plus apud vos Hieronymi, quam » Hieronis, memoria momenti faciat. Diutius ille multo » amicus fuit, quam hic hostis: et illius etiam benefacta persensistis; huius amentia ad perniciem tantum ipsius valuit. » Omnia et impetrabilia [6] et tuta erant apud Romanos. Inter ipsos plus belli ac periculi erat: namque transfugae, tradi se Romanis rati, mercenariorum quoque militum auxilia in eundem

urbium suspicari possis, quod tamen ibi suspectum. — *Ne velis*, scilicet magis seu potius (vide ad I, 25, *n.* 11), ne malis (*Sigonius* legere videtur *ne credi malis*. Lem.), *famae credi*, posteros fama accipere, *quanta urbs a te capta sit*, *quam posteris quoque eam spectaculo esse*, gratum mirificumque praebere adspectum, *quo quisque*, ut quicumque (vide ad I, 24, n. 4) eo *venerit*, huic *nunc nostra de Atheniensibus et Carth. tropaea*, victorias earumque monimenta (vide ad cap. 24, n. 7, 8), *nunc tua de nobis ostendat*, scil. haec urbs. Confer Cic. Verr. II, 2, quem ex eodem cum Livio fonte hausisse suspicabatur Stroth.

5. *Syracusas familiae vestrae* (forte tuae) *sub clientela nominis Marcellorum tutelaque habendas tradas*; cf. XXVI, 32 extr.; Cic. Verr. I, 51, 55; II, 2, n. 21 seq.; IV, 54, ex quo notum est, Marcellos fuisse *patronos Siculorum* (ut Fabii erant Allobrogum, Cicero Campanorum, Cato Cappadocum et Cypriorum etc.; de quo vide ad Tac. Ann. III, 55, n. 4), et propter Marcelli clementiam humanitatemque a Siculis in eius honorem quotannis celebrata fuisse Marcellea, hisque Verrem substituisse Verrea. De tali clementia Marcelli nihil paene apud Livium legitur: et notatur potius inhumanitas eius XXIV, 35; XXV, 31, 40; XXVI, 26-32. Confer tamen ad Sil. XIV, 665-689, et Plut. Marcell. pag. 311, 312, qui ob libertatem a Marcello Syracusanis redditam clientelamque receptam (conf. XXVI, 32 extr.) tum illos tum alios ei honores a Siculis decretos dicit.

6. *Omnia et impetrabilia*, facile impetranda et votis consentanea, *et tuta erant*, sine fraude et *periculo*.

compulere metum; arreptisque armis praetores primum obtruncant, inde ad caedem Syracusanorum discurrunt, quosque fors obtulit, irati interfecere, atque omnia, quae in promptu erant [7], diripuerunt. Tum, ne sine ducibus essent, sex praefectos creavere, ut terni Achradinae ac Naso praeessent. Sedato tandem tumultu, exsequentibus sciscitando mercenariis [8], quae acta cum Romanis essent, dilucere, id quod erat, coepit; aliam suam ac perfugarum causam esse.

XXX. In tempore [1] legati a Marcello redierunt, falsa eos suspicione incitatos memorantes, nec causam expetendae poenae eorum ullam Romanis esse. Erat ex tribus Achradinae praefectis Hispanus, Mericus nomine. Ad eum inter comites legatorum de industria unus ex Hispanorum auxiliaribus est missus; qui, sine arbitris Mericum nanctus [2], primum, quo in statu reliquisset Hispaniam (et nuper inde venerat), exponit: *Omnia Romanis ibi obtineri armis. Posse eum, si operae pretium faciat, principem popularium esse; seu militare cum Romanis, seu in patriam reverti libeat. Contra, si malle obsideri pergat, quam spem esse terra marique clauso?* Motus his Mericus, quum legatos ad Marcellum mitti placuisset, fratrem inter eos mittit; qui, per eundem illum Hispanum secretus ab aliis ad Marcellum deductus [3], quum fi-

7. *Quae in promptu erant*, conspicua vel ad manum et ante oculos. -- *Achradinae ac Naso*; vide ad XXIV, 21, n. 3.

8. *Exsequentibus sciscitando mercenariis*; vide ad V, 15, n. 8. Vox ultima abest ab optimis MSS. et facile intell.; Gron.

Cap. XXX. 1. *In tempore*; vide ad II, 47, n. 4. -- *Unus ex Hispanorum auxiliaribus*, Belligenes; vide infra ad XXVI, 21.

2. *Sine arbitris Mericum nanctus*; vide ad V, 45, n. 1, et VI, 33, n. 3. -- *Si operae pretium faciat*; confer ad Praef. n. 2.

3. *Secretus ab aliis ad M. deductus*; vide ad VI, 25, n. 1, *secretum* MSS. fere omnes: unde *secretim*, seu *in secretum* coni. Gron. probantibus Crev.

dem accepisset composuissetque agendae rei ordinem, Achradinam redit. Tum Mericus, ut ab suspicione proditionis averteret omnium animos, negat *sibi placere, legatos commeare ultro citroque, neque recipiendum quemquam, neque mittendum; et, quo intentius custodiae serventur, opportuna dividenda* [4] *praefectis esse, ut suae quisque partis tutandae reus sit* [5]. Omnes assensi sunt partibus dividundis: ipsi regio evenit ab Arethusa fonte [6] usque ad ostium magni portus. Id ut scirent Romani, fecit. Itaque Marcellus nocte navem onerariam cum armatis remulco quadriremis trahi ad Achradinam iussit, exponitque milites regione portae, quae prope fontem Arethusam est. Hoc quum quarta vigilia factum esset, expositosque milites porta, ut convenerat, recepisset Mericus, luce prima Marcellus omnibus copiis moenia Achradinae aggreditur, ita ut non eos solum, qui Achradinam tenebant, in se converteret, sed ab Naso etiam agmina armatorum

et Drak. At repugnant adiecta *ab aliis;* Doer.

4. *Opportuna dividenda;* vide ad I, 54, n. 4. Vocem *loca*, quam edd. addunt, delevi, quia abest a MSS.; vide ad V, 38, n. 4.

5. *Ut suae quisque partis tutandae reus sit*, hoc est, nisi eam tuetur; Doër. -- *Omnes assensi sunt partibus dividundis*, ut suus cuique locus tuendus assignaretur; Ern.

6. *Ipsi regio evenit ab Arethusa fonte* in Insula extrema (vid. Cic. Verr. IV, 53, et ad Sil. XIV, 53) *usque ad ostium magni portus;* vide ad XXIV, 21, n. 3. Ex praec. et seqq. patet, *Mericum* praefuisse Achradinae, sed XXVI, 21, ab eo Nasum Marcello proditum legimus; quam inconstantiam Livii sui obliviscentis errori tribuit Periz. anim. hist. cap. 8, pag. 341. Verum insuper, quum fons Arethusa nihil ad Achradinam pertinuerit, sed in extrema Insula fuerit sita, Crev. et Drak. verentur, ne Livius totam hanc de Merici proditione narrationem valde turbaverit. Similes difficultates in h. l. tota Achradinae Nasique expugnatione animadvertit et removere conatus est Cluver. Sicil. ant. I, 12, pag. 164 seq. -- *Remulco*, funibus, *ῥύμασι*, *quadriremis trahi navem*, quod graece ῥυμουλκεῖν τὰς ναῦς dicitur. Confer XXXII, 16, et XXXVII, 24, ad XXVII, 15, n. 2, et Scheffer. de Mil. nav. II, 5. *Scaphae remis navis magna sic trahitur*, Fest. propr. funibus alius navis, quae remis agitur. -- *Regione portae;* vide ad III, 66, n. 3.

concurrerent, relictis stationibus suis, ad vim et impetum Romanorum arcendum. In hoc tumultu actuariae naves [7], instructae iam ante circumvectaeque, ad Nasum armatos exponunt, qui, improviso adorti semiplenas stationes et adapertas fores portae, qua paulo ante excurrerant armati, haud magno certamine Nasum cepere, desertam trepidatione et fuga custodum: neque ullis minus praesidii aut pertinaciae ad manendum, quam transfugis, fuit [8], quia, ne suis quidem satis credentes se, medio certamine effugerunt. Marcellus ut captam esse Nasum didicit, et Achradinae regionem unam teneri Mericumque cum praesidio suis adiunctum, receptui cecinit; ne regiae opes, quarum fama maior, quam res, erat, diriperentur.

XXXI. Suppresso impetu militum, et iis, qui in Achradina erant, transfugis spatium locusque fugae datus est; et Syracusani, tandem liberi metu, portis Achradinae apertis, oratores ad Marcellum mittunt, nihil petentes aliud, quam incolumitatem sibi liberisque suis. Marcellus, consilio advocato, et adhibitis etiam Syracusanis, qui per seditiones pulsi ab domo intra praesidia romana erant [1], respondit; *non plura per annos quinquaginta benefacta Hieronis, quam paucis his annis maleficia eorum, qui Syracusas tenuerint, erga populum romanum esse. Sed pleraque eorum, quo* [2] *debuerint, recidisse; foederumque ruptorum ipsos ab se graviores multo, quam populus romanus voluerit, poenas exegisse. Se quidem tertium annum circumsedere Syracusas: non ut populus romanus servam civitatem*

7. *Actuariae naves;* vide ad XXI, 28, n. 10.

8. *Quam transfugis, fuit, quia;* forte *qui.*

CAP. XXXI. 1. *Intra praesidia romana erant;* vide ad cap. 24, n. 10.

2. *Sed pleraque eorum, quo,* in quos (nisi ita leg.) *debuerint, recidisse*, poenas eorum in capita auctorum.

haberet, sed ne transfugarum duces captam et oppressam tenerent. Quid potuerint Syracusani facere, exemplo vel eos Syracusanorum esse, qui intra praesidia romana fuerint, vel hispanum ducem Mericum, qui praesidium tradiderit, vel ipsorum Syracusanorum postremo, serum quidem, sed forte consilium. Omnium sibi laborum periculorumque, circa moenia syracusana terra marique tam diu exhaustorum, nequaquam tantum fructum esse [3], *quam capere Syracusas potuisse.* Inde quaestor cum praesidio ad Nasum ad accipiendam pecuniam regiam custodiendamque missus. Vrbs diripienda militi data est, custodibus divisis per domos eorum, qui intra praesidia romana fuerant. Quum multa irae, multa avaritiae, foeda exempla ederentur, Archimeden, memoriae proditum est [4], in tanto tumultu, quantum capta urbs in discursu diripientium militum ciere poterat, intentum formis, quas in pulvere descripserat [5], ab ignaro milite, quis esset, interfectum: aegre id Marcellum tulisse, sepulturaeque curam habitam [6]; et propinquis etiam inquisitis honori praesidioque no-

3. *Omnium sibi laborum periculorumque.. .nequaquam tantum fructum esse*, ex iis sibi, aut ad se redire, *quam* quantum *capere Syracusas*, Syracusanos ipsos, *potuisse*, si scilicet in tempore sibi consuluissent fecissentque, *quod potuissent facere*; cf. verba praec. Eodem sensu verba haec cepere Ruben., Gron., Drak., Doër. qui tamen ita *fructum sese* (scil. *capere aut capere potuisse*) pro *fructum esse* legendum putarunt; quod necesse non est, quoniam iungenda sunt sint *fructum esse*. Malim: *quam capere Syracusae potuissent*, quod lectione optimorum MSS. *potuisset* firmatur. — *Quam si parcere Syracusis potuisset* coni. Gron.

4. *Archimeden, memoriae proditum est* etc. Confer Cic. Fin. V, 19; Sil. XIV, 676 seq.; Valer. Max. VIII, 7 ext. 7, et, qui diversas scriptorum narrationes memorat, Plut. Marcell. pag. 188, 189. Mox Wakef. ad Lucret. II, 642, emend. *quantus captae urbis . . . cieri poterat*, quia in pluribus MSS. legitur *captae urbis*.

5. *Farmus, quas in pulvere descripserat*; vide ad Silium loco laud.

6. *Sepulturaeque curam habitam*; confer Cic. Tusc. IV, 23. — *Praesidioque*, scil. a vi hostili; Doër.

men ac memoriam eius fuisse. Hoc maxime modo Syracusae captae: in quibus praedae tantum fuit, quantum vix capta Carthagine tum fuisset, cum qua viribus aequis certabatur. Paucis ante diebus, quam Syracusae caperentur, T. Otacilius cum quinqueremibus octoginta Vticam ab Lilybaeo transmisit, et, quum ante lucem portum intrasset, onerarias frumento onustas 7 cepit; egressusque in terram, depopulatus est aliquantum agri circa Vticam, praedamque omnis generis retro ad naves egit. Lilybaeum tertio die, quam inde profectus erat, cum centum triginta onerariis navibus frumento praedaque onustis rediit; idque frumentum extemplo Syracusas misit. Quod ni tam in tempore subvenisset, victoribus victisque pariter perniciosa fames instabat.

XXXII. Eadem aestate in Hispania, quum biennio ferme nihil admodum memorabile factum esset, consiliisque magis, quam armis, bellum gereretur, romani imperatores egressi hibernis copias coniunxerunt. Ibi consilium advocatum, omniumque in unum congruerunt sententiae: quando ad id locorum [1] id modo actum esset, ut Hasdrubalem tendentem in Italiam retinerent, tempus esse id iam agi, ut bellum in Hispania finiretur: et satis ad id virium credebant accessisse, viginti millia Celtiberorum ea hyeme ad arma excitata. Tres exercitus erant: Hasdrubal Gisgonis filius et Mago, coniunctis castris, quinque ferme dierum iter ab Romanis aberant. Propior erat Hamilcaris filius Hasdrubal, vetus in Hispania imperator.

7. *Onerarias frumento onustas*; vid. ad cap. 27, n. 5. — *Aliquantum agri*; vide ad II, 39, n. 1. — *In tempore*; vide ad II, 47, n. 4.

Cap. XXXII. 1. *Ad id locorum*; vide ad IX, 45, n. 1. — *Tendentem in Italiam*; vide ad IV, 19, n. 1. — *Viginti millia Celtib.* optimi MSS.; triginta mell. Cill. edd. ante Drak. — *Tres exercitus* Poenorum.

Ad urbem nomine Anitorgin [2] exercitum habebat. Eum volebant prius opprimi duces romani: et spes erat satis superque ad id virium esse. Illa restabat cura, ne, fuso eo perculsi, alter Hasdrubal et Mago, in avios saltus montesque recipientes sese, bellum extraherent [3]. Optimum igitur rati, divisis bifariam copiis, totius simul Hispaniae amplecti bellum, ita inter se diviserunt, ut P. Cornelius duas partes exercitus Romanorum sociorumque adversus Magonem duceret atque Hasdrubalem; Cn. Cornelius cum tertia parte veteris exercitus Celtiberis adiunctis, cum Hasdrubale Barcino bellum gereret. Vna profecti ambo duces exercitusque, Celtiberis praegredientibus, ad urbem Anitorgin in conspectu hostium, dirimente amni, ponunt castra. Ibi Cn. Scipio, cum quibus ante dictum est copiis, substitit, et P. Scipio profectus ad destinatam belli partem.

XXXIII. Hasdrubal postquam animadvertit, exiguum romanum exercitum in castris, et spem omnem in Celtiberorum auxiliis esse; peritus omnis barbaricae et praecipue omnium earum gentium, in quibus per tot annos militabat, perfidiae, facili linguae [1] com-

2. *Ad urbem nomine Anitorgin* incerti situs; nisi forte leg. *Conistorgin*, opp. Celticorum aut Lusitaniae, quod Κονίστωρσις dicitur Strab. III, 2, p. 141; sed Κονίστοργις aut Κουνίστοργις Appiano b. Hispan. 57, 58 (ubi vide Schweigh.), qui etiam *Cuneos* populum memorat, ut *Cuneum* agrum ac prom. Celt. Strabo lib. III pr.; Plin. IV, 22, et Mela III, 1. Conf. ad XXVIII, 37, n. 1.

3. *Bellum extraherent*; vide ad II, 61, n. 6. -- *Ita inter se diviserunt*, intell. ex sup. *copias*, vel ex seq. *exercitus*; Stroth.

Cap. XXXIII. 1. *Facili linguae commercio.* Omnes omnino scripti ignorant τὸ *commercio*, quod tamen sensus requirit. Sed quid sit, quod a MSS. abest hoc vocabulum, nullus interpretum perspicere potuit: ego quoque aliis cogitandum relinquo. Hoc exemplum Creverius iis adnumarat, ex quibus colligi potest, non usquequaque ita fidam habendam scriptis, vel compluribus et optimis, ut omnis auctoritas editis dissentientibus detrahatur. Lem. -- *Quanta vel pro bello satis esset*, scil. una contra Romanos gerendo; Doër. — *Quippe*

mercio, quum utraque castra plena Hispanorum essent, per occulta colloquia paciscitur magna mercede cum Celtiberorum principibus, ut copias inde abducant. Nec atrox visum facinus: non enim, ut in Romanos verterent arma, agebatur; et merces, quanta vel pro bello satis esset, dabatur, ne bellum gererent; et quum quies ipsa, tum reditus domum fructusque videndi suos suaque, grata vulgo erant. Itaque non ducibus facilius, quam multitudini, persuasum est: simul ne metus quidem ab Romanis erat, quippe tam paucis, si vi retinerent. Id quidem cavendum semper romanis ducibus erit, exemplaque haec vere pro documentis habenda [2], ne ita externis credant auxiliis, ut non plus sui roboris suarumque proprie virium in castris habeant. Signis repente sublatis, Celtiberi abeunt, nihil aliud quaerentibus causam, obtestantibusque ut manerent, Romanis respondentes, quam domestico se avocari bello. Scipio, postquam socii nec precibus, nec vi retineri poterant, nec se, aut parem sine illis hosti esse, aut fratri rursus coniungi vidit posse, nec ullum aliud salutare consilium in promptu esse, retro, quantum posset, cedere statuit; in id omni cura intentus, necubi hosti aequo se committeret loco [3]; qui, transgressus flumen, prope vestigiis abeuntium insistebat.

XXXIV. Per eosdem dies P. Scipionem par terror, periculum maius ab novo hoste, urgebat. Masinissa erat iuvenis, eo tempore socius Carthaginiensium,

tam paucis, si vi retinerent, si per vim eos tenere castris vellent seu conarentur Romani; Gron.; vide ad III, 21, n. 3. In MSS. *sibi retinerent*; in edd. ante Gron. *sibi ne timerent* et *se ne retinerent*. Mox dicitur: *socii nec precibus, nec vi retineri poterant.*

2. *Exempla haec vere pro documentis habenda*, confer ad Praef. n. 14. — *Signis sublatis*; vide ad III, 54, n. 5.

3. *Necubi hosti aequo se committeret loco*, ei occasionem pugnandi daret; vide ad XXII, 2, n. 3.

quem deinde clarum potentemque romana fecit amicitia. Is tum cum equitatu Numidarum et advenienti P. Scipioni occurrit, et deinde assidue dies noctesque infestus aderat, ut non vagos tantum, procul a castris lignatum pabulatumque progressos, exciperet, sed ipsis obequitaret castris, invectusque in medias saepe stationes omnia ingenti tumultu turbaret. Noctibus quoque saepe incursu repentino in portis valloque trepidatum est; nec aut locus, aut tempus ullum vacuum a metu ac sollicitudine erat Romanis: compulsisque intra vallum, adempto rerum omnium usu, quum prope iusta obsidio esset, futuramque arctiorem eam appareret, si se Indibilis, quem cum septem millibus et quingentis Suessetanorum adventare fama erat, Poenis coniunxisset; dux cautus et providens Scipio, victus necessitatibus, temerarium capit consilium, ut nocte Indibili obviam iret, et, quocumque occurrisset loco, proelium consereret. Relicto igitur modico praesidio in castris, praepositoque T. Fonteio legato, media nocte profectus, cum obviis hostibus manus conseruit. Agmina magis, quam acies, pugnabant [1]: superior tamen, ut in tumultuaria pugna, Romanus erat. Ceterum et equites Numidae repente, quos fefellisse se dux ratus erat [2], ab lateribus circumfusi, magnum terrorem intulere. Contracto adversus Numidas certamine novo, tertius insuper advenit hostis, duces poeni, assecuti ab tergo iam pugnantes; ancepsque proelium Romanos circumsteterat, incertos in quem potissimum hostem, quamve in partem

Cap. XXXIV. 1. *Agmina magis, quam acies p.*; vide ad X, 45, n. 6. — *Tumultuaria pugna*; vide ad I, 37, n. 4.

2. *Quos fefellisse se dux ratus erat*; vide ad III, 8, n. 2. — *Tertius insuper advenit hostis*, scil. *duces Poeni*, etc., Hasdrubal Gisgonis filius et Mago. Confer cap. 32.

conferti eruptionem facerent. Pugnanti hortantique imperatori et offerenti se, ubi plurimus labor erat, latus dextrum lancea traiicitur: cuneusque is hostium [3], qui in confertos circa ducem impetum fecerat, ut exanimem labentem ex equo Scipionem vidit, alacres gaudio cum clamore per totam aciem nuntiantes discurrunt, imperatorem romanum cecidisse. Haec pervagata passim vox, ut et hostes haud dubie pro victoribus, et Romani pro victis essent, fecit. Fuga confestim ex acie, duce amisso, fieri coepta est: ceterum ut ad erumpendum inter Numidas leviumque armorum [4] alia auxilia haud difficilis erat; ita effugere tantum equitum, aequantiumque equos velocitate peditum vix poterant; caesique prope plures in fuga, quam in pugna, sunt. Nec superfuisset quisquam, ni praecipiti iam ad vesperum die [5] nox intervenisset.

XXXV. Haud segniter inde duces poeni fortuna usi, confestim e proelio, vix necessaria quiete data militibus, ad Hasdrubalem Hamilcaris [1], citatum agmen

3. *Cuneusque is hostium* (vide ad II, 50, n. 8), *alacres gaudio discurrunt;* vide ad I, 41, n. 1. — *Pervagata vox*, scil. exercitus Poenorum. — *Pro victoribus, pro victis;* vide ad II, 7, n. 4.

4. *Inter Numidas leviumque armorum* (vide ad XXII, 37, n. 3) *alia* (cetera; vide ad IV, 10, n. 2) *auxilia haud difficilis erat*, scil. fuga. Ita optimi MSS. non, ut edd. ante Gron., *aliaque levium armatorum a. h. d. res erat.*

5. *Praecipiti ad vesperum die;* vide ad IV, 9, n. 6.

Cap. XXXV. 1. *Hasdrubalem Hamilcaris*, scil. filium, ut XXVI, 17, n. 2, al. Sic et *Hasdr. Gisgonis* XXV, 37; XXVI, 20; XXVII, 22; XXVIII, 12, n. 8, forte et *Seleucus Antiochi* XXXVII, 18 pr. ubi in tribus tantum MSS. primumque in ed. Ald. adiectum *filius*. Confer Duker. ad Flor. II, 6, n. 19; Burm. ad Suet. Caes. 4, et gramm. in. Ceterum id magis obtinere in peregrinis, docet Gron. ad, XXVIII, 12. — *Quum coniunxissent*, scil. se (ut tot alia verba; vide ad II, 3, n. 2) e plurimis MSS. recepi. Vox *copias*, quam edd. ante Gron. post *quum* addunt, ab omnibus fere MSS. abest, et τὸ *quum* a quibusdam tantum, sed optimis. Hinc *quum iuncti essent* e coni. edidere Gron., Drak., Ern. Similiter mox inter *sed moestum* edd. ante Gron. inseruere *tamen*, ut saepe alia; vide ad VII, 19, n. 3.

rapiunt, non dubia spe, quum coniunxissent, debellari posse. Quo ubi est ventum, inter exercitus ducesque, victoria recenti laetos, gratulatio ingens facta, imperatore tanto cum omni exercitu deleto, et alteram pro haud dubia parem victoriam exspectantes. Ad Romanos nondum quidem fama tantae cladis pervenerat, sed moestum quoddam silentium erat et tacita divinatio, qualis iam praesagientibus animis imminentis mali esse solet; imperator ipse, praeterquam quod ab sociis se desertum, hostium tantum auctas copias sentiebat, coniectura etiam et ratione ad suspicionem acceptae cladis, quam ad ullam bonam spem, pronior erat: *Quonam modo enim Hasdrubalem ac Magonem, nisi defunctos suo bello* [2], *sine certamine adducere exercitum potuisse? Quomodo autem non obstitisse, aut ab tergo sequutum fratrem? ut, si prohibere, quo minus in unum coirent et duces et exercitus hostium, non posset, ipse certe cum fratre coniungeret copias.* His anxius curis, id modo esse salutare in praesens credebat, cedere inde, quantum posset [3]: et inde una nocte, ignaris hostibus, et ob id quietis, aliquantum emensus est iter. Luce, ut senserunt profectos hostes, praemissis Numidis, quam poterant maxime citato agmine sequi coeperunt: ante noctem assequuti Numidae, nunc ab tergo, nunc in latera

2. *Nisi defunctos suo bello*, nisi illud feliciter perfecissent (confer ad I, 25, n. 7), nisi suam partem in bello, partem belli sibi attributam (ut passim *suum bellum*), ex voto confecissent, sc. fratre Publio exercituque eius caeso et profligato; Gron.

3. *Salutare in praesens credebat, cedere inde, quantum posset; et vere inde* etc. Ita alterum *inde* tuetur Duer., quod spurium aliis visum. Me et τὸ *inde* et τὸ *una* offendit, malimque *et ingruente* vel *illuni*, seu *illuna nocte*. « Mox *emensus est* dicitur de Cn. Scipione, *senserunt* et *coeperunt* de Poenis; dein iterum *coeperunt* de Romanis, quum tamen nusquam comparent nominativi: sed placuit auctori, sic attentum lectorem suum facere »; Gron. ad XLIII, 15. Cf. ad XXXVII, 20, n. 4.

incursantes. Consistere coeperunt, ac tutari agmen, quantum possent; tamen, tuto ut simul pugnarent procederentque [4], Scipio hortabatur, prius quam pedestres copiae assequerentur.

XXXVI. Ceterum nunc agendo [1], nunc sustinendo agmen, quum aliquamdiu haud multum procederetur, et nox iam instaret, revocat e proelio suos Scipio; et collectos in tumulum quendam, non quidem satis tutum (praesertim agmini perculso), editiorem tamen quam cetera circa erant, subducit. Ibi primo, impedimentis et equitatu in medium receptis, circumdati pedites haud difficulter impetus incursantium Numidarum arcebant: dein, postquam toto agmine tres imperatores cum tribus iustis exercitibus aderant, apparebatque, parum armis ad tuendum locum sine munimento valituros esse; circumspectare atque agitare dux coepit [2], si quo modo posset vallum circuminiicere. Sed erat adeo nudus tumulus et asperi soli, ut nec virgulta vallo caedendo [3], nec terra cespiti faciendo aut ducendae fossae, aliive ulli operi apta inveniri posset: nec natura quidquam satis arduum aut abscissum erat, quod hosti aditum ascensumve difficilem praeberet; omnia fastigio leni subvexa [4]. Vt tamen aliquam imaginem valli obiicerent,

4. *Tuto ut simul pugnarent procederentque*, hoc est, sine periculo et metu, ut apud Caes. B. G. III, 24, al. 25, *propter multitudinem* suam *paucitatemque* hostium *se tuto dimicaturos existimabant*. Vox *tuto* suspecta erat Strothio.

Cap. XXXVI. 1. *Nunc agendo*, propellendo, *nunc sustinendo*, retinendo, *agmen*. Doër.

2. *Agitare dux coepit*; confer ad II, 32, n. 2. — *Vallum circuminiicere*, forte *circumiicere*, ut XXXV, 4, et XXXVIII, 19, Periz.

3. *Vallo caedendo*; vide ad III, 27, n. 4. — *Cespiti faciendo*, propr. vallo e cespite. — *Nec natura quidquam satis arduum* etc. bene: nam Livius vult, nec fuisse materiam munitioni, nec locum ita natum, ut quidquam in eo praesidii esset non manu facti; Gron. Mox *abscisum* pro *abscissum* reposuit Drak. more suo; vide ad IV, 19, n. 5.

4. *Omnia fastigio leni subvexa*,

clitellas [5] illigatas oneribus, velut struentes ad altitudinem solitam, circumdabant; cumulo sarcinarum omnis generis obiecto, ubi ad moliendum clitellae defuerant. Punici exercitus postquam advenere, in tumulum quidem perfacile agmen erexere, munitionis vero facies nova primo eos velut miraculo quodam tenuit, quum duces undique vociferarentur, *Quid starent? et non ludibrium illud, vix feminis puerisve morandis satis validum, distraherent diriperentque? Captum hostem teneri, latentem post sarcinas.* Haec contemptim duces increpabant: ceterum, neque transilire, neque moliri onera obiecta [6], nec caedere stipatas clitellas ipsisque obrutas sarcinis, facile erat. Tardatis diu, quum amolita obiecta onera armatis dedissent viam, pluribusque idem partibus fieret, capta iam undique castra erant: pauci ab multis perculsique a victoribus passim caedebantur. Magna pars tamen militum, quum in propinquas refugisset silvas, in castra P. Scipionis, quibus T. Fonteius legatus praeerat, perfugerunt. Cn. Scipionem alii in tumulo primo impetu hostium caesum tradunt: alii cum paucis in propinquam castris turrim perfugisse; hanc igni circumdatam, atque ita exustis foribus, quas nulla moliri potuerunt vi [7], captam; omnesque intus

paulum acclivia et assurgentia (sic fere *subtristis*, *subviridis* etc.), ut *devexa* declivia. Similiter XXVII, 18, *planities submissa fastigio*, a fastigio deorsum, seu in proclive sensim vergens, vel ubi, ut Virg. Ecl. IX, 8, loquitur, fastigium *se subduxit et ingum demisit*»; Doer. Confer XXIV, 34. *Subnixa* et *subnexa* quidam MSS. — *Obiicerent* hosti. Confer ad cap. 25, n. 7.

5. *Clitellas* (vide ad VII, 14, n. 4) *illigatas oneribus, velut struentes vallum* etc., quod munimentum quovis vallo firmius fuisse dicit Polyb. reliq. VIII, 3; tom. V, pag. 45 ed. Schweigh. s. apud Suid. v. Κανθήλιος. *Ad moliendum* tale valli genus.

6. *Moliri onera obiecta*; vide ad VI, 11, n. 5. — *Amolita* passive dictum. *Amoliti* optimi MSS. et quaedam edd.

7. *Quas* (fores) *nulla moliri potuerunt vi*; vide ad VI, 11, n. 5: Τὸν πύργον ἐνέπρησαν οἱ Λίβυες, καὶ ὁ Σκιπίων κατεκαύθη μετὰ τῶν συνόντων Appian. Hisp. 16, qui etiam milites

cum ipso imperatore occisos. Anno octavo [8], postquam in Hispaniam venerat, Cn. Scipio, undetrigesimo die post fratris mortem, est interfectus. Luctus ex morte eorum non Romae maior, quam per totam Hispaniam, fuit. Quin apud cives partem doloris et exercitus amissi et alienata provincia et publica trahebat clades [9]: Hispaniae ipsos lugebant desiderabantque duces; Cnaeum tamen magis, quo [10] diutius praefuerat iis, priorque et favorem occupaverat, et specimen iustitiae temperantiaeque romanae primus dederat.

XXXVII. Quum deletus exercitus amissaeque Hispaniae viderentur, vir unus res perditas restituit. Erat in exercitu L. Marcius Septimi filius, eques romanus, impiger iuvenis, animique et ingenii aliquanto, quam pro fortuna, in qua erat natus, maioris. Ad summam indolem accesserat Cn. Scipionis disciplina, sub qua per tot annos omnes militiae artes edoctus fuerat. Hic, et ex fuga collectis militibus, et quibusdam de praesidiis deductis, haud contemnendum exercitum fecerat, iunxeratque cum T. Fonteio P. Scipionis legato. Sed tantum praestitit

primum, frumenti a P. Scipione petendi causa emissos, ab Afris caesos dicit, et deinde repulsum Cn. Scipionem, suis auxilio accurrentem. Conf. Sil. XIII, 688 seq.

8. *Anno octavo*, al. *septimo*; rectius opinor. Confer XI, 32. Hinc et cap. 38, Sigonius legit: *invictos per VII annos.*

9. *Quin apud cives partem doloris ... et publica trahebat clades*, producebat, diuturniorem faciebat: Ern. secum ferebat; Stroth. *Quin dolendum* vel leg. *quum ... traheret clades, Hispanias* etc., et mirum est loquendi genus *haec res apud illum trahit partem doloris* pro *cum dolore afficit*; Duk. Sed Livius, qui Romae Hispaniaeque parem fuisse dolorem dixerat, nunc se corrigit additque: immo Romanis pars tantum doloris ob exercitus amissos etc., contracta est: at *Hispani lugebant ipsos duces*, hoc est, ipsorum ducum personam et virtutes; Doër.

10. *Cnaeum tamen eo magis, quo diutius* etc.; vide ad II, 45, n. 12: *quo* optimi MSS., *quod* edd. ante Gron. — *Priorque* quam frater, et *primus* omnium Romanorum: nam primus eorum in Hispaniam venit; Sigon.

eques romanus auctoritate inter milites atque honore, ut, castris citra Iberum communitis, quum ducem exercituum comitiis militaribus [1] creari placuisset, subeuntes alii aliis in custodiam valli stationesque, donec per omnes suffragium iret, ad L. Marcium cuncti summam imperii detulerint. Omne inde tempus (exiguum id fuit) muniendis castris convehendisque commeatibus consumptum; et omnia imperia milites, cum impigre, tum haudquaquam abiecto animo, exsequebantur. Ceterum postquam Hasdrubalem Gisgonis [2], venientem ad reliquias belli delendas, transisse Iberum et appropinquare allatum est, signumque pugnae propositum ab novo duce milites viderunt; recordati, quos paulo ante imperatores habuissent, quibusque et ducibus et copiis freti prodire ad pugnam soliti essent, flere omnes repente et offensare capita; et alii manus ad caelum tendere, deos incusantes; alii, strati humi, suum quisque nominatim ducem implorare: neque sedari lamentatio poterat, excitantibus centurionibus manipulares, et ipso mulcente et increpante Marcio [3], *quid in muliebres et inutiles se proiecissent fletus potius, quam ad tutandos semetipsos et rempublicam secum acuerent animos? et ne inultos imperatores suos iacere sinerent:* quum subito, clamor turbarumque sonus (iam enim prope vallum hostes erant) exauditur. Inde, verso repente in iram luctu, discurrere ad arma, ac, velut accensi rabie, discurrunt ad portas, et in ho-

Cap. XXXVII. 1. *Comitiis militaribus*, a militibus, eorum suffragiis. — *Subeuntes in custodiam*, succedentes, vicissim agentes custod. Stroth.

2. *Hasdrubalem Gisgonis*; vide ad cap. 35, n. 1. — *Reliquias belli*; vid. ad IV, 27, n. 1. — *Offensare capita*; v. ad VIII, 6, n. 1.

3. *Ipso mulcente* (consolante) *et increpante Marcio*, ut *animos nunc consolando, nunc castigando sedavit* XXVI, 21 extr. *mulcente* et *mulctante* MSS., *mutante* edd. ante Gron.

stem, negligenter atque incomposite venientem [4], incurrunt. Extemplo improvisa res pavorem incutit Poenis; mirabundique, unde tot hostes tam subito exorti, prope deleto exercitu, forent, unde tanta audacia, tanta fiducia sui victis ac fugatis, quis imperator duobus Scipionibus caesis exstitisset, quis castris praeesset, quis signum dedisset pugnae, ad haec tot tam necopinata, primo omnium incerti stupentesque referunt pedem; dein, valida impressione pulsi, terga vertunt. Et aut fugientium caedes foeda fuisset, aut temerarius periculosusque sequentium impetus, ni Marcius propere receptui dedisset signum; obsistensque ad prima signa, quosdam et ipse retinens, concitatam repressisset aciem. Inde in castra avidos adhuc caedisque et sanguinis reduxit. Carthaginienses, trepide primo ab hostium vallo acti, postquam neminem insequi viderunt, metu substitisse rati, contemptim rursus et sedato gradu in castra abeunt. Par negligentia in castris custodiendis fuit: nam, etsi propinquus hostis erat, tamen reliquias eum esse duorum exercituum ante paucos dies deletorum succurrebat [5]. Ob hoc quum

4. *Discurrere ad arma ... discurrunt ad portas ... incurrunt:* prius *discurrere* abest a MS. Gud. recte, et intell. *conclamant*; Iac. Gron. Malim *concurrunt ad portas:* nam ibi paulo ante dispersi ad arma capienda rursus iungebantur; I. Fr. Gron. — *Mirabundique*; vide ad III, 47, n. 5. Copula postulat, suppleri *requirebant* vel simile verbum: nisi leg. *mirabundis*; Duk. *Mirabundique* iungi potest cum seqq. *referunt pedem*. Sed et ipse malim legere *mirabundis*, et post verba *dedisset pugnae* στιγμὴν τελείαν ponere. Mox *tam nec opinata* (hoc est, inopinata, ut II, 22; XXV, 24, n. 38; XXVI, 51 al.) ex emend. Sigon. pro *iam n.*

5. *Tamen reliquias eum esse ... succurrebat*; vide ad V, 54, n. 2. — *Si successisset coeptis*; vide ad VIII, 25, n. 6, et XXI, 7, n. 4. — *Recepturum se afflictas res*; sed *res amissae*, non *afflictae recipi* dicuntur, et forte leg. *erecturum* cum Periz. aut potius *refecturum* cum Duk. et Drak. Contra Ern. monet, *reficere* minus respondere *afflictis*, hoc est, proiectis, proculcatis, ad terram adactis, inclinatis, quam *recipere*, i. e., suscipere, sublevare, erigere.

omnia neglecta apud hostes essent, exploratis iis, Marcius ad consilium, prima specie temerarium magis, quam audax, animum adiecit, ut ultro castra hostium oppugnaret: facilius esse ratus, unius Hasdrubalis expugnari castra, quam, si se rursus tres exercitus ac tres duces iunxissent, sua defendi: simul aut, si successisset coeptis, recepturum se afflictas res; aut, si pulsus esset, tamen ultro inferendo arma, contemptum sui dempturum.

XXXVIII. Ne tamen subita res et nocturnus terror etiam non suae fortunae consilium[1] perturbaret, alloquendos adhortandosque sibi milites ratus, concione advocata ita disseruit: « Vel mea erga imperatores nostros vivos mortuosque pietas, vel praesens » omnium nostrum, milites, fortuna fidem cuivis » facere potest, mihi hoc imperium, ut amplum iu» dicio vestro, ita re ipsa grave ac sollicitum esse. » Quo enim tempore, nisi metus moerorem obstu» pefaceret[2], vix ita compos mei essem, ut aliqua » solatia invenire aegro animo possem; cogor vestram » omnium vicem (quod difficillimum in luctu est) » unus consulere: et ne tum quidem, ubi, quonam » modo has reliquias duorum exercituum patriae

Cap. XXXVIII. 1. *Etiam non suae fortunae* afflictae consilium, ei parum conveniens; Stroth.

2. *Nisi metus moerorem obstupefaceret;* vide ad V, 39, n. 3. — *Cogor vestram omnium vicem unus consulere*, de ea consulere, consilium capere, deliberare, ut *consultare aliquid* I, 21 et 55. Sed *consulere* potius absolute positum est h. l. et *vestram omnium vicem*, pro ob vicem, fortunam, conditionem vestram, seu quod ad eam attinet (confer ad I, 25, n. 5); vel pro, *ad*, seu *in vicem* v., hoc est, vestro, seu vestrum loco, pro vobis, ita ut non vos consulatis, neque ego consulam, hoc est, consilia capiam (vide ad XXI, 16, n. 3) vobiscum, sed unus et solus pro vobis. Sic *ne nostram vicem irascaris* XXXIV, 32. Cf. ad XXXIX, 14, n. 3, et XL, 9, n. 6. *Consolari* pleraeque edd. ante Gron. prob. Doer. ut sensus sit: ego unus vos omnes, lugens ipse lugentes, *quod difficillimum in luctu est, consolari cogor*, ut *consolari alicuius dolorem* apud Cic. ad Div. IV, 8. Mox pro *libet* cum Gron. leg. *licet*.

» conservare possim, cogitandum est, avertere animum ab assiduo moerore libet. Praesto est enim acerba memoria, et Scipiones me ambo dies noctesque curis insomniisque agitant et excitant saepe somno; neu se, neu invictos per octo[3] annos in his terris milites suos, commilitones vestros, neu rempublicam patiar inultam, et suam disciplinam suaque instituta sequi iubent; et, ut imperiis vivorum nemo obedientior me uno fuerit, ita post mortem suam, quod quaque in re facturos illos fuisse maxime censeam, id optimum ducere [4]. Vos quoque velim, milites, non lamentis lacrymisque, tanquam exstinctos prosequi (vivunt vigentque fama rerum gestarum), sed, quotiescumque occurret memoria illorum, velut si adhortantes signumque dantes videatis eos, ita proelia inire. Nec alia profecto species, hesterno die oculis animisque vestris oblata, memorabile illud edidit proelium; quo documentum dedistis hostibus, non cum Scipionibus exstinctum esse nomen romanum, et, cuius populi vis atque virtus non obruta sit cannensi clade, ex omni profecto saevitia fortunae emersuram esse [5]. Nunc, quia tantum ausi estis sponte vestra, experiri libet, quantum audeatis duce vestro auctore. Non enim hesterno die, quum signum receptui dedi sequentibus effuse vobis turbatum hostem, frangere audaciam vestram, sed differre in maiorem gloriam atque opportunitatem, volui; ut postmodo praeparati incautos, armati inermes, at-

3. *Invictos per octo annos*; cf. ad c. 36, n. 8.

4. *Id optimum ducere* scil. iubent. — *Lamentis lacrymisque exstinctos prosequi*; vide ad cap. 26, n. 5.

5. *Ex omni p. saevitia fortunae emersuram* eam (quae vox forte excidit) *esse*; confer ad II, 29, n. 7. Sic apud Horat. Od. IV, 4, 66 sqq. LEM.

» que etiam sopitos, per occasionem aggredi possetis. » Nec huius occasionis spem, milites, forte temere [6], » sed ex re ipsa conceptam habeo. A vobis quoque » profecto si quis quaerat, quonam modo pauci a » multis, victi a victoribus castra tutati sitis; nihil » aliud respondeatis, quam id ipsum timentes vos » omnia et operibus firmata habuisse, et ipsos para- » tos instructosque fuisse. Et ita se res habet: ad id, » quod, ne timeatur, fortuna facit, minime tuti sunt » homines; quia, quod neglexeris, incautum atque [7] » apertum habeas. Nihil omnium nunc minus metuunt » hostes, quam ne obsessi modo ipsi atque oppu- » gnati castra suo ultro oppugnemus. Audeamus, » quod credi non potest ausuros nos: eo ipso, quod » difficillimum videtur, facillimum erit. Tertia vigilia » noctis silenti agmine ducam vos: exploratum ha- » beo, non vigiliarum ordinem, non stationes iustas » esse: clamor in portis auditus et primus impetus » castra ceperit. Tum inter torpidos somno paventes- » que ad nec opinatum tumultum, et inermes in » cubilibus suis oppressos, illa caedes edatur, a qua » vos hesterno die revocatos aegre ferebatis. Scio, » audax videri consilium: sed in rebus asperis et » tenui spe fortissima quaeque consilia tutissima » sunt; quia, si in occasionis momento, cuius prae- » tervolat opportunitas, cunctatus paulum fueris, » nequidquam mox omissam quaeras [8]. Vnus exerci-

6. *Forte temere;* vide ad II, 31, n. 3. — *Id ipsum timentes*, scil. ne castra oppugnarentur et tutanda essent.

7. *Incautum atque apertum* periculis; vide ad cap. 16, n. 12. — *Facillimum erit;* MSS. optimi *facilius e.*, probb. Gron. et Stroth. — *Tertia vigilia;* vide ad VII, 35, n. 2. — *Non vigiliarum ordinem, non stationes iustas esse;* vide ad X, 32, n. 3.

8. *Nequidquam mox omissam* e manibus, praetermissam, *quaeras* occasionem; confer ad V, 20, n. 1; IX, 19, n. 5, et loca similia XXXI, 15; XXXVIII, 33, n. 5; LIV, 8, n. 2. *Amissam quaeraris* al.

» tus in propinquo est: duo haud procul absunt. » Nunc aggredientibus spes aliqua est: et iam ten- » tastis vestras atque illorum vires. Si diem proferi- » mus [9], et hesternae eruptionis fama contemni de- » sierimus, periculum est, ne omnes duces, omnes » copiae conveniant. Tres deinde duces, tres exer- » citus sustinebimus hostium, quos Cn. Scipio, in- » columi exercitu, non sustinuit? Vt dividendo co- » pias periere duces nostri, ita separati ac divisi op- » primi possunt hostes: alia belli gerendi via nulla » est. Proinde nihil, praeter noctis proximae oppor- » tunitatem, exspectemus. Ite, diis bene iuvantibus, » corpora curate, ut integri vigentesque, eodem » animo in castra hostium irrumpatis, quo vestra » tutati estis.» Laeti et audiere ab novo duce novum consilium, et, quo audacius erat, magis placebat. Reliquum diei expediendis armis et curatione corporum consumptum, et maior pars noctis quieti data est: quarta vigilia movere [10].

XXXIX. Erant ultra proxima castra sex millium intervallo [1] distantes aliae copiae Poenorum. Vallis cava intererat, condensa arboribus: in huius silvae medio ferme spatio, cohors romana arte punica abditur et equites. Ita, medio itinere intercepto [2], ceterae

9. *Si diem proferimus* (vide ad III, 20, n. 7), *et hesternae eruptionis fama contemni* (*contenti* edd. ante Gron.) *desierimus* ab hoste; confer ad IV, 35, n. 4. Quia contemnebantur, prior eruptio illis cesserat feliciter: durante eo contemptu, negligentem hostem iterum poterant cum spe fortunae adoriri: at simul emanasset fama iam fortis felicisque audaciae, cessante contemptu, intentiores futuri erant hostes et copias omnes contracturi; Gron.

10. *Quarta vigilia movere*; vide ad II, 3, n. 2, et VII, 35, n. 2.

Cap. XXXIX. 1. *Sex millium intervallo*; vide ad IX, 24, n. 2. — *Vallis cava intererat condensa arboribus*, id est, condensis; Ern. *Densi colles* simpl. dicuntur Tibull. IV, 3, n. 7, ut Graeci δασὺς ὕλη, at et ὕλη δασὺς ὕδησι, πίτυσι etc., Schaef.

2. *Ita medio itinere intercepto*, hostibus praerepto et intercluso, vel interrupto, impedito, ut IX, 43;

copiae silenti agmine ad proximos hostes ductae; et, quum statio nulla pro portis, neque in vallo custodiae essent, velut in sua castra, nullo usquam obsistente, penetravere: inde signa canunt, et tollitur clamor. Pars semisomnos hostes caedunt: pars ignes casis, stramento arido tectis, iniiciunt: pars portas occupant, ut fugam intercludant. Hostes simul ignis, clamor, caedes, velut alienatos sensibus, nec audire, nec providere quidquam sinunt. Incidunt inermes inter catervas armatorum: alii ruunt ad portas, alii obseptis itineribus super vallum saliunt; et, ut quisque evaserat, protinus ad castra altera fugiunt: ubi ab cohorte et equitibus [3] ex occulto procurrentibus circumventi caesique ad unum omnes sunt: quamquam, etiam si quis ex ea caede effugisset, adeo raptim captis propioribus castris in altera transcursum castra ab Romanis est, ut praevenire nuntius cladis non posset. Ibi vero, quo longius ab hoste aberant, et quia sub lucem pabulatum [4], lignatum et praedatum quidam dilapsi fuerant, neglecta magis omnia ac soluta invenere: arma tantum in stationibus posita; milites inermes, aut humi sedentes accubantesque, aut

XXIX, 9; apud Curt. IV, 2, n. 9, nisi malis cum Oudend. ad Front. I, 5, n. 11, legere *intersepto*, ut VI, 9; VIII, 25; XXIV, 23, et aliis locis, quae laudavit Duk. — *Signa canunt*; vide ad VII, 40, n. 4. — *Casis, stramento a. tectis*, conf. XXX, 5, n. 5. — Sic apud *Fénélon*, *Télémaque*, l. VII. Lem.

3. *Ab cohorte et equitibus*, in silvae medio abditis (confer princ. cap.) et *ex occulto* loco *procurrentibus*: ita optimi MSS., *proruentibus* edd. ante Gron.; vide ad Tac. Ann. I, 68, n. 4. Mox *raptim a captis* coni. Gron.

4. *Sub lucem pabulatum*. Voss. Lov. I, 2, 4, 5; Harl. Ber. Hafn. Gaertn. Hav. Hearnii N. et edd. principes dant *sub luce publica pab.* quae loquendi ratio, ait Sabellicus, ut nova ita apud Livium receptu difficilis: quare vide ne *pura* sit legendum, vel *prima*, vel *propinqua*. Primus Aldus dedit *sub lucem pabulatum*. Lem. — *Neglecta eo magis omnia ac soluta*; ut mox *securis solutisque* hostibus; v. ad II, 45, n. 12, et III, 8, n. 4. — *Arma tantum in stationibus posita*, scil. ubi milites ipsi armati esse debebant; Stroth.

obambulantes ante vallum portasque. Cum his tam securis solutisque Romani, calentes adhuc ab recenti pugna ferocesque victoria, proelium ineunt: itaque nequaquam resisti in portis potuit. Intra portas, concursu ex totis castris ad primum clamorem et tumultum facto, atrox proelium oritur; diuque tenuisset [5], ni cruenta scuta Romanorum visa, indicium alterius cladis Poenis, atque inde pavorem iniecissent. Hic terror in fugam avertit omnes; effusique, qua iter est, nisi quos caedes oppressit, exuuntur castris. Ita nocte ac die bina castra hostium expugnata ductu L. Marcii: ad triginta septem millia hostium caesa, auctor est Claudius, qui annales Acilianos [6] ex graeco in latinum sermonem vertit; captos ad mille octingentos triginta; praedam ingentem partam: in ea fuisse clypeum argenteum pondo centum triginta octo, cum imagine Barcini [7] Hasdrubalis. Valerius Antias [8] una castra Magonis capta tradit; septem millia caesa ho-

5. *Diuque tenuisset*; vide ad II, 3, n. 6. — *Hic terror in fugam avertit omnes*; al. *Hinc et vertit*. Confer ad III, 63, n. 1. — *Effusique, qua parte iter est*, ad fugam patet via. Confer ad I, 14, n. 7.

6. *Claudius, qui annales Acilianos* etc. Confer XXXV, 14. C. Acilius tempore belli punici II, vixit, eiusque annales non modo ex Graeco in latinum sermonem vertit, sed etiam ad aetatem suam continuavit Q. Claudius Quadrigarius; nam hic videtur esse *Claudius*, Sisennae aequalis, cuius annales laudant Liv. VI, 42; VII, 10; VIII, 19; IX, 5; XXXIII, 10; XXXV, 14; Gell. I, 7, 16, 25; II, 2, 19; III, 7, 8; V, 17; VII, 11; IX, 1, 13, 14, al.; Appian. b. Gall. I, ubi vide Schweigh. pag. 172, Voss. de hist. lat. I, 10, et de hist. I, 17; Vellei. II, 9. Idem Gellio et aliis simpl. *Claudius* et *Q. Claudius* et *Quadrigarius* dicitur.

7. *Clypeum argenteum pondo CXXXVIII cum imagine Barcini* (vide ad XXI, 2, n. 5) *Hasdrubalis*: nam clypeis continebantur imagines virorum illustrium (vide ad Sil. I, 407); et ipsae eorum *imagines* dicebantur *clypei*, *clypea*, *imagines clypeatae*, a forma rotunda, aut rectius forte *glypei* a γλύφειν, caelare, insculpere. Conf. XXXIV, 52; XXXV, 10, n. 41; XXXVIII, 35; XL, 51; ad Tac. Ann. II, 83, n. 8; Plinius XXXIV, 4; XXXV, 2 seqq., et Dodwelli Praelectt. ad Spartiani Hadr. pag. 6.

8. *Valerius Antias*; vide ad III, 5, n. 9. — *Piso* Calpurnius; vide ad lib. I, 55, n. 8.

stium: altero proelio, eruptione pugnatum cum Hasdrubale; decem millia occisa, quatuor millia trecentos triginta captos. Piso quinque millia hominum, quum Mago cedentes nostro effuse sequeretur, caesa ex insidiis scribit. Apud omnes magnum nomen Marcii ducis est; et verae gloriae eius etiam miracula addunt [9]: flammam ei concionanti fusam e capite, sine ipsius sensu, cum magno pavore circumstantium militum: monimentumque victoriae eius de Poenis, usque ad incensum [10] Capitolium, fuisse in templo clypeum, Marcium appellatum, cum imagine Hasdrubalis. Quietae deinde aliquandiu in Hispania res fuere, utrisque, post tantas acceptas in vicem illatasque clades, cunctantibus periculum summae rerum facere [11].

XL. Dum haec in Hispania geruntur, Marcellus captis Syracusis, quum cetera in Sicilia tanta fide atque integritate composuisset, ut non modo suam gloriam, sed etiam maiestatem populi romani augeret, ornamenta urbis, signa, tabulasque, quibus abundabant Syracusae, Romam devexit. Hostium quidem illa spolia et parta belli iure: ceterum inde primum initium mirandi graecarum artium opera [1], licentiacque

9. *Et verae gloriae eius etiam miracula addunt*, historici modo laudati: qualia de summis viris fingi solent, verbi causa *flammam e capite fusam* esse (vel *eluxisse*, ut Valer. Max. I, 6, 2, de eadem re dicit) de Servio; vide ad I, 39, n. 1.

10. *Usque ad incensum Capitolium*, quod arsit primum bello civili, deinde Vitellio regnante; vide Tac. Hist. I, 2; III, 72; IV, 53. — *Clypeum Marcium cum imagine H.* Confer n. 7.

11. *Periculum summae rerum facere*; vide ad I, 38, n. 2.

Cap. XL. 1. *Inde primum initium mirandi graecarum artium opera*: quod studium crevit post Corinthi excidium. Confer XXXIX, 6; Cic. ad Div. VIII, 14, ibique Manut. — *Licentiaeque huic*, temporis huius, Liviani; vide ad I, 5, n. 1, *huic* ex emend. Gron. pro vulg. *hinc*. — *Sacra profanaque omnia* Graecorum provincialiumque *spoliandi*; vide ad Iuvenal. VIII, 94 seq.

huic sacra profanaque omnia vulgo spoliandi factum est: quae postremo in romanos deos [2], templum id ipsum primum, quod a Marcello eximie ornatum est, vertit. Visebantur enim ab externis ad portam Capenam dedicata a Marcello templa, propter excellentia eius generis ornamenta, quorum perexigua pars [3] comparet. Legationes omnium ferme civitatium Siciliae ad eum conveniebant. Dispar ut causa earum, ita conditio erat: qui ante captas Syracusas aut non desciverant, aut redierant in amicitiam, ut socii fideles accepti cultique; quos metus post captas Syracusas dediderat, ut victi a victore leges acceperunt. Erant tamen haud parvae reliquiae belli [4] circa Agrigentum Romanis; Epicydes et Hanno duces reliqui prioris belli, et tertius novus ab Hannibale in locum Hippocratis missus, Libyphoenicum generis [5] Hipponiates

2. *Quae postremo in Romanos Deos*, ad eorum templa, *vertit se* (vide ad II, 3, n. 2), et *primum* ad *templum id ipsum, quod a Marcello eximie ornatum est*, scilicet Honoris et Virtutis, quod iam monuit Dukerus. Illud ἐκ τῶν Σικελικῶν λαφύρων ᾠκοδομημένον dicit Plut. in Marcello p. 314, et a Marcello in primo consulatu praelioque cum Insubribus ad Clastidium (de quo vide Polyb. II, 34) votum, a filio autem ad (extra) portam Capenam dedicatum Liv. XXVII, 25, et XXIX, 11 extr. Iidem tradunt, a Marcello Honori Virtutique unam tantum aedem votam, sed duas postea pontificum consilio exstructas et proxime iunctas fuisse: quo enim indicare voluisse, ibi esse praemia honoris, ubi sint merita virtutis, monet Symm. Ep. I, 14. Hinc modo unum memoratur templum, ut h. l. et XXIX, 11, modo duo, ut mox *templa ad portam Capenam dedicata a Marcello*, scilicet filio. Confer et Cic. Verr. IV, 54; ac Plin. XXXV, 10, seu 37 extr.

3. *Quorum perexigua pars comparet* nunc: nam ablata erant reliqua bellis civilibus; Stroth. Confer ad VI, 1, n. 6.

4. *Haud parvae reliquiae belli*; vide ad IV, 27, n. 1.

5. *Libyphoenicum generis* (vide ad XXI, 22, n. 2) *Hipponiates*, id est, Hippone (vide XXIX. 3. 4, 32) oriundus, ut *Crotoniates*; Sigon. Sed Iac. Gron. iam bene monuit, Livium ita dicturum fuisse *Hipponitis*, vel *Hipponensis*, et ne hoc quidem simpl. nec satis distincte, quia duplex fuerit Hippo, Regius et Diarrhytus; praeterea utrumque opp. longe abfuisse ab Libyphoenicibus; denique in primis edd. legi *Hippocinatis* et *Hipponatis*, in Put. et Cantabr. *Hippacinates*, in aliis MSS. *Hippacinantis*, *Hip-*

(Mutinem populares vocabant), vir impiger, et sub Hannibale magistro omnes belli artes edoctus. Huic ab Epicyde et Hannone Numidae dati auxiliares: cum quibus ita pervagatus est hostium agros, ita socios, ad retinendos in fide animos eorum ferendumque in tempore cuique auxilium [6], adiit, ut brevi tempore totam Siciliam impleret nominis sui, nec spes alia maior apud faventes rebus Carthaginiensium esset. Itaque inclusi ad tempus moenibus Agrigenti dux poenus syracusanusque, non consilio Mutinis, quam fiducia [7] magis ausi egredi extra muros, ad Himeram amnem posuerunt castra. Quod ubi perlatum ad Marcellum est, extemplo copias movit, et ab hoste quatuor ferme millium intervallo consedit, quid agerent pararentve exspectaturus. Sed nullum neque locum, neque tempus cunctationi consiliove dedit. Mutines transgressus amnem, ac stationibus hostium cum ingenti terrore ac tumultu invectus. Postero die prope iusto proelio compulit hostem intra munimenta. Inde revocatus seditione Numidarum in castris facta, quum trecenti ferme eorum Heracleam Minoam [8] concessissent, ad mitigandos revocandosque eos profectus, magnopere monuisse duces dicitur, ne absente se cum hoste manus consererent. Id ambo aegre passi duces,

paciates et similia. Hinc emendat *Hippacrites*. Ἱππακρινοὶ memorantur Diodor. tom. II, pag. 567, et Ἱππακρῖται Steph. et Polyb. I, 70, n. 9, ubi Schweigh. docet, ita appellatos fuisse incolas Hippoois Diarrhyti. — *Mutinem populares vocabant*; Μυττονὸς dicitur Polyb. IX, 22, n. 4, et Μουτίνας Zonarae.

6. *Ferendumque in tempore cuique auxilium*; vide ad II, 47, n. 4. Optimi MSS. *ferendoque*, et quidam *ferendosque*. Illud recepit Drak. Sed tum τὸ *que* delendum. Mox τὸ *tempore* male repetitur et glossatori debetur. Confer ad I, 3, n. 8.

7. *Non magis consilio Mutinis, quam fiducia*, ob fiduciam in eo repositam. — *Ad Himeram amnem*; vide ad XXIV, 6, n. 5. — *Quatuor ferme millium*; vide ad IX, 24, n. 2.

8. *Heracleam Minoam*; vide ad XXIV, 35, n. 3.

magis Hanno, iam ante anxius gloria eius: *Mutinem sibi modum facere* 9, *degenerem Afrum imperatori carthaginiensi, misso ab senatu populoque.* Is perpulit cunctantem Epicyden, ut, transgressi flumen, in aciem exirent: nam si Mutinem opperirentur, et secunda pugnae fortuna evenisset, haud dubie Mutinis gloriam fore.

XLI. Enimvero indignum ratus Marcellus, se, qui Hannibalem subnisum victoria cannensi [1] ab Nola repulisset, his terra marique victis ab se hostibus cedere, arma propere capere milites, et efferri [2] signa iubet. Instruenti exercitum decem effusis equis advolant ex hostium acie Numidae, nuntiantes, populares suos, primum ea seditione motos, qua trecenti ex numero suo concesserint Heracleam, dein quod praefectum suum ab obtrectantibus ducibus gloriae eius sub ipsam certaminis diem allegatum videant, quieturos in pugna. Gens fallax promissi fidem [3] praestitit: itaque et Romanis crevit animus, nuntio celeri per ordines misso, destitutum ab equite hostem esse, quem

9 *Mutinem sibi modum facere* (vide ad IX, 14, n. 4), scil. dicebat. — *Degenerem Afrum*, non sinceri punici sanguinis: nam Libyphoenices mixtum punicum Afris genus; Duker.; confer not. 5, et ad XXI, 22, n. 2. Non puri punici sanguinis, sed in afrum degenerati; nam *degenerem* refertur ad id, quod fuerit primum genus eius, *Afrum* indicat, quod inde factus sit; Stroth. Mox MSS. plerique *secundae pugnae.*

Cap. XLI. 1. *Hannibalem subnisum* (vulg. *subnixum*) *victoria cannensi*, fretum ac superbum; nam utrumque significat *subnisus*, tum fiduciam, tum arrogantiam, in pr. in incessu: unde *eius artis arrogantia subnixi ambulant* apud Cic. Orat. I, 58. SVBNIXVM, *hoc est, susum nixum, sublime;* Non: SVBNIXO ANIMO quasi sublimi et supra nixo, animi altitudine *fiduciaque;* *quoniam, quibus innitimur, iis quasi erigimur attollimurque*, Gell. XVII, 2. Confer supra IV, 42, n. 4, et infra lib. XXVI, cap. 13; XLI, 19.

2. *Efferri signa*, scil. e castris, ut libro XXX, cap. 5, et libro XL, cap. 25.

3. *Gens fallax* alias *fidem promissi praestitit*, ut XXX, 12, vel *promissum praestare* XXVI, 4, et *fides promissi* XXVI, 19. I. Gron. Mox *per ordinem* MSS. et edd. ante Drak.

maxime timuerant: et territi hostes, praeterquam quod [4] maxima parte virium suarum non iuvabantur, timore etiam incusso, ne ab suo et ipsi equite oppugnarentur: itaque haud magni certaminis fuit [5]. Primus clamor atque impetus rem decrevit. Numidae, quum in concursu quieti stetissent in cornibus, ut terga dantes suos viderunt, fugae tantum parumper comites facti, postquam omnes Agrigentum trepido agmine petentes viderunt, ipsi metu obsidionis passim in civitates proximas dilapsi. Multa millia hominum caesa captaque et octo elephanti. Haec ultima in Sicilia Marcelli pugna fuit; victor inde Syracusas rediit: iam ferme in exitu annus erat. Itaque senatus Romae decrevit, ut P. Cornelius praetor literas Capuam ad consules mitteret [6]: dum Hannibal procul abesset, nec ulla magni discriminis res ad Capuam gereretur, alter eorum, si ita videretur, ad magistratus subrogandos Romam veniret. Literis acceptis, inter se consules compararunt [7], ut Claudius comitia perficeret. Fulvius ad Capuam maneret. Consules Claudius creavit Cn. Fulvium Centumalum et P. Sulpicium Servii filium Galbam, qui nullum antea curulem magistratum gessisset. Praetores deinde creati, L. Cornelius Lentulus, M. Cornelius Cethegus, C. Sulpicius, C. Calpurnius Piso. Pisoni [8] iurisdictio urbana, Sulpi-

4. *Praeterq. quod;* vid. XXII, 3, n. 8.

5. *Itaque haud magni certaminis fuit* (ita optimi MSS.) scil. id, vel & seqq. intell. *res.* Confer ad XXI, 43, n. 4, *haud magna vis c. f.* add. ante Gron. — *Rem decrevit*, vide ad V, 55, n. 1.

6. *Literas Capuam ad Consules mitteret, ut alter veniret;* vid. VIII, 19, n. 10.—*Ad magistratus subrogandos*, vide ad II, 8, n. 4.

7. *Inter se consules compararunt, ut;* vide ad III, 2, n. 1.

8. *Pisoni iurisdictio urbana, Sulpicio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo Sardinia evenit:* verba, quae et mutila et corrupta esse putabant interpp. et Pigh. in Annal. ad an. 542, quoniam et *peregrina iurisdictio* haud

cio Sicilia, Cethego Apulia, Lentulo Sardinia eve-

memoratur, et in libro seq. saepius Cethegi in Sicilia, nunquam in Apulia fit mentio, ut nec Sulpicii in Sicilia. Hos nodos solvit disputatio Parizon. ad h. l. et in Anim. hist. cap. 4, pag. 167, qua pluribus simul Livii locis lux affunditur: « Peregrina iurisdictio haud dubie coniuncta fuit cum urbana, ut saepissime in hoc bello; vide XXIV, 44; XXV, 3; XXVII, 36; XXXIX, 38, 39. Hinc et prorsus, ut h. l., omittitur XXVIII, 38; XXXI, 1, 27, 40, et al. *Sulpicio* evenit *Sicilia*, scil. ea, quam P. Cornelius Lentulus praetor ante habuerat. Divisa enim fuit in duas provincias ab anno 538 ad 548, quo P. Scipio in Africam traiecit; in *veterem* et *novam*; vide ad XXIV, 44, n. 3. Anno 538 in illam missus P. Cornelius Lentul. praetor (vide XXIV, 9, 10), et in hanc exorto bello syracusano M. Marcellus consul, XXIV, 21. Vtrique anno 539 prorogatae provinciae (XXIV, 44), et anno 540 (XXV, 3, 6; XXVI, 1). Hoc an. 541 uterque decessit, et Siciliam obtinere *C. Sulpicius* et primo Marcellus, dein, postquam hic Romam rediit, *Cethegus*. Hos exceperunt an. 542. L. Cincius Alimentus praetor et M. Valerius Laevinus consul (vide XXVI, 27, 29; XXVII, 7), aliique deinceps. Successisse vero P. Cornelio C. Sulpicium, ut et in Sardinia Q. Mucio L. Cornelium Lentulum, constat ex XXVI, 1, neque obstat, quod nunquam deinde Sulpicius nominatur in Siciliae rebus narrandis: nam in vetere illa Siciliae provincia neque tribus annis superioribus ullam rem a P. Cornelio Lentulo gestam refert auctor; eamque quietam plane fuisse satis ostendunt cannensium militum, eo ignominiae poenaeque causa traductorum (vide ad XXIII, 25, n. 5), verba XXV, 6, n. 11. (Confer XXVI, 2 extr.) Maior videtur esse difficultas in sorte *Cethegi*, cuius in libro seq. saepius fit mentio in Sicilia, nunquam in *Apulia*. Sed Apuliam primo Cethegus, dein consules habuerunt. Marcello prorogatum fuit imperium in Sicilia, ut reliquias belli perficeret. XXVI, 1. Decessit tamen eodem anno *exercitum successori tradere iussus*. XXVI, 21. Qui non alius potuit esse, quam *Cethegus*, quum is non cannenses milites, sed Marcelli habuerit legiones, nec usquam ante, sed statim post illius discessum legatur fuisse in Sicilia. XXVI, 21, 26, 28. Sortitus quidem fuerat *Apuliam*: verum saepe permutarunt provincias, ex alia in aliam profecti. Sic Nero primo ad Capuam fuit, eaque capta in Hispaniam est missus, XXVI, 5, 17. Ibi successit ei M. Iunius Silanus XXVI, 20, cui imperium in Etruria prorogatum fuerat XXVI, 1.

« Post abitum Marcelli e Sicilia effectum, Apuliam obtinuerunt consules primum ambo, dein alter Macedoniam est sortitus. Eas autem mutationes, immo et sortitiones provinciarum, saepe Livius neglexit memoriae mandare, satis existimans, si eas factas esse ex rebus gestis discere per occasiones possimus. Sic A. Cornelium Mammulam XXIII, 21, 32, 34, propraetorem in Sardinia invenimus, sed nullum alicubi verbum de eius praetura et profectione in eam provinciam. M'. Pomponio praetori prorogatur imperium in Gallia XXIV, 10. Quando vero in eam sit missus, an in praetura, quam biennio ante

nit. Consulibus prorogatum in annum imperium est.

gesserat, an post eam, ex Livio ignoramus. C. Laetorius cui praeesset provinciae, nusquam traditum est. At C. Hostilius ab eo provinciam exercitumque accipere iubetur XXVII, 7. M Valerius Falto praetor sortitur Bruttios XXX, 40, 41, et dicitur XXXI, 8, *priore anno Campaniam habuisse provinciam*; quam qua de causa acceperit relictis Bruttiis, in Livio frustra quis quaeret.» Haec recte disputari monet Duk. sed addit: «Vnus superest scrupulus, quod Livius hic, contra quam solet, de provinciis consulum mentionem non facit, sed demum XXVI, 22. Coniici potest, consulibus initio anni provincias non decretas, eosque deinde religionibus aliisque impedimentis, maxime fama adventus Hannibalis in Vrbe, in qua adventante Hannibale eos fuisse, ex XXVI, 9, 10, 11, patet, retentos fuisse. Sed eos non multo post, dempto terrore Hannibalis, in Apuliam profectos, ex XXVI, 16, colligitur. Eodemque Cethegum, qui ante Apuliam habuerat, Marcello, quem exitu aestatis ex Sicilia ad Vrbem venisse XXVI, 21, dicit, succedere iussum fuisse, omnino probabile est.» Idem Dukerus ad XXVIII, 38 extr. haec notavit: «Ad loca Livii, a Periz. laudata, in quibus nulla peregrinae praeturae mentio fit, adeoque praetor urbanus utramque iurisdictionem obtinuisse censendus est, adde XXXI, 6; XXXII, 1, 8. Est tamen intelligendum, hoc semper ex senatusconsulto factum fuisse, quod etiam XXXV, 41 significat Livius: nam et ita praetor peregrinus, si deinde ad bellum gerendum mitteretur, praetori urbano iurisdictionem ex senatusconsolto mandabat; v. XXVIII, 10. Id quoque in hac re animadverti potest, Livium, quum antea saepe peregrinam sortem praetereat, atque interdum etiam praetorem, cui ea evenerat, una cum illa provincia sortitum narret, ut XXVII, 7, et XXIX, 13, post XXXI, 8, id est, post an. Vrb. 553, nunquam omittere sortem peregrinam, nec cum ea provinciam aliam coniunctam. ac bis tantum, ni fallor, post an. Vrb. 556, quo primum sex praetores creati sunt, XXXII, 27, unum praetorem utramque iurisdictionem sortitum fuisse, tradere; primum an. Vrb. 562, lib. XXXV, 41, et XXXVI, 2, deinde biennio post XXXVII, 50. Nam quod XXXIX, 39, legitur, post sortitionem factum est. Nimirum crescentibus cum imperio negotiis et litibus, sine dubio animadversum fuit, unum praetorem utrique iurisdictioni non sufficere; eaque etiam, inter alias, ex praetorum creandorum causa esse potuit.»

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS SEXTVS.

BREVIARIVM.

CAP. I; Dividuntur provinciae et XXIII legiones. — II; L. Marcius, sumpto propraetoris titulo, offendit Patres, et hi eum tribunis plebis agunt, ut ad plebem ferant, quem eum imperio mitti placeat in Hispaniam. Sed plebis animos occupat certamen, a C. Sempronio Blaeso trib. pl. motum, qui Cn. Fulvio diem dicit ob exercitum in Apulia amissum. — III; Reus frustra ab se culpam in milites transfert, et perduellionis iudicatus exsulatum Tarquinios abit. — IV; Capua arctius obsidetur, et equitatu quoque superior est romana res, ex quo, auctore Q. Navio centurione, equitibus immiscentur pedites, vehentes post illos signoque dato equis perniciter desilientes. — V; Romanorum duces et Navius fortiter pugnant cum Campanis et Hannibale, qui iis auxilio venerat. — VI; Tandem obsessi Poenique fugantur: et ultimum hoc proelium ante deditionem Capuae, huiusque ultimus est medixtutieus Seppius Lesius, homo obscurus, qui summum magistratum, ab omnibus spretum, ceperat. — VII; Hannibal castra movere a Capua statuit Romamque petere, ut duces romani ad defendendam hanc urbem ab oppugnanda illa abstrahantur. — VIII; Eodem cum electis militibus tendit Q. Fulvius Flaccus proconsul, senatusconsulto accitus, collegamque Appium Claudium ex vulnere aegrum in castris ad Capuam positis relinquit. — IX; Iter utrinsque describitur et ingens terror, quem nuntius fregellanus Romam affert. — X; Fulvius Romam ingreditur et Hannibal, stativis ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab Vrbe,

provincias, procul ab legibus magistratibusque, ad militarem temeritatem transferri. Et, quum quidam referendum ad senatum[3] censerent, melius visum differri eam consultationem, donec proficiscerentur equites, qui ab Marcio literas attulerant. Rescribi de frumento et vestimentis exercitus placuit: *eam utramque rem curae fore senatui.* Adscribi autem, *Propraetori L. Marcio*, non placuit; ne id ipsum, quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret[4]. Dimissis equitibus, de nulla re prius consules retulerunt, omniumque in unum sententiae congruebant, agendum cum tribunis plebis esse, primo quoque tempore ad plebem ferrent, quem cum imperio mitti placeret in Hispaniam ad eum exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset[5]: ea res cum tribunis acta promulgataque est. Sed aliud certamen occupaverat animos: C. Sempronius[6] Blaesus die dicta Cn. Fulvium, ob exercitum in Apulia amissum, in con-

3. *Referendum ad Senatum* de ea re ab consulibus: nam sine tali rerum relatione senatusconsultum de iis fieri non poterat; vide ad Tac. Ann. II, 33, n. 4. Similiter *referre ad consilium*, scil. militare XXX, 4, n. 4; XXX, 31, n. 4; XXXIII, 12, 1, *ad populum* apud Flor. III, 21, 9, et Valer. Maxim. IX, 10, 1, et simpliciter *referre*, scil. ad senatum XXI, 6, n. 4; XXVI, 27 extr.; XXX, 21, n. 4; XXXVIII, 42, vel ad concilium XXXII, 20; XXXIII, 12, n. 1; ad concionem XXXII, 22; *ad populum* XXXVIII, 47, n. 1; nisi quibusdam locis laudatis *referre* dictum pro *deferre*, ut XXXVII, 57; XXXIX, 44; XLIV, 4, ubi confer Drak. Sic et pro simpl. *ferre* XLV, 4, n. 1, et al. — *Proficiscerentur* Roma, abiissent.

4. *Quod consultationi reliquerant, pro praeiudicato ferret*, acciperet Marcius; vide ad III, 10, n. 10. —*agendum cum tribunis pl. esse*, tractandum de eo, ut *primo q. t. ad plebem ferrent*; vide ad IV, 58, n. 10.

5. *Exercitum, cui Cn. Scipio imperator praefuisset*, sed et P. Scipio. At hic minori tantum exercitus parti praefuerat: multo maior et Marcius ipse militaverant sub Cn. Scipione, et primi fuerant collecti; vide XXIV, 34; XXXVI, 37. Confer tamen et ad XXIV, 24, n. 2, et XXV, 3, n. 5. — *Promulgata* a tribunis in tabula publice proposita ante quam ad plebem ferretur.

6. *C. Sempronius Blaesus* C. fil. Ti. nep. tribunus pl. *die dicta* (v. ad II, 35, n. 1) *Cn. Fulvium* etc.; vid. XXV, 20, 21.

cionibus vexabat; *multos imperatores temeritate atque inscientia exercitum in locum praecipitem perduxisse* [7] dictitans; *neminem, praeter Cn. Fulvium, ante corrupisse omnibus vitiis legiones suas, quam proderet. Itaque vere dici posse, prius eos perisse, quam viderent hostem; nec ab Hannibale, sed ab imperatore suo, victos esse. Neminem, quum suffragium* [8] *ineat, satis cernere, cui imperium, cui exercitum permittat. Quid interfuisse* [9] *inter Ti. Sempronium? Quum ei servorum exercitus datus esset, brevi effecisse disciplina atque imperio, ut nemo eorum generis ac sanguinis sui memor in acie esset, praesidio sociis, hostibus terrori essent. Cumas, Beneventum* [10] *aliasque urbes eos velut e faucibus Hannibalis ereptas populo romano restituisse. Cn. Fulvium Quiritium Romanorum exercitum, honeste genitos, liberaliter educatos, servilibus vitiis imbuisse. Ergo effecisse, ut feroces et inquieti inter socios, ignavi et imbelles inter hostes essent; nec impetum modo Poenorum, sed ne clamorem quidem sustinere possent. Nec hercule mirum esse, milites in acie non stetisse* [11], *quum primus omnium imperator fugeret. Magis mirari se, aliquos stantes cecidisse, et non omnes comites Cn. Fulvii fuisse pavoris ac fugae. C. Flaminium, L. Pau-*

7. *In locum praecipitem perduxisse*; vide ad Praef. n. 13. — *Cn. Fulvium ante corrupisse* etc.; vide XXV, 20.

8. *Quum suffragium ineat* in comitiis, *satis cernere*, iudicare, expendere; vel respicere, curare.

9. *Quid interfuisse*, quantum discrimen fuisse *inter Ti. Sempronium* Gracchum et illum, Cn. Fulvium? Dura ellipsis: nisi ex MS. Pal. 2, leg. *inter hunc et Ti. Sempr.* vel cum Drak. *inter hunc et inter Ti. Sempr.* vel cum Gron. *Quid interfuisse hunc et Ti. Sempr.* — *Quum ei servorum*, volonum, *exercitus* etc.; v. XXIII, 35 seq., et XXIV, 14 seq. — *Ut nemo eorum generis* etc.; vide Gron. Obss. IV, 2, pag. 28.

10. *Cumas, Beneventum* etc.; vide XXIII, 35 seq.; XXIV, 14 sq.; XXV, 1. — *Quiritium Romanorum*; vide ad I, 13, n. 5, et confer V, 41.

11. *Nec hercule mirum esse, milites in acie non stetisse*, verba *non stetisse* absunt ab omnibus fere MSS., unde Gron. non male coni. *Non H., mirum, cessisse milites in acie.*

lum, L. Postumium, Cn. ac P. Scipiones cadere in acie maluisse, quam deserere circumventos exercitus. Cn. Fulvium prope unum nuntium deleti exercitus Romam redisse. Facinus indignum esse, cannensem exercitum, quod[12] *ex acie fugerit, in Siciliam deportatum, ne prius inde dimittatur, quam hostis ex Italia decesserit, et hoc idem in Cn. Fulvii legionibus*[13] *nuper decretum: Cn. Fulvio fugam ex proelio, ipsius temeritate commisso, impunitam esse: et eum in ganea lustrisque, ubi iuventam egerit, senectutem acturum: milites, qui nihil aliud peccaverint, quam quod imperatoris similes fuerint, relegatos prope in exsilium*[14]*, ignominiosam pati militiam. Adeo imparem libertatem Romae diti ac pauperi, honorato atque inhonorato esse.*

III. Reus ab se culpam in milites transferebat: *Eos ferociter pugnam poscentes productos in aciem, non eo, quo voluerint (quia serum diei fuerit), sed postero die, et tempore et loco aequo*[1] *instructos, seu famam, seu vim hostium non sustinuisse. Quum effuse omnes fugerent, se quoque turba ablatum; ut Varronem cannensi pugna, ut multos alios imperatores. Qui autem solum se restantem prodesse reipublicae, nisi si mors sua remedio publicis cladibus futura esset, potuisse? Non se inopia commeatus, non in loca iniqua incaute deductum, non agmine inexplorato euntem insidiis circumventum. Vi aperta, armis, acie victum: nec suorum animos,*

12. *Cannensem exercitum, quod* etc.; vide ad XXIII, 25, n. 5. — *Deportatum*; vide ad XXXVIII, 50, n. 2.

13. *In Cn. Fulvii legionibus n. d.*; vide cap. 1.

14. *Relegatos prope in exsilium* etc., confer ad XXV, 6, n. 11.

Cap. III. 1. *Et tempore et loco aequo*, commodo, idoneo. — *Qui* (quomodo) *autem solum se* etc. — *Non se inopia commeatus* etc., haec ita ordinanda, *se non inopia commeatus, non incaute in loca iniqua deductum*; Duk. Multo concinnior esset oratio, si vel *pressum*, *interclusum* simileve verbum post *commeatus* positum, vel *non* ante *in* omissum fuisset; Doër.

nec hostium, in potestate habuisse. Suum cuique ingenium audaciam aut pavorem facere. Bis est accusatus, pecuniaque anquisitum: tertio, testibus datis [2], quum, praeterquam quod omnibus probris onerabatur, iurati permulti dicerent, fugae pavorisque initium a praetore ortum; ab eo desertos milites, quum haud vanum timorem ducis crederent, terga dedisse; tanta ira accensa est, ut capite anquirendum concio succlamaret. De eo quoque novum certamen ortum: nam, quum tribunus bis pecunia anquisisset, tertio capitis se anquirere diceret; tribuni plebis [3] appellati, *colle-*

2. *Testibus datis*; vide ad III, 71, n. 1.

3. *Tribuni plebis appellati* a reo Fulvio adversus *tribunum* Sempronium; vide ad II, 27, n. 2. — *Collegae se in mora esse*; vide ad III, 24, n. 6. — *Ei more maiorum permissum esset, seu legibus, seu moribus mallet, anquireret, quoad vel capitis vel pecuniae iudicasset privato... perduellionis se iudicare Cn. Fulvio*; vide ad I, 26, n. 4; II, 52, n. 6, et XXIV, 43, n. 2. Observat ad h. J. Crev., mores saepe in iure opponi legibus, quia usu derogatum aliquando legibus fuerat, ac plerumque in mitiorem partem; hic autem distributionem illam *seu legibus, seu moribus* evidenter respicere hanc, quae sequitur, *vel capitis, vel pecuniae*: leges enim, ut videatur, capite damnasse imperatorem, qui exercitum sua culpa amisisset, sed moribus institutum fuisse, ut pecunia lueret. Nota Dukeri est: « *Morem maiorum* Noodt Probab. I, 11, hic interpretatur leges, et Ferrandus ius non scriptum. Negari nequit, tribunis pl. post an. Vrb. 299, quo lex Ateria omnibus magistratibus mulctae dicendae ius dedit, ut scribit Dionys. X, 50, legibus licuisse pecunia anquirere. Sed vix credo, ostendi posse, illis legibus permissum fuisse, capite anquirere. Certe ex Dionys. VII, 31, 52, satis apertum est, hoc iis nulla lege concessum fuisse. Idemque VII, 63, tradit, post an. Vrb. 262, in consuetudinem venisse, ut tribuni pl., quibuscumque civibus libuisset, diem dicerent. Vnde intelligi potest, eos hoc, ut multa alia, sibi sine lege sumpsisse, ac deinde saepe idem factitando morem pro iure concesso habuisse. Sed utrumcumque est, tamen in hoc haereo. Si decretum collegii tribunorum pl. appellationi Fulvii convenire debet, sententia illius est, licere tribuno pl., quum primo pecunia anquisisset, deinde capite anquirere, quod negabat Fulvius. Et hoc iam ante a tribunis pl. factum esse, ex Liv. II, 52, et XXV, 4, docet Sigon. de iudic. III, 10. Sed quomodo hoc ei *more maiorum permissum esse, seu legibus, seu moribus mallet anquirere*, dicant; mihi non liquet. Nam sive *mos maiorum* hic est lex, sive ius non scriptum, non magis intelligo, quid sit *legibus permissum est tribuno anquirere, seu le-*

gae, negarunt, *se in mora esse*, *quo minus*, *quod ei more maiorum permissum esset*, *seu legibus*, *seu moribus mallet*, *anquireret*, *quoad vel capitis*, *vel pecuniae iudicasset privato*. Tum Sempronius, *perduellionis se iudicare Cn. Fulvio*, dixit, diemque comitiis ab C. Calpurnio praetore Vrbis petit [4]. Inde alia spes ab

gibus, *seu moribus*, id est, iure non scripto, *malit onquirere*; quam iure non scripto permissum est tribuno anquirere, seo legibos seu moribus, id est, iure uon seripto, malit auquirere. — Quod ad verba proxime sqq. attinet, Budaeus ad lib. III, D. ad leg. Iul. maiest. et P. Faber Semestr. II, 23, *iudicare* exponunt diem diecere. Sed ex multis Livii aliorumque locis patet, iu iudieiis populi primum diem dietam, deinde reum ad populum accusatum, ae deuique de eo suffragiis populi iudicatum fuisse. Ita h. l. tribunus pl. Fulvio primum diem dixit, deinde eum bis accusavit et pecunise anquisivit, tertia aceusatioue se capitis anquirere dixit. Confer Sigon. de iudic. III, 6 sq. ubi haec accurate distinguit, et cap. 10, recte scribit, *anquirere* dici uccusatorem, quum in singulis aecusationibus perorandis (nam post diem dictam aecusatio per trinum nundinum instituebatur) reo muletam poenamve pro arbitrio dicebat. Itaque *anquirere pecunia* est muletam dicere, *anquirere capite* poenam capitis irrogare. Quum ergo hie tribunis pl. permissum dieitur, *anquirere*, *quood vel capitis vel pecunioe iudicassent reo*, apertum est, *iudicare* de eo dici, quod inter extrema borum indieiorum est, nec posse esse *diem dicere*, quod primum, nec *onquirere*, quod medium in iis est. Mihi hic *iudicare eapitis* videtur esse, postrema accusatione poenam capitis irrogare; *iudicare pecuniae*, muletam irrogare: quae quum facta erant, ad populum de poena muletave certabatur. Confer Cic. Leg. III, 3. Ita I, 26, illud duumviri, nondum notis trinundini accusationibus, *P. Horati*, *tibi perduellionem iudico*, nihil aliud esse puto, quam perduellionis poenam tibi irrogo. Sic et XLIII, 16. In iudiciis privatis quoque *iudicatus* et *iudicatus pecuniae* dicitur, non qui in ius vocatus, sed qui condemnatus est. Ceterum in decreto tribunorum erat *eapitis*, et Sempronius mox dicit *perduellionis* se iudieare; quod idem est ex sententia Gruchii de Comit. I, 2 extr. » Verba *seu legibus*, *seu moribus mallet* etc. Doer. ita interpretatur: seu secundum leges de eiusmodi crimine constitutas, seu secundum exemplum maiorum *anquirere* mallet, hoc est, in erimen illud peeuniae aut capitis poena lueudum inquirere et de hac poena irroganda iudicium habere, *quoad* etc., usque dum vel capitis vel pecuniae poenam reo (qui nunc bomo privatus fuit) per iudicium decernendam curasset; ut *perduellionis olicui iudicare* pro: perduellionis poenam alicui per iudicium decernendam curare, ut I, 26.

4. *Diemque comitiis* centuriatis *ab C. Calpurnio praetore Vrbis* (vide ad XXV, 1, n. 7) *petit*, ut XLIII, 16, n. 8, nam tribuni pl. non alia comitia, quam tributa, habere poterant; centuriata vero non nisi a magistrati-

reo tentata est; si adesse in iudicio Q. Fulvius frater posset, florens tum et fama rerum gestarum, et propinqua spe Capuae potiundae. Id quum per literas miserabiliter pro fratris capite scriptas petisset Fulvius, negassentque Patres e republica esse [5], abscedi a Capua; postquam dies comitiorum aderat, Cn. Fulvius exsulatum Tarquinios abiit. Id ei iustum exsilium esse, scivit plebs.

IV. Inter haec vis omnis belli versa in Capuam erat: obsidebatur tamen acrius, quam oppugnabatur; nec aut famem tolerare servitia ac plebs poterant, aut mittere nuntios ad Hannibalem per custodias tam arctas. Inventus est Numida, qui, acceptis literis, evasurum se professus, ut promissum praestaret, per media romana castra nocte egressus, spem accendit Campanis, dum aliquid virium superesset, ab omni parte eruptionem tentandi. Ceterum in multis certaminibus equestria proelia ferme prospera faciebant [1]; pedites superabantur. Sed nequaquam tam laetum vincere, quam triste vinci ulla parte erat ab obsesso

busmaioribus aut nonnunquam a pontifice max. habebantur, et semper in iis, etiam quaestionibus perpetuis iam institutis, peragebatur iudicium perduellionis, ut de criminibus, ad caput civis rom. pertinentibus, ipse populus cognosceret. Cf. I, 26, n. 5; VI, 20; XLIII, 18; Cic. Verr. I, 5, et pro Rabir. perd. Gruch. de Comit. I, 2; Sigon. de iudic. III, 13; Manut. de Comit. cap. 14. *A praetore Vrbis petit diem comitiis*, non a consulibus: unde patet, hos absentes fuisse et iam ab Vrbe profectus. Confer ad XXV, 41, n. 8. XXVI, 15, n. 5; XXVI, 21, n. 1; XXXVIII, 44, n. 3.

5. *E republica esse*; vide ad VI, 22, n. 2. — *Id ei iustum exsilium esse, scivit plebs:* hoc comitiis tributis decerni poterat, si reus, prius quam dies comitiorum aderat, in exsilium abiisset; Duk. Confer Gruch. de Com. II, 2 extr., et Sigon. de Iudic. III, 14: *iustum* haud voluntarium, sed legitimum et publice decretum; Doër.

Cap. IV. 1. *Equestria proelia ferme prospera faciebant*, sc. Campani, et quidem, quia Romani numero pauciores erant, si fides habenda Valer. Max. II, 3, 3. Sed τὸ *faciebant* ad Romanos potius referendum videtur, ad quos etiam pertinent omnia, quae proxime sequuntur; et forte excidit vox *Romani*, quae h. l. non facile intelligenda est.

et prope expugnato hoste. Inita tandem ratio est [2], ut, quod viribus deerat, arte aequaretur. Ex omnibus legionibus electi sunt iuvenes, maxime vigore ac levitate corporum veloces: eis parmae breviores, quam equestres [3], et septena iacula quaternos longa pedes data, praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest. Eos singulos in equos suos accipientes equites assuefecerunt, et vehi post sese, et desilire perniciter, ubi signum datum esset. Postquam assuetudine quotidiana satis intrepide visum est fieri, in campum, qui medius inter castra murumque erat, adversus instructos Campanorum equites processerunt; et, ubi ad coniectum teli ventum est, signo dato velites desiliunt. Pedestris inde acies ex equitatu [4] repente in hostium equites incurrit, iaculaque cum impetu alia super alia emittunt. Quibus plurimis in equos virosque passim coniectis permultos vulneraverunt: pavoris tamen plus ex re nova atque inopinata iniectum est; et in perculsum hostem equites invecti fugam stragemque [5] eorum usque ad portas fecerunt: inde equitatu quoque superior romana res fuit. Institutum,

2. *Inita... est* a Romanis. Cf. Front. Str. IV, 7, 29, et Valer. Max. II, 3, n. 3.

3. *Parmae breviores, quam equestres*; quas *parmulas non amplas* dicit Frontinus et *parvum tegmen* Valerius Maximus. Formam materiemque, non magnitudinem parmarum equestrium describit Polyb. VI, 25, nec quisquam alius. Parma velitum *περιφερὴς οὖσα τῷ σχήματι, τρίπεδον ἔχει τὴν διάμετρον*, rotunda et tripedalis; vid. ad XXXVIII, 21, n. 7; XLIV, 35, n. 8, et Polyb. VI, 22, n. 2; ubi confer Schweigh. Velitum autem genus singulare h. l. describitur (conf. not. 6); nec probabile est, equitum parmas maiores fuisse quam tripedales. — *Septena iacula quaternos longa pedes data, praefixa ferro, quale hastis velitaribus inest*; vide ad XXI, 55, n. 11, et XXIV, 34, n. 3, et de tota h. l. Lips. Mil. Rom. III, 1, et Schel. ad Polyb. cap. 14.

4. *Pedestris inde acies* (res Put.) *ex equitatu* facta.

5. *In perculsum hostem .... fugam stragemque eorum*; v. ad XXXV, 27, n. 2. — *Romana res* Drak. e MS. Put. pro vulg. *rom. acies*.

ut velites in legionibus essent [6]. Auctorem peditum equiti immiscendorum centurionem Q. Navium [7] ferunt, honorique id ei apud imperatorem fuisse.

V. Quum in hoc statu ad Capuam res essent, Hannibalem diversum tarentinae arcis potiundae Capuaeque retinendae trahebant curae [1]. Vicit tamen respectus Capuae, in quam omnium sociorum hostiumque conversos videbat animos; documento futurae [2], qua-

6. *Institutum, ut velites in legione rom. essent:* sic et Valer. Max. II, 3, n. 3, velitum usum eo bello primum dicit repertum (confer ad XXX, 33, n. 2): qui tameo diserte iam memorantur XXI, 55; XXIII, 29, et XXIV, 34. His itaqoe locis *velites* per prolepsin vel pro iaculatoribus dici putabant Duk. ad XXI, 55, et Lips. Mil. Rom. III, 1 et 4, et Anal. ad Mil. Rom. III, 1, pag. 426 sq. ubi monet, levem armaturam iam antea fuisse variaque eius genera, rorarios, accensos, funditores, iaculatores, sagittarios, ac postea ferentarios, tela, fundas et lapides, *ferentes*, non tenentes; nunc vero institutos *Velites* proprie sic dictos. Enimvero nostro loco agi videtur de siogolari qoodam velitom genere et usu, sc. de *peditibus equiti immiscendis*, quales supra descripsit Livius et *velites* dixit, quia simila, nec tameo plane idem fuit militum genus: nam eadem fere armatura iis tribuitur, *velitares hastae* et parmae, similesque fuerunt *velitibus*, quos Festus in v. *advelitatio* dicit *expeditos* fuisse *milites, quasi volites, id est, volantes*. Forte etiam leg. *ut velites hi* vel *ii velilli legionibus essent*. Magna tamen inde oritur difficultas, quod huius velitum equis vectorum generis nulla post id tempus mentio fit in rom. historia. Confer Schweigh. ad Polyb. I, 33, et VI, 22, n. 2, cui assentior dicenti; « Quod Livius h. l. adiicit, id quale sit, quove pertineat, ipse viderit; nobis haud satis liquere profitemor. »

7. *Q. Navium*, quem *Naevium* dicunt Front. et Valer. — *Honorique id ei apud imperatorem fuisse:* forte *imperatores*, sc. Claudium Fulviumque coss., qui Capuam oppugnabant, ut *dum imperatores consoleret* XXV, 18. Confer tamen ad XXIV, 24, n. 1.

Cap. V. 1. *Hannibalem diversum... trahebant curae*, in diversas partes, huc et illuc, animo trahebant (ut apud Caes. B. G. I, 21), hoc est, dubium reddebant et incertum, quid primum decerneret et conaretur. Sic *diversum distrahi* dixit Plaut. Merc. II, 4, n. 2; *distrahor: tum hoc mihi probabilius, tum illud videtur*, Cic. Acad. IV, 44; *dividi* Sil. V, 102, ubi vide not. Conf. Virg. Aen. VIII, 20, 21, et Cort. ad Sallust. Iug. XXV, 6, *in diversum trahebant* (ut XXV, 6; XXXVIII, 56) ex MSS. non nisi Harl., sed pleraeque edd. antt. praeter Rom. 1472 et Parm.

2. *Documento futurae* Capuae sociis hostibusque Romanorum, *qualemcumque eventum defectio eius ab Romanis habuisset:* nam si bonum, doceret illos, imitandum, si malum, vitandum esse factum eius et exemplum defectionis. Confer ad Praef. n. 14.

lemcumque eventum defectio ab Romanis habuisset. Igitur magna parte impedimentorum relicta in Bruttiis et omni graviore armatu [3], cum delectis peditum equitumque, quam poterat aptissimis ad maturandum iter, in Campaniam contendit: sequuti tamen tam raptim euntem tres et triginta elephanti. In valle occulta post Tifata montem imminentem Capuae consedit. Adveniens quum castellum Galatiam [4], praesidio vi pulso, cepisset, in circumsedentes Capuam se vertit. Praemissis ante nuntiis Capuam, quo tempore castra romana aggressurus esset, ut eodem et illi, ad eruptionem parati, portis omnibus sese effunderent, ingentem praebuit terrorem: nam alia parte ipse adortus est; alia Campani omnes, pedites equitesque, et cum iis punicum praesidium, cui Bostar et Hanno praeerant, erupit. Romani, ut in re trepida, ne ad unam concurrendo partem aliquid indefensi relinquerent, ita inter se copias partiti sunt: Ap. Claudius Campanis, Fulvius Hannibali est oppositus: C. Nero propraetor cum equitibus sextae legionis via, quae Suessulam fert; C. Fulvius Flaccus legatus cum sociali equitatu constitit e regione Vulturni amnis.

3. *Graviore armatu* optimi MSS.; *g. armatura* edd. ante Gron. Confer ad XXI, 55, n. 2. — *Quam* (quantum) *poterat*, scilic. fieri *aptissimis* (nisi leg. *aptis* aut *aptatis*), ut passim *quantum* vel *ut potest* sc. fieri, possibile est.

4. *Castellum Galatiam* trans Vulturnum inter Capuam et Caudium, cuius indicis ostendit tabula Peutingeri in loco *le Galazze*, non Calatia, quae cis Vulturnum sita, hodie *Capazzo*. Its Camill. Peregr. de Capua diss. II, cap. 27. Confer Strab. lib. VI, pag. 283. — Haec est MSS. lectio, in qua certe nihil auris erudita desideret. Nempe Hannibal, ita rebus compositis, ut simul ipse, simul Campani invaderent Romanos, ingentem hostibus praebuit terrorem. Itaque indicat optime Crevierius, temere et sine ulla causa, ante *ingentem*, pannum hunc assutum fuisse: *res nec explorata Romanis*. Optaret tantum vir clariss. ut ex Victorino cod. legeretur *praemissisque nunciis*, quo melius connecteretur oratio. Lem.

Proelium non solito modo clamore ac tumultu est coeptum, sed[5] ad alium virorum, equorum armorumque sonum, disposita in muris Campanorum imbellis multitudo tantum cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet, edidit clamorem, ut averteret etiam pugnantium animos. Campanos facile a vallo Appius arcebat: maior vis ab altera parte Fulvium, Hannibal et Poeni, urguebant. Legio ibi sexta loco cessit: qua pulsa, cohors Hispanorum cum tribus elephantis usque ad vallum pervasit; ruperatque mediam aciem Romanorum, et in ancipiti spe ac periculo erat, utrum in castra perrumperet, an intercluderetur a suis [6]. Quem pavorem legionis periculumque castrorum Fulvius ubi vidit, Q. Navium primoresque alios centurionum hortatur, *ut cohortem hostium sub vallo pugnantem invadant. In summo discrimine rem verti [7]: aut viam dandam iis esse, et minore conatu, quam condensam aciem irrupissent, in castra irrupturos; aut conficiendos sub vallo esse [8]. Nec magni certaminis rem fore: paucos esse ab suis interclusos; et quae, dum paveat Romanus [9], interrupta acies videatur, eam, si se utrinque in hostem vertat, ancipiti pugna medios circumventuram.* Navius ubi haec imperatoris dicta accepit, secundi hastati signum[10] ademptum si-

5. *Proelium non solito modo clamore ac t. est coeptum, sed* etiam (vide ad I, 40, n. 1) *ad*, praeter (vide Drak. et supra ad III, 42, n. 3), *alium virorum, equorum* (vide ad V, 37, n. 3) *armorumque sonum .... cum aeris crepitu, qualis in defectu lunae silenti nocte cieri solet*; vide ad Iuvenal. VI, 443, et ad Sil. VIII, 500. — *Averteret* a pugna; *adverteret* scil. ad se), duo MSS.

6. *Intercluderetur a suis*, ut III, 78; IV, 41 al. Multi MSS. *includeretur*; vide ad librum II, cap. 2, n. 9.

7. *In summo discrimine rem verti*, vide ad III, 27, n. 6.

8. *Conficiendos sub vallo esse*; vide ad II, 40, n. 8.

9. *Dum paveat Romanus* Drak. pro vulg. *dum paveat, Romanis i. o.* Gron. coni. *dum paveat, romana acies.* — *Ancipiti pugna*, a fronte et a tergo; vide ad I, 25, n. 4, et II, 62, n. 3.

10. *Secundi hastati signum*; vide ad II, 27, n. 7.

gnifero in hostes infert; iacturum in medios eos minitans, ni se propere sequantur milites, et partem capessant pugnae. Ingens corpus erat, et arma honestabant; et sublatum alte signum converterat ad spectaculum cives hostesque. Ceterum, postquam iam ad signa pervenerat Hispanorum, tum undique in eum tragulae coniectae[11], et prope tota in unum acies versa: sed neque hostium multitudo, neque telorum vis arcere impetum eius viri potuerunt.

VI. Et M. Atilius legatus, primi principis ex eadem legione signum [1] inferri in cohortem Hispanorum, coëgit; et, qui castris praeerant, L. Porcius Licinus et T. Popillius legati pro vallo acriter propugnant, elephantosque transgredientes in ipso vallo conficiunt. Quorum corporibus quum oppleta esset fossa, velut aggere aut ponte iniecto, transitum hostibus dedit. Ibi per stragem iacentium elephantorum atrox edita caedes. Altera in parte castrorum iam impulsi erant Campani [2] punicumque praesidium, et sub ipsa porta Capuae, quae Vulturnum fert [3], pugnabatur: neque tam armati irrumpentibus Romanis resistebant, quam quod porta, ballistis scorpionibusque instructa, missilibus procul hostes arcebat. Et suppressit impetum

11. *In eum tragulae coniectae*; vide ad XXI, 7, n. 6.

Cap. VI. 1. *Primi principis signum*; vide ad II, 27, n. 7. — *Inferri* ab signifero *coëgit* illud: duriter dictum. Forte leg. *inferre coepit*. — *Pro vallo acriter propugnant* Put. et Flor. vere et proprie; vide Gron. Obss. IV, 19, pag. 304. *Pugnant* alii. — *Conficiunt*; vide ad II, 40, n. 8. — *Per stragem*; vide ad V, 12, n. 6.

2. *Iam impulsi erant Campani*; vide supra ad librum I, cap. 14, n. 8.

3. *Porta Capuae, quae Vulturnum* opp. (*ad Vulturnum*, sc. fluvium edd. ante Gron.) *fert*: proprie *via aliquo ferre* et *ducere* dicitur. Confer cap. 5, et ad XXII, 14, n. 1. Mox pro *resistebant* MS. Put. *resistabant*, unde *restabant* (vide ad IV, 58, n. 5) con. Gron. Idem et Drak. mox τὸ *quod* post *quam* alieno loco inculcatum putabant. Confer ad XXVIII, 43, n. 2. — *Scorpionibusque*; vide ad XXIV, 34, n. 5. — *Caeso*; v. ad VIII, 8, n. 3.

Romanorum vulnus imperatoris Ap. Claudii, cui, suos ante prima signa adhortanti, sub laevo humero summum pectus gaeso ictum est: magna tamen vis hostium ante portam est caesa; ceteri trepidi in urbem compulsi. Et Hannibal, postquam cohortis Hispanorum stragem vidit, summaque vi castra hostium defendi, omissa oppugnatione, recipere signa [4] et convertere agmen peditum, obiecto a tergo equitatu, ne hostis instaret, coepit. Legionum ardor ingens ad hostem insequendum fuit: sed Flaccus receptui cani iussit; satis ad utrumque profectum [5] ratus, ut et Campani, quam haud multum in Hannibale praesidii esset, et ipse Hannibal sentiret. Caesa eo die, qui huius pugnae auctores sunt [6], octo millia hominum de Hannibalis exercitu, tria ex Campanis tradunt; signaque Carthaginiensibus quindecim adempta, duodeviginti Campanis. Apud alios nequaquam tantam molem pugnae inveni, plusque pavoris, quam certaminis, fuisse; quum inopinato in castra romana Numidae Hispanique cum elephantis irrupissent; elephanti, per media castra vadentes, stragem tabernaculorum ingenti sonitu ac fugam abrumpentium vincula iumentorum facerent: fraudem quoque super tumultum adiectam, immissis ab Hannibale, qui (habuit aliquot) gnari latinae linguae iuberent consulum verbis [7], quoniam amissa castra essent, pro se

4. *Recipere signa*, retrahere, reducere, ut XXVIII, 7, n. 8, et apud Virg. Aen. IX, 348.

5. *Satis ad utrumque* efficiendum *profectum* esse, hac pugna hostiumque strage satis et Campanos fuisse edoctos, quam parum praesidii in Hannibale esset, et ipsum Hannibalem, quam parum in se praesidii esset. Confer ad III, 61, n. 4. *Ad utrumque*, ad duas res efficiendas, sc. *ut et Campani* etc.

6. *Qui huius pugnae auctores sunt*; vide ad II, 58, n. 1.

7. *Iuberent consulum verbis*; vide ad IX, 36, n. 7. Paulo ante verba *habuit aliquot* prorsus suspecta Gronovio, non Drak.

quemque militum in proximos montes fugere: sed eam celeriter cognitam fraudem oppressamque magna caede hostium; elephantos igni e castris exactos [8]. Hoc ultimum (utcumque initum finitumque est) ante deditionem Capuae proelium fuit. Medixtuticus, qui summus magistratus apud Campanos est, eo anno Seppius Lesius erat, loco obscuro tenuique fortuna ortus. Matrem eius quondam, pro pupillo eo [9] procurantem familiare ostentum, quum respondisset haruspex, summum quod esset imperium Capuae, perventurum ad eum puerum, nihil ad eam spem agnoscentem [10], dixisse ferunt « Nae tu perditas res » Campanorum narras, ubi summus honos ad filium » meum perveniet ! » Ea ludificatio veri [11], et ipsa in verum vertit: nam quum fame ferroque urguerentur, nec spes ulla superesset, iis, qui nati in spem honorum erant, honores detrectantibus, Lesius, querendo desertam ac proditam a primoribus Capuam, summum magistratum ultimus omnium Campanorum cepit.

VII. Ceterum Hannibal, ut nec hostes [1] elici amplius ad pugnam vidit, nec per castra eorum perrumpi ad Capuam posse, ne suos quoque commeatus inter-

8. *Elephantos igni e castris exactos*: nam eos pavere ignem fumumque, nota res est. — *Medixtuticus summus magistratus apud Campanos*; vide ad IX, 20, n. 2, et XXIII, 35, n. 7.

9. *Pro pupillo eo*, puerulo (quae propria verbi vis est) vel potius filio, qui patre orbatus erat (nam pater id potius, si vixisset, quam mater, fecisset; Drak.) *procurantem familiare ostentum*; vide ad VIII, 9, n. 1.

10. *Nihil ad eam spem agnoscentem*, matrem, reperientem videntemve haud quidquam, quod ad talem spem concipiendam firmandamque valeret.

11. *Ea ludificatio veri* responsi haruspicia *ipsa* quoque *in verum vertit* se, versa est; vide ad II, 3, n. 2. Mulier, dum haruspicem vera praenuntiantem ridet, et ipsa inscia vocem mali ominis edidit, quod exitus comprobavit; Doër.

Cap. VII. 1. *Ceterum Hannibal, ut nec hostes* etc.; confer ad hoc et sqq. capp. Polyb. IX, 3-7. — *Quo iam inde* etc., ut III, 36 pr. *Quonam inde* recepit Drak. e coniectura Murat. et Gron.

cluderent novi consules, abscedere irrito incepto et movere a Capua statuit castra. Multa secum, quo iam inde ire pergeret, volventi subiit animum impetus, caput ipsum belli Romam [2] petendi: cuius rei semper cupitae praetermissam occasionem post cannensem pugnam et alii vulgo fremebant, et ipse non dissimulabat. *Nec opinato pavore ac tumultu, non esse desperandum, aliquam partem urbis occupari posse; et, si Roma in discrimine esset* [3], *Capuam extemplo omissuros aut ambo imperatores romanos, aut alterum ex iis; et, si divisissent copias, utrumque infirmiorem factum aut sibi, aut Campanis, bene gerendae rei fortunam daturos esse.* Vna ea cura angebat, ne, ubi abscessisset, extemplo dederentur Campani. Numidam promptum ad omnia audenda donis perlicit, ut, literis acceptis, specie transfugae castra romana ingressus, altera parte Capuam clam pervadat. Literae autem erant adhortatione plenae: *Profectionem suam, quae salutaris illis foret, abstracturam ad defendendam Romam ab oppugnanda Capua duces atque exercitus romanos. Ne desponderent animos: tolerando paucos dies totam soluturos obsidionem.* Inde naves in flumine Vulturno comprehensas subigi [4] ad id, quod iam ante

2. *Caput ipsum belli Romam* (vide ad IV, 31, n. 8, et VI, 14, n. 9) *petendi*, eundi, vel adoriendi: ut *se tertium peti* XXXVII, 25, n. 2, et *Vestae aedem petere* XXVI, 27, n. 9, scilicet incendio, ut al. sagittis, lapide etc.

3. *Et si Roma in discrimine esset*, etc. Haec est altera spes Hannibalis, eaque praecipua causa cur Romam sibi petendam putet. Hic igitur cum Creverio perbene locum esse censemus particulae *et*, quam exhibet Puteanus cod. aliis alludentibus, qui praeferunt *ei*. Sigonius inserat legi *eo*; parum utile additamentum. Hoc autem semel statuto, mallemus in seqq. restitui edd. ante Gronovium lectionem, *qui si divisissent copias*. Ea hostem abstrahendi ratio multis successit, v. c. Agathocli, Scipioni, aliisque. Lem. — *Cap. extemplo omissuros*, eius obsidionem. Confer ad III, 46, n. 7. — *Ambo imperatores*; vide ad III, 62, n. 4.

4. *Naves in Vulturno comprehensas subigi ad castellum*, agi (scil. remigiis), ut apud Virg. Georg. I, 202,

praesidii causa fecerat, castellum iussit. Quarum ubi tantam copiam esse, ut una nocte traiici posset exercitus, allatum est, cibariis decem dierum praeparatis, deductas nocte ad fluvium legiones ante lucem traiecit.

VIII. Id prius quam fieret, ita futurum [1] compertum ex transfugis, Fulvius Flaccus senatui Romam quum scripsisset, varie hominum animi pro cuiusque ingenio affecti sunt. Vt in re tam trepida, senatu extemplo vocato, P. Cornelius, cui Asinae cognomen erat, omnes duces exercitusque ex tota Italia, neque Capuae, neque ullius alterius rei memor [2], ad Vrbis praesidium revocabat [3]. Fabius Maximus, abscedi a Capua terrerique et circumagi ad nutus comminationesque Hannibalis, flagitiosum ducebat: *Qui ad Cannas victor ire tamen ad Vrbem ausus non esset, eum, a Capua repulsum, spem potiundae urbis Romae cepisse? Non ad Romam obsidendam, sed ad Capuae liberandam obsidionem* [4], *ire. Romam cum eo exercitu, qui ad urbem esset, Iovem, foederum ruptorum ab Hannibale testem* [5], *deosque alios defensuros esse.* Has diver-

et Aen. VI, 302; Sil. XIII, 610; XV, 218, et *adigere*; vide ad Tac. Ann. II, 7, n. 1. *Naves comprehensas* Livius dixit, ut XXIX, 24, et Suet. Tib. 38, et Calig. 39, quo sensu *contrahere* Suet. Cal. 19, et *conquirere* Tac. Ann. I, 47, vel etiam alii *retinere*.

CAP. VIII. 1. *Id priusquam fieret... compertum* etc. Polybius in tota hac narratione quae lib. IX habetur, multum a Livio discrepat. Neque enim Romanos ante comperisse consilium Hannibalis, quam Poenus traiecto Anienem exercitu quadraginta stadiis ab Vrbe castra posuerit. Tum nihil omnino de Fulvio a Capua revocato mentionem facit. Romam denique eo exercitu, in praesidium urbis relicto, defensam esse a consulibus memorat. Vtrius potior sit fides, Polybii an Livii, quum decernere non ausus fuerit Creverius, non committam ut ego iudicem. Sed in re tam clara tamque illustri eos tantopere dissentire vehementer miror. LEM. — *Vt in re tam trepida*; confer ad VIII, 30, n. 7.

2. *Neque ullius alterius rei memor*, vide ad III, 36, n. 8.

3. *Ad Vrbis praesidium revocabat*; vide ad III, 21, n. 3. — *Flagitiosum*, ignominiosum.

4. *Ad Capuae liberandam obsidionem* optimi MSS. pro vulg. *ad Capuam lib. obsidione*, ut XXXVI, 25.

5. *Iovem foederum ruptorum testem*

sas sententias media sententia P. Valerii Flacci vicit [6]; qui, utriusque rei memor, imperatoribus, qui ad Capuam essent, scribendum censuit: *Quid ad Vrbem praesidii esset, quantas autem Hannibal copias duceret, aut quanto exercitu ad Capuam obsidendam opus esset, ipsos scire. Si et Romam e ducibus alter, et exercitus pars mitti posset, ut ab reliquo et duce et exercitu Capua recte obsideretur; inter se compararent*[7] *Claudius Fulviusque, utri obsidenda Capua, utri, ad prohibendam obsidione patriam, Romam veniundum esset.* Hoc senatusconsulto Capuam perlato, Q. Fulvius proconsul, cui, collega ex vulnere aegro, eundum Romam erat, e tribus exercitibus[8] milite electo, ad quindecim millia peditum, mille equites, Vulturnum traducit. Inde quum Hannibalem Latina via iturum satis comperisset, ipse per Appiae municipia, quaeque propter eam viam sunt, Setiam, Coram, Lanuvium praemisit, ut commeatus paratos et in urbibus ha-

et periurii vindicem: unde ὅρκιος et ὅρκων ταμίας dicebatur.

6. *Has diversas sententias media* (vide ad I, 32, n. 5) *sententia* (quae vox forte delenda) *P. Valerii Flacci vicit*, qui consul fuit an. Vrb. 525, ut *P. Cornelius* Scipio *Asina* an. 531. — *Vtriusque rei*, Capuae obsidendae Romaeque tuendae, *memor*; vide ad III, 36, n. 8.

7. *Inter se compararent*; vide ad III, 2, n. 1.

8. *E tribus exercitibus*, suo, Ap. Claudii et C. Claudii Neronis; Duk. Confer cap. 1 et 5, et XXV, 22. — *Latina via*; vide ad II, 39, n. 3. — *Per Appiae* viae (de qua vide ad IX, 29, n. 5) *municipia*, hoc est, *quae propter*, iuxta, *eam viam sunt*: unde verba *quaeque.... sunt* glossatori tribuenda, aut saltem *quaeve* legendum suspicari possis. Sed sensus potius est: *quaeque* urbes seu coloniae *propter eam viam sunt*: nam *Setia*, et *Cora* non *municipia* tum erant, sed coloniae, in quibus non modo supra II, 16, 22, VI, 30 et al., sed etiam infra XXVII, 9, et XXIX, 15 numerantur. Solum *Lanuvium* fuit municipium; vide ad VIII, 14, n. 2. « Sigonius de antiq. iur. Ital. II, 9, Velserus rer. August. V, pag. 279, et Otto de Aedil. et Colon. cap. 1, docent, interdum easdem urbes modo *colonias*, modo *municipia* vocari. Dici etiam potest, quia Lanuvium sine controversia *municipium* fuit, Setiam et Coram eodem nomine comprehendi. » Duk. — *Praemisit, ut commeatus* etc.; vide ad VIII, 19, n. 10.

berent, et ex agris deviis in viam proferrent, praesidiaque in urbes contraherent, ut sua cuique respublica[9] in manu esset.

IX. Hannibal, quo die Vulturnum est transgressus, haud procul a flumine castra posuit. Postero die praeter Cales in agrum sidicinum pervenit. Ibi diem unum populando moratus, per Suessulam[1], allifanumque et casinatem agrum via Latina ducit. Sub Casinum biduo stativa habita et passim populationes factae. Inde, praeter Interamnam Aquinumque, in fregellanum agrum ad Lirim fluvium ventum: ubi intercisum pontem a Fregellanis morandi itineris causa invenit. Et Fulvium Vulturnus tenuerat amnis, navibus ab Hannibale incensis, rates ad traiiciendum exercitum, in magna inopia materiae[2], aegre comparantem. Traiecto ratibus exercitu, reliquum Fulvio expeditum iter, non per urbes modo, sed circa viam, expositis benigne commeatibus[3], erat: alacresque milites alius alium, ut adderet gradum, memor

9. *Vt sua cuique resp.* (cives) *in manu esset*; cf. XXIV, 33; XXXIX, 50; XLV, 23, ubi vide Drak.

Cap. IX. 1. *Per Suessulam* (forte *suessulanum*) *allifanumque et casinatem agrum:* per Samnium dicit Polyb. IX, 5, in quo etiam Allifae sunt et Casinum: at Suessula in Campania; Sigon. lnmoo leg. *per suessanum venafranumque* etc., uam qui Capua Romam profecturus iam *in agrum sidicinum* pervenerat, non per Suessulam, oppidum longe retro inter Capuam et Nolam situm, allifanum venafranumque petiit agrum; et Allifae cis Vulturnum sitae, quem Hannibal iam transgressus erat; Cluver. Ital. ant. III, 8, p. 1035, et IV, 5, p. 1182. Confer Sil. XII, 524 sq. ubi eadem oppida memorantur praeter Suessolam. Agrum forte allifanum ad dextram quoque Vulturni ripam pertendisse, monet Crev. — *Via Latina ducit*; vide ad I, 23, n. 4, et II, 39, n. 3. — *Sub Casinum*, prope, iuxta C., ut *sub muros missi* XLIV, 45, nisi hoc dictum pro *ad muros*.

2. *In magna inopia materiae*; vide ad VI, 2, n. 6.

3. *Expositis benigne commeatibus*, ex urbibus destinatum in locum deportatis ad usum iter facientium; Erp. — *Memor ad defendendam patriam iri*, scil. se: nisi leg. *iri*. — *Tumultuosius, quam allatum erat* etc., hoc est, homines huc illuc discurrentes et auditis vana affingentes maiorem, quam pro eo, quod nuntiatum erat,

ad defendendam ire patriam, hortabantur. Romam fregellanus nuntius, diem noctemque itinere continuato, ingentem attulit terrorem. Tumultuosius, quam allatum erat, cursus hominum, adfingentium vana auditis, totam Vrbem conciverat. Ploratus mulierum non ex privatis solum domibus exaudiebatur; sed undique matronae, in publicum effusae [4], circa deum delubra discurrunt, crinibus passis aras verrentes, nixae genibus, supinas manus ad caelum ac deos tendentes, orantesque, ut urbem romanam e manibus hostium eriperent, matresque romanas et liberos parvos inviolatos servarent. Senatus magistratibus in foro praesto est, si quid consulere velint. Alii accipiunt imperia, disceduntque ad suas quisque officiorum partes: alii offerunt se, si quo usus operae sit [5]. Praesidia in arce, in Capitolio, in muris, circa Vrbem, in monte etiam Albano atque arce Aesulana [6] ponuntur. Inter hunc tumultum Q. Fulvium proconsulem profectum cum exercitu a Capua affertur: cui ne minueretur imperium [7], si in Vrbem

fas fuit, in tota Vrbe tumultum concitaverant; Doër.

4. *Matronae in publicum effusae*: vide ad I, 14, n. 7, et II, 24, n. 6. — *Crinibus passis* (vide ad I, 13, n. 1) *aras verrentes*, ut apud Stat. Theb. IX, 638, vel templa, ut supra III, 7, n. 5, quod in supplicationibus publicoque luctu fieri solebat. Confer ad Sil. VI, 560 sq. et Drak. supra ad III, 7, n. 8, *areas* (pavimenta) *verrentes* conj. Schweigh. ad Polyb. IX, n. 6: *πλύνουσαι ταῖς κόμαις τὰ τῶν ἱερῶν ἐδάφη* etc., quem locum Livius expressit.

5. *Si quo* modo *usus operae sit*, ol XXVII, 28, n. 3; XXXVII, 52; XL, 26 extr. ubi *quo* Drak. exponendam docet quo modo, vel quo loco, vel aliquo, ad aliquid. In finem et usum aliquem; Doër. *Qua* al.

6. *Arce Aesulana* MSS. et edd. antt. *Tusculana* quaedam edd. *Aesula*, seu *Aesulum* et *Aesola*, Latii opp. inter Tibur forsan et Praeneste situm, cuius nullum Plinii aevo superfuit vestigium. Confer Hor. Od. III, 29, n. 6; Vellei. I, 14, et Plin. III, 5, s. 9.

7. *Cui ne minueretur imperium*, quod fere extra Vrbem habebant magistratus amittebantque e provinciis cum aut sine exercitu redeuntes, simul ac *in Vrbem venissent*, vel abiissent magistratu provinciamque successori tradidissent. Confer ad cap. 21, n. 3, ad XLV, 35, n. 2, et ad Tacit. Ann.

venisset, decernit senatus, ut Q. Fulvio par cum consulibus imperium esset. Hannibal, infestius perpopulato agro fregellano propter intercisos pontes, per frusinatem ferentinatemque et anagninum agrum in lavicanum venit. Inde Algido Tusculum petiit [8]: nec receptus moenibus, infra Tusculum dextrorsus Gabios descendit. Inde in Pupiniam exercitu demisso [9], octo millia passuum ab Roma posuit castra. Quo propius hostis accedebat, eo maior caedes fiebat fugientium, praecedentibus Numidis; pluresque omnium generum atque aetatium capiebantur.

X. In hoc tumultu Fulvius Flaccus, porta Capena cum exercitu Romam ingressus, media urbe per Carinas Esquilias [1] contendit. Inde egressus, inter Esquilinam Collinamque portam posuit castra; aediles plebis commeatum eo comportarunt; consules senatusque in castra venerunt: ibi de summa republica consultatum. Placuit, consules circa portas Collinam Esquilinamque ponere castra: C. Calpurnium praetorem urbanum Capitolio atque arci praeesse: et senatum frequentem in foro contineri, si quid in tam subitis rebus consulto opus esset. Inter haec Hannibal ad Anienem fluvium, tria millia passuum ab Vrbe [2], ca-

III, 19, n. 6; Cuiac. Obss. XII, 13; Gruch. Refut. poster. disp. Sigon. c. 4.

8. *Inde Algido Tusculum petiit*; sed ita retro castra retulisset, quia Algidum opp. inter Tusculum Albanumque montem situm erat: quare forsan leg. *inde ab Pedo T. p.*, Iac. Gronov. coll. II, 39. Ordinem invertit Sil. XII, 534 sq.

9. *In Pupiniam* tribuni *exercitu demisso*, ut XXXIII, 37 pr. *per tribum Sappiniam in Boios venit*; Sigon. *Pupinia* seu *ager Pupiniensis* IX, 41, n. 6, ager Romae vicinus circa Tusculum et versus Etruriam, a quo dicta *tribus Pupinia*; vide Varr. Re. R. I, 9, n. 5; Colum. I, 4, n. 2; Cic. Agr. II, 35; Valer. Max. IV, 4, n. 4 et 6; Festum et Schelleri Lex.

Cap. X. 1. *Per Carinas*, totam fere tertiam regionem Vrbis inter *Esquilias* (vide ad I, 44, n. 6) et Coelium montem. Confer Heyn. ad Virg. Aen. VIII, 361. — *De summa republica*; vide ad III, 5, n. 6.

2. *Ad Anienem fl. tria millia passuum ab Vrbe*: ita et Flor. II, 6, 44, 56, ac Plinius XV, 18, seu 20, sed

stra admovit. Ibi stativis positis, ipse cum duobus millibus equitum a porta Collina [3] usque ad Herculis templum est progressus; atque, unde proxime poterat, moenia situmque Vrbis obequitans contemplabatur. Id eum tam licenter atque otiose facere, Flacco indignum visum est. Itaque immisit equites, submoverique atque in castra redigi hostium equitatum iussit. Quum commissum proelium esset, consules transfugas Numidarum [4], qui tum in Aventino ad mille et ducentos erant, media Vrbe transire Esquilias iusserunt; nullos aptiores, inter convalles tectaque hortorum et sepulcra aut cavas undique vias, ad pugnandum futuros rati. Quos quum ex arce Capitolioque [5] clivo Publicio in equis decurrentes quidam vidissent, captum Aventinum conclamaverunt. Ea res tantum tumultum ac fugam praebuit, ut, nisi castra punica extra Vrbem fuissent, effusura se omnis

XL stadia aut 5000 pass. Polyb. IX, 5, et quatuor mill. pass. Appian. b. Hann. 38, et Eutrop.

3. *A porta Coll.*, in quinta regione Vrbis iuxta Quirinalem et Viminalem *colles*, planitie ibi aequata coniunctos *usque ad Herculis* et Honoris *templum* extra murum, contra illam regionem et prope Sacrum montem, exstructum. Confer ad Epit. huius libri n. 1; Cic. Leg. II, 23, et Plin. loco laud. *Ad portam Collinam* ed. Ald. et aliae perperam, unde quidam, v. c. Donat. Rom. vet. IV, 4, et Nardin. Rom. ant. III, 15, putarunt, templum Herculis extra portam Collinam fuisse. Ceterum noctu Hannibalem cum tribus modo speculatoribus situm Vrbis clam contemplatum esse, tradit Appianus b. Hann. 40, hastas vero, sed ab eo solo, intra muros eius missas Plin. XXXIV, 6, s. 15.

4. *Transfugas Numidarum* etc.; cf. XXIII, 46.

5. *Quum ex arce Capitolioque* (vide ad I, 55, n. 6, et V, 47 pr.) *quidam* ibi stantes, *vidissent* eos *in equis decurrentes clivo Publicio*, ut ex Aventino monte transirent Esquilias: nam clivus Publicius est in XIII regione Vrbis ad orientale latus montis Aventini, qui per eum ascenditur descenditurque. PVBLICIVS CLIVVS *appellatur*, *quem duo fratres L. et M. Publicii Malleoli* (confer ad Tac. Ann. II, 49, n. 2) *aediles curules pecuariis condemnatis ex pecunia, quam ceperant, munierunt, ut in Aventinum vehiculis Velia veniri posset;* Festus. Confer XXVII, 37 extr. XXX, 26; Ovid. Fast. V, 285 sq. Varr. L. L. IV, 32, et Donat. de urbe Roma II, 11. *Publicio* e MS. Put. a manu secunda Flor. et Gud. recepi pro vulgata le-

pavida multitudo fuerit. Tunc in domos atque in tecta refugiebant, vagosque in viis suos pro hostibus lapidibus telisque incessebant. Nec comprimi tumultus aperirique error poterat, refertis itineribus agrestium turba pecorumque, quae repentinus pavor in Vrbem compulerat. Equestre proelium secundum fuit, submotique hostes sunt; et, quia multis locis comprimendi tumultus erant, qui temere oriebantur, placuit, omnes, qui dictatores, consules censoresve fuissent, cum imperio esse, donec recessisset a muris hostis. Et diei quod reliquum fuit, et nocte insequenti, multi temere excitati tumultus sunt compressique.

XI. Postero die transgressus Anienem Hannibal in aciem omnes copias eduxit; nec Flaccus consulesque certamen detrectavere. Instructis utrinque exercitibus in eius pugnae casum, in qua urbs Roma [1] victori praemium esset, imber ingens grandine mixtus ita utramque aciem turbavit, ut vix armis retentis in castra sese receperint, nullius rei minore, quam hostium metu. Et postero die eodem loco acies instructas eadem tempestas diremit. Vbi recepissent se in castra, mira serenitas cum tranquillitate oriebatur. In religionem ea res apud Poenos versa est [2]; auditaque vox Hannibalis fertur, *Potiundae sibi urbis Romae modo mentem non dari* [3], *modo fortunam.* Mi-

ctione *publico*, quod suaserant Gronovii ad XXVII, 37.

Cap. XI. 1. *In qua urbs Roma* etc. τὸ *in* ortum esse ex praec. litera *m*, suspicabatur Duk. — *Imber ingens grandine mixtus* etc. quam tempestatem non memorant Polyb. IX, 6, 7, et Appian. B. Hann. 40, neque easdem, quas mox Livius, sed alias, et quisque diversas, discessus Poenorum causas. Acies autem ter instructas et tempestate diremptas memorant Epit. Liv. et alii. — *Nullius rei minore, quam hostium, metu*, de nulla re minus, quam de hostibus, nunc solliciti, omni hostium metu nunc plane liberi; Doër.

2. *In religionem ea res versa;* vide ad II, 5, n. 4.

3. *Modo mentem non dari*, scilicet

nuere etiam spem eius aliae, parva magnaque, res: magna illa, quod, quum ipse ad moenia urbis Romae armatus sederet, milites sub vexillis in supplementum Hispaniae profectos audivit: parva autem, quod per eos dies eum forte agrum, in quo ipse castra haberet, venisse, nihil ob id deminuto pretio, cognitum ex quodam captivo est. Id vero adeo superbum atque indignum visum, eius soli, quod ipse bello captum possideret haberetque, inventum Romae emptorem, ut, extemplo vocato praecone, tabernas argentarias [4], quae circa forum romanum tunc essent, iusserit venire. His motus ad Tutiam fluvium castra retulit, sex millia passuum ab Vrbe. Inde ad lucum Feroniae pergit [5] ire, templum ea tempestate inclytum divitiis. Capenates aliqui accolae eius erant; primitias frugum eo donaque alia pro copia portantes, multo auro argentoque id exornatum habebant: his omnibus donis tum spoliatum templum. Aeris acervi, quum rudera milites religione inducti iacerent [6], post profectionem

post victoriam ad Cannas. Mox delevi importunum *et* ante *aliae*.

4. *Tabernas argentarias* (vide ad III, 27, n. 3) *iusserit venire*, vendens similiter, quae Romani *possiderent haberentque*, quasi iam ceperit Romam, aut nequaquam dubitaret, quin propediem a se caperetur.— *His motus*, hac Romanorum fiducia. — *Ad Tutiam Fluvium;* confer Sil. XIII, 5, 6, et Cluver. Ital. II, 10.

5. *Ad lucum Feroniae pergit ire* et (quod forte excidit) *templum ... divitiis;* vide ad I, 30, n. 4, et XXII, 15, n. 6. Mox forte leg. *Capenates, qui* vel *C. olim, qui accolae eius erant* (confer XXVII, 4, et ad I, 30, n. 4), *primitias frugum* (ἀπαρχὰς, quae diis offerri solebant) *eo donaque* etc. Ita τῷ *olim* mox *tum* opponitur. *Capenates aliique, qui accolae* etc. vel *C. Faliscique accolae, primitias* etc. coni. Gron. — *Pro copia;* vide ad VII, 33, n. 2, et XXVIII, 21, n. 6.

6. *Quum rudera milites religione inducti* (vide ad II, 5, n. 4) *iacerent*, in medium proiicerent. *Rudus, rodus* et *raudus* dicebatur aes *rude*, seu infectum, et *rauduscula* particulae eius. Confer Salmas. mod. usur. pag. 26, Intpp. Valer. Max. V, 6, 3; Varr. L. L. IV, 34, et Fest. a *Iacere* h. l. dictum, ut III, 18, n. 7, et apud Suet. Aug. 57, *Omnes ordines in lacum Curtii quotannis ex voto pro salute eius stipem iaciebant*. Tanta aeris copia militibus Hannibalis suppetere potuit vel ex ingenti praeda, quam

Hannibalis magni inventi. Huius populatio templi haud dubia inter scriptores est. Coelius, Romam euntem ab Ereto [7] devertisse eo Hannibalem, tradit; iterque eius ab Reate Cutiliisque et ab Amiterno orditur. Ex Campania in Samnium, inde in Pelignos pervenisse; praeterque oppidum Sulmonem in Marrucinos transisse; inde albensi agro [8] in Marsos, hinc Amiternum Forulosque vicum venisse. Neque ibi error est [9], quod tanti exercitus vestigia intra tam brevis aevi memoriam potuerint confundi: isse enim ea constat. Tantum id interest, veneritne eo itinere ad Vrbem, an ab Vrbe in Campaniam redierit [10].

XII. Ceterum non quantum pertinaciae ad premendam obsidione Capuam Romanis fuit, tantum ad defendendam Hannibali: namque ex Lucanis in bruttium agrum, ad fretum vero ac Rhegium [1] eo cursu con-

Capua Romam euntes cepere (vid. Polyb. IX, 6), vel ex ipsis templi thesauris; e quibus quum primum etiam aes rapuissent, deinde forsan religione tacti id ibi relinquendum existimarunt. Sed hoc non intelligo, quae ista religio rudera iaciendi, ne sacrilegium admisisse viderentur, esse potuerit iis, qui omnibus aureis argenteisque donis templum spoliaverant.» Duk. Ita eos quodammodo expiare sacrilegium voluisse, monet Doër.

7. *Coelius* (vide ad XXI, 38, n. 8) *Romam euntem ab Ereto* (vide ad III, 26, n. 1) *devertisse* (vide ad I, 51, n. 2) *eo*, ad eum lucum Feroniae, *Hannibalem tradit*, non, ut plerique, Roma redeuntem. — *Ex Campania in Samnium* etc. ita iter, ante brevius traditum, accuratius describitur.

8. *Albensi agro*; vide ad X, 1, n. 1. — De *Amiterno* et *Forulis*, Sabinorum oppidis, vide ad Sil. VIII, 414, 415.

9. *Neque ibi*, in eo (nisi leg. *inde*) *error est*, causa diversae scriptorum narrationis (confer not. 7) quaerenda. — *Intra tam brevis aevi memoriam*, a Coelio aliisque paulo post viventibus. Confer ad XXI, 38, n. 8. — *Isse enim exercitum ea via* (vide ad III, 70, n. 2) *constat* inter scriptores: *tantum id interest* (inter eos) etc. Confer ad VIII, 39, n. 3.

10. *An ab Vrbe in Campaniam redierit*: id non credidit Livius (vide cap. seq. pr.), sed tradit Polyb. IX, 7.

Cap. XII. 1. *Ex Lucanis in bruttium agrum: ad fretum* Siculum *vero ac Rhegium* (vide ad XXIII, 30, n. 5) etc.; confer Polyb. IX, 7. — *Nihilo* (al. *nihil*) *segnius*, ut II, 47; XXXII, 22; XXXV, 9; I. Gron. — *Adventum* Q. Fulvii *Flacci*, Roma regressi,

tendit, ut prope repentino adventu incautos oppresserit. Capua etsi nihilo segnius obsessa per eos dies fuerat, tamen adventum Flacci sensit; et admiratio orta est, non simul regressum Hannibalem. Inde per colloquia intellexerunt, relictos se desertosque, et spem Capuae retinendae deploratam apud Poenos esse. Accessit edictum proconsulis [2] ex senatusconsulto propositum vulgatumque apud hostes: *ut, qui civis campanus ante certam diem transisset, sine fraude esset.* Nec ulla facta est transitio, metu magis eos quam fide, continente; quia maiora in defectione deliquerant, quam quibus ignosci posset. Ceterum quemadmodum nemo privato consilio ad hostem transibat, ita nihil salutare in medium consulebatur [3]. Nobilitas rem publicam deseruerat [4], neque in senatum cogi poterant. In magistratu autem erat [5], qui non sibi honorem adiecisset, sed indignitate sua vim ac ius magistratui, quem gerebat, demsisset. Iam ne in foro quidem, aut publico loco, principum quisquam apparebat: domibus inclusi patriae occasum cum suo exitio in dies exspectabant. Summa curae omnis in Bostarem Hannonemque praefectos praesidii punici versa erat, suo, non sociorum, periculo sollicitos.

sensit, gravius afflicta nunc novi exercitus impetu.

2. *Accessit edictum proconsulis*, eiusdem Fulvii. — *Sine fraude esset* is; propr. transitio eius ad Romanos: ut nihil ei poenarum, quod reliquis Campanis, metuendum esset. Conf. ad I, 24, n. 8.

3. *Nihil salutare in medium consulebatur*; vid. ad VI, 6, n. 7, *constituebatur* et *consciscebatur* quidam MSS.

4 *Nobilitas remp. deseruerat*; vide ad II, 64, n. 3, et confer supra cap. 6 extr. — *In senatum cogi*, ut *in s. vocari* II, 55, et XXIII, 32. Plerumque *senatus cogi* et *vocari* dicitur. Confer ad XXXII, 2, n. 4. — *Poterant*; vide ad I, 41, n. 1, *poterat* edd. ante Drak. quem vide ad IV, 16, n. 8.

5. *In magistratu autem* summo *erat* Seppius Lesius, *qui non sibi honorem adiecisset*, auctoritatem auxisset virtutibus et nobilitate, sed minuisset *indignitate sua*, obscura origine et tenui fortuna, indignaque muneris gerendi ratione. Confer cap. 6.

Hi, conscriptis ad Hannibalem literis, non libere modo, sed etiam aspere, quibus [6] *non Capuam solam traditam in manum hostibus, sed se quoque et praesidium in omnes cruciatus proditos* [7], incusabant: *abiisse eum in Bruttios, velut avertentem sese, ne Capua in oculis eius caperetur. At hercule Romanos ne oppugnatione quidem urbis romanae abstrahi ab Capua obsidenda potuisse: tanto constantiorem inimicum Romanum, quam amicum Poenum esse. Si redeat Capuam bellumque omne eo vertat, et se et Campanos paratos eruptioni fore. Non cum Rheginis neque Tarentinis bellum gesturos transisse Alpes: ubi romanae legiones sint, ibi et Carthaginiensium exercitus debere esse. Sic ad Cannas, sic ad Trasimenum rem bene gestam; coëundo, conferendo cum hoste castra, fortunam tentando.* In hanc sententiam literae conscriptae Numidis, propositа mercede iam professis operam [8], dantur. Hi specie transfugarum quum ad Flaccum in castra venissent, ut inde tempore capto abirent [9], famesque, quae tam diu Capuae erat, nulli non probabilem causam transitionis faceret; mulier repente campana in castra venit, scortum transfugarum unius, indicatque imperatori romano, Numidas fraude composita transisse, literasque ad Hannibalem ferre: id unum ex iis, qui sibi rem aperuisset, arguere sese paratam esse. Productus primo satis constanter ignorare se mulierem simulabat: paulatim dein convictus veris [10], quum

6. *Hi conscriptis ad Hannib. literis ... quibus ... incusabant:* forte delendum est τὸ *quibus*, ut iungantur *hi incusabant*, vel legendum *Hi conscripsere ad H. literas*, vel denique post verba literarum *In hanc sententiam literas conscriptas Numidis dant.*

7. *In omnes cr. pr.*; v. II, 43, n. 5.

8. *Iam professis operam*, forte *eam prof. operam.* Duk.

9. *Tempore capto abirent*; vide ad III, 9, n. 4.

10. *Convictus veris* indiciis, argumentis. — *Et additum etiam*, τὸ *et* mihi suspectum; Duk. — *Mulcati vir-*

tormenta posci et parari videret, fassus id ita esse; literaeque prolatae; et additum etiam indicio, quod celabatur, et alios specie transfugarum Numidas vagari in castris romanis. Hi supra septuaginta comprehensi, et cum transfugis novis mulcati virgis manibusque praecisis Capuam rediguntur. Conspectum tam triste supplicium fregit animos Campanorum.

XIII. Concursus ad curiam populi factus coëgit Lesium senatum vocare; et primoribus, qui iam diu publicis consiliis aberant [1], propalam minabantur, nisi venirent in senatum, circa domos eorum ituros se, et in publicum omnes vi extracturos esse: is timor frequentem senatum magistratui praebuit [2]. Ibi quum ceteri de legatis mittendis ad imperatores romanos agerent, Vibius Virrius, qui defectionis ab Romanis auctor fuerat, interrogatus sententiam, negat, *eos, qui de legatis et de pace ac deditione loquantur, meminisse, nec quid facturi fuerint, si Romanos in potestate habuissent; nec quid ipsis patiendum sit.* « Quid ! » vos, inquit, eam deditionem fore [3] censetis, qua » quondam, ut adversus Samnites auxilium impetraremus, nos nostraque omnia Romanis dedidimus? » Iam e memoria excessit, quo tempore, et in qua » fortuna a populo romano defecerimus? iam quemadmodum in defectione praesidium, quod poterat

gis; alii dant *mulctati*, sed vid. ad III, 11, n. 3.

Cap. XIII. 1. *Publicis consiliis aberant;* vide ad I, 54, n. 1. — *Minabantur*, scil. populus. — *In publicum;* vide ad II, 24, n. 6.

2. *Magistratui praebuit*, Lesio; vide ad XXIII, 10, n. 4. — *Negat, eos . . . meminisse, nec quid facturi fuerint* etc.; vide ad II, 45, n. 7; III, 48, n. 1; XXI, 22, n. 1.

3. *Eam deditionem fore*, hanc similem ei, *qua quondam* etc. vide VII, 31; VIII, 11. — *Quo tempore*, scil. iniquissimo Romanis. *et in qua fortuna* eorum, scil. admodum dubia et aucipite ob bellum cum Poenis gravissimum; Doër. — *Quemadmodum in defectione praesidium* Rom. *necavimus;* vide XXIII, n. 7. — *Hoc quod*, forte leg. *ac*, *quod*, Doër.

» emitti, per cruciatum et ad contumeliam necari» mus? quoties in obsidentes, quam inimice erupe» rimus, castra oppugnarimus? Hannibalem vocave» rimus ad opprimendos eos? hoc quod recentissimum » est, ad oppugnandam Romam hinc cum miserimus? » Age contra, quae illi infeste in nos fecerint, repe» tite; ut ex eo, quid spreretis [4], habeatis. Quum » hostis alienigena in Italia esset, et Hannibal hostis, » et cuncta bello arderent, omissis omnibus, omisso » ipso Hannibale, ambo consules et duo consulares » exercitus ad Capuam oppugnandam miserunt. Al» terum annum circumvallatos inclusosque nos fame » macerant, et ipsi nobiscum ultima pericula ac gra» vissimos labores perpessi, circa vallum ac fossas » saepe trucidati, et prope ad extremum castris exsuti. » Sed omitto haec: vetus atque usitata res est, in » oppugnanda hostium urbe labores ac pericula pati. » Illud irae atque odii exsecrabilis indicium est. Han» nibal ingentibus copiis peditum equitumque castra » oppugnavit, et ex parte cepit: tanto periculo nihil » moti sunt ab obsidione. Profectus trans Vulturnum » perussit calenum agrum [5]: nihil tanta sociorum clade » avocati sunt. Ad ipsam urbem Romam infesta signa » ferri iussit: eam quoque tempestatem imminentem » spreverunt. Transgressus Anienem, tria millia pas» suum ab Vrbe castra posuit [6]; postremo ad moenia » ipsa et ad portas accessit: Romam se adempturum » eis, nisi omitterent Capuam, ostendit. Non omise» runt. Feras bestias, caeco impetu ac rabie conci-

4. *Repetite* memoria, *ut ex eo, quid spreretis, habeatis*, sciatis, intelligatis. Possis et iungere *ex eo q. s.*

5. *Perussit* (vide ad X, 17, n. 1) *calenum agrum*; confer cap. 9 pr. — *Sociorum clade*; confer VIII, 16, et XXVII, 9.

6. *Tria millia passuum ab Vrbe castra posuit*; vide ad cap. 10, n. 2. — *Omitterent Capuam*; vide cap. 7, n. 3.

» tatas, si ad cubilia et catulos earum ire pergas, ad » opem suis ferendam avertas. Romanos Roma cir» cumsessa, coniuges, liberi, quorum ploratus hinc » prope exaudiebantur [7], arae, foci, deum delubra, » sepulcra maiorum temerata ac violata, a Capua non » averterunt: tanta aviditas supplicii expetendi, tanta » sanguinis nostri hauriendi est sitis! Nec iniuria » forsitan: nos quoque idem fecissemus, si data for» tuna esset. Itaque quando aliter diis immortalibus » visum est, quum mortem ne recusare quidem de» beam, cruciatus contumeliasque [8], quas sperat » hostis, dum liber, dum mei potens sum, effugere » morte, praeterquam honesta, etiam leni, possum. » Non videbo Ap. Claudium et Q. Fulvium, victoria » insolenti subnisos, neque vinctus per urbem ro» manam triumphi spectaculum trahar, ut deinde in » carcere, aut ad palum deligatus, lacerato virgis » tergo, cervicem securi romanae subiiciam: nec di» rui incendique patriam videbo: nec rapi ad stuprum » matres campanas virginesque et ingenuos pueros. » Albam, unde ipsi oriundi erant, a fundamentis » proruerunt, ne stirpis [9], ne memoria originum » suarum exstaret: nedum eos Capuae parsuros cre» dam, cui infestiores, quam Carthagini, sunt. Ita» que quibus vestrum ante fato cedere, quam haec

7. *Quorum ploratus hinc prope exaudiebantur*: res oratorie in maius aucta. — *Sepulcra maiorum temerata ac violata*: nam *temerare* propr. est temere aliquid agere, deinde *violare*, in primis res sacras, irrumpere, quo ire nefas est. Confer ad Sil. I, 11; II, 472; III, 499. Sepulcrorum autem religio quaedam et sanctitas erat; vide XXXI, 30; conf. Periz. diss. de Dict. Cret. §. XL, ad V, 2.

8. *Cruciatus contumeliasque* (quae mox memorantur) *quas* a se mox in nos editum iri *sperat hostis* et optat. — *Praeterquam honesta, etiam leni*; vide ad V, 14, n. 5. — *Victoria insolenti subnisos*; vide ad XXV, 41, n. 1.

9. *Ne stirpis* etc. forte e quibusdam libris vett. leg. *stirps*, aut antique scriptum fuit *stirpis*; Crev.

» tot tam acerba videant, in animo est, iis apud me » hodie epulae instructae parataeque sunt. Satiatis » vino ciboque poculum idem [10], quod mihi datum » fuerit, circumferetur: ea potio corpus ab cruciatu, » animum a contumeliis, oculos, aures, a videndis » audiendisque omnibus acerbis indignisque, quae » manent victos, vindicabit. Parati erunt, qui ma- » gno rogo in propatulo aedium [11] accenso corpora » exanima iniiciant. Haec una via et honesta et libera » ad mortem: et ipsi virtutem mirabuntur hostes, et » Hannibal fortes socios sciet ab se desertos ac pro- » ditos esse [12]. »

XIV. Hanc orationem Virrii plures audierunt cum assensu, quam forti animo id, quod probabant, exsequi potuerunt. Maior pars senatus, multis saepe bellis expertam populi romani clementiam haud diffidentes sibi quoque placabilem fore, legatos ad dedendam Romanis Capuam decreverunt miseruntque. Vibium Virrium septem et viginti ferme senatores domum sequuti sunt epulatique cum eo; et, quantum facere potuerant [1], alienatis mentibus vino ab imminentis sensu mali, venenum omnes sumpserunt: inde misso convivio, dextris inter se datis ultimoque complexu, collacrymantes suum patriaeque casum, alii, ut eodem rogo cremarentur, manserunt, alii domos digressi sunt. Impletae cibis vinoque venae minus efficacem in maturanda morte vim veneni fecerunt [2]: itaque noctem totam plerique eorum et diei insequentis partem quum animam egissent [3]; omnes tamen,

10. *Poculum idem* mortis, veneni. Confer cap. 14.

11. *In propatulo aedium*; vide ad V, 13, n. 6.

12. *Desertos ac proditos esse*; vide ad II, 43, n. 5.

Cap. XIV. 1. *Quantum facere potuerant*, τὸ *facere* suspectum Duk.

2. *Impletae cibis vinoque venae minus efficacem vim veneni f.* Cf. Suet. Claud. 44, et Tac. Ann. XII, 67.

3. *Itaque quum*, quamvis, *plerique*

prius quam aperirentur hostibus portae, exspirarunt. Postero die porta Iovis, quae adversus castra romana erat, iussu proconsulis [4] aperta est. Ea intromissa legio una et duae alae cum C. Fulvio legato. Is quum omnium primum arma telaque, quae Capuae erant, ad se conferenda curasset, custodiis ad omnes portas dispositis, ne quis exire aut emitti poßset, praesidium punicum comprehendit, senatum campanum ire in castra ad imperatores romanos iussit. Quo quum venissent [5], extemplo his omnibus catenae iniectae, iussique ad quaestores deferre, quod auri argentique haberent. Auri pondo septuaginta fuit [6], argenti tria millia pondo et ducenta. Senatores quinque et viginti Cales in custodiam, duodetriginta Teanum missi: quorum de sententia maxime descitum ab Romanis constabat.

XV. De supplicio campani senatus haudquaquam inter Fulvium Claudiumque conveniebat [1]. Facilis impetrandae veniae Claudius, Fulvio durior sententia erat. Itaque Appius Romam ad senatum arbitrium eius rei totum reiiciebat: percunctandi etiam aequum esse

eorum ob minus efficacem vim veneni *animum egissent*, extremum duxissent spiritum, aut vitam vivendique facultatem perduxissent; de hominibus morti proximis apud Cic. p. Rosc. Com. 8; Tusc. I, 9 et al.

4. *Iussu proconsulis* Fulvii. Sed potius leg. *proconsulum*, ut mox *ad imperatores romanos*.—*Legio una et duae alae*, equitum exercitus socialis; Crev. Confer ad X, 40, n. 7; et XXV, 21, n. 4. — *Cum C. Fulvio legato*; confer cap. 33, et XXVII, 8; *cum C. Flaminio Fulvii legato* quidam MSS. Confer ad cap. 47, 49.

5. *Quo quum venissent*; al. *venisset*; vide ad I, 41, n. 1.

6. *Auri pondo LXX fuit*, scil. quod auri haberent. Summam immaniter augent MSS. Pal. Reg. et al. Secundum Creverii rationes, aurum hic memoratum ad marcas Paris. 109 cum tribus unciis; argentum vero ad 5000 aestimatur. Lem.

Cap. XV. 1. *De supplicio inter F. C. conveniebat*, vide ad I, 3, n. 4.—*Ad senatum arbitrium reiiciebat*; vide ad II, 22, n. 4. Mox forte leg. *sociorum latini nominis* (vide ad I, 10, n. 2) *et municipiorum* vel *municipiorumque* aut *municipiorumve*; *et num ope sociorum in bello* etc. Verba *et municipiorum* delenda putabant Doui. et Duïr.

potestatem fieri Patribus, num communicassent consilia cum aliquibus sociorum latini nominis municipiorum; et num ope eorum in bello forent et municipiorum adiuti. *Id vero minime committendum esse*, Fulvius dicere, *ut sollicitarentur criminibus dubiis sociorum fidelium animi, et subiicerentur indicibus, queis, neque quid facerent, neque quid dicerent, quidquam unquam pensi fuisset: itaque se eam quaestionem oppressurum exstincturumque.* Ab hoc sermone quum digressi essent, et Appius, quamvis ferociter loquentem collegam, non dubitaret tamen literas super tanta re ab Roma exspectaturum; Fulvius, ne id ipsum impedimentum incepto foret, dimittens [2] praetorium, tribunis militum ac praefectis socium imperavit, uti duobus millibus equitum delectis denuntiarent, ut ad tertiam buccinam [3] praesto essent. Cum hoc equitatu nocte Teanum profectus, prima luce portam intravit, atque in forum perrexit: concursuque ad primum equitum ingressum facto, magistratum Sidicinum citari iussit, imperavitque, ut produceret Campanos, quos in custodia haberet. Producti omnes virgisque caesi ac securi percussi [4]. Inde citato equo Cales percurrit: ubi quum in tribunali consedisset, productique Campani deligarentur ad palum, eques citus ab Roma venit, literasque a C. Calpurnio praetore [5] Fulvio et senatusconsultum tradidit. Murmur

2. *Dimittens praetorium*, vide ad XXI, 54, n. 3.

3. *Ad tertiam buccinam*; vide ad VII, 35, n. 2. — *Teanum*, sc. Sidicinum (vide ad VIII, 15, 1); unde mox *magistratum* (summam, praetorem, seu medixtuticum) *Sidicinum*.

4. *Virgis caesi ac securi percussi*; vide ad I, 26, n. 6.

5. *Literasque a C. Calpurnio praetore* urbano, scil. scriptas; non a consulibus, quia hi absentes erant. Cf. ad cap. 3, n. 4. — *Differri rem integram ad Patres*, differendo reiici; vide ad II, 5, n. 1, et XXI, 53, n. 3. — *Et Fulvius*, forte *At F.*, Doër. Confer ad XXIII, 44, 4.

ab tribunali totam concionem pervasit, differri rem integram ad Patres de Campanis; et Fulvius, id ita esse ratus, acceptas literas neque resolutas quum in gremio reposuisset, praeconi imperavit, ut lictorem lege agere [6] iuberet: ita de iis quoque, qui Calibus erant; sumptum supplicium. Tum literae lectae senatusque consultum, serum ad impediendam rem actam: quae summa ope approperata erat, ne impediri posset. Consurgentem iam Fulvium Taurea Iubellius campanus, per mediam vadens urbem turbamque, nomine inclamavit, et, quum mirabundus quidnam sese vellet, resedisset Flaccus, « Me quoque, inquit, » iube occidi, ut gloriari possis, multo fortiorem, » quam ipse es, virum abs te occisum esse. » Quum Flaccus negaret [7], *profecto satis compotem mentis esse*, modo, *prohiberi etiam se*, *si id vellet*, *senatusconsulto*, diceret: tum Iubellius, « Quandoquidem, inquit, » capta patria, propinquis amicisque amissis, quum » ipse manu mea coniugem liberosque interfecerim, » ne quid indigni paterentur, mihi ne mortis quidem » copia eadem est, quae his civibus meis; petatur a » virtute invisae huius vitae vindicta [8]. » Atque ita gladio, quem veste texerat, per adversum pectus transfixus, ante pedes imperatoris moribundus procubuit.

XVI. Quia et quod ad supplicium attinet Campanorum, et pleraque alia de Flacci unius sententia acta erant, mortuum Ap. Claudium sub deditionem Capuae [1], quidam tradunt: hunc quoque ipsum Tauream

6. *Lictorem lege agere*, legitime; mandatum proconsulis exsequi. *Lictores* virgis caedere solebant capitis damnatos et securi percutere. Confer I, 26; II, 5; VIII, 7.

7. *Quum* (Fulvius) *Flaccus* modo *negaret... modo diceret*; vide ad I, 40, n. 1, et ad Taciti Annales, IV, 50, n. 4.

8. *Huius vitae vindicta*; vide ad II, 5, n. 14.

Cap. XVI. 1. *Sub deditionem Ca-*

neque sua sponte venisse Cales, neque sua manu interfectum; sed, dum inter ceteros ad palum deligatur, quia parum inter strepitus exaudiri possent, quae vociferabatur, silentium fieri Flaccum iussisse; tum Tauream illa, quae ante memorata sunt, dixisse, *virum se fortissimum ab nequaquam pari ad virtutem occidi;* sub haec dicta iussu proconsulis praeconem ita pronuntiasse: « Lictor, viro forti adde virgas [2], » et in eum primum lege age. » Lectum quoque senatusconsultum, prius quam securi feriret, quidam auctores sunt: sed, quia adscriptum in senatusconsulto fuerit, *si ei videretur, integram rem ad senatum reiiceret* [3], interpretatum esse, quid magis e republica duceret, aestimationem sibi permissam. Capuam a Calibus reditum est, Atellaque et Calatia [4] in deditionem acceptae. Ibi quoque in eos, qui capita rerum erant, animadversum. Ita ad septuaginta principes senatus interfecti; trecenti ferme nobiles Campani in carcerem conditi: alii, per sociorum latini nominis urbes in custodias dati, variis casibus interierunt: multitudo alia civium campanorum venum data. De urbe agroque reliqua consultatio [5] fuit, quibusdam

puae, ut mox *sub haec dicta*; vide ad II, 55, n. 1. — *Pari ad virtutem;* vide ad IX, 16, n. 9.

2. *Viro forti adde virgas*, da earum ictus, seu plagas. — *Lege age*, fungere officio; vid. ad cap. 15, n. 6. — *Auctores sunt;* v. ad II, 58, n. 1.

3. *Integram rem ad senatum reiiceret;* vide ad II, 5, n. 1, et II, 22, n. 4. — *Quid magis e rep. duceret;* vide ad I, 27, n. 5.

4. *Atellaque et Calatia*, quae ad Poenos defecerant; vide XXII, 61. Eo tamen, quo id accidit, anno non repetiit Livius, ut de quibusdam fecit; Drak. — *Ad septuaginta principes senatus interfecti*, immo LXXX, nam XXVII Virrium sequuti, XXV occisi Calibus, et XXVIII Teani; Glar. Forsitan extra numerum eorum, qui interfecti sunt, Livius habuit Virrium sequutus, contra vero eodem retulit capita rerum Atellae et Calatiae, in quos quoque animadversum est: id inde coniicio, quod Livius senatorum interfectorum numerum edat, postquam de Atellanis et Calatinis supplicium sumptum narrasset; Drak.

5. *Reliqua consultatio fuit* procon-

delendam censentibus urbem praevalidam, propinquam, inimicam. Ceterum praesens utilitas vicit: nam propter agrum, quem omni fertilitate terrae satis constabat primum in Italia esse, urbs servata est, ut esset aliqua aratorum sedes. [6]. Vrbi frequentandae multitudo incolarum libertinorumque et institorum opificumque retenta: ager omnis et tecta publica populi romani facta. Ceterum habitari tantum, tanquam urbem, Capuam frequentarique placuit: corpus nullum civitatis, nec senatus, nec plebis concilium [7], nec magistratus esse. Sine consilio publico, sine imperio, multitudinem, nullius rei inter se sociam, ad consensum inhabilem fore. Praefectum ad iura reddenda ab Roma quotannis missuros [8]. Ita ad Capuam res compositae, consilio ab omni parte laudabili: severe et celeriter in maxime noxios animadversum; multitudo civium dissipata in nullam spem reditus; non saevitum incendiis ruinisque in tecta innoxia murosque; et cum emolumento quaesita etiam apud socios lenitatis species incolumitate urbis nobilissimae opulentissimaeque, cuius ruinis omnis Campania, omnes, qui Campaniam circa accolunt, populi ingemuissent: confessio expressa hosti, quanta vis in Romanis ad expetendas poenas ab infidelibus sociis, et quam nihil in Hannibale auxilii ad receptos in fidem tuendos esset.

sulum, vel potius consilii militaris, quia mox dicitur *quibusdam censentibus*. Confer cap. 33.

6. *Vt esset aliqua aratorum sedes:* h. l. *aratores* non ii sunt, qui privatos, sed qui *publicos* colunt *agros*, et pro his decumas dant, ut apud Cic. Verr. III, 20, 27 al. Confer seqq. — *Institorum*; vide ad Iuvenal. VII, 221.

7. *Nec senatus, nec plebis concilium*, forte leg. *senatum*; Duk. — *sine consilio publico*; vide ad XXIII, 2, n. 5.

8. *Praefectum ad iura reddenda ab R. q.* Capuam *missuros se*, propr. mittendum curaturos; vide supra ad librum IX, cap. 20, n. 2.

XVII. Romani Patres, perfuncti, quod ad Capuam attinebat, cura, C. Neroni ex iis duabus[1] legionibus, quas ad Capuam habuerat, sex millia peditum et trecentos equites, quos ipse legisset, et socium latini nominis peditum numerum parem et octingentos equites decernunt. Eum exercitum Puteolis in naves impositum Nero in Hispaniam transportavit. Quum Tarraconem navibus venisset, expositisque ibi copiis et navibus subductis[2], socios quoque navales multitudinis augendae causa armasset; profectus ad Iberum flumen, exercitum ab T. Fonteio et L. Marcio accepit: inde pergit ad hostes ire. Hasdrubal Hamilcaris[3] ad Lapides atros castra habebat in Ausetanis; is locus est inter oppida Illiturgin et Mentissam: huius saltus fauces Nero occupavit. Hasdrubal, ne in arcto res esset, caduceatorem misit, qui promit-

Cap. XVII. 1. *Neroni ex iis duabus legionibus* etc., unam tantum legionem primum habuit (vide XXV, 3; coll. XXIV, 44): sed potuit illi exercitus augeri, quo tempore imperium prorogatum est; quod etsi factum non scribit Livius, tamen certum est; Dukerus.

2. *Navibus subductis*, vide ad VIII, 26, n. 1. — *Socios quoque navales*; vide ad IX, 38, n. 1.

3. *Hasdrubal Hamilcaris* (vide ad XXV, 35, n. 1) *ad Lapides atros castra habebat in Ausetanis: is locus est inter oppida Illiturgin et Mentissam* (vide ad XXI, 11, n. 9, et XXIII, 49, n. 4): *huius saltus fauces* etc., scil. saltus Tugiensis, a Tugia opp. sic dicti (hod. *Sierra di Alcaraz*) qui non longe a Mentissa distat, et in quo fontes sunt Baetis et Taderis, hodie Sagurae. Confer Plin. III, 1, sen 3. Sed *Bastitanis* forte leg. pro *Ausetanis*, qui longe inde versus septemtrionem et ad montes Pyrenaeos suas habebant sedes. Confer ad XXI, 11, n. 9. *Oretanis* coni. Glar. et Duiat. — *Ne in arcto* loco *res esset*, ne in saltu includeretur, unde evadere non posset: vel ne summo exponeretur periculo, quo sensu passim *arctum* et *angustiae* pro discrimine, et *res arctae* seu *angustae* pro adversis dicuntur (quibus *latius vivere* opponitur XXVIII, 24, n. 4), ut graece στενός, στενοχωρία, στενοχωρέω, metaphora petita ab angusto spatio, seu loco, unde difficulter evaditur. Confer ad V, 38, n. 4; XXVII, 46, n. 2; XXVIII, 33, n. 3. Verba *occupavit Hasdrubal* a MSS. absunt: unde Gr. coni. *Huius saltus fauces Nero quum arcte sepsisset, caduceatorem misit*, scil. Hasdrubal. — *Romanus accepisset*; vide ad XXXII, 11, n. 4.

teret, si inde missus foret, se omnem exercitum ex Hispania deportaturum. Quam rem quum laeto animo Romanus accepisset, diem posterum Hasdrubal colloquio petivit, ut Romani leges conscriberent de tradendis arcibus urbium dieque statuenda, ad quam praesidia deducerentur, suaque omnia sine fraude Poeni deportarent. Quod ubi impetravit, extemplo primis tenebris atque inde tota nocte, quod gravissimum exercitus [4] erat, Hasdrubal, quacumque posset, evadere e saltu iussit. Data sedulo opera est, ne multi ea nocte exirent, ut ipsa paucitas quum ad hostem silentio fallendum aptior, tum ad evadendum per arctas semitas ac difficiles esset. Ventum insequenti die ad colloquium est: sed loquendo plura scribendoque, dedita opera, quae in rem non essent [5], die consumpto, in posterum dilatum est. Addita insequens nox spatium dedit et alios emittendi: nec postero die res finem invenit. Ita aliquot dies disceptando palam de legibus, noctesque emittendis clam e castris Carthaginiensibus, absumptae; et, postquam maior pars emissa exercitus erat, iam ne iis quidem, quae ultro dicta erant, stabatur, minusque ac minus (cum timore simul fide decrescente) conveniebat. Iam ferme pedestres omnes copiae evaserant e saltu; quum prima luce densa nebula saltum omnem camposque circa intexit. Quod ubi sensit Hasdrubal, mittit ad Neronem, qui in posterum diem colloquium differret; illum diem religiosum Cartha-

4. *Gravissimum exercitus*, graviorem armaturam. Impedimenta et quidquid ob gravitatem suam difficilius promoveri potest; Doër.

5. *Quae in rem non essent*, ad rem ipsam non spectarent, vel supervacua et inutilia essent. Confer ad I, 27, n. 5. — *Iam ne iis quidem stabatur*; vide ad III, 36, n. 11. — *Minus conveniebat*; vide ad I, 3, n. 4. — *Mittit ad Neronem, qui*, hoc est, ut differret; vide ad XXIII, 32, n. 9.

giniensibus ad agendum quidquam rei seriae esse [6]: ne tum quidem suspecta fraus. Quum data esset venia eius diei, extemplo Hasdrubal, cum equitatu elephantisque castris egressus, sine ullo tumultu in tutum evasit. Hora ferme quarta dispulsa sole nebula aperuit diem, vacuaque hostium castra conspexerunt Romani. Tum demum Claudius, punicam fraudem agnoscens, ut se dolo captum sensit, proficiscentem instituit sequi [7], paratus confligere acie: sed hostis detrectabat pugnam; levia tamen proelia inter extremum punicum agmen praecursoresque Romanorum fiebant.

XVIII. Inter haec Hispaniae populi, nec qui post cladem acceptam defecerant, redibant ad Romanos, nec ulli novi deficiebant. Et Romae senatui populoque, post receptam Capuam, non Italiae iam maior, quam Hispaniae, cura erat: et exercitum augeri, et imperatorem mitti placebat. Nec tamen, quem mitterent, satis constabat [1], quam illud, ubi duo summi imperatores intra dies triginta cecidissent, qui in locum duorum succederet, extraordinaria cura deligendum esse. Quum alii alium nominarent, postremum eo decursum est, ut populus proconsuli creando in Hispaniam comitia haberet; diemque comitiis consules edixerunt. Primo exspectaverant, ut, qui se tanto imperio dignos crederent, nomina profiterentur. Quae ut destituta exspectatio est [2], redintegratus

6. *Illum diem religiosum Carth. ad agendum quidquam rei seriae esse;* vid ad II, 5, n. 4, et XXIII, 7, n. 12. — *Quum data esset venia eius diei;* vide ad II, 35, n. 5, et VIII, 35, n. 12.

7. *Proficiscentem instituit sequi;* v. ad XXIV, 26, n. 7.

Cap. XVIII. 1. *Nec tamen, quem mitterent, satis constabat, quam*, ut, sicut, *illud*, etc.; vel ante *satis* suppl. *tam* (vide ad II, 56, n. 8): nisi pro *tamen* leg. *tam* cum Gron. vel *tamen tam* cum Bauero, qui recte monet, τὸ *tamen* vix desiderari posse.

2. *Destituta exspectatio est;* vide ad

luctus acceptae cladis desideriumque imperatorum amissorum. Moesta itaque civitas, prope inops consilii, comitiorum die tamen in campum descendit; atque in magistratus versi circumspectant ora principum, aliorum alios intuentium, fremuntque, adeo perditas res desperatumque de republica esse, ut nemo audeat in Hispaniam imperium accipere [3]: quum subito P. Cornelius, illius, qui in Hispania ceciderat [4], filius, quatuor et viginti ferme annos natus [5], professus se petere, in superiore, unde conspici posset, loco constitit. In quem postquam omnium ora conversa sunt, clamore ac favore ominati

I, 51, n. 4. — *In campum* Martium *descendit*; vide ad II, 54, n. 13.

3. *Vt nemo audeat in Hispaniam imperium accipere*; ut paulo ante *proconsuli creando in Hispaniam*. Confer ad XXI, 42, n. 2, *in Hispaniam* omnes MSS. praeter Lov. 2, et edd. *in Hispania* emend. Gron. h. l. et ad 40, 36 extr. quia imperium non detur in provincias, sed in exercitus in provinciis. Confer XXX, 41 pr. ubi quidam libri exhibent *in Etruria*, et alii *in Etruriam prorogatum imperium est*. Mox etiam *P. Scipioni imperium esse in Hispaniam* edd. ante Gron. et quidam MSS. quod minime improbandum videbatur Bauero. « Ratio Gron. non firma est. Videtur probasse sententiam Sigon. de Lege cur. cap. 8, 9, et post. Disput. adv. Gruch. cap. 15 seqq. Sed digna consideratione sunt, quae Sigonio reposuit Gruch. in Refut. ad post. Disput. Sigon. quum alibi, tum praecipue cap. 16, 17, 18. » Duk.

4. *Quum subito P. Cornelius, illius* (P. Cornelii Scipionis) *qui in Hispania ceciderat*: vox *illius* abest a MSS. Put. Reg. Cantabr. unde *Publii* (quod praenomen, una litera notatum, facile omitti poterat) pro *illius* substituere Gron. Drak. Ern. *eius* coni. Iac. Gron. ut XXIX, 14, *P. Scipionem Cn. filium, eius, qui in Hispania ceciderat*. Et profecto *eius* facile excidere potuit post *Cornelius*: sed facilius *illius*, quod idem est. Ceterum maiorem interpunctionem ante *quum subito* iam recte mutavit Doër.

5. *Quatuor et viginti ferme annos natus*: ita et Valer. Max. IV, 3, n. 1; Appian. B. Hisp. 18, et Oros. IV, 18. Sed apud Oros. quidam MSS. exhibent XXVII annos, et Polyb. X, 6, §. 10, dicit, Scipionem XXVII annos natum Carthaginem Novam cepisse. Idem vero Polyb. X, 3, § 4, tradit, eum anno aetatis XVII (anno Vrb. 534) patrem servasse in pugna: quod magis cum Livii ratione consentire, ibi iam monuit Schweigh. et ad X, 2 pr. Confer supra ad XXI, 46, n. 7, et XXV, 2, n. 4. — *In superiore, unde conspici posset, loco constitit*; « conf. Polyb. X, 5, et Rutilius ap. Macrob. Sat. I, 16, et de *professione* nominis Gruch. de Comit. I, 3. » Duk.

extemplo sunt felix faustumque imperium. Iussi deinde inire confusum suffragium, ad unum omnes non centuriae modo, sed etiam homines [6], P. Scipioni

6. *Iussi deinde inire confusum suffragium, ad unum omnes non centuriae modo, sed etiam homines* (cuiuscumque ordinis, classis, centuriae et censos), *P. Scipioni imperium esse in Hispania iusserunt*; non magistratus mandatus est Scipioni, quum pro consule missus est, sed *imperium*: hoc vero imperium curiatis comitiis mandabatur, non centuriatis: unde h. l. *curiae* leg. pro *centuriae*; Sigon. Forte et tributis comitiis legem latam de imperio magistratuum, et *centurias* h. l. pro *tribubus* positas, ut tribus alibi pro centuriis (vide ad III, 51, n. 3), monuit Gron. Ego potius crediderim, *centurias* h. l. et cap. 41, proprie dictas, et Scipionem primum, comitiis centuriatis creatum esse proconsulem (*comitia* enim haec *proconsuli creando in Hispaniam habita, diemque iis a consulibus edictum* supra dixit Livius), et deinde imperium accepisse lege curiata: nam hac lege semper imperium quidem dabatur (confer ad V, 46, n. 8), sed magistratus maior ante comitiis centuriatis; vide Cic. Agr. II, 10–12; Gruchius de Comit. I, 2; II, 2, pag. 545, 646, tom. I; Thes. Graev. et Sigon. de Leg. curiata, cap. 1n, et Addend. ad Ant. ius civ. rom. I, 21, putant, novum plane ac singulare esse hoc exemplum P. Scipionis, ex privato comitiis centuriatis in provinciam missi, quod tributis fieri soleret, idque a senatu decretum propter magnitudinem rei, quod tum *extraordinaria cura* imperator diligendus esset. « Id firmatur verbis *postremo eo decursum est*: nam *decurrere* saepe de extremis ultimisque auxiliis ac remediis dicitur. Quae Gron. disputat, *tribum* alicubi pro *centuria* dici, et centuriam pro tribu cap. 22, non magnam vim habent. Ipse Obss. IV, 1, docuit, omnibus locis, quibus *centuria praerogativa* nomine *tribus* appelletur, centuriam non pro tribu poni, sed vere esse centuriam ex ea tribu, cuius nomen habeat, sorte ductam, quae prima non in tributis, sed in centuriatis comitiis suffragium latura erat; quod ad rationem mutati posterioribus temporibus in comitiis centuriatis ordinis suffragiorum pertinet. In comitiis tributis etiam centuriarum mentionem fieri, disertis veterum scriptorum testimoniis probandum erat. » Duk. *Confusum* plerique exhibent libri: quidam *confisum* et *confestim*. Sunt etiam, qui vocem omittant: quos sequutus est Drak. Neque eam ferri posse putabat Gron. quia prius quam populus in suffragium mitteretur, in suam quisque tribum, in qua esset suffragium laturus, discedere iussus sit, ne confusi essent: aut *confusum suffragium* esse comitiorum non centuriatorum (conf. Cic. de Leg. III, 19), vel referendum ad genera hominum non satis discreta in ipsis centuriatis. Ernestii vero nota in clave Cic. voc. *confusio* est haec: «*Confusio suffragiorum* ap. Cic. p. Muraen. 23, ubi etiam *aequatio gratiae, dignitatis, suffragiorum* dicitur, esse videtur, quum non ex censu suffragia feruntur et centuriae numerantur, a prima classe facto initio, ut fieri ex instituto Servii solebat, sed suffragia omnium classium et centuriarum numerantur,

imperium esse in Hispania iusserunt. Ceterum post rem actam, ut iam resederat impetus animorum ardorque, silentium subito ortum, et tacita cogitatio, quidnam egissent [7]? num favor plus valuisset, quam ratio? Aetatis maxime poenitebat [8]: quidam fortunam etiam domus horrebant nomenque ex funestis duabus [9] familiis in eas provincias, ubi inter sepulcra patris patruique res gerendae essent, proficiscentis.

XIX. Quam ubi ab re tanto impetu acta [1] sollicitudinem curamque hominum animadvertit, advocata concione, ita de aetate sua imperioque mandato et bello, quod gerendum esset, magno elatoque animo disseruit, ut ardorem eum, qui resederat, excitaret rursus novaretque; et impleret homines certioris spei, quam quantam fides promissi humani [2] aut ratio ex fiducia rerum subiicere solet. Fuit enim Scipio non veris tantum [3] virtutibus mirabilis, sed arte quo-

ut primo cuiusque civis suffragium eandem vim habeat, deinde nesciatur, quis quemque suffragio suo consulem aut praetorem crearit: quod ut fieret, ambitus tollendi causa, postularat Servius Sulpicius.» *Confusum suffragium*, id est, ut centuriae nec sortirentur, nec ordine rogarentur; Bauer. *Confusum* est promiscuum, omnium classium et centuriarum suffragiis in unum confusis praeter ordinem moremque receptum et sine ullo discrimine numeratis; unde additur: *sed etiam homines*; Doër.

7. *Tacita cogitatio, quidnam egissent? num favor* etc. Ita e MSS. legendum esse pro vulg. *quidnam egissent novi, quod favor* etc. docuit Gron. Obss. IV, 11, quum nihil *novi* sit, quod in Campo plus gratia valeat, quam meritum. Sed utique novo exemplo proconsulem *centuriatis* comitiis et suffragiis *confusis* creatum esse, ita ut omnis res a solo favore plebis, non a ratione et iudicio prudentiorum pependerit, monet Doër. Idem coni. *quidnam egissent novi*, quo scilicet nove et praeter morem facto *favor* etc.

8. *Aetatis maxime poenitebat eos*; vide ad II, 54, n. 16.

9. *Ex funestis duabus familiis*, scil. patris patruique.

Cap. XIX. 1. *Ab re tanto impetu acta*, post rem actam, quum tamen acta esset tanto impetu; Bauer. Cf. ad I, 1, n. 5.

2. *Quam quantam fides promissi humani* etc.; vide ad XXV, 41, n. 3. Vox *quantam* redundat post *quam*, ut XXX, 23, n. 1, et XLIV, 5, n. 1.

3. *Fuit enim Scipio non veris tantum* etc.: confer omnino de ingenio, virtutibus et *arte* Scipionis Polyb. X,

que quadam ab iuventa in ostentationem earum compositus: pleraque apud multitudinem, aut per nocturnas visa species, aut velut divinitus mente monita, agens; sive et ipse capti quadam superstitione animi, sive ut imperia consiliaque, velut sorte oraculi missa, sine cunctatione assequeretur. Ad hoc iam inde ab initio praeparans animos, ex quo togam virilem sumpsit [4], nullo die prius ullam publicam privatamque rem egit, quam in Capitolium iret ingres-

2 — 5. Quae bio de Scipiooe rebasque ab eo gestis tradit, eo digniora sunt fide, quod amicissimus fuit Laelio, is vero Scipiooi Africano minori, et pater eius Africaoo maiori. — *Aut* (forte *ut*) *per nocturnas visa species*, quae fingebat, exemplo Numae et Lycurgi, ut persuaderet multitudioi, se et noctu et interdiu, et dormientem et vigilantem cum diis colloqui, et cuncta aggredi divino quodam spiritu afflatum deorumque monitis ductum; vide Polyb. loco laud. et de Numa supra I, 19. — *Aut velut divinitus*, a numine aliquo, *mente monita*, animus et ipse munitus esset. *Monere* proprie dicuntur vates et dii, qui praesagiis prodigiis, somniis, oraculis aliisve signis voluntatem suam ac futura significant eoque ad agendum impellunt, vel, quae facienda sint, docent, Conf. ad Sil. IV, 120, et Iuvenal. VI, 530. *mente mota* coni. Bauer., miraturque, egregium id verbum et sollemne enthusiasmo significando non in mentem venisse Gron. Venit quoque in meotem Periz. sed vulgatum h. l. aptissimum est. «Cur vero Livius hic addit *velut*, non item in priore membro? Qui dicit *pleraque per nocturnas visa species agebat*, significat, species illas vere oblatas fuisse. Sed hoc non magis credebat Livius, quam Scipionem multa *divinitus monita mente* egisse.» Duk. — *Sive et ipse capti q. s. animi*, scil. esset; vide ad III, 62, n. 5, nisi pro et cum Doër. leg. *esset*. — *Sive ut imperia consiliaque assequeretur*, obtineret; quod ad proximum, *consilia*, retulit Bauer. *assequerentur* plerique MSS. et edd. ante Ald. *essequerentur* Put. unde Gron. recte, opinor, coni. *exsequerentur*, quod et probavit Duk. et recepit Drak. Id passive dictum, aut suppl. *homines*, de qua ellipsi vide ad II, 18, n. 4; Drakenb. ad h. l. et XXXIV, 56; Periz. ad Val. Max. II, 2, n. 1, et ad Sanctii Min. IV, 4. — *Sorte oraculi*; vide ad I, 56, n. 5.

4. *Ex quo tempore togam virilem sumpsit*; vide ad XXII, 57, n. 9. — *In Capitolium iret* etc., considens in cella Iovis, quasi consultaturus cum eo de re publica et divina ibi monita divinamque mentem accepturus. Cf. Gell. VII, 1; Auctor de Viris ill. c. 49; Ryck. de Capit. cap. 13. Videtur imitatus esse exemplum Numae, congressus nocturnos cum dea Egeria simulantis eiusque monita fingentis. Ceterum *aedes* Iovis innui videtur, quia *Capitolium* dixit. Obscure tamen dictum monet Duk. quia et aliorum deorum aedes in Capitolio fuerint.

suusque aedem consideret, et plerumque solus in secreto ibi tempus tereret. Hic mos, per omnem vitam servatus [5], seu consulto, seu temere, vulgatae opinioni fidem apud quosdam fecit, stirpis eum divinae virum esse [6]; retulitque famam, in Alexandro Magno prius vulgatam, et vanitate et fabula parem, anguis immanis concubitu conceptum, et in cubiculo matris eius persaepe visam prodigii eius speciem, interventuque hominum evolutam [7] repente atque ex oculis elapsam. His miraculis nunquam ab ipso elusa fides est: quin potius aucta arte quadam, nec abnuendi tale quidquam, nec palam affirmandi. Multa alia eiusdem generis, alia vera, alia assimilata, admirationis humanae in eo iuvene excesserant modum: quibus freta tunc civitas aetati haudquaquam maturae tantam molem rerum tantumque imperium permisit. Ad eas copias, quas ex vetere exercitu Hispania habebat, quaeque a Puteolis cum C. Nerone traiectae erant, decem millia [8] militum et mille equites adduntur: et

5. *Hic mos, per omnem vitam servatus* e tribus MSS. recepi pro vulg. *Hic mos, qui per o. v. servabatur*. Vox *qui* in nullo paene MS. exstat.

6. *Stirpis eum divinae virum esse*; ex Iove, in *anguem* mutato, et Pomponia natum: quam divinae originis famam, quam tantus vir esset, consequebatur, et callidus firmabat exemplo *Alexandri M.* Confer XXXVIII, 58; ad Sil. IV, 476; XIII, 628 seq. Gell. VII, 1; Plin. VII, 9; XXVI, 43; Plut. vit. Alex. et Spanhem. de usu et pr. num. Diss. V. — *Retulitque famam*, redintegravit. — *Vanitate*, vana gloria originis divinae.

7. *Interventuque hominum evolutam* e lecto Pomponiae, iuxta quam absente patre cubare solebat; vide Gell. VII, 1. — *His miraculis nunquam ab ipso elusa fides est*, eorum fides irrisa (vide ad I, 36, n. 4), vel potius imminuta (ludendo quasi et cavillando, aut dictis factisque), elevata, ut XXVIII, 44 extr. ubi *eludere* est synon. τοῦ *elevare*, et τῷ *extollere* opponitur, forte et XL, 5, n. 4. Conf. ad I, 36, n. 4, et Passerat. ad Prop. IV, 1, 139. *Huius miraculi*, et *abnuentis* et *affirmantis*, coni. Gron. — *Admirationis humanae in eo iuvene excesserant modum*, fecerant, ut vulgus eum non ut hominem, sed ut *divinae stirpis virum* admiraretur. Cf. not. 6.

8. *Decem millia militum* (ita optimi MSS. non *peditum*) *et mille equites*; vide ad XXII, 37, n. 1.

M. Iunius Silanus propraetor adiutor ad res gerendas datus est. Ita cum triginta navium classe (omnes autem quinqueremes erant) ostiis tiberinis[9] profectus praetor oram tusci maris, Alpes atque gallicum sinum, et deinde Pyrenaei circumvectus promontorium, Emporiis urbe graeca (oriundi et ipsi a Phocaea sunt[10]) copias exposuit: inde sequi navibus iussis, Tarraconem pedibus profectus[11], conventum omnium sociorum (etenim legationes ad famam adventus eius ex omni se provincia effuderant), habuit. Naves ibi subduci iussit[12], remissis quatuor triremibus Massiliensium, quae officii causa ab domo prosequutae fuerant. Responsa inde legationibus suspensis varietate tot casuum dare coepit, ita elato ab ingenti virtutum suarum fiducia animo, ut nullum ferox verbum excideret, ingensque omnibus, quae diceret, quum maiestas inesset, tum fides.

XX. Profectus ab Tarracone, et civitates sociorum et hiberna exercitus adiit; collaudavitque milites,

9. *Ostiis tiberinis*, Ostia, oppido, ad os Tiberis condito. Confer I, 33 extr. — *Tusci maris*; vide ad V, 33, n. 3. — *Gallicum sinum*, partem maris mediterr. ad oram a Provincia (*Provence*) ad Cataloniam, hodie *Golfe de Lyon*. — *Pyrenaei* montis *promontorium*, partem in mare procurrentem. *Pyrenes prom.* edd. ante Drak. poëtice; vide ad Sil. III, 415 sq.

10. *Emporiis, urbe graeca: oriundi et ipsi a Phocaea sunt*; vide ad III, 47, n. 1, et XXI, 60, n. 1. Verba *et ipsi* suspecta mihi videntur. Forte exciderunt *ut Massilienses*, vel tota glossa fuit *et ipsi ut Massil.* Horum Massiliensium et mox mentio fit. — Forsan et hae voces a Livio profectae sunt; et ita loquutus est quod Gallicum sinum memorans, de Massilia illic sita cogitarit, et a Phocaeis, ut notum est, olim condita. Itaque verba *et ipsi* potius cum auctoris cogitatione quam cum eius oratione connexa sunt. Clerico autem suspicio oritur ex eo quod infra mentio fit de triremibus Massiliensium Scipionem officii causa ab domo prosequutis, in narratione navigationis huius aliquot excidisse voces, in quibus de Massilia scriptor egisset. Lem.

11. *Tarraconem pedibus profectus*; vide ad XXII, 31, n. 4.

12. *Naves ibi subduci iussit*; vid. ad VIII, 26, n. 1. — *Officii causa ab domo prosequutae*; vide ad lib. VI, cap. 34, n. 6. — *Suspensis*; vide ad lib. II, cap. 32, n. 5.

quod, duabus tantis cladibus deinceps icti [1], provinciam obtinuissent, nec fructum secundarum rerum sentire hostes passi, omni cis Iberum agro eos arcuissent, sociosque cum fide tutati essent. Marcium secum habebat cum tanto honore, ut facile appareret, nihil minus, quam vereri, ne quis obstaret gloriae suae. Successit inde Neroni Silanus [2], et in hiberna novi milites deducti. Scipio, omnibus, quae adeunda agendaque erant, mature aditis peractisque, Tarraconem concessit. Nihilo minor fama apud hostes Scipionis erat, quam apud cives sociosque, et divinatio quaedam futuri, quo minus ratio timoris reddi poterat oborti temere, maiorem inferens metum [3]. In hiberna diversi concesserant [4]: Hasdrubal Gisgonis usque ad oceanum et Gades: Mago in mediterranea, maxime supra castulonensem saltum: Hasdrubal Hamilcaris filius proximus Ibero circa Saguntum hibernavit. Aestatis eius extremo, qua capta [5] est Capua et Scipio in Hispaniam venit, punica classis [6], ex Sicilia Tarentum accita

Cap. XX. 1. *Tantis cladibus deinceps* (vide ad I, 21, n. 8) *icti*, afflicti, *provinciam obtinuissent*; vide ad III, 36, n. 12. — *Nihil minus, quam vereri*, hoc est, nihil minus eum facere, quam ut vereretur, vel nihil minus eum vereri quam hoc; Gron. Ita optimi plurimique MSS. *nihil minus eum vereri, quam ne quis* alii. Confer ad II, 8, n. 9.

2. *Successit Neroni Silanus*; confer ad XXV, 41, n. 8.

3. *Divinatio quaedam futuri eo maiorem inferens metum* civibus sociisque, *quo minus ratio timoris reddi poterat oborti temere*, ex nulla apparente causa; Gron. Confer ad II, 45, n. 12, et Drak. ad h. l.

4. *In hiberna diversi* (vide ad III, 60, n. 1) *concesserant* Poenorum duces. Sed longe alia memorat hiberna Polyb. X, 7. Confer et Appian. Hisp. 19 et 24.

5. *Aestatis eius extremo, qua capta* etc.; pro vulg. *quo capta* edidi ex emend. Periz. qui bene monet, non omnia haec aestatis extremo potuisse esse acta, quum post captam Capuam Nero in Hispaniam sit missus et aliquandiu ibi manserit ac res gesserit, et postea demum Scipio ac Silanus ei successerint; ut verisimile valde sit, principio aestatis captam esse Capuam. Firmatur idem principio c. 21 et usu Liviano. Conf. XXII, 19 pr. XXVII, 17; XXVIII, 5, n. 9.

6. *Punica classis* Bomilcaris (conf. XXIII, 41; XXIV, 36; XXV, 27),

ad arcendos commeatus praesidii romani, quod in arce tarentina erat, clauserat quidem omnes ad arcem a mari aditus; sed assidendo diutius arctiorem annonam sociis, quam hosti, faciebat. Non enim tantum subvehi oppidanis per pacata litora apertosque portus praesidio navium punicarum poterat, quantum frumenti classis ipsa turba navali mixta ex omni genere hominum absumebat: ut arcis praesidium, etiam sine invecto (quia pauci erant), ex ante praeparato sustentari posset; Tarentinis classique ne invectum quidem sufficeret. Tandem maiore gratia, quam venerat, classis dimissa est. Annona haud multum laxaverat 7, quia, remoto maritimo praesidio, subvehi frumentum non poterat.

XXI. Eiusdem aestatis exitu M. Marcellus ex Sicilia provincia quum ad Vrbem venisset, a C. Calpurnio praetore [1] senatus ei ad aedem Bellonae datus

ex Sicilia etc. conf. Heronis Poliorc. pag. 321, vel Polyb. tom. V, pag. 36, ibique Schweigh. — *Vt* (ita ut) *arcis praesidium etiam sine invecto* frumento etc.

7. *Annona haud multum laxaverat;* vide ad II, 3, n. 2, et II, 34, n. 13, *classis dimissa annonam* etc. coni. Gron.

Cap. XXI. 1. *A C. Calpurnio praetore* urbano, penes quem, absentibus coss. ius erat edicendi convocandique senatum (v. XXII, 55; XXXVIII, 44 al. et supra ad cap. 3, n. 4). *senatus ei ad aedem Bellonae datus est;* vide ad VIII, 5, n. 1, et X, 23, n. 12. Senatus extra Vrbem in campo Martis (vide ad III, 63, *n.* 3), aut in templo Apollinis (vide ad III, 63, n. 5; X, 19, n. 16; XXXIV, 43; XXXVII, 58; XXXIX, 4) vel Bellonae (vide ad X, 19, n. 10, et Ind. voc. *Bellona*) dari solebat et legatis et imperatoribus, triumphum petentibus, qui ibi res a se gestas exponebant et negato triumpho privati, impetrato autem triumphantes Vrbem ingrediebantur, et donec eum egissent, imperium retinebant. Confer ad cap. 9, n. 7, et ad III, 10, n. 2. Ad iustum vero triumphum obtinendum plura requirebantur: α, auctoritas senatus, aut certe populi iussum, etsi quidam neutrum curarunt; vide III, 63; VII, 17; X, 36, 37; XXVIII, 9: β, ut quis dictator aut consul aut praetor esset, nec sine magistratu gessisset res: vid. XXVIII, 38, n. 4; XXXI, 20; XXXVI, 30; XXXIX, 29, quod tamen sensim neglectum; v. XXXIX, 4, 5; XL, 34; Plut. Pomp. p. 621; Dio XXXVII, 21; Cic. p. Sext. 61, p. Balbo 4, pro lege Manil. 21: γ, ut dux et suis au-

est. Ibi quum de rebus a se gestis disseruisset, questusleniter non suam magis, quam militum, vicem, quod provincia confecta exercitum deportare non licuisset, postulavit, ut triumphanti Vrbem inire liceret: id non impetravit. Quum multis verbis actum esset, utrum minus conveniret, cuius nomine absentis, ob res prospere ductu eius gestas, supplicatio decreta foret et diis immortalibus habitus honos, ei praesenti negare triumphum; an, quem tradere exercitum successori iussissent [2] (quod, nisi manente in provincia bello, non decerneretur), eum quasi debellato triumphare, quum exercitus, testis meriti atque immeriti triumphi, abesset: medium visum, ut ovans Vrbem iniret. Tribuni plebis ex auctoritate senatus ad populum tulerunt, ut M. Marcello, quo die Vrbem ovans iniret [3], imperium esset. Pridie quam Vrbem

spiciis suaque in provincia res gessisset; vide XXXIV, 10, et Val. Max. II, 8, 1-7: δ, ut pauci milites et ultra quinque millia hostium legitimorum et iusto hostilique bello, non civili, caesa essent; vide X, 36; Valer. loco laud. et Cic. pro Deiot. V: ε, ut auctum esset imperium roman. non amissa tantum recuperata; vide Valer. loco laud.; ζ, ut provincia esset confecta, perdomita ac pacata, exercitusque inde deportatus, honoris meriti testis et particeps; nec utramque successori traditum (vide h. l. et XXVIII, 9, n. 7; XXXI, 48 in pr. XXXIX, 29, quibus quidem contraria exempla XXXI, 49; XXXIII, 43; XXXIV, 10, 17; XXXIX, 38, 42, laudavit Duk. sed simul monuit, potuisse locum gratiae datum esse, idque non obscure a Livio significari. Idem ad XXXI, 5, n. 7, adversus Periz. Anim. hist. cap. 6, pag. 229, ostendit, prolationem finium non necessariam fuisse, quia multi triumphos, praecipue navales, egerunt, qui non nisi victis hostibus opibusve eorum frangendis imperium auxerant. Haec tironum gratia monui, utque ita et hic et alii loci Liviani lucerent. Confer Periz. Anim. hist. cap. 6. — *Questus leniter*, MS. Gaertn. *leviter*, forte rectius. — *Provincia confecta*; vide ad II, 40, n. 9.

2. *Quem tradere exercitum successori iussissent*; vide ad XXV, 41, n. 8, *debellato*, bello confecto. — *Medium visum* est, placuit senatui, quod quasi medium esset, inter triumphum iustum, scilicet maiorem, et omnino negatum, *ut ovans Vrbem iniret*; vide ad I, 11, n. 2, et III, 10, n. 3, et conf. simillimum locum l. XXXIX, cap. 29.

3. *Vt M. Marcello, quo die Vrbem ovans iniret, imperium esset*; vide ad cap. 9, n. 7, et confer XLV, 35, ubi tamen de triumphante agitur, non ut

iniret, in monte Albano triumphavit [4]: inde ovans multam prae se praedam in Vrbem intulit. Cum simulacro captarum [5] Syracusarum catapultae balistaeque et alia omnia instrumenta belli lata, et pacis diuturnae regiaeque opulentiae ornamenta, argenti aerisque fabrefacti vis, alia supellex pretiosaque vestis et multa nobilia signa, quibus inter primas Graeciae urbes Syracusae ornatae fuerant: punicae quoque victoriae signum, octo ducti elephanti. Et non minimum fuit spectaculum [6] cum coronis aureis praecedentes Sosis syracusanus et Mericus hispanus: quorum altero duce nocturno Syracusas introitum erat; alter Nasum, quodque ibi praesidii erat, prodiderat: his ambobus civitas data et quingena iugera agri. Sosidi in agro syracusano, qui aut regius, aut hostium populi romani fuisset, et aedes Syracusis cuius vellet eorum, in quos belli iure animadversum esset; Merico Hispanisque, qui cum eo transierant, urbs agerque in Sicilia ex iis, qui a populo romano defecissent, iussa dari. Id M. Cornelio mandatum, ut, ubi ei videretur, urbem agrumque eis assignaret. In eodem agro Belligeni [7], per quem illectus ad transi-

h. l. de ovante, et quidem absente exercitu.

4. *In monte Albano triumphavit* sine auctoritate senatus populive iussu; quod primus fecit C. Papirius Maso an. Vrb. 521, et post eum alii; confer XXXIII, 23, et XLII, 21. Idem primus habuit talem triumphum, cuius vera indoles parum nota est; vide Plin. XV, 29, seo 38; Valer. Max. III, 6, n. 5; Zonar. VIII, 18; Plut. Marcell. pag. 310.

5. *Cum simulacro captarum Syracus.*; vide ad V. 30, n. 4.

6. *Non minimum fuit spectaculum* (doctius, quam *fuere*, quod Aldus substituit) ... *Sosis syracusanus* etc. conf. Periz. Anim. hist. cap. 8, pag. 341, qui Livium duplicis arguit negligentiae, quod innuat, Romanos Soside duce nocturno Syracusas primum introiisse, cuius tamen rei libro praec. non meminerit, quodque tradat Nasum, et XXV, 30, Achradinam a Merico Romanis traditam, Nasumque a Marcello vi captam esse.

7. *Belligeni, per quem illectus ad t. Mericus*; vide XXV, 30. — *Punica classis*, vide ad cap. 20, n. 6. — *Murgantinae terrae*; vide ad XXIV, 27,

tionem Mericus erat, quadringenta iugera agri decreta. Post profectionem ex Sicilia Marcelli, punica classis octo millia peditum, tria numidarum equitum exposuit: ad eos murgantinae desciverunt terrae. Sequutae defectionem earum Hybla et Macella sunt et ignobiliores quaedam aliae: et Numidae, praefecto Mutine, vagi per totam Siciliam, sociorum populi romani agros urebant. Super haec exercitus romanus iratus, partim quod cum imperatore non devectus ex provincia esset, partim quod in oppidis hibernare vetiti erant, segni fungebantur militia: magisque eis auctor ad seditionem, quam animus, deerat. Inter has difficultates M. Cornelius praetor et militum animos, nunc consolando, nunc castigando, sedavit. et civitates omnes, quae defecerant, in ditionem redegit [8]; atque ex his Murgantiam Hispanis, quibus urbs agerque debebatur, ex senatusconsulto attribuit.

XXII. Consules, quum ambo Apuliam provinciam haberent minusque iam terroris a Poenis et Hannibale esset, sortiri iussi Apuliam Macedoniamque provincias. Sulpicio Macedonia evenit, isque Laevino successit. Fulvius, Romam comitiorum causa arcessitus, quum comitia consulibus rogandis haberet [1],

p. 2. Sed leg. *Murgantini* et del. vox importuna *terrae*, quam quidam MSS. ignorant; Gron. In MSS. vero plerisque legitur *ad eos Murgeniae terrae sequutae*. Hinc Iac. Gron. coni. *Ad eos Murgenia* (forte *Murgentia*) et *Enna*, seu *Henna* (scilicet defecere, quod e seqq. intell., de quo vide ad XXI, 43, n. 4) *sequutae defectionem* etc. Idem monet verbis *sequutae defectionem* denotari unam defectionem communi consilio eodem tempore factam, ut XXXII, 30 extr. *oppida, quae defectionem sequuta erant* idem quod, Insubrium oppida, quae defecerant. Quae refutare conatur Fabrett. in Apologem. pag. 19.—*Hybla*; vide ad Sil. XIV, 26. — *Macella*, ut et Schera, inter Hypsam et Crimissum flumina. Conf. Polyb. I, 24; Dio, tom. I, pag. 43, et Reim. et Cluver. Sicil. II, 12.

8. *In ditionem redegit*; alii *deditionem*; vide ad VIII, 20, n. 7.

Cap. XXII. 1. *Quum comitia consulibus rogandis haberet* (vide ad III, 35, n. 1, et IV, 58, n. 10), *praerogativa Veturia iuniorum* consules de-

praerogativa Veturia iuniorum declaravit T. Manlium Torquatum et T. Otacilium. Manlius, qui praesens erat, gratulandi causa quum turba coiret, nec dubius esset consensus populi, magna circumfusus turba ad tribunal consulis venit, petitque, ut pauca sua verba audiret, centuriamque, quae tulisset suffragium, revocari iuberet. Erectis omnibus exspectatione, quidnam postulaturus esset, oculorum valetudinem excusavit [2]. *Impudentem et gubernatorem et imperatorem esse, qui, quum alienis oculis ei omnia agenda sint, postulet sibi aliorum capita ac fortunas committi. Proinde, si videretur* [3], *et redire in suffragium Veturiam iuniorum iuberet, et meminisset in consulibus creandis belli, quod in Italia sit, temporumque reipublicae. Vixdum requiesse aures a strepitu et tumultu hostili, quo paucos ante menses assederint prope moenia romana.* Post haec quum centuria frequens succlamasset, *nihil se mutare sententiae, eosdemque consules dicturos esse;* tum Torquatus, *Neque ego vestros*, inquit, *mores consul ferre potero, neque vos imperium meum. Redite in suffragium, et cogitate bellum punicum in Italia et hostium ducem Hannibalem esse.* Tum centuria, et auctoritate mota viri, et admirantium circa fremitu, petit a consule [4], ut Vetu-

laravit etc.; vide ad III, 51, n. 3; VII, 26, n. 8, et XXIV, 7, n. 9. — *Petitque, ut pauca sua verba audiret*, forte *petiitque* (conf. not. 4); sed saepius post praesens historicum ponitur imperf. coniunctivi; Doër. — *Revocari*; vide ad X, 13, n. 9.

2. *Oculorum valetudinem excusavit*; vide ad VI, 22, n. 3.

3. *Proinde, si videretur* ipsi, Fulvio consuli ... *et meminisset*: immo *et meminisse*, scil. Veturiam, Iac. Gr. Improbant Duk. et Drak. sed necvulgatum damnant, et iam *meminisset*, quam *redire* ad centuriam referunt et ad *iuberet*, ut Livius constructionem eius variaverit, quemadmodum VII, 35; X, 43; XXIV, 10; XXV, 15; XXIX, 14; XXXII, 11; XLII, 39. — *Tumultu hostili, quo assederint*, sc. hostes; vide ad V, 49, n. 5, *asserint* vel *usserint* c. Pal. unde Crev. coni. *sonuerint*, et Doër. *concusserint* vel *concussa sint prope*, fere, *moenia romana*.

4. *Petit a consule*, plures MSS *pe-*

riam seniorum citaret: *Velle se cum maioribus natu colloqui, et ex auctoritate eorum consules dicere.* Citatis Veturiae senioribus, datum secreto in Ovili [5] cum his colloquendi tempus. Seniores de tribus consulendum dixerunt esse, duobus iam plenis honorum, Q. Fabio et M. Marcello, et, si utique novum aliquem adversus Poenos consulem creari vellent, M. Valerium Laevinum [6] egregie adversus Philippum regem terra marique res gessisse. Ita de tribus consultatione data, senioribus dimissis, iuniores suffragium ineunt. M. Claudium Marcellum, fulgentem tum Sicilia domita, et M. Valerium absentes consules dixerunt: auctoritatem praerogativae omnes centuriae sequutae sunt [7]. Eludant nunc antiqua mirantes: non equidem, si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis, quam norunt [8], aut principes graviores temperantioresque a cupidine imperii, aut multitudinem melius moratam censeam fieri posse. Centuriam vero iuniorum seniores consulere voluisse, quibus imperium suffragio mandaret, vix ut verisimile sit. parentum quoque hoc saeculo vilis levisque apud liberos auctoritas fecit.

tiit. Conf. n. 1. — *Veturiam seniorum*; conf not. 1, et ad III, 51, n. 3.

5. *Datum secreto in Ovili* etc. vide ad X, 13, n. 9.

6. *Q. Fabio et M. Marcello et . . . Laevinum* etc. pro vulg. *et Laevino, qui gessisset.* — *Absentes consules dixerunt*; vide ad IV, 42, n. 1. Marcellus in Vrbe erat.

7. *Auctoritatem praerogativae omnes centuriae sequutae*; vide ad III, 15, n. 3. — *Eludant nunc antiqua mirantes*, hoc est, eant nunc homines parum docti et ignorantiam rerum morumque veterum contemnendis iisdem praesentibusque praeferendis velantes, et *eludant*, rideant illos (vide ad I, 36, n. 4), qui antiqua mirantur et praeferunt, ut haud dubie optimus et doctissimusquisque; Gron. An leg. *eludantur?* — *Equidem*; vide ad V, 51, n. 3.

8. *Si qua sit sapientium civitas, quam docti fingunt magis, quam norunt*, ut Plato in libris de republica. — *Parentum quoque hoc saeculo* etc.; vide ad III, 20, n. 6.

XXIII. Praetoria inde comitia habita. P. Manlius Vulso et L. Manlius Acidinus et C. Laetorius et L. Cincius Alimentus creati sunt. Forte ita incidit, ut comitiis perfectis nuntiaretur, T. Otacilium [1], quem T. Manlio, nisi interpellatus ordo comitiorum esset, collegam absentem daturus fuisse videbatur populus, mortuum in Sicilia esse. Ludi Apollinares et priore anno fuerant, et, eo anno ut fierent, referente Calpurnio praetore, senatus decrevit, ut in perpetuum voverentur. Eodem anno prodigia aliquot visa nuntiataque sunt: in aede Concordiae Victoria, quae in culmine erat, fulmine icta decussaque, ad Victorias, quae in antefixis erant [2], haesit, neque inde procidit: et Anagnia et Fregellis nuntiatum est, murum portasque de caelo tactas; et in foro Subertano sanguinis rivos per diem[3] totum fluxisse, et Ereti lapidibus pluisse, et Reate mulam peperisse. Ea prodigia hostiis maioribus sunt procurata [4], et obsecratio in unum diem populo indicta et novemdiale sacrum. Sacerdotes publici aliquot eo anno demortui sunt

Cap. XXIII. 1. *T. Otacilium*, quem cum *T. Manlio* consulem declaraverat Veturia iuniorum; vide cap. 22 pr. — *Interpellatus ordo comitiorum* a T. Manlio, qui redire in suffragium iusserat Veturiam. — *Referente Calpurnio praetore* de ludis his ad senatum, *eo anno ut fierent.*

2. *Victorias, quae in antefixis erant*, parvas earum statuas, ornatus causa positas in *antefixis*; inter antefixa, *quae ex opere figulino tectis affiguntur sub stillicidio*, Fest. Conf. ad XXXIV, 4, n. 7, et Duker. ad h. l. qui monet, *antefixa* non fuisse fastigia, ἀκρωτήρια templorum, quod Salmas. ad Spartiani Pesc. Nigr. cap. ultim. statuere videatur, sed inferiora culmine, quoniam Victoria de culmine decussa in antefixa sit delata. — *In foro Subertano* omnes paene MSS. et edd. ante Mogunt. ut apud Plin. III, 5, s. 8, ubi Hard. monet, designari oppidum Suberetum, hodie *Sovretto*, haud procul Soana et Flore flum. situm dictumque a *subere*, quo circumiectus ager abundet. *Sudertano* alii, et Sudernum memorat Ptol. III, 1.

3. *Sanguinis rivos per diem* etc.; vide ad I, 31, n. 1.

4. *Ea prodigia h. m. s. procurata*; vide ad I, 20, n. 11. — *Obsecratio*; vide ad III, 63, n. 2. — *Novemdiale sacrum*; vide ad I, 31, n. 3.

novique suffecti: in locum M'. Aemilii Numidae decemviri sacrorum M. Aemilius Lepidus; in locum M'. Pomponii Mathonis pontificis C. Livius; in locum Sp. Carvilii Maximi auguris M. Servilius. T. Otacilius Crassus pontifex quia exacto anno mortuus erat [5], ideo nominatio in locum eius non est facta. C. Claudius flamen dialis, quod exta perperam dederat, flaminio abiit.

XXIV. Per idem tempus M. Valerius Laevinus, tentatis prius per secreta colloquia principum animis [1], ad indictum ante ad id ipsum concilium Aetolorum classe expedita venit. Vbi quum Syracusas Capuamque captas [2], in fidem in Sicilia Italiaque rerum secundarum, ostentasset, adiecissetque, *iam inde a maioribus traditum morem Romanis colendi socios* [3], *ex quibus alios in civitatem atque aequum secum ius*

5. *Quia exacto anno mortuus erat* etc., utrum in ea re religio aliqua fuerit, an id ob aliam causam fieri non soleret, nusquam inveni; Duk. Immo nominatio successoris *non est facta* hoc anno, *quia exacto* etc. Hinc dilato: nec mirum. — *Quod exta perperam*, non rite, *dederat*, scilicet Iovi, cui idibus cuiusvis mensis et V. kal. iul. sacrificare solebat.— *Flaminio abiit*; decreto pontificum, qui ceremoniarum sacrorumque iudices ac vindices erant; aut pontificis max. decreto, cui omnia sacra subiecerat Numa (vide I, 20), cuique parere sacerdotes a populo coactos fuisse, aliquot locis narrat Livius; Duk. Cf. Gruch. de vet. Iur. pont. II, 11; Serv. ad Virg. G. II, 194; Intpp. Val. Max. I, 1, n. 4.

Cap. XXIV. 1. *Tentatis prius principum animis*; vide ad IX, 35, n. 1. —*Classe expedita*; vide ad I, 14, n. 4, et V, 16, n. 2.

2. *Vbi quum Syracusas Capuamque captas* esse (*captam* MS. Put. et inde Drak.) *ostentasset*, memorasset, docuisset (ut passim *ostentare* et *ostendere*: confer ad XXV, 17, n. 1), simulque iactasset, *in fidem rerum s.*; ut iis fidem faceret; vide ad XXI, 13, n. 2. Sic XXXVIII, 51 pr. «vetera luxuriae crimina ad fidem praesentium criminum referre.»

3. *Morem Romanis colendi socios* etc.; vide ad XXII, 13, n. 9.—*Alios in ea fortuna haberent*, tam leniter tractarent, aliorum conditionem eam esse vellent iuberentve. — *Aetolos eo in maiore futuros honore*, scil. ait. Hoc verbum intelligit Doer. et maiorem interpunct. post *mallent* delendam putat, ut haec sit periodi praec. apodosis, quam tamen alii verbis, orationi huic proxime subiectis, contineri putant, ut passim apud Livium. Confer ad V, 24, n. 6, et infra ad XXVI, 32, n. 1.

accepissent, alios in ea fortuna haberent, ut socii esse, quam cives, mallent. Aetolos eo in maiore futuros honore, quod gentium transmarinarum in amicitiam primi venissent. Philippum eis et Macedonas graves accolas esse; quorum se vim ac spiritus et iam fregisse, et eo redacturum esse, ut non his modo urbibus, quas per vim ademissent Aetolis, excedant, sed ipsam Macedoniam infestam habeant [4]. *Et Acarnanas, quos aegre ferrent Aetoli a corpore suo diremptos, restituturum se in antiquam formulam iurisque ac ditionis eorum* [5]. Haec, dicta promissaque ab romano imperatore, Scopas, qui tum praetor gentis erat, et Dorimachus [6], princeps Aetolorum, affirmaverunt auctoritate sua, minore cum verecundia et maiore cum fide vim maiestatemque populi romani extollentes. Maxime tamen spes potiundae movebat Acarnaniae: igitur conscriptae conditiones [7], quibus in amicitiam socie-

4. *Macedoniam infestam habeant*; vide ad I, 7, n. 7. — *A corpore suo diremptos*, ut *corpus civitatis* cap. 16, confer ad I, 17, n. 2.

5. *Restituturum se in antiquam* (*antiqui* XXXII, 33, n. 8.) *formulam iuris ac ditionis eorum*, quod una voce cap. extr. *contribuere* et graece *προσνέμειν* dicitur; Valesian. *Formula iuris, imperii, sociorum* XXXII, 33, XXXIII, 38 pr. XXXVIII, 9; XLIII, 6; XLIV, 16, pro simpl. *ius*; *imperium*, *socii*, et *formula* pro ditione XXXIX, 26. Similiter *in formam* et *formulam provinciae redigere*. Quae omnia respiciunt ad *formulam* quandam normamque, ad quam redigenda sunt et constituenda.

6. *Scopas* et *Dorimachus*, praetores Aetolorum, de quibus vide Polyb. IV, 3–12, 16, 27, 57–67, 77; V, 3–16; IX, 42; XIII, 1, 2; XVI, 39; XVIII, 36 seq. *Dorymachus* ex emend. Duk. edidit Drak. quia similiter dicatur *Doryphorus* Suet. Ner. 29, *Dorylaus* Cic. pro Deiot. 15, et *Dorylas* Ovid. Met. V, 129. Sed in Polybii codd. semel tantum XVIII, 37, Δορύμαχος legitur, in reliquis locis rectius Δορίμαχος, quoniam vocc. δορίμαχος, δοριάλωτος, δορίληπτος, δορίκτητος ex tertio casu δορί composita sunt: quod iam monuit Schweigh. ad Appian. tom. III, pag. 159.

7. *Conscriptae conditiones* etc.; cf. Polyb. IX, 30, 39; X, 41; XI, 6; XVIII, 21. *Pleuratus et Scerdilaedus*; vide ad XXII, 33, n. 3. *Attalus rex Asiae*, proprie sic Romanis dictae, tractus litoralis a Pergamo in Mysia ad Cariam. Confer Spanhem. de usu et praestantia NN. Diss. VIII, pag. 511, et IX, pag. 620, ubi et stemma Attalorum.

tatemque populi romani venirent; additumque, *ut, si placeret vellentque, eodem iure amicitiae Elei Lacedaemoniique, et Attalus, et Pleuratus et Scerdilaedus essent* (Asiae Attalus, hi Thracum et Illyriorum reges). *Bellum ut extemplo Aetoli cum Philippo terra gererent: navibus ne minus viginti quinqueremibus adiuvaret Romanus. Vrbium Corcyrae tenus*[8] *ab Aetolia incipienti solum tectaque et muri cum agris Aetolorum; alia omnis praeda populi romani esset; darentque operam Romani, ut Acarnaniam Aetoli haberent. Si Aetoli pacem cum Philippo facerent, foederi adscriberent, ita ratam eorum pacem*[9], *si Philippus arma ab Romanis sociisque, quique eorum ditionis essent, abstinuisset*[10]. *Item, si populus romanus foedere iungeretur regi, ut caveret, ne ius ei belli inferendi Aetolis sociisque eorum esset.* Haec convenerunt, conscriptaque biennio post Olympiae ab Aetolis, in Capitolio ab Romanis, ut testata sacratis monumentis essent, sunt posita. Morae causa fuerant retenti Romae diutius legati Aetolorum: nec tamen impedimento id rebus gerendis fuit. Et Aetoli extemplo moverunt adversus Philippum bellum; et Laevinus Zacynthum (parva insula est propinqua Aetoliae: urbem unam eodem, quo ipsa est, nomine habet), eam praeter arcem vi cepit[11], et Oeniadas Nasumque Acarnanum[12] captas Aetolis contribuit. Philippum quoque

8. *Corcyrae tenus* MSS.; *Corcyra t.* edd. ante Gron. *Corcyra* ipsa ex eo tempore praefectum rom. habuisse et classes rom. recepisse videtur. Confer Ind. et ad XXXVIII, 11, n. 4.

9. *Ratam eorum pacem*, immo *r. fore p.*, Mur.

10. *Si Philippus arma ab Romanis abstinuisset*; vide ad II, 22, n. 3. — *Haec convenerunt*; vide ad I, 3, n. 4.

11. *Et Laevinus Zacynthum ... eam vi cepit*; vide ad I, 19, n. 1.

12. *Oeniadas Nasumque* Dor. pro Νῆσον) *Acarnanum* urbes c. *Ae. c.*; confer Polyb. IX, 33, 39. Oeniadae postea Acarnanibus restitutae; vide XXXVIII, 11 extr. et Polyb. XXII, 15. — *Aetolis contribuit*; conf. not. 5.

satis implicatum bello finitimo ratus, ne Italiam Poenosque et pacta cum Hannibale posset respicere, Corcyram ipse se recepit.

XXV. Philippo Aetolorum defectio Pellae hibernanti allata est: itaque, quia primo vere[1] moturus exercitum in Graeciam erat, Illyrios finitimasque eis urbes alterno metu quietas[2] ut Macedonia haberet, expeditionem subitam in Oricinorum atque[3] Apolloniatium fines fecit, egressosque Apolloniatas cum magno terrore atque pavore compulit intra muros. Vastatis proximis Illyrici [4], in Pelagoniam eadem celeritate vertit iter: inde Dardanorum urbem, sitam in Macedonia, transitum Dardanis facturam, cepit. His raptim actis, memor aetolici iunctique cum eo romani belli, per Pelagoniam et Lyncum et Bottiaeam in Thessaliam descendit. Ad bellum secum adversus

Cap. XXV. 1. *Primo vere;* vide ad I, 6, n. 1.

2. *Alterno metu quietas* plerique MSS., hoc est, mutuo metu, Macedonum ab Illyris et horum ob illis. Confer ad XXIII, 26, n. 6, et Tac. Hist. III, 5 extr. *alieno metu* edd. ante Gron. *altergo m.* Put. unde *ab tergo* conj. Salmas. et Ruben.

3. *Oricinorum atque Apolloniatium;* vide ad XXIV, 40, n. 1, 2.

4. *Vastatis proximis Illyrici*, sc. locis, terris, agris. *Illyriis* et *Illyricis* al. — *Pelagoniam ;* vide XLV, 29, 30. Mox *inde Dardanorum urbem Sintiam, in Macedoniam* (ita plerique MSS. et edd. ante Mogunt.) *transitum D. f.* non male conj. Ruben. Σιντία πόλις Μακεδονίας πρὸς τῇ Θρᾴκῃ, Steph. Sed pro Sintia forte aliam urbem memoravit Livius, ad fines Dardaniae Macedoniaeque sitam. Celerum *Dardani* gens Moesiae (hodie Serviae) proxima infestissimaque Macedoniae, quam saepius invasere; vide Iod. et Polyb. IV, 66; V, 97; XXVIII, 8. — *Lyncus* caput Lyncestidis, in parte septemtr. Macedoniae, in qua et *Pelagonia* fuit. Cf. XXXI, 33; XLV, 29, 30. — *Bottiaea*, Βοττιαία, seu Bottiaeis, Βοττιαΐς, et Βοττία apud Polyb. V, 97, 4, et Etymol. M. (ubi et Βόττιοι et Βοττιαῖοι ἔθνος Μακεδονικόν, unde forsan *Bottiorum* leg. pro *Vettiorum* XLV, 30, n. 3) parva regio Macedoniae ad sinum Thermaicum inter Axii et Lydiae ostia ab occidente Axii flum., ubi is in mare exit, proxima Pieriae, ut haec *Thessaliae*, eaque *Aetoliae*. Cf. Noris. diss. III, de Epoch. Syro-Mac. cap. 2. Τὸ *et* ante *Boettiaeam* nescio cur deleverit Drak. Forte operis tribuendum. Malim vero h. l. *Lyncestidem* scribere pro *Lyncum*.

Aetolos capessendum incitari posse homines credebat; et, relicto ad fauces Thessaliae Perseo cum quatuor millibus armatorum ad arcendos aditu Aetolos, ipse, prius quam maioribus occuparetur rebus, in Macedoniam atque inde in Thraciam exercitum ac Maedos duxit [5]. Incurrere ea gens in Macedoniam solita erat, ubi regem occupatum externo bello ac sine praesidio esse regnum sensisset. Ad Phragandas igitur vastare agros, et urbem Iamphorinam, caput arcemque Maedicae, oppugnare coepit. Scopas, ubi profectum in Thraciam regem occupatumque ibi bello audivit, armata omni iuventute Aetolorum, bellum inferre Acarnaniae parat. Adversus quos [6] Acarnanum gens et viribus impar, et iam Oeniadas Nasumque amissa cernens romanaque insuper arma ingruere, ira magis instruit, quam consilio, bellum. Coniugibus liberisque et senioribus supra sexaginta annos in propinquam Epirum missis, ab quindecim ad sexaginta annos coniurant, nisi victores, se non redituros. Qui victus acie excessisset, eum ne quis urbe, tecto,

5. *In Thraciam exercitum ac*, et quidem, *Maedos duxit* (vide ad II, 42, n. 7): nam Maedi in *Maedica*, regione Thraciae, sub Pangaeo monte sita et proxima Macedoniae. *Phragandae* gens Thraciae propinqua, sed obscura: vel potius oppidum Maedicae, ut *Iamphorina*, eius *caput*.

6. *Adversus quos* (scilicet Aetolos) edd. ante Drakenborch. qui e plerisque MSS. dedit *quod* scilicet bellum. Sed *adversus bellum instruere bellum* minus bene dicitur. — *Acarnanum gens* et candidissima honestissimaque Graecarum, et constantissima amantissimaque libertatis; vide Polyb. IV, 30; IX, 40; XVI, 32. *Aetoli* contra gens avara, inquieta, superba, ingrata, avida praedae, socios non minus quam hostes spolians, improba, et belli et pacis iura ignorans, et assueta ex rapto vivere ferinamque quandam agere vitam; vide XXVII, 30; XXXI, 28; XXXII, 34; XXXIII, 11, 44; XXXVI, 17; XXXVIII, 9; XLIII, 22; Polyb. II, 3, 43, 45, 46; IV, 3, 16, 67, 79; IX, 38; XVII, 5; XVIII, 17. — *Ab quindecim ad sexaginta annos*: aetas urgente necessitate et publico discrimine armata, non legitima aetas militaris apud Acarnanas; Duk. Confer Lips. Mil. Rom. I, 2 et 4.

mensa, lare reciperet, diram exsecrationem in populares, obtestationem quam sanctissimam potuerunt adversus hospites, composuerunt; precatique simul Epirotas sunt, ut, qui suorum in acie cecidissent, eos uno tumulo contegerent, adhiberentque humatis titulum [7]: HIC SITI SVNT ACARNANES, QVI, ADVERSVS VIM ATQVE INIVRIAM AETOLORVM PRO PATRIA PVGNANTES MORTEM OCCVBVERVNT. Per haec incitatis animis, castra in extremis finibus suis obvia hosti posuerunt. Nuntiis ad Philippum missis, quanto res in discrimine esset, omittere Philippum id, quod in manibus erat [8], coëgerunt bellum, Iamphorina per deditionem recepta, et prospero alio successu rerum [9]. Aetolorum impetum tardaverat primo coniurationis fama acarnanicae: deinde auditus Philippi adventus regredi etiam in intimos coëgit fines. Nec Philippus, quamquam, ne opprimerentur Acarnanes, itineribus magnis ierat, ultra Dium est progressus. Inde, quum audisset reditum Aetolorum ex Acarnania, et ipse Pellam rediit.

XXVI. Laevinus, veris principio a Corcyra profectus navibus, superato Leucata [1] promontorio, quum

7. *Adhiberentque humatis titulum*, inscriptionem sepulcri, epitaphium. Forte legendum *adscriberentque* cum Gronovio.

8. *Quod in manibus erat, bellum*; vide ad V, 20, n. 1.

9. *Prospero alio successu rerum*, quum hic prosper esset, rebus aliis prospere succedentibus. — *Vltra Dium* MSS.; *u. Clinen* edd. ante Gron. *Dium* opp. Macedoniae, ad Haliacmon flum., sub Olympo, in finibus Pieriae et ora maris; vide XLIV, 7, 9; Polyb. IV, 62; V, 9; Plin. IV, 10.

Cap. XXVI. 1. *Superato Leucata* (hodie *Capo Ducato*) *promontorio* Leucadis, sive Leocadiae (hodie *S. Maura*), quae olim paeninsula erat, Acarnaniae cohaerens, et deinde insula est facta (sed iam dudum ante illa tempora, quae XXXIII, 17, significantur), perfosso isthmo, qui inde Διώρυκτος dictus, et in quo sita *Leucas* urbs, caput Acarnaniae, olim Neritum (ut insula Neritis) appellatum et nunc Leucada. *Leucata* Put. et alii MSS.; *Leucate* edd. ante Drak. Dicebatur Λευκάτας, seu Λευκάτης, Λευκάτα et Λευκάτη. Conf. XXXIII, 17; ad Sil. XV, 302; Hard. ad Plin. IV, 1, 2; Casaub. ad Strab. X, pag. 451 seq.; Duker. ad Thucyd. IV, 8; Schweigh. ad Polyb. V, 5, 12; Drak. ad h. l., et ad XLIV, 1, ubi dicitur

venisset Naupactum, Anticyram inde se petiturum edixit, ut praesto ibi Scopas Aetolique essent. Sita Anticyra est in Locride laeva parte sinum corinthiacum intrantibus: breve terra iter eo, brevis navigatio ab Naupacto est. Tertio ferme post die utrinque oppugnari coepta est: gravior a mari oppugnatio erat; quia et tormenta machinaeque omnis generis in navibus erant, et Romani inde oppugnabant. Itaque intra paucos dies recepta urbs per deditionem Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit [2]. Literae Laevino redditae, consulem eum absentem declaratum, et successorem venire P. Sulpicium. Ceterum, diuturno ibi morbo implicitus, serius spe omnium Romam venit. M. Marcellus, quum idibus martiis consulatum inisset, senatum eo die, moris modo causa, habuit, professus, *nihil se, absente collega, neque de republica, neque de provinciis, acturum. Scire se, frequentes Siculos prope Vrbem in villis obtrectatorum suorum*[3] *esse. Quibus, tantum abesse, ut per se non liceat palam Romae crimina edita fictaque ab inimicis vulgare, ut, ni simularent, aliquem sibi timorem, absente collega, di-*

superato scil. promontorio *Leucata*. — *Naupactus* extremum Locridis et postea Aetolorum opp. cum portu ad sinum *Corinthiacum*, hodie *Lepanto*. — *Anticyra*, Ἀντίκυρα, Ἀντικύῤῥα et rectius Ἀντίκιῤῥα (adversa Cyrrhae, seu Cirrhae, seu Cirrae) nomen duarum urbium maritimarum hellebori proventu nobilium, in Phocide ad sinum Crissaeum vel Corinthiacum, et in Phthiotide, parte Thessaliae, ad Maliacum sinum et montem Oetam. *Sita Anticyra est in Locride:* forte leg. *in Phocide*, ut XXXII, 18, vel *a Locride*. Sed et Strabo lib. IX, pag. 299, dicit Ἀντίκιῤῥαν in regione Oetaea esse ὁμώνυμον τῇ ἐν Λοκροῖς τοῖς Ἑσπερίοις. Incertos ad maris oram fuisse limites Locrorum et Phocensium, et illos ultra modum prorogatos, ob temporum diversitatem vel permistionem turbatorum finium, monet Cellar. Geogr. ant. II, 13.

2. *Recepta urbs Aetolis traditur, praeda ex pacto Romanis cessit;* conf. cap. 24, et Polyb. IX, 39.

3. *Obtrectatorum suorum*, M. Cornelii (vide not. 4) et aliorum. — *Dicendi de consule*, accusandi Marcellum, qui nunc consul et praesens esset, absente collega. — *Eis daturus senatum f.;* vide ad VIII, 5, n. 1.

cendi de consule esse, ipse eis extemplo daturus senatum fuerit. Vbi quidem collega venisset, non passurum quidquam prius agi, quam ut Siculi in senatum introducantur. Delectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum [4], *ut quam plurimi questum de se Romam venirent. Eundem literis falsis Vrbem implesse, bellum in Sicilia esse, ut suam laudem minuat.* Moderati animi gloriam eo die adeptus consul, senatum dimisit; ac prope iustitium omnium rerum [5] futurum videbatur, donec alter consul ad Vrbem venisset. Otium, ut solet, excitavit plebis rumores: *belli diuturnitate et vastatos agros circa Vrbem, qua infesto agmine isset Hannibal, et exhaustam delectibus Italiam, et prope quotannis exercitus caesos* querebantur; *et consules bellicosos ambo, viros acres nimis et feroces, creatos, qui vel in pace tranquilla bellum excitare possent, nedum in bello respirare civitatem forent passuri* [6].

XXVII. Interrupit hos sermones nocte, quae pridie quinquatrus fuit [1], pluribus simul locis circa forum incendium ortum: eodem tempore septem taber-

4. *Delectum prope a M. Cornelio per totam Siciliam habitum*, hoc est, numerum accusatorum ab eo submissum, ut prope per totam Siciliam delectum eorum habuisse videatur, tanquam militum; Duk. Errat Pigh. in Ann. ad an. 542.

5. *Iustitium omnium rerum*; vide ad III, 3, n. 2. — *Belli diuturnitate et vastatos agros.* Creverio magis placeret, *belli diuturnitatem*, *et vastatos*, nempe *querebantur.* Et quod ille coniecerat, in Lov. 3 et Hav. legi testatur Drak. Parum quidem commode videtur vastatio agrorum, qui circa Vrbem erant, bellorum diurnitati adscribi. Lem.

6. *Respirare civitatem forent passuri*; vide ad VI, 42, n. 7.

Cap. XXVII. 1. *Pridie quinquatrus*; vide ad Iuvenal. X, 115, et ad Tac. Ann. XIV, 12, n. 1. — *Septem tabernae* etc.; vide ad III, 27, n. 3, et confer Nardin. Rom. vet. V, 8. Supersunt tamen de his quaedam satis obscura et incerta, v. c. quae et quorum hae *septem tabernae* fuerint, quando *argentariae*, quae deinde *novae* appellatae sunt, ita dici coeperint, cur Livius XXVII, 11, pro argentariis *macellum* dicat, et alia; Duk.

nac, quae postea quinque, et argentariae, quae nunc novae appellantur, arsere. Comprehensa postea privata aedificia; neque enim tum basilicae erant [2]: comprehensae lautumiae, forumque piscatorium, et atrium regium. Aedes Vestae vix defensa est tredecim maxime servorum opera, qui in publicum redempti [3] ac manumissi sunt. Nocte ac die continuatum incendium fuit; nec ulli dubium erat, humana id fraude factum esse, quod pluribus simul locis et iis diversis ignes coorti essent. Itaque consul ex auctoritate senatus pro concione [4] edixit, qui, quorum opera id conflatum incendium, profiteretur, praemium fore, libero pecuniam, servo libertatem. Eo praemio inductus Campanorum Calaviorum servus (Mannus ei nomen erat [5]) indicavit, *dominos et quinque praeterea*

2. *Neque enim tum basilicae erant*, porticus ampliores et magnificae circa fora, theatra ac templa; vide ad Tac. Ann. III, 72, n. 1. Livius h. l. innuit, suo tempore in ordine post tabernas fuisse basilicas, ubi olim privata aedificia; Glar. — *Lautumiae* tum lapicidinae, ad quas noxii solebant damnari (vide Plaut. Capt. III, 5, 65, et Poen. IV, 2, 5), tum carceres lapidei vel e lapidibus excisi, qualis fuit celeberrimus Syracusanus. Cf. Ind. Cic. Verr. I, 5; V, 27 (ad quae loca vide Intpp.); Festus v. *Latumiae* et Dorvill. iter Sicul. tom. I, pag. 181. Vox est graeca λατομία et λαοτομία, et quibusdam *latomia* et *latumia* scribitur, sed rectius *lautumia*, indice Gron. ad Liv. XXXVII, 3, quia in Livio, Plauto, Cicerone et Digestis optimi id habeant libri, eorumque auctoritas maxime confirmetur ioco Sabini apud M. Senec. Controv. IX, 4 ext. ubi ita legit: *Ne, inquit, quemquam vestrum nomen ipsum*, quasi aliquid *lauti* et parum squaloris praeferens; *Lautumiae inde, quod minime lauta res est.* — *Forum piscatorium* in undecima regione Vrbis ad Argilatum. — *Atrium reg.* ad *aedem Vestae* et latus occid. fori romani, in octava regione Vrbis, quod Numae (alii putant Tarquinii Superbi) *regis* olim domicilium fuerat. Conf. XXVII, 11, et Ovid. Fast. V, 263 seq. *Regiae* coni. Gron.

3. *In pub. redempti;* id est, ut in potestate populi essent, ac postea manumissi; v. II, 9, n. 4.

4. *Pro concione* populi, ut VII, 10; XLV, 2; Tac. Ann. I, 44. Sic et al. *in concione;* et simil. *pro tribunali* XXVI, 38, n. 6; XXVII, 19, n. 6; XLV, 26, n. 6; *pro muris, pro rostris, pro litore* etc. pro *in tribunali* etc. Conf. ad I, 47, n. 9; XXIV, 22, n. 1; ad Tac. Annal. II, 81, n. 2. — *Edixit;* vid. ad XXI, 63, n. 1.

5. *Mannus ei nomen erat*, forte leg. *Manius ei*, vel cum Gron. *Manio no-*

iuvenes nobiles campanos, quorum parentes a Q. Fulvio securi percussi erant, id incendium fecisse; vulgoque facturos alia, ni comprehendantur. Comprehensi ipsi familiaeque eorum [6]: et primo elevabatur index indiciumque; *pridie eum verberibus castigatum ab dominis discessisse, per iram ac levitatem ex re fortuita crimen commentum.* Ceterum ut coram coarguebantur, et quaestio ex ministris facinoris foro medio haberi coepta est, fassi omnes, atque in dominos servosque conscios animadversum est: indici libertas data et viginti millia aeris. Consuli Laevino Capuam praetereunti circumfusa multitudo Campanorum est, obsecrantium cum lacrymis, ut sibi Romam ad senatum ire liceret, oratum, si qua misericordia tandem flecti possent, ne se ad ultimum perditum irent, nomenque Campanorum a Q. Flacco deleri sinerent. Flaccus, *sibi privatam simultatem cum Campanis*, negare, *nullam esse* [7]*: publicas inimicitias et hostiles esse et futuras, quoad eo animo esse erga populum romanum sciret. Nullam enim in terris gentem esse, nullum infestiorem populum nomini romano. Ideo se moenibus inclusos tenere eos, quia, si qui evasissent aliqua* [8], *velut feras bestias per agros vagari et laniare et trucidare, quodcumque obvium detur. Alios ad Hannibalem transfugisse, alios ad Romam incendendam profectos.*

men erat. Id enim nomen servile fuit; vid. Intpp. Cat. Re Rust. 141, al. 142. De *Calaviis* vid. Indic. Mox verba *quorum parentes.....erant* parenthesi forte includenda et Livio tribuenda sunt, non *servo*; aut *essent* leg. pro *erant.* — *Vulgoque*; vide ad V, 8, n. 1.

6. *Comprehensi ipsi familiaeque eorum*; vide ad III, 19, n. 13. — *Elevabatur index indiciumque*; vide ad III, 21, n. 5.

7. *Negare nullam esse*; vide ad II, 45, n. 7. An leg. *ullam?* — *Eo animo*, iam infesto *esse* eos.

8. *Quia, si qui evasissent aliqua* (vide ad III, 70, n. 2), *vagari* pro *vagentur*, vel *eos vagari constet.* Ita *quum* iungitur infinitivo; vide ad I, 35, n. 1; II, 27 pr.

Inventurum in semiusto foro consulem vestigia sceleris Campanorum. Vestae aedem petitam [9] *et aeternos ignes et conditum in penetrali fatale pignus imperii romani. Se minime censere tutum esse, Campanis potestatem intrandi romana moenia fieri.* Laevinus Campanos, iureiurando a Flacco adactos, quinto die, quam ab senatu responsum accepissent, Capuam redituros, sequi se Romam iussit. Hac circumfusus multitudine, simul Siculis obviam egressis Aetolisque, Romam praeivit [10], clarissimarum urbium excidio celeberrimis viris victos bello accusatores in Vrbem adducens. De republica tamen primum ac de provinciis ambo consules ad senatum retulere [11].

XXVIII. Ibi Laevinus, quo statu Macedonia [1] et Graecia, Aetoli, Acarnanes Locrique essent, quasque ibi res ipse egisset terra marique, exposuit: *Philippum, inferentem bellum Aetolis, in Macedoniam retro ab se compulsum, ad intima penitus regni abisse, legionemque inde deduci posse: classem satis esse ad arcendum Italia regem.* Haec de se deque provincia, cui praefuerat. Consulum de provinciis communis relatio fuit. Decrevere Patres, *ut alteri consulum Italia bellumque cum Hannibale provincia esset: alter classem, cui T. Otacilius praefuisset, Siciliamque provinciam cum L. Cincio praetore obtineret.* Exercitus eis duo decreti [2],

9. *Vestae aedem petitam* (conf. ad cap. 7, n. 2) *et aeternos ignes et conditum* etc. Vide ad I, 20, n. 3.

10. *Simul Siculis ..... Rom. praeivit:* ita e MSS. locum restituit Gron. Obss. IV, 16*, et intell. *Aetolorum* legatos, Romam missos, ut foedus cum Laevino initum senatus probaret, ibique diutius retentos; vid. cap. 24. — *Adducens in Vrbem accusatores*, Campanos et Siculos, *bello victos a viris clarissimarum urbium*, Capuae et Syracusarum, *excidio celeberrimis*, Q. Fulvio Flacco et Marcello.

11. *De republica ..... ad senatum retulere*; vide ad XXI, 6, n. 4.

Cap. XXVIII. 1. *Quo statu Macedonia* etc. Vide ad III, 68, n. 1.

2. *Exercitus eis duo decreti ..... urbanae duae aliae ..... in Galliam ut mitterentur*, scil. decretum est. Conf. XL, 44, et ad Tac. Ann. I, 15, n. 4,

qui in Etruria Galliaque essent; eae quatuor erant legiones: urbanae duae superioris anni in Etruriam; duae, quibus Sulpicius consul praefuisset, in Galliam mitterentur: Galliae et legionibus praeesset, quem consul, cuius Italia provincia esset, praefecisset. In Etruriam C. Calpurnius, post praeturam prorogato in annum imperio, missus; et Q. Fulvio Capua provincia decreta prorogatumque in annum imperium. Exercitus civium sociorumque minui iussus, ut ex duabus legionibus una legio, quinque millia peditum et trecenti equites essent; dimissis, qui plurima stipendia haberent [3]: et sociorum septem millia peditum et trecenti equites relinquerentur, eadem ratione stipendiorum habita in veteribus militibus dimittendis. Cn. Fulvio consuli superioris anni nec de provincia Apulia, nec de exercitu, quem habuerat, quidquam mutatum: tantum in annum prorogatum imperium est. P. Sulpicius collega eius omnem exercitum, praeter socios navales, iussus dimittere est. Item ex Sicilia exercitus, cui M. Cornelius praeesset, ubi consul in provinciam venisset, dimitti iussus. L. Cincio praetori ad obtinendam Siciliam cannenses milites dati [4], duarum instar legionum. Totidem le-

qui in Etruria etc. ex emend. Periz. pro volg. *quae in E. G. essent* (*eae q. erant*) *legiones*. — *Legiones urbanae* ad tutelam Vrbis scribi, ac deinde fere altero anno, interdum etiam eodem, si ita res posceret, adversus hostem duci solebant; Duk. Coll. XXIII, 14, 25, 31; XXIV, 11, 44; XXV, 3; XXVI, 28; XXVII, 7, 8, 22, 24, 35, 36; XXIX, 13; XXXIII, 43. — *Prorogato in annum imperio* etc. Vid. ad XXVII, 22, n. 2.

3. *Dimissis, qui plurima stipendia haberent*; vide ad III, 57, n. 5. — *Praeter socios navales*; vide ad IX, 38, n. 1.

4. *L. Cincio praetori ad obtinendam Siciliam cannenses milites dati*; vide ad III, 36, n. 12; XXIII, 25, n. 5, et XXV, 41, n. 8. Dukeri nota est: « Non memorat hic sortem duorum aliorum praetorum. Sed L. Manlium praetorem urbanum fuisse dicit XXVII, 4; C. Laetorium Galliam obtinuisse XXVII, 7. Hunc tamen eam non sortitum fuisse, ex senatusconsulto de Gallia, paulo ante relato, facile colligitur. Nam hoc factum est

giones in Sardiniam P. Manlio Vulsoni praetori decretae, quibus L. Cornelius in eadem provincia priore anno praefuerat. Vrbanas legiones ita scribere consules iussi, ne quem militem facerent [5], qui in exercitu M. Claudii, M. Valerii, Q. Fulvii, fuissent; neve eo anno plures, quam una et viginti, romanae legiones essent.

XXIX. His senatusconsultis perfectis, sortiti provincias consules. Sicilia et classis Marcello, Italia cum bello adversus Hannibalem Laevino evenit. Quae sors, velut iterum captis Syracusis, exanimavit Siculos [1], exspectatione sortis in consulum conspectu stantes, ut comploratio eorum flebilesque voces et extemplo oculos hominum converterent, et postmodo sermones praebuerint [2]. Circumibant enim senatum cum veste sordida [3], affirmantes, *se non modo suam quisque patriam, sed totam Siciliam, relicturos, si eo Marcellus iterum cum imperio redisset. Nullo suo merito eum ante implacabilem in se fuisse: quid iratum, quod Romam de se questum venisse Siculos sciat, fa-*

posl adventum Laevini cos. e Graecia, quum praetores magistratum iam inivissent. Relinquitur ergo, ut primum iurisdictionem peregrinam habueril, el, quum deinde a consule ex senatusconsulto in Galliam missus fuissel, collega eius, praetor urbanus, utramque iurisdictionem, ut mos erat, exercueril ».

5. *Ne quem militem facerent*, scil. ex iis, seu eorum, *qui fuissent*: nisi recte quidam edidere *fuisset*; quam expeditiorem lect. Crev. amplectitur. Lem.

Cap. XXIX. 1. *Ita exanimavit Siculos*, auxit, conturbavit ita, ut mentis amplius compotes non essent. Sic *exanimare*, *enecare*, *occidere*, *ἀποκτείνειν*, *ἀποκναίειν*. Cf. Mitscherl. ad Hor. Od. II, 17, v. 1. — *Oculos hominum converterent*; v. ad XXII, 51, n. 3. — *Converterent* MS. Put. et alii.

2. *Serm. praebuerint*, ut XXXIV, 54, n. 3, et *sermonem dare* apud Cic. ad Div. IX, 3, h. e. occasionem sermonis, materiam sermonibus, colloquiis. Conf. ad XLIV, 17, n. 1, et XLIV, 34, n. 2.

3. *Circumibant senatum cum veste sordida*; vide ad II, 54, n. 5. Mox *suam quemque patriam* leg. cum Gron.

cturum? Obrui Aetnae ignibus, aut mergi freto [4], *satius illi insulae esse, quam velut dedi noxae inimico.* Hae Siculorum querelae, domos primum nobilium circumlatae celebrataeque sermonibus, quos partim misericordia Siculorum, partim invidia Marcelli excitabat, in senatum etiam pervenerunt. Postulatum a consulibus est, ut de permutandis provinciis senatum consulerent. Marcellus, *si iam* [5] *auditi ab senatu Siculi essent, aliam forsitan futuram fuisse sententiam suam*, dicere. *Nunc, ne quis timore frenari eos dicere posset, quo minus de eo libere querantur, in cuius potestate mox futuri sint, si collegae nihil intersit, mutare se provinciam paratum esse. Deprecari senatus praeiudicium; nam quum extra sortem collegae optionem dari provinciae iniquum fuerit, quanto maiorem iniuriam, immo contumeliam esse, sortem suam ad eum transferri?* Ita senatus, quum, quid placeret, magis ostendisset, quam decresset, dimittitur. Inter ipsos consules permutatio provinciarum, rapiente fato Marcellum ad Hannibalem facta est; ut, ex quo primus adversae pugnae [6] gloriam ceperat, in eius laudem postre-

4. *Aut mergi freto*; vid. ad XXX, 28, n. 6. — *Dedi noxae inimico*, tradi eius imperio potestatique nocendi, poenae et vindictae. Conf. ad X, 19, n. 2. — *Domos* (al. *per domos* minus eleganter, iudice Gron.) *primum nobilium circumlatae celebrataeque sermonibus*; vide ad I, 4, n. 13.

5. *Marcellus* dicebat, *si iam* aures senatus praebuisset Siculorum querelis se aliter forsitan de permutandis provinciis sensurum esse; *nunc* vero, *ne quis Siculos*, quo *minus* illi de magistratu, *in cuius potestate mox futuri sint, libere querantur, timore* impediri *dicere posset*, se, si idem collegae placeat, sponte *provinciam mutare paratum esse*: sed se *deprecari senatus praeiudicium*, h. e. se postulare, ne senatus in re, quae a suo ipsius tantummodo pendere debeat arbitrio, ante iudicet sive iudicium praemittat; Doër. — *Deprecari se senatus praeiudicium*, ut decretum interponatur senatus, ut id faciat senatusconsulto iussus, id sibi grave idque deprecari; Gron. Conf. supra ad III, 40, n. 10. — *Extra sortem* etc. Vide ad librum III, cap. 2, n. 1.

6. *Ex quo primus adversae pugnae*, victi Hannibalis, *gloriam ceperat.... caderet*; vid. ad lib. XXIII, cap. 16, et XXVII, 27.

mus romanorum imperatorum, prosperis tum maxime bellicis rebus, caderet.

XXX. Permutatis provinciis, Siculi, in senatum introducti, multa de Hieronis regis fide perpetua erga populum romanum verba fecerunt, in gratiam publicam avertentes, *Hieronymum ac postea Hippocratem et Epicyden tyrannos, quum ob alia, tum propter defectionem ab Romanis ad Hannibalem, invisos fuisse sibi* [1]. *Ob eam causam et Hieronymum a principibus iuventutis prope publico consilio interfectum, et in Epicydis Hippocratisque caedem septuaginta nobilissimorum iuvenum* [2] *coniurationem factam; quos, Marcelli mora destitutos, quia ad praedictum tempus exercitum ad Syracusas non admovisset, indicio facto, omnes ab tyrannis interfectos. Eam quoque Hippocratis atque Epicydis tyrannidem Marcellum excitasse, Leontinis crudeliter direptis. Nunquam deinde principes Syracusanorum desisse ad Marcellum transire pollicerique se urbem, quum vellet, ei tradituros. Sed eum primo vi capere maluisse: dein, quum id neque terra, neque mari, omnia expertus, potuisset, auctores traditarum Syracusarum fabrum aerarium Sosim et Mericum hispanum, quam principes Syracusanorum habere, toties id nequidquam ultro offerentes, praeoptasse; quo scilicet iustiore de causa vetustissimos socios populi romani trucidaret ac diriperet. Si non Hieronymus ad Hannibalem defecisset, sed populus syracusanus et senatus,*

Cap. XXX. 1. *In gratiam publicam avertentes, Hieronymum . . . invisos fuisse sibi*, ponentes id in loco publici beneficii, a Siculis in Romanos collati, vel haec memorantes eum in finem et ita interpretantes, ut appareret, nationem suam bene meritam esse de Romanis, eaque eo spectasse, ut ab his gratiam iniret. *Vertentes* malebat Gronov. Sed similiter *avertere* pro vulg. *vertere* et synon. passim dicitur, v. c. XXII, 19; XXXI, 11; XXXVI, 7; XL, 42. Conf. ad III, 63, n. 1: « Avertentes, id est, detorquentes, significantius est; » Doëring.

2. *LXX nobilissimorum iuvenum* etc. Vid. XXV, 23.

si portas Marcello Syracusani publice, et non, oppressis Syracusanis, tyranni eorum Hippocrates et Epicydes, clausissent, si Carthaginiensium animis bellum cum populo romano gessissent; quid ultra, quam quod fecerit, nisi ut deleret Syracusas, facere hostiliter Marcellum potuisse? Certe praeter moenia et tecta exhausta urbis[3] *et refracta ac spoliata deum delubra, diis ipsis ornamentisque eorum ablatis, nihil relictum Syracusis esse. Bona quoque multis adempta, ita ut ne nudo quidem solo reliquiis direptae fortunae alere sese ac suos possent. Orare se Patres conscriptos, ut, si nequeant omnia, saltem, quae compareant cognoscique possint, restitui dominis iubeant*[4]. Talia conquestos quum excedere ex templo, ut de postulatis eorum Patres consuli possent, Laevinus iussisset, *Maneant immo*, inquit Marcellus, *ut coram his respondeam, quando ea conditione pro vobis, Patres conscripti, bella gerimus, ut victos armis accusatores habeamus. Duae captae hoc anno urbes Capua Fulvium reum, Marcellum Syracusae habeant.*

XXXI. Reductis in curiam legatis, tum consul, « Non adeo maiestatis, inquit, populi romani impe» riique huius[1] oblitus sum, Patres conscripti, ut,

3. *Tecta exhausta urbis*; vide ad X, 44, n. 1. — *Bona quoque multis adempta*, aedes, agros (cf. cap. 21), sive, ut mox vocat, *nudum solum*, *reliquias direptae fortunae* (fortunarum, bonorum); ita ut ne quidem alere se ac suos his possint, quod ceteroquin faciendi spes fuisset, nisi ea quoque Marcellus in publicum redegisset; Drak. *Multis* adeo *adempta bona*, agros ad possessiones, *ita ut ne nudo quidem solo*, in vacuis et exhaustis aedibus, quae solae sibi ex direptis fortunis relictae sint, sese ac suos agrorum fructibus alere possent; » Doer.

4. *Quae compareant cognoscique possint, restitui dominis*; vid. ad III, 10, n. 1, et VI, 1, n. 6. — *Excedere ex templo*, curia. Conf. cap. 31 pr. et ad I, 6, n. 6. Mox in omnibus quidem edd. non male *immo* vel ante, vel auctore Rhen. post *maneant* legitur; sed in nullo MS. praeter Rhen. *Maneant imo, ait Marcellus* bene coni. Iac. Gron.

Cap. XXXI. 1. *Imperiique huius*, mei, consularis.—*Accusantibus Grae-*

« si de meo crimine ambigeretur, consul dicturus » causam, accusantibus Graecis, fuerim: sed non, » quid ego fecerim, in disquisitionem venit, quam » quid isti pati debuerint. Qui si non fuerunt hostes, » nihil interest [2], nunc, an vivo Hierone, Syracusas » violaverim. Sin autem desciverunt, legatos nostros » ferro atque armis petierunt, urbem ac moenia » clauserunt, exercituque Carthaginiensium adversus » nos tutati sunt; quis passos esse hostilia, quum » fecerint, indignatur? Tradentes urbem principes » Syracusanorum aversatus sum: Sosim et Mericum » hispanum, quibus tantum crederem, potiores habui [3]. Non estis extremi Syracusanorum, quippe » qui aliis humilitatem obiiciatis. Quis est vestrum, » qui se mihi portas aperturum, qui armatos » milites meos in urbem accepturum promiserit? » Odistis et exsecramini eos, qui fecerunt; et ne hic » quidem contumeliis in eos dicendis parcitis: tantum » abest, ut et ipsi tale quidquam facturi fueritis. » Ipsa humilitas eorum, Patres conscripti, quam isti » obiiciunt, maximo argumento est, me neminem, » qui navatam operam reipublicae nostrae velit [4], » aversatum esse. Et ante quam obsiderem Syracu- » sas, nunc legatis mittendis, nunc ad colloquium

cis; vide ad XXV, 29, n. 4. *Graeca* autem et *Graecula* contemptim dicuntur Romanis. Cf. ad VIII, 22, n. 7; IX, 18, n. 6; XXVIII, 43, n. 9; XLII, 47, n. 2; Sil. III, 178; XII, 41; Iuven. III, 61 sq. Mox post *sed non* omissum *tam*; vide supra ad II, 56, n. 8.

2. *Nihil interest*; vide ad VIII, 39, n. 3. Mox post *desciverunt* MS. Pal. et alii addunt *portas*; unde Gron. coni. *desciverunt ad Poenos* vel *operte*; et Ruben. *ad portas* vel *in portu legatos* etc. ex XXIV, 33. — *Exercituque C. tutati sunt* passive; *exercitumque* edd. ante Gronov. — *Quum fecerint*, sc. hostilia.

3. *Tradentes urbem principes . . . potiores habui*, id a legatis ei obiectum erat et mox refellitur. — *Extremi Syracus.* humillimi, infimo loco nati.

4. *Qui navatam operam . . . . velit*; immo *vellet*; Gron.

» eundo, tentavi pacem; et, postquam neque legatos violandi verecundia erat, nec mihi ipsi congresso ad portas cum principibus responsum dabatur, multis terra marique exhaustis laboribus, tandem vi atque armis Syracusas cepi. Quae captis acciderint, apud Hannibalem et Carthaginienses victosque[5] iustius, quam apud victoris populi senatum quererentur. Ego, Patres conscripti, Syracusas spoliatas si negaturus essem, nunquam spoliis earum urbem Romam exornarem. Quae autem singulis victor aut ademi, aut dedi, quum belli iure, tum ex cuiusque merito, satis scio me fecisse. Ea vos rata habeatis, Patres conscripti, nae magis reipublicae interest, quam mea. Mea quippe fides exsoluta est[6]: ad rempublicam pertinet, ne acta mea rescindendo alios in posterum segniores duces faciatis. Et quoniam coram et Siculorum et mea verba audistis, Patres conscripti, simul templo excedemus[7], ut, me absente, liberius consuli senatus possit. » Ita dimissis Siculis, et ipse in Capitolium ad delectum discessit.

XXXII. Consul alter de postulatis Siculorum ad Patres retulit. Ibi quum diu de sententiis certatum[1]

5. *Carthaginienses victosque*; vide ad II, 42, n. 7. *Victos se* vel *sese* quidam MSS. *Victos secum* coni. Gron. *Victos* simpl. Doering. ex Colbert. 2.

6. *Ea vos ut rata habeatis ... mea fides exsoluta est*; vide ad III, 19, n. 1. — *Ad rempublicam* eiusque salutem *pertinet*, valet, magnam vim habet, ut XXXIX, 28.

7. *Templo exced.* vid. c. 30, n. 4.

CAP. XXXII. 1. *De sententiis certatum*, quod attinet sententias; Doer. Tò *de* delendum; Gron. Mox infinitivi *recipi*, *capi* etc. pro *recipiendam fuisse*, *capiendam* etc. Livius, verborum praeced. immemor, nunc scribit *recipi*, *capi* etc. quasi ante pro *bellum gerendum fuisse* scripserit *bellum geri debuisse* vel *oportuisse*; Crever. Ita et XXVII, 20, n. 3, ad infinitivum *repleri*, *traiicere*, *conserere* etc. intelligendum est *debere* ex praec. *eundum fuisse*. Ceterum apodosis sequitur demum interiectam Patrum sententiam: *mitius tamen decreverunt Patres* etc. Confer ad XXVI, 24, n. 3.

esset, et magna pars senatus, principe eius sententiae T. Manlio Torquato, *cum tyrannis bellum gerendum fuisse*, censerent, *hostibus et Syracusanorum et populi romani; et urbem recipi, non capi; et receptam legibus antiquis et libertate stabiliri, non fessam miseranda servitute bello affligi. Inter tyrannorum et ducis romani certamina praemium victoris in medio positam urbem pulcherrimam ac nobilissimam periisse, horreum atque aerarium quondam populi romani, cuius munificentia ac donis multis tempestatibus, hoc denique ipso punico bello, adiuta ornataque respublica esset. Si ab inferis exsistat rex Hiero, fidissimus imperii romani cultor, quo ore aut Syracusas, aut Romam ei ostendi posse* [2]*? quum, ubi semirutam ac spoliatam patriam respexisset, ingrediens Romam in vestibulo urbis, prope in porta, spolia patriae suae visurus sit?* Haec taliaque quum ad invidiam consulis miserationemque Siculorum dicerentur, mitius tamen decreverunt Patres causa Marcelli; *quae is gerens bellum victorque egisset, rata habenda esse. In reliquum* [3], *curae senatui fore rem syracusanam, mandaturosque consuli Laevino, quod sine iactura reipublicae fieri posset, fortunis eius civitatis consuleret.* Missis duobus senatoribus in Capitolium ad consulem, uti rediret in curiam, et introductis Siculis, senatusconsultum recitatum est: legatique, benigne appellati ac dimissi, ad genua se Marcelli consulis proiecerunt, obsecrantes, *ut, quae deplorandae ac levandae calamitatis causa dixissent, veniam eis daret, et in*

2. *Quo ore aut Syracusas...ostendi posse*, qua impudentia et audacia, ut apud Ter. Phorm. V, 7, 24, et al.

3. *In reliquum* tempus (vide ad XXIII, 20, n. 4), vel quod reliquum esset, ceterum. — *Quod sine iactura reip. fieri posset*; ita Put. et alii MSS. *Quoad* edd. ante Gronov. qui docet, *quod* saepe pro *quoad* dici. Cf. XLIV, 17; Cic. L. II, 9, 22; ad Div. I, 1, al.

fidem clientelamque[4] *se urbemque Syracusas acciperet.* Post haec consul clementer appellatos dimisit.

XXXIII. Campanis deinde senatus datus[1] est, quorum oratio miserabilior, causa durior erat: neque enim meritas poenas negare poterant, nec tyranni erant, in quos culpam conferrent: sed satis pensum poenarum, tot veneno absumptis, tot securi percussis senatoribus, credebant. *Paucos nobilium superstites esse, quos nec sua conscientia, ut quidquam de se gravius consulerent*[2], *impulerit, nec victoris ira capitis damnaverit; eos libertatem sibi suisque et bonorum aliquam partem orare, cives romanos, affinitatibus plerosque*[3] *et propinquis iam cognationibus ex connubio vetusto iunctos.* Submotis deinde e templo[4], paulisper dubitatum, an arcessendus a Capua Q. Fulvius esset (mortuus enim post captam Claudius consul erat[5]), ut coram imperatore, qui res gessisset, sicut inter Marcellum Siculosque disceptatum fuerat, disceptaretur: dein, quum M. Atilium[6], C. Fulvium

4. *In fidem clientelamque* etc. Vid. ad XXV, 29, n. 5.

Cap. XXXIII. 1. *Campanis senatus datus*; vid. supra ad VIII, 5, n. 1. — *Meritas poenas negare p.* hoc non uno modo suppleri potest: sed forte leg. *meritos*, scil. se; Duker. — *Tot venena absumptis, tot securi percussis senatoribus*; vide ad cap. 14, 15.

2. *Ut quidquam de se gravius* (mortem voluntariam) *consulerent*, statuerent (ut XXX, 43; XLV, 8, al.): exemplo Virrii et XXVII senatorum; vid. cap. 13, 14.

3. *Affinitatibus plerosque* etc. Cf. ad VIII, 14, n. 9.

4. *Submotis deinde e templo*; vide ad cap. 26, n. 4.

5. *Mortuus enim post Captam Capuam Claudius consul*, propr. *proconsul.* Conf. cap. 1, 16, mox not. 6, et ad XXVIII, 39, n. 1.

6. *M. Atilium* et *C. Fulvium fratrem* Q. Fulvii *Flacci, legatos eius*, Q. Fulvii. Quidam MSS. ignorant *eius* et *fratris* habent; unde Gron. emend. *M. Atilium, C. Fulvium fratris Flacci legatos*, ut τὸ *fratris* respiciat solum Fulvium, quasi dictum esset *hunc fratris Flacci.* In plerisque MSS. *fratres Flacci*, non improb. Crev. qui nihil vetare putabat, M. Atilium fratrem esse Flacci, etsi diverso nomine sit, sive ex eadem tantum matre ortus, sive per adoptionem in Atiliorum gentem adscitus fuerit. Mox τὸ *item* forte delendum et ex ultima syll. vocis praec. ortum.

fratrem Flacci, legatos eius, ac Q. Minucium et L. Veturium Philonem, item Claudii legatos, qui omnibus gerendis rebus adfuerant, in senatu viderent, nec Fulvium avocari a Capua, nec differri Campanos vellent; interrogatus sententiam M. Atilius Regulus, cuius ex iis, qui ad Capuam fuerant, maxima auctoritas erat, «In consilio, inquit, arbitror me fuisse » consulibus, Capua capta, quum quaereretur, ecquis » Campanorum de republica nostra bene meritus es- » set: duas mulieres compertum est [7], Vestiam Op- » piam Atellanam Capuae habitantem et Fauculam » Cluviam, quae quondam quaestum corpore fecis- » set; illam quotidie sacrificasse pro salute et victo- » ria populi romani; hanc captivis egentibus alimenta » clam suppeditasse. Ceterorum omnium Campano- » rum eundem erga nos animum, quem Carthagi- » niensium fuisse; securique percussos a Q. Fulvio » esse magis, quorum dignitas inter alios, quam quo- » rum culpa eminebat [8]. Per senatum agi de Campa- » nis, qui cives romani sunt, iniussu populi non » video posse: idque et apud maiores nostros in Sa- » tricanis factum est [9], quum defecissent, ut M. An- » tistius tribunus plebis prius rogationem ferret, » sciretque plebs, uti senatui de Satricanis senten-

— *In consilio arbitror me fuisse consulibus*, proprie proconsulibus, Fulvio et Claudio. Conf. not. 5. Post *capta* maximam distinct. ponere malebat Duk. Idem quaerit: cur *arbitrari* se dicit, quod haud dubie pro certo sciebat? Forte leg. *recordor me adfuisse consulibus*.

7. *Compertum est*, sc. bene merita esse de republica.

8. *Quorum culpa eminebat*; forte *eminerel*.

9. *Idque in Satricanis factum est* (vide ad XXX, 12, n. 3), *quum defecissent*; vide ad IX, 12 et 16, ubi tamen rogationis Antistianae et senatusconsulti nulla fit mentio. — *Sciretque plebs* antique pro *sisceretque*; Doër. Ita potius legendum putabat Gron. — *Cum tribunis pl. agendum esse*; vide ad c. 2, n. 4. — *Sabatini*; vide ad XXIV, 14, n. 2. Formularum veterum oratio horrida solet esse et parum inter se nexa; Crev.

» tiae dicendae ius esset. Itaque censeo, cum tribunis plebis agendum esse, ut eorum unus pluresve » rogationem ferant ad plebem, qua nobis statuendi » de Campanis ius fiat. » L. Atilius tribunus plebis ex auctoritate senatus plebem in haec verba rogavit: « Omnes Campani, Atellani, Calatini, Sabatini, » qui se dediderunt in arbitrium ditionemque populi » romani Fulvio proconsuli, quaeque una secum » dediderunt, agrum urbemque, divina humanaque » utensiliaque, sive quid aliud dediderunt; de iis » rebus quid fieri velitis, vos rogo, Quirites. » Plebes sic iussit: « Quod senatus iuratus [10], maxima pars, » censeat, qui assident, id volumus iubemusque. »

XXXIV. Ex hoc plebiscito senatusconsultus *Oppiae Cluviaeque primum bona ac libertatem restituit: si qua alia praemia petere ab senatu vellent, venire eas Romam* [1]. Campanis in familias singulas decreta facta, quae non operae pretium est omnia enumerare. *Aliorum bona publicanda; ipsos liberosque eorum et*

10. *Quod senatus iuratus* (nam in gravioribus rebus senatus nonunquam iurabat, se censiturum, quod e fide sua et rep. esse videretur; conf. ad XXX, 40; XLII, 21, et Tac. Annal. IV, 21, n. 7; Casaub. ad Sueton. Aug. 35) et quidem *maxima pars censeat* eorum, *qui assident* ad hanc rem consultandam. *Iuratus* active dictum. Cf. ad I, 32, n. 13, et XXXII, 6, n. 1. *Assidetis* edidere Sigon. Gron. Drak. sed parum apta: et in omnibus fere MSS. primisque edd. exstat *assidens*: unde *assident* reposui. Ipsam *assidens* recte et antique dictum esse pro *maxima* pars ex eo, qui *assidens* est, h. e. assidet, Doër. qui conf. Catull. LXIII, 57; LXIV, 308. Sed ita potius leg. *maxima pars* eorum, *qui assidentes*, scilic. sunt. *Assiderint* vel *assidebunt* coni. Gron. qui bene monet, verba *maxima pars qui a.* per epexegesin adiecta esse τῷ *senatus*, ut ostenderetur, non intelligi omnes et singulos, neque certum requiri numerum; vid. ad II, 23, n. 9.

Cap. XXXIV. 1. *Venire eas Romam*, sc. senatus iussit seu iusserunt; ut mox *aliorum bona publicanda* etc. scil. censuerunt: quae verba bis infra adiicientur. — *Publicanda*; vide ad III, 31, n. 2. — *Extra* (praeter) *filias*, *quae enupsissent*, ex paterna domo in mariti (peregrini, opinor, non Campani) transissent, adeoque pro simpl. *nupsissent*, quod etiam ante Sigon. vulgo legebatur. Conf. ad IV, 4, n. 4.

coniuges vendendas, extra filias, quae enupsissent prius quam in populi romani potestatem venirent. Alios in vincula condendos, ac de his posterius consulendum. Aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt [2], publicanda necne bona essent: *pecua captiva praeter equos, et mancipia, praeter puberes virilis sexus, et omnia, quae solo non continerentur, restituenda* censuerunt *dominis. Campanos omnes, Atellanos, Calatinos, Sabatinos, extra quam qui eorum, aut ipsi aut parentes eorum, apud hostes essent, liberos esse* iusserunt, *ita ut nemo eorum civis romanus aut latini nominis esset: neve quis eorum, qui Capuae fuissent, dum portae clausae essent, in urbe agrove campano intra certam diem maneret. Locus, ubi habitarent, trans Tiberim* [3], *qui non contingeret Tiberim, daretur. Qui nec Capuae, nec in urbe campana, quae a populo romano defecisset, per bellum fuissent, eos cis Lirim amnem Romam versus; qui ad Romanos transissent prius quam Hannibal Capuam veniret, cis Vulturnum emovendos* censuerunt. *Ne quis eorum propius mare quindecim millibus passuum agrum aedificiumve haberet. Qui eorum trans Tiberim emoti essent, ne ipsi posterive eorum uspiam pararent haberentve* [4], *nisi in veiente aut sutrino*

2. *Aliorum Campanorum summam etiam census distinxerunt* non bene capio: si significare voluit, senatum voluisse *publicari* bona eorum, quibus magnus census erat, non eorum, quibus exiguus, videtur scripturus fuisse *summa*, id est magnitudine; Duker. *Summa* est multitudo, turba, ut sensus sit: reliqui Campani, in quos singulos non decretum erat, secundum census puniti sunt, secundum census de iis statutum est: Ern. Inter omnem ceterorum Campanorum multitudinem discrimen etiam fecerunt habiti (?) census, ita ut secundum eos constitueretur, *publicanda necne bona essent*; Doër. — *Omnia, quae solo continerentur*, aedes, agros, hortos aliaque, quae vulgo *immobilia bona* dicuntur. — *Extra quam, qui*; vid. ad XXII, 3, n. 8.

3. *Locus, ubi habitarent, trans Tiberim* etc. Conf. ad VIII, 14, n. 6. — *Per bellum*; vid. II, 18, n. 1.

4. *Pararent haberentve*, sc. agrum aedificiumve.

nepesinove agro; dum ne cui maior, quam quinquaginta iugerum, agri modus esset. Senatorum omnium, quique magistratus Capuae, Atellae, Calatiae gessissent, bona venire Capuae iusserunt. *Libera corpora, quae venum dari placuerat, Romam mitti ac Romae venire. Signa, statuas aeneas, quae capta de hostibus dicerentur, quae eorum sacra ac profana essent, ad pontificum collegium* reiecerunt [5]. Ob haec decreta moestiores aliquanto, quam Romam venerant, Campanos dimiserunt. Nec iam Q. Fulvii saevitiam in sese, sed iniquitatem deum atque exsecrabilem fortunam suam incusabant.

XXXV. Dimissis Siculis Campanisque, delectus habitus: scripto deinde exercitu, de remigum supplemento agi coeptum. In quam rem quum neque hominum satis, nec, ex qua pararentur stipendiumque acciperent, pecuniae quidquam ea tempestate in publico esset [1], edixerunt consules, ut privati ex censu ordinibusque, sicut antea, remiges darent cum stipendio cibariisque dierum triginta. Ad id edictum tantus fremitus hominum, tanta indignatio fuit, ut magis dux, quam materia, seditioni deesset [2]. *Secundum Siculos Campanosque plebem romanam perdendam lacerandamque sibi consules sumpsisse. Per tot annos tributo exhaustos nil reliqui, praeter terram nudam ac vastam, habere: tecta hostes incendisse, servos agri cultores rempublicam abduxisse, nunc ad militiam*

5. *Ad pontificum collegium reiecerunt*; vide ad II, 22, n. 4.

Cap. XXXV. 1. *In publico esset*; vide ad II, 9, n. 4. — *Ut privati ex censu ordinibusque, ut antea* etc. Cf. XXIII, 49; XXIV, 18.

2. *Materia seditioni deesset*; vide ad XXVI, 40, n. 6. — *Secundum Siculos*; vide ad I, 4, n. 1. — *Servos agri cultores rempublicam abduxisse*; abductos in usum reip. iussu eorum, qui reip. praesint; Gron. — *Nunc ad militiam parvo aere*, stipendio, *emendo eos, nunc remiges imperando*, dum iusserit, remiges dari, servos esse remiges.

parvo aere emendo, nunc remiges imperando. Si quid cui argenti aerisve fuerit, stipendio remigum et tributis annuis ablatum: se, ut dent, quod non habeant, nulla vi, nullo imperio cogi posse. Bona sua venderent; in corpora, quae reliqua essent, saevirent: ne unde redimantur quidem quidquam superesse. Haec non in occulto, sed propalam in foro atque oculis ipsorum consulum ingens turba circumfusi fremebant: nec eos sedare consules, nunc castigando, nunc consolando, poterant. Spatium deinde his tridui se dare ad cogitandum dixerunt: quo ipsi ad rem inspiciendam [3] expediendamque usi sunt. Senatum postero die habuerunt de remigum supplemento: ubi quum multa disseruissent, cur aequa plebis recusatio esset, verterunt orationem eo, ut dicerent, *Privatis id, seu aequum, seu iniquum, onus iungendum esse: nam unde, quum pecunia in aerario non esset, paraturos navales socios* [4]*? Quomodo autem sine classibus aut Siciliam obtineri, aut Italia Philippum arceri posse, aut tuta Italiae litora esse?*

XXXVI. Quum in hac difficultate rerum consilium haereret, ac prope torpor quidam occupasset hominum mentes, tum Laevinus consul, *Magistratus senatui et senatum populo, sicut honore praestent, ita ad omnia, quae dura atque aspera essent, subeunda duces debere esse.* « Si quid iniungere inferiori velis, id » prius in te ac tuos si ipse iuris statueris, facilius » omnes obedientes habeas. Nec impensa gravis est [1], » quum ex ea plus quam pro virili parte sibi quem» que capere principum vident: itaque classes ha-

3. *Ad rem inspiciendam*; vide ad III, 25, n. 4.

4. *Paraturos se navales socios*; vid. ad IX, 38, n. 1.

Cap. XXXVI. 1. *Nec impensa gravis est*, acerba inferiori, plebive. — *Pro virili parte*; vide ad Praef. n. 3.

» bere atque ornare volumus populum romanum [2]? » privatos sine recusatione remiges dare? nobismet » ipsis primum imperemus. Aurum, argentum, aes » signatum omne senatores crastino die in publicum » conferamus [3]; ita ut annulos sibi quisque et con- » iugi et liberis, et filio bullam, et, quibus uxor fi- » liaeve sunt, singulas uncias pondo auri relinquant; » argenti, qui curuli sella sederunt, equi ornamenta » et libras pondo, ut salinum patellamque deorum » causa habere possint: ceteri senatores libram ar- » genti tantum, aeris signati quina millia in singulos » patresfamiliae relinquamus. Ceterum omne aurum, » argentum, aes signatum, ad triumviros mensarios [4] » extemplo deferamus, nullo ante senatusconsulto » facto; ut voluntaria collatio et certamen adiuvan- » dae reipublicae excitet ad aemulandum animos » primum equestris ordinis, dein reliquae plebis. » Hanc unam viam, multa inter nos colloquuti,

2. *Itaque si volumus populum rom. classes habere atque ornare* (vide ad IX, 40, n. 12), necesse est, vel auctor sum, ut *nobismet ipsis primum imperemus* remiges (ut cap. 35), vel iniungamus impensas, tributa, quae conferenda sunt. Interrogatio orationem reddit graviorem.

3. *In publicum conferamus*, scilicet usum, vel aerarium (vide ad II, 9, n. 4, et XXXIX, 7, n. 2), vel potius ex aedibus *ad triumviros mensarios deferamus*, ut mox dicitur, palam comportemus, ut XXVIII, 36, n. 3. Cf. ad II, 24, n. 6. — *Ita ut annulos sibi quisque relinquant*; vide ad I, 41, n. 1. — *Filio bullam*; vide ad Iuvenal. V, 164, 165. — *Et, quibus uxor filiaeve sunt, singulas uncias pondo auri relinquant*; cf. Gron. de Pec. vet. I, 6, qui *filiaeque* legit, ne haec adversentur legi Oppiae, triennio ante latae, de qua vide ad XXXIV, 1, n. 2 et 3. Sed ne sic quidem omnis eximitur nobis scrupulus. Nam Laevinus non semunciam auri, ut Oppius, sed in summis rerum angustiis minus auri relinquendum censuisse videtur uxori. — *Qui curuli sella sederunt*, qui curulem gessere magistratum. — *Argenti*, ex argento, *equi ornamenta*, phaleras. Forte leg. *ex argento* vel *argentea*. — *Libram argenti tantum*, non simul argentea equorum ornamenta.

4. *Ceterum* (reliquum) *omne aurum . . . ad triumviros mensarios*; vide ad VII, 21, n. 3. — *Ingredimini hanc viam*.

» consules invenimus: ingredimini, diis bene iuvan- » tibus. Respublica incolumis et privatas res facile » salvas praestat: publica prodendo [5], tua nequid- » quam serves. » In haec tanto animo consensum est, ut gratiae ultro consulibus agerentur. Senatu inde misso, pro se quisque aurum, argentum et aes in publicum conferunt, tanto certamine iniecto, ut prima inter primos nomina sua vellent in publicis tabulis esse; ut nec triumviri accipiundo, nec scribae referundo [6] sufficerent. Hunc consensum senatus equester ordo est sequutus; equestris ordinis plebes. Ita sine edicto, sine coërcitione magistratus, nec remige in supplementum, nec stipendio respublica eguit; paratisque omnibus ad bellum, consules in provincias profecti sunt.

XXXVII. Neque aliud magis [1] tempus belli fuit, quo Carthaginienses Romanique pariter variis casibus immixtis magis in ancipiti spe ac metu fuerint. Nam Romanis et in provinciis, hinc in Hispania adversae res, hinc prosperae in Sicilia, luctum et laetitiam miscuerant: et in Italia, quum Tarentum amissum damno et dolori, tum arx cum praesidio retenta praeter spem gaudio fuit: et terrorem subitum pavoremque urbis Romae obsessae et oppugnatae Capua post dies paucos capta in laetitiam vertit. Transmarinae quoque res [2] quadam vice pensatae: Philippus hostis

5. *Publica prodendo* etc. Vide ad II, 43, n. 5, et XXII, 10, n. 10.

6. *Nec scribae referundo*, ad referendum in tabulas publicas. — *Sine coërcitione magistratuum* (vide ad IV, 53, n. 2) ex emend. Gron. pro vulg. *sine cohortatione*.

Cap. XXXVII. 1. *Neque aliud magis* etc. hoc *magis* mox repetitur et expungendum est; Gron. Cf. ad I, 3, n. 8.

2. *Transmarinae quoque res*, in Macedonia ac Graecia, *quadam vice pensatae*, ut lib. XXVII, cap. 40 pr. et XXXVII, 1, *adversa secundis pensata* etc. Iactatae, ut modo in deteriorem partem, modo in meliorem inclinaret pondus; Ern. — *Despondente*; vide ad IV, 13, n. 1.

tempore haud satis opportuno factus; Aetoli novi adsciti socii Attalusque Asiae rex, iam velut despondente fortuna Romanis imperium Orientis. Carthaginienses quoque Capuam amissam [3] et Tarentum captum aequabant; et, ut ad moenia urbis romanae nullo prohibente se pervenisse in gloria ponebant, ita pigebat irriti incepti, pudebatque adeo se spretos, ut, sedentibus ipsis ad romana moenia, alia porta exercitus romanus in Hispaniam duceretur [4]. Ipsae quoque Hispaniae quo propius spem venerant, tantis duobus ducibus exercitibusque caesis, debellatum ibi ac pulsos inde Romanos esse; eo plus, ab L. Marcio tumultuario duce [5] ad vanum et irritum victoriam redactam esse, indignationis praebebat. Ita aequante fortuna [6], suspensa omnia utrinque erant, integra spe, integro metu, velut illo tempore primum bellum inciperent.

XXXVIII. Hannibalem ante omnia angebat, quod Capua, pertinacius oppugnata ab Romanis, quam defensa ab se, multorum Italiae populorum animos averterat: quos neque omnes tenere praesidiis [1], nisi vellet in multas parvasque partes carpere exercitum, quod minime tum expediebat, poterat; nec deductis

3. *Carthaginienses quoque amissam Capuam*, Capuae possessionem, *et Tarentum captum*, Tarenti expugnationem, *aequabant*, illa re tantum damni, quantum hac lucri fecisse videbantur et putabant.

4. *Exercitus roman. in Hispaniam duceretur*; vide cap. 11. — *Quo propius spem venerant*, sc. Carthaginienses. Conf. ad I, 25, n. 11.

5. *Ab L. Marcio tumultuario duce*; vide ad I, 37, n. 4, et conf. XXV, 37-39. — *Eo plus indignationis praebebat*, *victoriam reductam esse* etc. id, quod victoria redacta erat. *Praebebat* edd. ante Drak. qui edidit ex quibusdam MSS. *Praebebant*, scilicet Hispaniae Carthaginiensibus.

6. *Ita aequante fortuna*, scilic. adversa secundis, nisi *aequante* passive dictum (vide ad II, 3, n. 2), vel leg. *ista* aut *aequata*. — *Suspensa*; vid. ad II, 32, n. 5.

CAP. XXXVIII. 1. *Omnes tenere praesidiis*; vid. ad XXII, 22, n. 9. — *In multas partes carpere exercitum*; vide ad III, 5, n. 1.

praesidiis, spei liberam vel obnoxiam timori sociorum relinquere fidem [2]. Praeceps in avaritiam [3] et crudelitatem animus ad spolianda, quae tueri nequibat, ut vastata hosti relinquerentur, inclinavit. Id foedum consilium quum incepto, tum etiam exitu fuit: neque enim indigna patientium modo abalienabantur animi, sed ceterorum etiam; quippe ad plures exemplum, qnam calamitas, pertinebat [4]. Nec consul romanus tentandis urbibus, sicunde spes aliqua se ostendisset, deerat. Salapiae principes erant Dasius et Blattius [5]: Dasius Hannibali amicus; Blattius, quantum ex tuto poterat, rem romanam fovebat, et per occultos nuntios spem proditionis fecerat Marcello; sed sine adiutore Dasio res transigi non poterat. Multum ac diu cunctatus, et tum quoque magis inopia consilii potioris, quam spe effectus, Dasium appellabat: at ille, quum ab re aversus, tum aemulo potentatus inimicus, rem Hannibali aperit. Arcessito utroque, Hannibal quum pro tribunali quaedam ageret [6], mox de Blattio cogniturus, starentque submoto populo accusator et reus: Blattius de proditione Dasium appellabat [7].

2. *Nec spei liberam sociorum relinquere fidem* poterat, h. e. efficere, ut sociis liceret, ad eas partes, a quibus plus commodi sperarent, transire, ad Romanos deficere; ut liberam haberent spem; cf. ad XXII, 34, n. 8. *Spei liberam fidem* eorum sociorum, qui nutantes iam ita facilius se ad Romanos defecturos sperabant; *timori obnoxiam* eorum, qui ex animo ei faventes metu armorum cogi poterant, ut se Romanis iungerent; Drak.

3. *Praeceps in avaritiam*; vid. ad I, 32, n. 13.

4. *Ad plures exemplum q. c. pertinebat*; vide ad XXIII, 49, n. 3. — *Tentandis urbibus, deerat*; vide ad III, 46, n. 3, et IX, 35, n. 1.

5. *Salapiae principes erant Dasius et Blattius* etc. Conf. Appian. Hannib. 45–47, et Val. Max. III, 8, ext. 1, et de *Salapia* supra ad XXIV, 20, n. 9. *Blattius* MS. Flor. et Putean. In aliis libris *Blatius* (ut apud Appian.), *Blactius*, *Blasius*: apud Valer. *Blasius* et *Blassius*. Conf. Gronov. Obs. IV, 11, p. 166.

6. *Pro tribunali quaedam ageret*; vide ad cap. 27, n. 4.

7. *Blattius de proditione Dasium appellabat*, cum eo agebat rogans hortansque; propr. prior eum sermone

Enimvero, ille, velut in manifesta re, exclamat, *sub oculis Hannibalis secum de proditione agi.* Hannibali atque eis, qui aderant, quo audacior res erat, minus similis veri visa est. *Aemulationem profecto atque odium esse; et id crimen adferri, quod, quia testem habere non posset, liberius fingenti sit* [8]. Ita inde dimissi sunt: nec Blattius ante abstitit tamen tam audaci incepto, quam idem obtundendo docendoque, quam ea res ipsis patriaeque salutaris esset, pervicit, ut praesidium punicum (quingenti autem Numidae erant) Salapiaque traderetur Marcello. Nec sine caede multa tradi potuit: longe fortissimi equitum toto punico exercitu erant [9]. Itaque quamquam improvisa res fuit, nec usus equorum in urbe erat, tamen, armis inter tumultum captis, et eruptionem tentaverunt, et, quum evadere nequirent, pugnantes ad ultimum occubuerunt; nec plus quinquaginta ex his in potestatem hostium vivi venerunt: plusque aliquanto damni haec ala equitum amissa Hannibali, quam Salapia, fuit: nec deinde unquam Poenus (quo longe plurimum valuerat) equitatu superior fuit.

XXXIX. Per idem tempus, quum in arce tarentina vix inopia tolerabilis esset, spem omnem praesidium, quod ibi erat, romanum praefectusque praesidii [1] atque arcis M. Livius in commeatibus ab Sicilia missis habebant. Qui ut tuto praeterveherentur oram Italiae, classis viginti ferme navium Rhegii stabat. Praeerat classi commeatibusque D. Quintius, obscuro

adibat, alloquebatur. — *Enimvero;* vide ad I, 51, n. 5.

8. *Id crimen afferri, quod, quia testem habere non potuisset, liberius fingenti sit;* vide ad IX, 19, n. 3, et XXX, 32, n. 4. — *Liberius fingeretur* edd. ante Gron. ex interpret.

9. *Longe fortissimi equitum toto punico exercitu erant*, scilicet illi Numidae.

CAP. XXXIX. 1. *Praefectus praesidii* etc. Vide ad XXIV, 20, n. 7.

genere ortus, ceterum multis fortibus factis gloria militari illustris. Primo quinque naves, quarum maximae duae triremes a Marcello ei traditae erant, habuit [2]: postea rem impigre saepe gerenti tres additae quinqueremes: postremo ipse, a sociis Rheginisque et a Velia et a Paesto debitas ex foedere exigendo, classem viginti navium, sicut ante dictum est, effecit. Huic ab Rhegio profectae classi Democrates cum pari classe navium tarentinarum numero [3], quindecim millia ferme ab urbe ad Sacriportum obvius fuit. Velis tum forte, improvidus futuri certaminis, Romanus veniebat. Sed circa Crotonem Sybarimque suppleverat remigio naves, instructamque et armatam egregie pro magnitudine navium classem habebat; et tum forte sub idem fere tempus et venti vis omnis cecidit, et hostes in conspectu fuere, ut ad componenda armamenta [4] expediendumque remigem ac militem ad imminens certamen satis temporis esset. Raro alias tantis animis iustae concurrerunt classes: quippe quum in maioris discrimen rei quam ipsae erant [5], pugnarent; Tarentini, ut, recuperata urbe ab Ro-

2. *A Marcello ei traditae erant, habuit:* si constaret, eum has omnes quinque naves a Marcello accepisse, non dubitarem, distinctione post *quinqueremes* posita, expellere *habuit:* sed quia hoc, etsi non improbabile, tamen incertum est, nihil tento; Duk. — *Debitas ex foedere*, naves, quas socii secundum foederis leges Romanis dare debebant.

3. *Cum pari classe . . . numero.* Creverius arbitratur vocem *classe* hic superfluam et odiosam esse. Lem. — *Quindecim millia ferme* (vide ad IX, 24, n. 2) *ab urbe*, Tarento, *ad Sacriportum*, locum sinui tarentino adiacentem, et non minus ignotum, quam Sacriportus in Volscia, ubi Marii filius a Sulla victus. — *Suppleverat remigio naves*; vide ad III, 15, n. 8. — *Armatam pro magnitudine navium;* vide ad VII, 33, n. 2, et IX, 40, n. 12.

4. *Ad componenda armamenta:* vide ad XXI, 49, n. 7.

5. *In maioris discrimen rei, quam ipsae erant*, scil. magnae, h. e. quam cui multitudo navium responderet, quam pro numero navium. Conf. ad VI, 17, n. 1, et VII, 33, n. 2.

manis post centesimum prope annum [6], arcem etiam liberarent, spe commeatus quoque hostibus, si navali proelio possessionem maris ademissent, interclusuros; Romani, ut, retenta possessione arcis ostenderent, non vi aut virtute, sed proditione ac furto [7] Tarentum amissum. Itaque ex utraque parte signo dato quum rostris concurrissent, neque retro navem inhiberent [8], nec dirimi ab se hostem paterentur, quam quis indeptus navem erat, ferrea iniecta manu; ita conserebant ex propinquo pugnam, ut non missilibus tantum, sed gladiis etiam prope collato pede gereretur res [9]. Prorae inter se iunctae haerebant; puppes alieno remigio [10] circumagebantur. Ita in arcto stipatae erant naves [11], ut vix ullum telum in mari vanum intercideret. Frontibus velut pedestris acies urgebant, perviaeque naves pugnantibus erant. Insignis tamen inter ceteras pugna fuit duarum, quae primae agminis concurrerant inter se. In romana nave ipse Quintius erat, in tarentina Nico [12], cui Perconi fuit cognomen, non publico modo, sed privato etiam odio invisus atque infestus Romanis; quod eius

6. *Post centesimum prope annum*, propr. annum LXIII inde ab anno V. C. 480, quo Milo, Tarento praefectus a Pyrrho, urbem L. Papirio cos. tradidit. — *Spe* concepta seu facta, quum spes esset, *commeatus quoque hostibus interclusuros*, sc. se esse. Cf. ad III, 15, n. 6, et XXIV, 13, n. 2. *Interclusuros* et *spe* ex plerisque MSS. pro vulg. *spem commeatus interclusuri*, quod forte non spernendum.

7. *Prod. ac furto*; v. IX, 31, n. 7.

8. *Neque retro navem inhiberent*, propr. cursum navis cohiberent seu reprimerent retro eam agendo, seu convertendo remis, quod fit in primis fugae causa vel ob ingressuris portum. Cf. XXX, 10; XXXVII, 30; Graev. ad Cic. ad Att. XII, 13; XIII, 21, et Gron. Obss. IV, 26. — *Ferrea iniecta manu*; vide ad XXIV, 34, n. 6. — *Conserebant pugnam*, al. *conferebant*; vide ad VI, 12, n. 7.

9. *Collato pede gereretur res*; vide ad VI, 12, n. 7.

10. *Alieno remigio*, sc. romanorum navium puppe remis Tarentinorum, Tarentinarum remis Romanorum.

11. *In arcto st. naves*; vid. V, 38, n. 4.

12. *Nico, cui Perconi fuit c.* etc. Vide ad XXV, 8, n. 2.

factionis erat, quae Tarentum Hannibali prodiderat. Hic Quintium, simul pugnantem hortantemque suos, incautum hasta transfigit: ille atque praeceps cum armis procidit [13] ante proram. Victor Tarentinus, in turbatam duce amisso navem impigre transgressus, quum submovisset hostes, et prora iam Tarentinorum esset, puppim male conglobati tuerentur Romani, repente ct alia a puppi triremis hostium apparuit. Ita in medio circumventa romana navis capitur. Hinc ceteris terror iniectus, ut praetoriam navem captam videre; fugientesque passim, aliae in alto mersae, aliae in terram remis abreptae mox praedae fuere Thurinis Metapontinisque [14]. Ex onerariis, quae cum commeatu sequebantur, perpaucae in potestatem hostium venere: aliae, ad incertos ventos hinc atque illinc obliqua transferentes vela, in altum evectae sunt. Nequaquam pari fortuna per eos dies Tarenti res gesta: nam ad quatuor millia hominum frumentatum egressa quum in agris passim vagarentur, Livius, qui arci praesidioque romano praeerat, intentus in omnes occasiones gerendae rei, C. Persium, impigrum virum, cum duobus millibus armatorum ex arce emisit. Qui, vage effusos per agros palatosque adortus, quum diu passim cecidisset, paucos cx multis, trepida fuga incidentes, semiapertis portarum foribus, in urbem compulit, ne urbs eodem impetu ca-

13. *Ille atque praeceps procidit*; vid. ad Praef. n. 13. *Ille simul atque p. cum armis p. a. proram, victor* etc. Curio et post eum alii edidere. Sed illud *simul* abest a MSS. et antt. edd. prob. Gron. qui monet, *atque* h. l., ut et alibi, in pr. apud Plautum, positum esse pro *continuo* vel *statim*. Conf. Duker. et Drak. ad h. l. et ad XXVII, 21; Gell. X, 29; Burm. et Heyn. ad Virg. Georg. I, 203; Davis. ad Cic. Leg. II, 4, et Schelleri Lex. lat. Forte leg. *transfigit, atque* (et) *ille* etc.

14. *Thurinis Metapontinisque*, qui ad Hannibalem defecerant; vide ad XXII, 61; XXV, 15. — *Aliae*; vide ad IV, 10, n. 2.

peretur[15]. Ita aequatae res ad Tarentum; Romanis victoribus terra, Tarentinis mari. Frumenti spes, quae in oculis fuerat, utrosque frustrata pariter.

XL. Per idem tempus Laevinus consul, iam magna parte anni circumacta[1], in Siciliam, veteribus novisque sociis exspectatus, quum venisset, primum ac potissimum omnium ratus, Syracusis nova pace inconditas componere res. Agrigentum inde quod belli reliquum erat, tenebaturque a Carthaginiensium valido praesidio, duxit legiones: et adfuit fortuna incepto. Hanno erat imperator Carthaginiensium, sed omnem in Mutine Numidisque spem repositam habebant[2]. Per totam Siciliam vagus praedas agebat ex sociis Romanorum; neque intercludi ab Agrigento vi aut arte ulla, nec quin erumperet, ubi vellet, prohiberi poterat. Haec eius gloria, quia iam imperatoris quoque famae officiebat, postremo in invidiam[3] vertit; ut ne bene gestae quidem res iam Hannoni propter auctorem satis laetae essent. Propter quae postremo praefecturam eius filio suo dedit, ratus, cum imperio auctoritatem quoque ei inter Numidas erepturum: quod longe aliter evenit; nam veterem favorem eius sua insuper invidia auxit. Ne-

15. *Ne urbs eodem impetu caperetur*, verba, quae pendent a *semiapertis*; unde vel illa post hanc vocem, vel *in urbem compulit* post *multis* ponenda suspicari possis. Conf. Iac. Gron. ad Gell. XII, 5. Ante *ne* Pal. sec. inserit *parumque abfuit*, quod probant Gebh. et Doëring.

Cap. XL. 1. *Magna parte anni circumacta*; vide ad VI, 1, n. 3. — *Exspectatus*; cf. ad XXVIII, 27, n. 6. — *Nova pace inconditas componere res*, ut XLV, 17 pr. et al. *ordinare provinciam*. Conf. ad XXI, 57, n. 11, et XXIV, 24, n. 2. — *Belli reliqaum*; vide ad IV, 27, n. 1. Ad seqq. et de *Agrigento* cf. Polyb. IX, 27.

2. *Spem repositam habebant*, scil. Carthaginienses: male omnes libri (praeter Put. et Colb.) *habebat*; nam sic Hanno non irritasset Mutinen ablata praefectura; Gronov. — *Praedas agebat*, sc. Mutines.

3. *In invidiam vertit gloria*; vide ad II, 3, n. 2.

que ille indignitatem iniuriae tulit, confestimque ad Laevinum occultos nuntios misit de tradendo Agrigento. Per quos ut est facta fides compositusque rei gerendae modus, portam ad mare ferentem Numidae quum occupassent, pulsis inde custodibus aut caesis, Romanos ad id ipsum missos in urbem acceperunt. Et quum agmine iam in media urbis [4] ac forum magno tumultu iretur, ratus Hanno non aliud, quam tumultum ac successionem (id quod et ante acciderat) Numidarum esse, ad comprimendam seditionem processit. Atque ille, quum ei multitudo maior, quam Numidarum, procul visa, et clamor romanus haudquaquam ignotus ad aures [5] accidisset, prius quam ad ictum teli veniret, capessit fugam. Per aversam portam emissus, assumpto comite Epicyde, cum paucis ad mare pervenit; nactique opportune parvum navigium, relicta hostibus Sicilia, de qua per tot annos certatum erat, in Africam traiecerunt. Alia multitudo Poenorum Siculorumque, ne tentato quidem certamine, quum caeci in fugam ruerent, clausique exitus essent, circa portas caesa. Oppido recepto Laevinus, qui capita rerum Agrigenti erant, virgis caesos securi percussit: ceteros praedamque vendidit: omnem pecuniam Romam misit. Fama Agrigentinorum cladis Siciliam quum pervasisset, omnia repente ad Romanos inclinaverunt. Prodita brevi sunt viginti oppida; sex vi capta; voluntaria deditione in fidem venerunt ad quadraginta: quarum civitatium principibus quum pro cuiusque merito consul pretia [6] poe-

4. *In media urbis*, sc. loca; vide ad Drakenb.

5. *Ad aures accidisset clamor*; vid. ad XXI, 10, n. 15. — *Ad ictum teli veniret*, forte cum Periz. legendum *ad tactum*: nam *sub ictum teli venire* bene dicitur, non *ad ictum*; Drak. Cf. ad librum XLIII, cap. 10, n. 4.

6. *Pretia poenasque*, quidam libri vett. *praemia p.* Conf. Drak. — *Sed urbis Romae... annonam levaret*; vide ad I, 40, n. 1, et II, 34, n. 10. —

nasque exsolvisset, coëgissetque Siculos, positis tandem armis, ad agrum colendum animos convertere, ut esset non incolarum modo alimentis frugifera insula, sed urbis Romae atque Italiae (id quod multis saepe tempestatibus fecerat) annonam levaret; ab Agathyrna inconditam multitudinem secum in Italiam transvexit. Quatuor millia hominum erant, mixti ex omni colluvione exsules, obaerati, capitalia ausi plerique, et quum in civitatibus suis ac sub legibus vixerant, et postquam eos ex variis causis fortuna similis conglobaverat Agathyrnam, per latrocinia ac rapinam tolerantes vitam. Hos neque relinquere Laevinus in insula, tum primum nova pace coalescente 7, velut materiam novandis rebus, satis tutum ratus est: et Rheginis usui futuri erant ad populandum bruttium agrum, assuetam latrociniis quaerentibus manum. Et, quod ad Siciliam attinet, eo anno debellatum est.

XLI. In Hispania principio veris P. Scipio, navibus deductis 1 evocatisque edicto Tarraconem sociorum auxiliis, classem onerariasque ostium inde Iberi fluminis petere iubet. Eodem legiones ex hibernis convenire quum iussisset, ipse cum quinque millibus sociorum ab Tarracone profectus ad exercitum est. Quo quum venisset, alloquendos maxime veteres milites, qui tantis superfuerant cladibus, ratus, concione advocata, ita disseruit: « Nemo ante me novus imperator militibus suis prius, quam opera eorum usus » esset, gratias agere iure ac merito potuit. Me vobis prius, quam provinciam aut castra viderem,

Inconditam mult.; vide ad XXI, 57, n. 11.

7. *Nova pace coalescente insula*; vide ad I, 11, n. 2. — *Materiam novandis rebus*, vide ad I, 39, n. 4, et I, 52, n. 1.

Cap. XLI. 1. *Navibus deductis*; vide ad VIII, 26, n. 1. Mox Livius exor-

» obligavit fortuna: primum, quod ea pietate erga » patrem patruumque meum vivos mortuosque fuistis: deinde, quod amissam tanta clade provinciae » possessionem integram et populo romano, et successori mihi virtute vestra obtinuistis. Sed quum » iam benignitate deum id paremus atque agamus, » non ut ipsi maneamus in Hispania, sed ne Poeni » maneant, nec ut pro ripa Iberi stantes arceamus » transitum hostis [2], sed ut ultro transeamus transferamusque bellum; vereor, ne cui vestrum maius » id audaciusque consilium, quam aut pro memoria » cladium nuper acceptarum, aut pro aetate mea, » videatur. Adversae pugnae in Hispania nullius in » animo, quam meo, minus obliterari possunt; quippe » cui pater et patruus intra triginta dierum spatium, » ut aliud super aliud cumularetur familiae nostrae » funus, interfecti sunt. Sed ut familiaris paene orbitas ac solitudo frangit animum, ita publica quum » fortuna tum virtus desperare de summa rerum » prohibet [3]. Ea fato quodam data nobis sors est, » ut magnis omnibus bellis victi vicerimus. Vetera » omitto, Porsenam, Gallos, Samnites: a punicis » bellis incipiam: quot classes, quot duces, quot » exercitus priore bello amissi sunt? Iam quid hoc » bello memorem? Omnibus aut ipse adfui cladibus, » aut, quibus abfui, maxime unus omnium eas sensi.

navit brevem Scipionis orationem apud Polyb. X, 6.

2. *Arceamus transitum hostis*, id est, hostes transeuntes, ut I, 30, et III, 69, *fuga* pro fugientibus; Ern. Simpliciter ratio est: prohibeamus transitum hostis. *Arceamus transitu hostes* edidit Drak. ex emend. Gron. — *Audaciusque consilium, quam pro memoria cladium* etc.; vide ad VII, 33, n. 2. Mox *interfecti sint* malebat Gron.

3. *Publica fortuna desperare de summa rerum prohibet*; vide ad III, 5, n. 6, et VI, 30, n. 3. — *Iam quid hoc bello memorem*, scil. amissum esse? *hoc de bello* coni. Sigon. — *Siciliae maioris partis*, regni Hieronis.

» Trebia, Trasimenus, Cannae, quid aliud sunt, » quam monimenta occisorum exercituum consulumque romanorum? Adde defectionem Italiae, Siciliae » maioris partis, Sardiniae. Adde ultimum terrorem » ac pavorem, castra punica inter Anienem et moenia » romana posita, et visum prope in portis victorem » Hannibalem. In hac ruina rerum stetit una integra » atque immobilis virtus populi romani: haec omnia » strata humi erexit ac sustulit. Vos omnium primi, » milites, post cannensem cladem vadenti Hasdrubali ad Alpes Italiamque, qui si se cum fratre coniunxisset, nullum iam nomen esset populi romani, » ductu auspicioque patris mei obstitistis: et hae » secundae res illas adversas sustinuerunt. Nunc, » benignitate deum, omnia secunda, prospera, in » dies laetiora ac meliora in Italia Siciliaque geruntur. In Sicilia Syracusae, Agrigentum captum [4], » pulsi tota insula hostes, receptaque provincia in » ditione populi romani est: in Italia Arpi recepti, » Capua capta: iter omne ab urbe Roma trepida fuga » emensus Hannibal, in extremum angulum agri » bruttii compulsus, nihil iam maius precatur deos, » quam ut incolumi cedere atque abire ex hostium » terra liceat. Quid igitur minus conveniat, milites, » quam, quum aliae super alias clades cumularentur, ac dii prope ipsi cum Hannibale [5] starent, vos » hic cum parentibus meis (aequentur enim etiam » honore nominis) sustinuisse labantem [6] fortunam

4. *Syracusae* et *Agrigentum captum*; confer ad I, 24, n. 11; Dukerus ad h. l. ex cap. 40, docet, Agrigentum *principio veris* huius anni, quo haec oratio habita, nondum fuisse captum, adeoque Livium hanc orationem, ut alias, de suo exornasse. — *Receptaque* a Marcello *provincia* nunc *in* etc.

5. *Dii prope ipsi cum Hann. starent*; vide ad VIII, 34, n. 1. — *Cum parentibus meis*, propr. patre ac patruo.

6. *Sustinuisse labantem fortunam*; vide ad II, 39, n. 9.

» populi romani; nunc eosdem, quia illic omnia » secunda laetaque sunt, animis deficere? Nuper » quoque quae acciderunt, utinam tam sine meo » luctu, quam vestro, transissent! Nunc dii immor» tales, imperii romani praesides, qui centuriis om» nibus [7], ut mihi imperium iuberent dari, fuere au» ctores, iidem auguriis auspiciisque et per noctur» nos etiam [8] visus omnia laeta ac prospera porten» dunt. Animus quoque meus, maximus mihi ad » hoc tempus vates, praesagit nostram Hispaniam » esse: brevi extorre hinc omne punicum nomen » maria terrasque foeda fuga impleturum. Quod » mens sua sponte divinat, idem subiicit [9] ratio haud » fallax. Vexati ab iis socii nostram fidem per lega» tos implorant: tres duces discrepantes, prope ut » defecerint alii ab aliis, trifariam exercitum in di» versissimas regiones distraxere. Eadem in illos in» gruit fortuna, quae nuper nos afflixit: nam et de» seruntur ab sociis, ut prius ab Celtiberis nos, et » diduxerunt exercitus; quae patri patruoque meo » causa exitii fuit. Nec discordia intestina coire eos » in unum sinet, neque singuli nobis resistere pote-

7. *Centuriis omnibus* (vide ad cap. 18, n. 6), *ut mihi imperium iuberent dari*; «del. *dari*: nam centuriae non iubent alicui imperium ab alio dari, sed ipsae dant, *imperium alicui iubent*, scil. *esse*; confer cap. 18; XXX, 41; XXXI, 50, et Sallust. Iug. 84, ubi similiter in uno MS. intrusum fuisse *dari* monet Cort. quod et in alio inveni»; Duk. — *Auguriis auspiciisque*: quae auspicia etiam iis fuisse, qui ex privatis pro consulibus et pro praetoribus in provincias fuerint missi, negant Sigon. de ant. iur. prov. II, 6, de lege cur. 10; Lips. Mil. rom. II, 12; Periz. Anim. hist. cap. 7, p. 262, sed affirmat Gruch. refut. post disp. Sigon. cap. 4, cui assentitur Duker. propter religiosam auspiciorum etiam in privatis rebus apud veteres Romanos observationem.

8. *Per nocturnos etiam visus*, specie et patris et Neptuni, Carthaginis Novae oppugnandae consilium suggerentium, in somnio mihi oblata. Cf. cap. 45 extr. infra XXIX, 27, Polyb. X, 11 et 14; Sil. XV, 159 sq. 180 sq.

9. *Idem subiicit* (vide ad I, 59, n. 7) *ratio haud fallax* etc.; confer Polyb. X, 6 et 7.

» runt. Vos modo, milites, favete nomini Scipionum, » soboli imperatorum vestrorum, velut accisis recre- » scenti stirpibus [10]. Agite, milites veteres, novum » exercitum novumque ducem traducite Iberum, » traducite in terras cum multis fortibus factis saepe » a vobis peragratas. Brevi faciam, ut, quemadmo- » dum nunc noscitatis in me patris patruique simi- » litudinem oris vultusque et lineamenta corporis, » ita ingenii, fidei virtutisque ad exemplum expres- » sam effigiem [11] vobis reddam, ut revixisse, aut re- » natum sibi quisque Scipionem imperatorem dicat. »

XLII. Hac oratione accensis militum animis, relicto ad praesidium regionis eius [1] M. Silano cum tribus millibus peditum et trecentis equitibus, ceteras omnes copias (erant autem viginti quinque millia peditum, duo millia et quingenti equites) Iberum traiecit. Ibi quibusdam suadentibus, ut, quoniam in tres tam diversas regiones discessissent punici exercitus, proximum aggrederetur, periculum esse ratus, ne eo facto in unum omnes contraheret, nec par esset unus tot

10. *Soboli imperatorum vestrorum, velut accisis recrescenti stirpibus*; vid. ad VI, 1, n. 3.

11. *Fidei virtutisque ad exemplum* (exemplar. ἀρχέτυπον, πρωτότυπον, (germ. *Original*) *expressam effigiem vobis reddam*, pro vulg. *exemplum expressum ad effigiem* edidi ex emend. Ruhnkeo. ad Rutil. Lup. de fig. p. 108, et vel *atque expressam effigiem* vel *et expressam adeo effigiem* coni. Duk. ut Scipio expressas effigies ingenii etc. esse, eamque in se expressam videri et ab omnibus cognosci voluerit.

Cap. XLII. 1. *Relicto ad praesidium regionis eius* cis Iberum, ubi Romanorum socii erant, *M. Silano*.... *Erant autem XXV millia p.* etc. « adeoque additis copiis, quas Silano reliquerat, totus exercitus erat XXVIII M. peditum, 2800 equites. Et sic etiam Polyb. X, 9, nisi quod c. 6 numerum equitum Silano relictorum ducentis auget. Sed ex XXV, 37; XXVI, 11, 17, 19, 37, 41, probabile fit, maiorem exercitus numerum fuisse. Praeter copias tamen Silano traditas fortassis etiam pars exercitus in praesidiis urbium cis Iberum relicta fuit; » Duk. —*Quibusdam suadentibus* etc., confer Sil. XV, 180 sq. — *Carthaginem Novam interim* (ante talem pugnam) *oppugnare statuit*; confer Polyb. X, 6 et 7. — *In tres tam diversas regiones*; confer cap. 20, et ibi not. 4.

exercitibus, Carthaginem Novam interim oppugnare statuit, urbem quum ipsam opulentam[2] suis opibus, tum hostium omni bellico apparatu plenam (ibi arma, ibi pecunia, ibi totius Hispaniae obsides erant); sitam praeterea quum opportune ad traiiciendum in Africam, tum super portum[3] satis amplum quantaevis classi, et nescio an unum in Hispaniae ora, qua nostro adiacet mari. Nemo omnium, quo iretur, sciebat, praeter C. Laelium[4]. Is, classe circummissus, ita moderari cursum navium iussus erat, ut eodem tempore exercitus ostenderetur[5], et classis portum intraret. Septimo die ab Ibero Carthaginem ventum est simul terra marique: castra ab regione urbis, qua in septentrionem versa est, posita[6]: his ab tergo, nam frons natura tuta erat, vallum obiectum. Ceterum sita Carthago sic est[7]: sinus est maris media fe-

2. *Carthaginem Novam, urbem quum ipsam opulentam* etc.; confer ad XXI, 5, n. 4; ad Sil. XV, 220 seq. et, ex quo fonte Noster hausit, Polyb. X, 8—10.

3. *Super portum*; confer ad I, 2, n. 3. — *Nescio an* (vide ad II, 2, n. 3) *unum*: al. *unam*, prob. Sigon. coll. Polyb. X, 8 pr. — *Qua* parte.

4. *Praeter C. Laelium*; confer Polyb. X, 6, et 9.

5. *Exercitus ostenderetur*; vide ad XXII, 37, n. 2.

6. *Castra ab regione urbis, qua in septemtrionem versa est, posita* (nam ob oriente ac meridie urbem mari, ab occasu autem stagno cingi, mox legimus); *his ab tergo*, exteriore castrorum parte, κατὰ μὲν τὴν ἐκτὸς ἐπιφάνειαν τῆς στρατοπεδείας, *vallum obiectum*, duplex, περιεβάλλετο τάφρον καὶ χάρακα διπλοῦν ἐκ θαλάττης εἰς θάλατταν, *nam frons* castrorum, hosti urbique obversa, *natura tuta erat*, κατὰ δὲ τὴν πρὸς τὴν πόλιν ἁπλῶς οὐδέν· αὐτὴ γὰρ ἡ τοῦ τόπου φύσις ἱκανὴν ἀσφάλειαν αὐτῷ παρεσκεύαζε, Polyb. X, 9. Confer extrema huius cap. verba et Polyb. X, 11. Vocem *frons* inseruit Rhen. (confer Sil. XV, 227). In MSS. et edd. antt. legitur: *his ab tergo (nam natura tuta erant) nullum vallum obiectum*. Hinc I. Fr. Gron. coni. *his ab tergo (alia natura tuta erant) duplum vallum o.* vel (*nam natura t. e. alia*) *v. o.* Iac. Gron. ante *natura tuta erant*, ut XXVII, 18, n. 2, *ab tergo*, *ante*, a fronte, *circaque*, et a lateribus. (Confer ad XXVIII, 33, n. 1.) Schel. ad Polyb. de castramet. pag. 1151, et Drak. *his ab tergo (nam natura tuta erant) vallum o.* vel *his nisi ab tergo... n. vall. o.*

7. *Ceterum sita Carthago* Nova *sic est: Sinus est* etc. ad finem cap. ad verbum fere expressa e Polyb. X, 10,

re Hispaniae ora, maxime africo vento oppositus, et quingentos passus introrsus retractus, paululo plus passuum in latitudinem patens. Huius in ostio sinus parva insula obiecta ab alto portum ab omnibus ventis, praeterquam africo, tutum facit. Ab intimo sinu peninsula excurrit [8], tumulus is ipse, in quo condita urbs est, ab ortu solis et a meridie cincta mari: ab occasu stagnum claudit, paulum et ad septemtrionem fusum; incertae altitudinis, utcumque exaestuat aut deficit mare [9]: Continenti urbem iugum ducentos fere et quinquaginta passus patens coniungit: unde quum tam parvi operis munitio esset, non obiecit vallum imperator romanus; seu fiduciam hosti superbe ostentans, sive ut subeunti saepe ad moenia urbis recursus pateret.

XLIII. Cetera, quae munienda erant, quum perfecisset, naves etiam in portu, velut maritimam quoque ostentans obsidionem, instruxit, circumvectusque classem, quum monuisset praefectos navium, ut vigilias nocturnas intenti servarent, omnia ubique primo obsessum hostem conari [1]; regressus in castra,

11. Confer et Sil. XV, 220 seq., et Heyne Exc. ad Virg. Aen. I, 159 sq. —*Quingentos passus* etc. immo *MMD passus*, et mox *paululo plus passuum M* ex Polyb. legendum iam monuere Sigon. et Duker. — *Introrsus retractus sinus*, ut *reductus* apud Virgil. loco laud.

8. *Ab i. sinu peninsula excurrit*; vide ad XXII, 20, n. 8.

9. *Utcumque* (vide ad XXI, 35, n. 2) *exaestuat aut deficit mare*, quandocumque aut prout (vide ad XXI, 35, n. 2) accedit, seu intumescit aut recedit.

Cap. XLIII. 1. *Omnia* enim *ubique primo*, ab initio, *obsessum hostem conari*, scil. diecos, monens. — *Concione advocata ita disseruit* etc.; confer Polyb. X, 11. — *Ad urbem unam oppugnandam*: 4 MSS. et vett. edd. *oppugnandum*, et rectius, opinor. Illud grammaticum acumen redolet; etsi non desunt exempla. Cf. ad XXXVIII, 3, n. 4; XL, 49, n. 1; XLII, 43, n. 2; ad Sil. VIII, 36; XI, 559, 560; XV, 105; Drak. infra ad XL, 49, n. 1; Gronov. Obss. I, 7; Intpp. Virg. Aen. XI, 230; Periz. ad Sanctii Min. III, 8; Cort. ad Sall. Iug. XXII, 5; Oudend. ad Front. III, 6, 7, et ad Caes. B. G. III, 14. — *Magis operis vestri*, laboris nunc a vobis suscipiendi, *quam emolumenti*, in vos

ut consilii sui rationem, quod ab urbe potissimum oppugnanda bellum orsus esset, militibus ostenderet et spem potiundae cohortando faceret, concione advocata ita disseruit: « Ad urbem unam oppugnandum » si quis vos adductos credit, is magis operis vestri, » quam emolumenti rationem exactam, milites, ha- » bet. Oppugnabitis enim vere moenia unius urbis, » sed in una urbe universam ceperitis Hispaniam. » Hic sunt obsides omnium nobilium regum populo- » rumque; qui, simul in potestate vestra erunt, ex- » templo omnia, quae nunc sub Carthaginiensibus » sunt, in ditionem tradent. Hic pecunia omnis ho- » stium, sine qua neque illi gerere bellum possunt, » quippe qui mercenarios exercitus alant, et quae » nobis maximo usui ad conciliandos animos barba- » rorum erit. Hic tormenta, arma, armamenta[2] et » omnis apparatus belli est, qui simul et vos instruet, » et hostes nudabit. Potiemur praeterea quum pul- » cherrima opulentissimaque urbe, tum opportunis- » sima portu egregio, unde terra marique, quae belli » usus poscunt, suppeditentur. Quae quum magna » ipsi habebimus, tum dempserimus hostibus multo » maiora: haec illis arx; hoc horreum, aerarium, » armamentarium; hoc omnium rerum receptaculum » est. Hinc rectus in Africam cursus est [3]: haec una

inde redundaturi, *rationem habet exactam*, certam, accuratam, satis ponderatam, prope perpensam. Mox *simul* pro *simul ac*.

2. *Arma, armamenta*; confer ad XXI, 49, *n.* 7. Mox primum *et* post *simul* abest a MS. Pel. et abesse potest: sed etiam passim additur, ut XXIX, 35; XXXI, 36; XXXII, 18. — *Quae belli usus poscunt*; vide ad VI, 25, n. 6.

3. *Hinc rectus in Africam cursus est*: quo facile spem suis militibus facit, in Africam se transfretaturum; *cursus*, navigatio. Sic Virgil. Aen. I, 533. *Hinc omni Hispaniae imminet Africa*: ita Put., non, ut plerique MSS. et edd. antt., *hinc omnis Hispania i. Africae*: vult enim, Africam (Poenos) ex hac urbe tanquam ex arce imminere et instare toti Hispaniae, cui iugum partim imposuerat,

» inter Pyrenaeum et Gades statio: hinc omni Hispaniae imminet Africa. Sed, quoniam vos instructos » et ordinatos cognosco, ad Carthaginem Novam oppugnandam totis viribus et bono animo transeamus. » Quumque omnes una voce, *hoc faciendum*, succlamarent, eos Carthaginem duxit: tum terra marique eam oppugnari iubet.

XLIV. Contra Mago Poenorum dux, quum terra marique instrui oppugnationem videret, et ipse copias ita disponit. Oppidanorum duo millia ab ea parte, qua castra romana erant, opponit: quingentis militibus arcem insedit [1]: quingentos tumulo urbis in orientem verso imponit: multitudinem aliam, quo clamor, quo subita vocasset res, intentam ad omnia occurrere iubet. Patefacta deinde porta, eos, quos in via ferente ad castra hostium instruxerat, mittit. Romani, duce ipso praecipiente, parumper cessere, ut propiores subsidiis in certamine ipso submittendis essent. Et primo haud impari stetere acie: subsidia deinde, identidem submissa e castris, non averterunt solum in fugam hostes, sed adeo effusis instituerunt, ut, nisi receptui cecinisset, permixti fugientibus irrupturi fuisse in urbem viderentur. Trepidatio vero non in proelio maior, quam tota urbe fuit: multae stationes pavore atque fuga desertae sunt, relictique muri, quum, qua cuique erat proximum,

partim minabatur; Gron. Confer ad III, 51, n. 3.

Cap. XLIV. 1. *Quingentis militibus arcem insedit: quingentos* etc.; confer Polyb. X, 12, qui etiam ibid. et c. 8, mille tantum milites Magoni tribuit, non decem millia, ut Appian. Hisp. 19. Confer infra cap. 49 pr.—*Occurrere iubet*; vide ad XXI, 61, n. 1. — *Eos, quos in via ferente ad c. h. instruxerat*, scil. oppidanorum duo millia, eaque fortissima et selecta, *mittit* in hostes, vel *emittit*; nisi ita leg. — *Haud impari stetere acie*, Flor. a manu secunda *haud impares stetere acies*, quod placere potest; Drakenb. et Duker.; confer ad librum XXVII, cap. 2: *Romani ... in multum diei stetere in acie.*

desiluissent. Quod ubi egressus Scipio in tumulum, quem Mercurii vocant [2], animadvertit, multis partibus nudata defensoribus moenia esse; omnes castris excitos ire ad oppugnandam urbem et ferre scalas iubet. Ipse, trium prae se iuvenum validorum scutis oppositis (ingens enim iam vis omnis generis telorum e muris volabat), ad urbem succedit, hortatur, imperat, quae in rem sunt; quodque plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque [3] virtutis atque ignaviae cuiusque adest. Itaque in vulnera ac tela ruunt; neque illos muri, neque superstantes armati arcere queunt, quin certatim ascendant. Et ab navibus eodem tempore ea, quae mari alluitur, pars urbis oppugnari coepta est: ceterum tumultus inde maior, quam vis adhiberi poterat [4]. Dum applicant, dum partim exponunt scalas militesque, dum, qua cuique proximum est, in terram evadere properant, ipsa festinatione et certamine alii alios impediunt.

XLV. Inter haec repleverat iam Poenus armatis muros, et vis magna, ex ingenti copia congesta, telorum suppeditabat [1]. Sed neque viri, nec tela, nec

2. *In tumulum, quem Meraurii* (ex emend. Ruben. pro *Mercurium* et *Mercurium Teutatem*) *vocant:* forte leg. *Saturni.* Confer Polyb. X, 10, qui docet seplemtrionale urbis lalns tribus clausum fuisse tumulis collibusve, Vulcani, Saturni, et medio, qui ab Alete heroe nomen habuerit. Ad seqq. conf. Polyb. X, 13.

3. *Quodque plurimum ad accendendos militum animos intererat, testis spectatorque* etc.; vide ad XXI, 43, n. 12.

4. *Tumultus inde maior, quam vis, adhiberi poterat,* ex emend. Gron. In MSS. *hiberi* et *haberi*; in edd. antt. *videri.* Forte leg. *cieri*, vel *fieri*, vel potius *inhiberi*, hoc est, adhiberi; vide ad I, 33, n. 7, et III, 38, n. 2. — *Dum applicant*, scil. naves litori, ut XLIV, 32, *partim*, ex parte, aliquot; nisi cum Crev. leg. *raptim*.

Cap. XLV. 1. *Vis magna telorum suppeditabat* (vide ad VI, 24, n. 1), *congesta ex ingenti copia* telorum, quae in urbe erat, vel potius: quoniam ingens copia eorum in hunc usum congesta erat; ut *ex* sit pro *propter*; vide ad VII, 39, n. 5. —

quidquam aliud aeque, quam moenia ipsa sese, defendebant. Rarae enim scalae altitudini aequari poterant, et, quo quaeque altiores, eo infirmiores erant. Itaque, quum summus quisque evadere non posset, subirent tamen alii, onere ipso frangebantur. Quidam, stantibus scalis [2], quum altitudo caliginem oculis offudisset, ad terram delati sunt. Et quum passim homines scalaeque ruerent, et ipso successu audacia atque alacritas hostium cresceret, signum receptui datum est: quod spem non praesentis modo ab tanto certamine ac labore quietis obsessis, sed etiam in posterum dedit, scalis et corona capi urbem non posse: opera et difficilia esse, et tempus datura, ad ferendam opem imperatoribus suis. Vix prior tumultus conticuerat, quum Scipio ab obsessis iam vulneratisque recentes integrosque alios accipere scalas iubet, et vi maiore aggredi urbem. Ipse, ut ei nuntiatum est aestum decedere, quod per piscatores tarraconenses, nunc levibus cymbis, nunc, ubi eae siderent [3], vadis pervagatos stagnum, compertum habebat, facilem pedibus ad murum transitum dari, eo secum armatos duxit. Medium ferme diei erat, et ad id, quod sua sponte cedente in mare aestu trahebatur aqua, acer etiam septemtrio [4] ortus inclinatum stagnum eodem, quo aestus, ferebat, et adeo nudaverat vada, ut alibi umbilico tenus aqua esset, alibi genua vix superaret. Hoc, cura ac ratione compertum, in prodigium ac deos vertens Scipio, qui ad transi-

Rarae, paucae. Ad seqq. conf. Polyb. X, 13 et 14.

2. *Stantibus scalis*; forte *stantes in scalis*, vel *nutantibus*. — *Scalis et corona*, oppugnatione et obsidione; conf. ad II, 17, n. 5. — *Opera*, vide ad V, 22, n. 7.

3. *Ubi eae siderent*, haererent in vadis fundoque limoso. — *Eo secum armatos duxit*, forte *D secum a. d.*; Crev. Ita Polyb. X, 14. — *Ad id, quod sua sponte* etc.; v. ad II, 23, n. 3.

4. *Acer septemtrio*; v. ad XXXVII, 12, n. 4.

tum Romanis mare verterent et stagno auferrent, viasque ante nunquam initas humano vestigio aperirent, Neptunum iubebat ducem itineris[5] sequi, ac medio stagno evadere ad moenia.

XLVI. Ab terra ingens labor succedentibus[1] erat: nec altitudine tantum moenium impediebantur, sed quod euntes ad ancipites utrinque ictus subiectos habebant Romanos; ut latera infestiora subeuntibus, quam adversa corpora, essent. At parte in alia quingentis[2] et per stagnum facilis transitus, et in murum ascensus inde fuit: nam neque opere emunitus erat, ut ubi ipsius loci ac stagni praesidio satis creditum foret; nec ulla armatorum statio aut custodia opposita, intentis omnibus ad opem (eo) ferendam, unde periculum ostendebatur. Vbi urbem sine certamine intravere, pergunt inde, quanto maximo cursu poterant, ad eam portam, circa quam omne contractum certamen erat. In quod adeo intenti omnium non animi solum fuere, sed etiam oculi auresque pugnantium spectantiumque et adhortantium pugnantes, ut nemo ante ab tergo senserit captam urbem, quam

5. *Neptunum ducem itineris*; vide ad cap. 41, n. 8. — *Medio stagno evadere*; vide ad VIII, 15, n. 6.

Cap. XLVI. 1. *Succedentibus*, scil. ad moenia, ut mox *subeuntibus*, *sed* etiam eo *quod euntes* ad moenia, subeuntes, *ad ancipites utrinque*, ab utroque latere, *ictus subiectos habebant Romanos*, scil. moenia; vide ad I, 25, n. 4, et VII, 34, n. 3. Sed si non alia h. l. corrupta sunt, certe vox *euntes*, pro qua Doër. coni. *superstantes*. Plura tentavit Gron. — *Latera infestiora*, magis ad ictus infestos subiecta, iis exposita; vide ad I, 7, n. 7. — *Adversa corpora*; vide ad II, 23, n. 5.

2. *At parte in alia quingentis* etc. nam Scipio tribus locis aggressus est urbem, ab terra ipse terrestri cum milite, a mari Laelius classe; tertium locum incustoditum, quia stagno naturaliter muniebatur, missos D homines, quum maris aestus decessisset, praeter exspectationem invadere iussit: *eaque* parte primum urbs est capta; Gron. Confer ad haec et seqq. Polyb. X, 14, et 15. — *Neque opere emunitus*, munitus, *erat* murus (vide ad V, 22, n. 7), *ut ubi*, quum ibi etc. vid. VIII, 30, n. 7). Mox τὸ *eo* ante *ferendam*, adiectum ab Rhenano, abest a vett. libris et abesse potest.

tela in aversos inciderunt, et utrinque ancipitem hostem[3] habebant. Tunc, turbatis defensoribus metu, et moenia capta, et porta intus forisque pariter refringi coepta; et mox caedendo confectis[4] ac distractis, ne iter impediretur, foribus, armati impetum fecerunt. Magna multitudo et muros transcendebat; sed hi passim ad caedem oppidanorum versi. Illa, quae portam ingressa erat, iusta acies, cum ducibus, cum ordinibus, media urbe in forum processit. Inde quum duobus itineribus fugientes videret hostes, alios ad tumulum in orientem versum, qui tenebatur quingentorum militum praesidio, alios in arcem, in quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis, qui muris pulsi fuerant, refugerat[5]; partim copiarum ad tumulum expugnandum mittit, partim ipse ad arcem ducit. Et tumulus primo impetu est captus, et Mago, arcem conatus defendere, quum omnia hostium plena videret, neque spem ullam esse, se arcemque et praesidium dedidit. Quoad dedita arx est[6], caedes tota urbe passim factae; nec ulli puberum, qui obvius fuit, parcebatur: tum, signo dato, caedibus finis factus. Ad praedam victores versi, quae ingens omnis generis fuit.

XLVII. Liberorum capitum[1] virile secus ad decem millia capta: inde, qui cives Novae Carthaginis erant,

3. *Vtrinque ancipitem hostem*; vide ad I, 25, n. 4.

4. *Caedendo confectis* (vide ad II, 40, n. 8) *ac distractis* bene optimi MSS. nisi malis *diffractis*; Gronov. *caedendo confractis* omnes edd. — *Videret*, sc. Scipio.

5. *In quam et ipse Mago cum omnibus fere armatis refugerat*; alii *refugerant*; vide ad XXI, 60, n. 5. — *Partim copiarum* etc., plerique MSS. pro *partem*; vide ad XXIII, 11, n. 10.

6. *Quoad dedita arx est*; vide ad XXIII, 26, n. 1.

Cap. XLVII. 1. *Liberorum capitum* κατὰ, quod attinet ad *virile secus ad decem millia capta*: ita Put. *virile sexus*, et *virilis secus* alii MSS.; *virilis sexus* edd. antt. Confer Gron. et Drak. ad h. l. Cort. ad Sallust. hist. II, pag. 960; Ern. et Wolf. ad Suet. Aug. 44,

dimisit; urbemque et sua omnia, quae reliqua eis bellum fecerat, restituit. Opifices ad duo millia hominum erant; eos publicos fore populi romani edixit, cum spe propinqua libertatis, si ad ministeria belli enise operam navassent. Ceteram multitudinem incolarum iuvenum ac validorum servorum in classem ad supplementum remigum dedit; et auxerat navibus octo captivis classem [2]. Extra hanc multitudinem Hispanorum obsides erant; quorum perinde, ac si sociorum liberi essent, cura habita. Captus et apparatus ingens belli; catapultae maximae formae centum viginti, minores ducentae octoginta et una; ballistae maiores viginti tres, minores quinquaginta duae; scorpionum maiorum minorumque [3] et armorum telorumque ingens numerus; signa militaria septuaginta quatuor. Et auri argentique relata ad imperatorem magna vis; paterae aureae fuerunt ducentae septuaginta sex, libras ferme omnes pondo; argenti facti signatique decem et octo millia et trecenta pondo; vasorum argenteorum magnus numerus. Haec omnia

et nos ad Tac. Ann. IV, 62, n. 7. — Forsitan haec loquendi forma restituenda foret supra cap. 34. Lem. — Ad haec et seqq. confer Polyb. X, 16, 17, ubi Schweighaeuser monet, *opifices* (ἐργαστικοὺς et χειροτέχνας) a Livio in numero *liberorum capitum* comprehendi distinguique a *servis*, sed apud Polyb. etiam a πολιτικοῖς, adeoque fuisse incolas urbis liberos quidem, sed non pleno iure civitatis fruentes et deterioris nonnihil conditionis quam ceteros. — *Publicos*, δημοσίους Polyb. Confer Bynkersh. cap. 5, ad lib. IX, D, de leg. Rhod. de iact. et Lips. Elect. I, 22.

2. *Et auxerat navibus VIII captivis classem*; haud dubie *XVIII captivis* leg. e Polyb. X, 17, 11-13, ubi Schweigh. notat, Livium h. l. non intellexisse Polybium, aut presso pede sequi noluisse: nec nimis magna copia solertium nautarum abundasse Romanos, Poenos vero in hoc genere in primis fuisse exercitatos magnumque eiusmodi hominum numerum Carthagine repertum dicere Polyb. X, 8.

3. *Scorpionum maiorum minorumque*; v. ad XXIV, 34, n. 5. —*Argenti facti signatique*; immo *infecti*; Gron. de pec. vet. I, 7. Si vulgata lectio retinenda, *vasa argentea* non sunt *argentum factum*, quod falsum est; Duk. Confer XXXIV, 10.

C. Flaminio quaestori appensa annumerataque sunt. Tritici quadraginta millia modium, hordei ducenta septuaginta. Naves onerariae sexaginta tres [4] in portu expugnatae captaeque: quaedam cum suis oneribus, frumento, armis, aere praeterea ferroque et linteis et sparto et navali alia materia ad classem aedificandam: ut minimum omnium, inter tantas opes belli captas, Carthago ipsa fuerit.

XLVIII. Eo die Scipio, C. Laelio cum sociis navalibus urbem custodire iusso, ipse in castra legiones reduxit, fessosque milites omnibus uno die belli operibus (quippe qui et acie dimicassent, et capienda urbe tantum laboris periculique adissent, et capta, cum iis, qui in arcem confugerant, iniquo etiam loco pugnassent) curare corpora iussit. Postero die, militibus navalibusque sociis [1] convocatis, primum diis immortalibus laudesque et grates egit, qui se non urbis solum opulentissimae omnium in Hispania uno die compotem fecissent, sed ante eo congessissent omnis paene Africae atque Hispaniae opes; ut neque hostibus quidquam relinqueretur, et sibi ac suis omnia superessent. Militum deinde virtutem collaudavit, quod eos non eruptio hostium, non altitudo moenium, non inexplorata stagni vada, non castellum in alto tumulo situm, non munitissima arx deterruisset, quo minus transcenderent omnia perrumperentque. Itaque, quamquam omnibus omnia deberet, praecipuum muralis coronae decus [2] eius esse, qui primus

4. *Naves onerariae LXIII*, alii exhibent CXIII.

Cap. XLVIII. 1. *Militibus navalibusque sociis*; v. ad IX, 38, n. 1. — *Sed etiam ante eo congessissent* etc., nam passim ipsis tribuitur diis, quod eorum cura, providentia ac voluntate factum putatur, praecipue res magnae, insolitae, inopinatae.

2. *Praecipuum muralis coronae decus*; vide ad VI, 20, n. 6. — *Sui corporis hominum*, legionariorum sociorumque navalium. Confer ad I, 17, n. 2.—*Aderat*; vide ad III, 14, n. 16.

murum adscendisset: profiteretur, qui se dignum eo duceret dono. Duo professi sunt, Q. Trebellius centurio legionis quartae et Sex. Digitius socius navalis; nec ipsi tam inter se acriter contendebant, quam studia excitaverant uterque sui corporis hominum. Sociis C. Laelius praefectus classis; legionariis M. Sempronius Tuditanus aderat. Ea contentio quum prope seditionem veniret [3], Scipio tres recuperatores quum se daturum pronuntiasset, qui, cognita causa testibusque auditis, iudicarent, uter prior in oppidum transcendisset, C. Laelio et M. Sempronio, advocatis partis utriusque [4], P. Cornelium Caudinum de medio [5] adiecit, eosque tres recuperatores considere et causam cognoscere iussit. Quum res eo maiore ageretur certamine, quod amoti tantae dignitatis [6] non tam advocati, quam moderatores studiorum fuerant; C. Laelius, relicto consilio, ad tribunal ad Sci-

3. *Contentio quum prope seditionem veniret;* vide ad II, 48, n. 5, et VI, 42, n. 6. — *Recuperatores*, seu *reciperatores* iudices in causa privata, per quos, quod suum est, aliquis *recuperat*, et ad quos de re pecuniaria aut possessione cuiuscumque rei certatur. Romae erant e centumviris, et, ut alii iudices, *dabantur* a praetore. Confer XLIII, 2.

4. *Advocatis partis utriusque:* *Advocatus* dicitur amicus, quem *vocamus ad nos*, ut cum consulamus de controversiis nostris, quisque honoris causa in iudicio in subselliis nostris sedet, aut nobiscum in rem praesentem venit; Ernesti in clave Cic. *Advocati* ad III, 47, n. 3, amici praesentes, et, si opus fuerit, adiuturi consilio, opera, re, deprecando, impediendo; Bauer. Ab *advocatis* distinguuntur XL, 15, n. 7, *patroni*, qui orationem pro aliquo habent in iudicio.

5. *Caudinum ... adi.;* v. VI, 6, n. 7.

6. *Amoti* (al. *admoti*) *tantae dignitatis* viri etc., nam prius affuerant certantibus, sed ita eleganter, ut potius regerent temperarentque studia utrinque faventium, quam, ut advocati (qui acriter defendunt causam suae partis), accenderent: nunc ab illis ipsorumque certamine abstracti et iudices dati multitudinem effrenatiorem reliquerant; Gron. coll. Cic. de Legg. III, 10, *vis populi multo saevior multoque vehementior; quae ducem quod habet, interdum lenior est, quam si nullum haberet: dux enim suo periculo progredi cogitur; populi impetus periculi rationem sui non habet.* — *Recuperatores considere;* vide ad III, 46, n. 6.

pionem accedit, eumque docet, *rem sine modo ac modestia agi, ac prope esse, ut manus inter se conserant. Ceterum, etiamsi vis absit, nihilominus detestabili exemplo rem agi; quippe ubi fraude ac periurio decus petatur virtutis. Stare hinc legionarios milites, hinc classicos, per omnes deos paratos iurare, magis quae velint, quam quae sciant, vera esse, et obstringere periurio non se* [7] *solum suumque caput, sed signa militaria et aquilas* [8] *sacramentique religionem. Haec se ad eum de sententia P. Cornelii et M. Sempronii deferre.* Scipio, collaudato Laelio, ad concionem advocavit, pronuntiavitque: *Se satis compertum habere, Q. Trebellium et Sex. Digitium pariter in murum escendisse; seque eos ambos virtutis causa coronis muralibus donare.* Tum reliquos, prout cuique meritum virtusque erat, donavit. Ante omnes C. Laelium praefectum classis et omni genere laudis sibimet ipse aequavit, et corona aurea ac triginta bubus donavit [9].

XLIX. Tum obsides civitatium Hispaniae vocari iussit: quorum quantus numerus fuerit, piget scribere, quippe quum alibi trecentos ferme [1], alibi septingentos viginti quinque fuisse inveniam: aeque et alia inter auctores discrepant. Praesidium punicum alius decem, alius septem, alius haud plus quam duum millium fuisse scribit. Capta alibi decem millia capitum, alibi supra quinque et viginti invenias. Scorpiones maiores minoresque ad sexaginta captos [2] scri-

7. *Obstringere periurio non se* etc. vide ad IX, 34, n. 16.

8. *Sed etiam signa militaria et aquilas*; vide ad Tac. Ann. I, 37, n. 4, et I, 39, n. 9. — *Ad concionem advocavit*, scil. milites; vide ad II, 55, n. 6.

9. *Triginta bubus donavit*; vide ad IV, 16, n. 2.

Cap. XLIX. 1. *Trecentos ferme* πλείους ὄντας τῶν τριακοσίων, Polyb. X, 18. — *Alia inter auctores discrepant*; vide ad I, 3, n. 4. — *Praesidium punicum* etc.; vide ad cap. 44, n. 1.

2. *Ad sexaginta captas*, Lips. Poliorc. III, 4, coni. *ad V* vel *IX millia*. — *Auctorem graecum Silenum*

pscrim, si auctorem graecum sequar Silenum: si Valerium Antiatem, maiorum scorpionum sex millia, minorum tredecim: adeo nullus mentiendi modus est! Ne de ducibus quidem convenit [3]: plerique Laelium praefuisse classi; sunt, qui M. Iunium Silanum dicant. Arinem praefuisse punico praesidio deditumque Romanis, Antias Valerius; Magonem alii scriptores tradunt. Non de numero navium captarum, non de pondere auri atque argenti et redactae pecuniae, convenit: si aliquibus assentiri necesse est, media simillima veris sunt. Ceterum Scipio, vocatis obsidibus [4], primum universos bonum animum habere iussit. *Venisse eos in populi romani potestatem, qui beneficio, quam metu, obligare homines malit, exterasque gentes fide ac societate iunctas habere, quam tristi subiectas servitio.* Deinde, acceptis nominibus civitatium, recensuit captivos, quot cuiusque populi essent; et nuntios domum misit, ut ad suos quisque recipiendos veniret. Si quarum forte civitatium legati aderant, eis praesentibus suos restituit; ceterorum curam benigne tuendorum C. Flaminio quaestori attribuit. Inter haec e media turba obsidum mulier magno natu, Mandonii uxor, qui frater Indibilis Ilergetum reguli erat [5], flens ad pedes imperatoris procubuit, obtestarique coepit, ut curam cultumque feminarum [6] impensius custodibus commendaret. Quum Scipio,

Calatianum, qui alioquin res Hannibalis, quocum in castris fuit et simul vixit, diligentissime persequutus est; vide Cic. de Div. I, 24; Cornel. Nep. Hann. 13; Voss. hist. graec. lib. III, pag. 189.

3. *Ne de ducibus quidem convenit*; vide ad I, 3. n. 4.—*Arinem*, in edd. ante Drak. *Armen*. Cf. Sil. XV, 232.

4. *Vocatis obsidibus* etc.; confer Polyb. X, 18.

5. *Mandonii uxor*, *qui frater* . . . *reguli erat* (v. Ind. ad XXII, 21, n. 2), *flens* etc.; conf. Polyb. X, 18.

6. *Curam cultumque feminarum* de victu acceperat Scipio, unde respondet *nihil profecto defuturum*; sed mox intelligit, mulierem longe aliud in

nihil profecto defuturum, diceret; tum rursus mulier, *Haud magni ista facimus* [7], inquit: *quid enim huic fortunae non satis est? Alia me cura, aetatem harum intuentem, (nam ipsa iam extra periculum iniuriae muliebris sum) stimulat.* Aetate ac forma florentes circa erant Indibilis filiae aliaeque nobilitate pari [8], quae omnes eam pro parente colebant. Tum Scipio, *Meae populique romani disciplinae causa facerem*, inquit, *ne quid, quod sanctum usquam esset, apud nos violaretur: nunc, ut id curem impensius, vestra quoque virtus dignitasque facit, quae ne in malis quidem oblitae decoris matronalis estis.* Spectatae deinde integritatis viro tradidit eas, tuerique haud secus verecunde ac modeste, quam hospitum coniuges ac matres, iussit.

L. Captiva deinde a militibus adducitur ad eum adulta virgo, adeo eximia forma, ut, quacumque incedebat, converteret omnium oculos. Scipio, percunctatus patriam parentesque, inter cetera accepit, desponsam eam principi Celtiberorum adolescenti: Allucio nomen erat [1]. Extemplo igitur parentibus sponsoque ab domo accitis, quum interim audiret deperire eum sponsae amore, ubi primum venit, ac-

votis habere, scil. maiorem pudicitiae decorisque matronalis respectum, quam captivae possint exspectare et Poeni habuissent. Conf. seqq. et Polyb. loc. laud.

7. *Haud magni ista facimus*, scil. quae ad cultum externum pertinent. —*Huic fortunae*, nostrae, captivorum.

8. *Aliaeque nobilitate pari*, scil. filiae, seu puellae.

Cap. L. 1. *Allucio nomen erat*: optimi MSS. *Aluccio*. Indibilis vocatur Valer. Max. IV, 3, n. 1, et Lucceius Plut. Confer Polyb. X, 19 (qui rem, non sponsi nomen, memorat), et, qui hanc de Scipionis continentia historiam ex eo excerpsit, Suidam verb. Πόπλιος. Eiusdem rei memoria nobilitata est argenteo votivoque Scipionis clypeo, qui Parisiis in Museo Reg. servatur, cuiusque descriptio delineatioque datur in Iac. Sponii *Recherches d'Antiquité*, et *Journal des Savans, tom. IX*, unde eam exprimendam curavit Drakenb. ad Sil. XV, 268 seq.

curatiore eum sermone [2], quam parentes, alloquitur. « Iuvenis, inquit, iuvenem appello, quo minor sit » inter nos huius sermonis verecundia. Ego, quum » sponsa tua capta a militibus nostris ad me ducta » esset audiremque eam tibi cordi esse [3], et forma fa- » ceret fidem, quia ipse, si frui liceret ludo aetatis, » (praesertim recto et legitimo amore) et non res » publica animum nostrum occupasset, veniam mihi » dari sponsam impensius amanti vellem; tuo, cuius » possum, amori faveo. Fuit sponsa tua apud me » eadem, qua apud soceros tuos parentesque suos, » verecundia; servata tibi est, ut inviolatum et di- » gnum me teque dari tibi donum posset. Hanc mer- » cedem unam pro eo munere paciscor: amicus po- » pulo romano sis: et, si me virum bonum credis » esse, quales patrem patruumque meum iam ante » hae gentes norant, scias multos nostri similes in » civitate romana esse; nec ullum in terris populum » hodie dici posse, quem minus tibi hostem tuisque » esse velis, aut amicum malis. » Adolescens, simul pudore et gaudio perfusus, dextram Scipionis tenens, deos omnes invocare ad gratiam illi pro se referendam, quoniam sibi nequaquam satis facultatis, pro suo animo atque illius erga se merito [4], esset. Parentes inde cognatique virginis appellati: qui, quoniam gratis sibi redderetur virgo, ad quam redimendam

2. *Accuratiore sermone*, ad sponsi nempe animum, dulcissimo gratissimoque sensu nunc perfundendum, curatius composito; Doër.

3. *Eam tibi cordi esse*; vide ad VI, 9, n. 1.—*Frui ludo aetatis*, voluptate venerea, aetati meae conveniente. Cf. Mitscherl. ad Hor. Od. III, 12, v. 1. — *Apud soc. tuos*, socerum socrumque, ut apud Virg. Aen. II, 457.

4. *Pro suo animo atque illius erga se merito*: ultima vox, a Rhenano adiecta, abest a MSS. et vett. edd. unde forsan delenda, vel leg. *atque illius merito*; Gron. Immo dele *merito*, et repete *animo*, ut sensus sit: pro grato animi sui sensu, atque pro eo, quem ille sibi probaverit, animo, hoc est, pro insigni illius magnanimitate; Doër.

satis magnum attulissent auri pondus, orare Scipionem, ut id ab se donum acciperet, coeperunt; haud minorem eius rei apud se gratiam futuram esse, affirmantes, quam redditae inviolatae foret virginis. Scipio, quando tanto opere peterent, accepturum se pollicitus, poni ante pedes iussit, vocatoque ad se Allucio, *Super dotem*, inquit, *quam accepturus a socero es*, *haec tibi a me dotalia dona accedent;* aurumque tollere ac sibi habere iussit. His laetus donis honoribusque dimissus domum implevit populares laudibus meritis Scipionis: *Venisse diis simillimum iuvenem, vincentem omnia quum armis, tum benignitate ac beneficiis.* Itaque, delectu clientium habito, cum delectis mille et quadringentis equitibus intra paucos dies ad Scipionem revertit.

LI. Scipio retentum secum Laelium, dum captivos obsidesque et praedam ex consilio eius disponeret, satis omnibus compositis, data quinquereme, captivisque, Magone et quindecim fere senatoribus [1], qui simul cum eo capti erant, in navem impositis, nuntium victoriae Romam mittit. Ipse paucos dies, quibus morari Carthagine statuerat, exercendis navalibus pedestribusque copiis absumpsit. Primo die legiones in armis quatuor millium spatio decurrerunt [2]; secundo die arma curare et tergere ante tentoria iussit; tertio die rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt [3], praepilatisque missilihus iaculati sunt;

CAP. LI. 1. *Magone et XV fere senatoribus* etc.; confer Polyb. X, 18 pr., et 19 extr. — *Exercendis copiis navalibus pedestribusque;* vide ad XXII, 31, n. 4.

2. *Legiones in armis quatuor millium spatio decurrerunt;* vide ad IX, 24, n. 2, et XXIII, 35, n. 3. Ad haec vero et seqq. de exercitationibus militaribus, a Scipione institutis, cf. Polyb. X, 20, cuius capp. 21 et 22, similis quidem argumenti, sed ad Philopoemenem referenda esse, iam ibi docuit Schweigh.

3. *Rudibus inter se in modum iustae pugnae concurrerunt*, ξυλίναις ἐσκυτωμέναις μετ' ἐπισφαιρῶν μαχαίραις; (rudibus aut gladiis, qui corio inducti pilisque coriaceis praefixi erant) Polyb. loco laud. qui tamen id quar-

quarto die quies data; quinto iterum in armis decursum est. Hunc ordinem laboris quietisque, quoad Carthagine morati sunt, servarunt. Remigium classicique milites, tranquillo [4] in altum evecti, agilitatem navium simulacris navalis pugnae experiebantur. Haec extra urbem terra marique corpora simul animosque ad bellum acuebant: urbs ipsa strepebat apparatu belli, fabris omnium generum in publica officina inclusis: dux cuncta pari cura obibat. Nunc in classe ac navali [5] erat; nunc cum legionibus decurrebat; nunc operibus adspiciendis tempus dabat, quaeque in officinis, quaeque in armamentario ac navalibus fabrorum multitudo plurima in singulos dies certamine ingenti faciebat. His ita inchoatis, refectisque, qua quassi erant, muris, dispositisque praesidiis ad custodiam urbis, Tarraconem est profectus, a multis

to die factum esse tertiumque quieti datum tradit. *Rudibus* optimi MSS., at *sudibus* edd. ante Gron. ut infra XL, 6 extr. et 9 extr. nisi et ibi potius *rudes* substituendae sunt. Confer ad Sil. VIII, 552 et Intpp. Suet. Calig. 32, Sall. Cat. LVI, 3, et Virg. Aen. VII, 524. — *Praepilatis missilibus* (quorum mucronibus aliquid rotundi e corio aliave materia, instar *pilae*, praeligatum est, ut ictus dentur sine vulnere; quales sunt rudes ferreae, quae Germanis *Rappiere*, Gallis *fleurets* dicuntur) *iaculari*, τοῖς ἐσφαιρωμένοις γρόσφοις ἀκοντίζειν, Polyb. loco laud. ubi Schweigh. τούτους pro τοῖς coniicit, ut his missilibus petiti sint, qui rudibus pugnaverint, genusque exercitationis simile fuerit ei, quod describit Xenoph. Cyrop. II, 3, 17 seq. ubi *rudes* dicuntur νάρθηκες παχεῖς, ut *vectes* Veget. I, 9, ubi v. Schwebel. Cf. Lips. Poliorc. IV, 4, et *Yvo Villiom.* in loca controv. Titii V, 10, 11.

4. *Remigium classicique milites tranquillo* etc.; vide ad III, 15, n. 8, et XXIV, 8, n. 6. — Ad haec et seqq. confer Polyb. X, 20.

5. *Classe ac navali.* Non hic navalia intelligit Walchius, Emend. pag. 170, infra enim mox memorantur. Quare putat verbum post *navali* excidisse, ut *pugna, certamine*, aut aliud simile. Lem. — *Operibus adspiciendis*, forte *inspiciendis*, id est, considerandis et examinandis, quam multa et quam bona a fabris facta essent; Duk. Sed vide ad XXI, 6, n. 4. — *Refectisque, qua parte*, ubi, *quassi erant*, nisi malis *quassati*, vel e MS. Rhen. *quae quassata erant muri*, ut XXXIII, 17; *quassaverant* plerique MSS. unde alii coni. *quos quassaverant*, scil. milites, vel *quos quassaverat* Scipio.

legationibus protenus in via aditus: quas partim dato responso ex itinere dimisit, partim distulit Tarraconem [6], quo omnibus novis veteribusque sociis edixerat conventum. Et cuncti fere, qui cis Iberum incolunt, populi, multi etiam ulterioris [7] provinciae convenerunt. Carthaginiensium duces primo ex industria famam captae Carthaginis compresserunt: deinde, ut clarior res erat, quam ut tegi ac dissimulari posset, elevabant verbis [8]. *Necopinato adventu ac prope furto unius diei* [9] *urbem unam Hispaniae interceptam: cuius rei tam parvae praemio elatum insolentem iuvenem immodico gaudio speciem magnae victoriae imposuisse. At, ubi appropinquare tres duces, tres victores hostium exercitus audisset, occursuram ei extemplo domesticorum funerum memoriam.* Haec in vulgus iactabant [10], haudquaquam ipsi ignari, quantum sibi ad omnia virium, Carthagine amissa, decessisset.

6. *Distulit Tarraconem* legationes, hoc est, aditum responsumque legatis dandum, donec Tarraconem venisset.

7. *Ulterioris provinciae* optimi MSS, non u. *Hispaniae*. Aut eo respicit Livius, quod pater patruusque Scipionis Africani eam provinciam fecerunt, aut utitur phrasi suo tempori convenientiore; Gron. Mihi Livius ulteriorem Hispaniam videtur vocare *provinciam*, non sui tantum, sed etiam illius temporis, quo haec gesta sunt, respectu, ea ratione, qua *provincia* dicitur omnis regio, in qua bellum geritur: nec Scipiones post multorum annorum conatus Hispaniam ulteriorem potuerunt facere *provinciam*; Dak.

8. *Elevabant verbis rem*; vide ad III, 21, n. 5.

9. *Furto unius diei*; vide ad lib. IX, cap. 31, n. 7.

10. *Haec in vulgus iactabant*; edebant, spargebant.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS SEPTIMVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; Marcellus consul tria Samnii oppida capit; at Cn. Fulvius Centumalus ad Herdoneam, ut biennio ante Cn. Fulvius Flaccus praetor, ab Hannibale devincitur. — II; Quam Poeno laetitiam brevem faciunt secunda Marcelli cum eo proelia ad Numistronem in Lucanis et ad Venusiam in Apulia. — III; Coniuratio Capuae a Blosiis aliisque facta opprimitur; et Atellani Calatiam traducuntur, Nucerini Atellam. — IV; Legati a Syphace Romam et a Romanis Alexandriam ad Ptolemaeum Cleopatramque reges mittuntur ad petendam renovandamque amicitiam. Multa nuntiantur prodigia. — V; Comitiorum habendorum causa M. Valerius Laevinus consul ex Sicilia revocatur, sed, quia ob trepidos nuntios ex Africa allatos in provinciam extemplo redire iubetur, eo invito et ex plebiscito a Marcello dictator dicitur Q. Fulvius Flaccus. — VI; Idem Fulvius, tribunis nequidquam intercedentibus, et Q. Fabius Maximus creantur consules. Classis punica, in Sardiniam traiecta, cum praeda omnis generis in Africam redit. Sacerdotes aliquot Romae mortui et alter censorum. Ludi romani et plebeii. — VII; C. Laelius, P. Scipionis legatus, Romam venit, Patresque certiores facit de rebus in Hispania gestis et de Hasdrubalis transitu in Italiam. Provinciae et imperia exercituum partita. — VIII; Primus ex plebe creatur curio maximus, et C. Valerius Flaccus flamen dialis tum invitus inauguratur, tum ius priscum in senatum veniendi usurpat. Legiones in Italia suppletae, et praesidia Siciliae partim minuta, partim aucta. — IX; Legati XII coloniarum in Latio

Romam missi negant esse, unde milites pecuniamque dent. — X; Reliquarum XVIII coloniarum legatis citatis, et milites ex formula paratos subsidiumque omne pollicentibus, gratiae aguntur; illis nihil respondetur. Aurum promitur vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servatur. — XI; Prodigia procurata. Senatus principisque eius lectio et notae censoriae. — XII; Consules ad bellum proficiscuntur; et Marcellus ad Canusium bis cum Hannibale, marte primum aequo et postero die adversa fortuna, pugnat. — XIII; Milites, acerbe ab eo increpiti ignominiaque notati, orant, ut iterum educantur in aciem. — XIV; Et egregiam, nec tamen incruentam, ab hoste victoriam reportant. — XV; Fulvio se dedunt Hirpini, Lucani et Volcentes. Fabius, Manduria in Sallentinis vi capta, Tarentum obsidet; quam prodit ei praefectus praesidii, captus amore mulierculae, cuius frater est in exercitu fabiano. — XVI; Ab caede ad diripiendam urbem discurritur; et Hannibal frustra tum ad opem ferendam festinat, tum insidias struit Fabio. — XVII; In Hispania multi populi ac principes, in his Edesco, Mandonius et Indibilis, ad Romanos deficiunt. — XVIII; P. Scipio prope Baeculam vincit Hasdrubalem Hamilcaris filium. — XIX; Respuit nomen regium, quo ab Hispanis, quos captos deditosque sine pretio omnes dimittit domum, ingenti consensu salutatur; et ex Afris captivis vendi iussis Massivam, adultum regii generis puerum, Masinissae avunculo cum donis remittit. — XX; Duces Poenorum in Hispania consilio de bello habito decernunt, ut Hasdrubal Hamilcaris filius in Italiam, Hasdrubal Gisgonis in Lusitaniam, Mago ad conducenda mercede auxilia in Baliares, et Masinissa cum equitibus in citeriorem Hispaniam abeat. Scipio Tarentum, Marcellus vero et Fulvius, hic comitiorum causa, ille ad deprecandam ignominiam rogationemque C. Publicii Bibuli, tribuni plebis de imperio eius abrogando, Romam redeunt. — XXI; M. Claudius Marcellus quintum, et T. Quintius Crispinus consules creantur: comitia praetoria: defectio Etruriae oppressa: ludi romani et plebeii: aediles. — XXII; Provinciae et viginti legiones divisae. — XXIII; Prodigia: ludi Apollinares, in perpetuum in statam diem voti pestilentiae causa. — XXIV; Ob metum etrusci tumultus Arretio obsides, senatorum liberi, deducuntur Romam, ibique legio relinquitur in praesidio. — XXV; De Tarentinis et M. Livio, praefecto

arcis magna contentione in senatu agitur coram Fabio. Aedes Honoris et Virtutis. Consules copias coniungunt in Apulia, inter Venusiam Bantiamque, quo et Hannibal redit. — XXVI; Ipsi cum paucis equitibus exploratum eunt tumulum inter punica et romana castra. — XXVII; Praecipitant in insidias, et Marcellus perit, Crispinus, graviter saucius, cum perpaucis effugit. — XXVIII; Hannibal frustra utitur annulo Marcelli in fraudem Salapitanorum, et adventu suo Locrorum obsidionem solvit. — XXIX; Crispinus Capuam et inde Tarentum proficiscitur, et M. Marcellus patris exercitum Venusiam abducit. M. Valerius, cum classe 100 navium ex Sicilia in Africam transmittit, agrumque clupeensem late vastat. — XXX; Philippus in Graecia Achaeis adversus Aetolos horumque socios, Machanidam, Attalum et Romanos, auxilium fert, et a concilio frustra Aegii de pace habito Argos redit, ubi curatio Heraeorum Nemeorumque ad eum delata erat, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos referunt. — XXXI; Romanos, duce P. Sulpicio agrum inter Sicyonem et Corinthum effuse vastantes, compellit in naves, et ingenti inde gaudio, sed et foedae libidini indulget. — XXXII; Paulo post a Sulpicio Aetolisque ad Elim vincitur, et Macedoniam, ab Eropo et Dardanis infestatam, repetit. — XXXIII; Achaei cum Aetolis Eleisque haud procul Messene prosperam faciunt pugnam, et Attalus Sulpiciusque Aeginae hibernant. Crispinus ex vulnere moritur, dicto ante comitiorum ludorumque magnorum faciendorum causa dictatore T. Manlio Torquato. — XXXIV; Cum C. Claudio Nerone invitus consul creatur. M. Livius Salinator, multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus et semper inde memor ignominiae acceptae. — XXXV; Praetorum comitia. L. Manlius trans mare legatus it in Graeciam. Consules in collegio ponunt veteres inimicitias, et diversae iis decernuntur provinciae extremis Italiae finibus, Neroni adversus Hannibalem Bruttii et Lucani, Livio Gallia adversus Hasdrubalem, iam Alpibus appropinquantem. — XXXVI; Sacerdotes creati. Lustrum conditum, et numerus civium (137108) aliquanto minor, quam ante punicum bellum. Comitium tectum Ludi romani plebeiique provinciae divisae et per eas 23 legiones. — XXXVII; Prodigia eorumque procuratio. — XXXVIII; Ob inopiam iuventutis maioremque belli terrorem coloni etiam maritimi, qui sacrosanctam vacationem dicebantur ha-

bere, et volones scribuntur milites. — XXXIX; Hasdrubal sua et aliorum spe celerius transit Alpes, sed tempus perdit oppugnatione Placentiae. — XL; Homines auxii curis digredientes in provincias consules prosequuntur. Hannibal e Sallentinis in Bruttios repellitur a C. Hostilio Tubulo et Q. Claudio. — XLI; Vincitur a Nerone cos. ad Grumentum in Lucanis. — XLII; et iterum in Apulia haud procul Venusia. XLIII; Hasdrubalis literae fratri scriptae intercipiuntur a Romanis, iisque lectis Nero robur exercitus sui clam hoste et quam primum ad collegam ducere statuit. — XLIV; Maxima hinc Romae trepidatio, variaque hominum iudicia de tam audaci conatu consulis. — XLV; Is in itinere demum militibus detegit consilium suum, et, qua eos ducit, ex agris et urbibus, quaecumque ipsis iumentisque usui esse possunt, in viam deferuntur. — XLVI; Nocte clam ingreditur castra collegae, ad Senam Metaurumque flumina posita, quibus et L. Porcius Licinus praetor sua iungit; et Nerone auctore confestim signum pugnae proponitur. — XLVII; Hasdrubal vero, suspicatus duos adesse consules, et variis anxius curis, detrectat proelium, castraque movet vigilia prima; sed desertus a fraudulentis viae ducibus per tortuosi amnis flexus haud multum procedit. — XLVIII-XLIX; Atrox conseritur pugna, in qua ipse cadit, et 56 millia Poenorum, octo Romanorum occiduntur. — L; Celerrimus Neronis ad stativa sua reditus, habitusque animorum, quem Romae incerta primum exspectatio eventus et prima deinde victoriae fama effecit. — LI; Publica laetitia et supplicatio post adventum legatorum, a consulibus missorum. Nero caput Hasdrubalis proiici ante stationes hostium, captivosque quosdam ire ad fratrem eius iubet. Hannibal, agnoscere se fortunam Carthaginis fertur dixisse, omniaque auxilia, latius diffusa, in bruttium agrum, extremum Italiae angulum, contrahit.

I. Hic status rerum Hispaniae erat. In Italia consul Marcellus, Salapia per proditionem recepta, Maroneam et Meles [1] de Samnitibus vi cepit: ad tria millia mi-

Cap. I. 1. *Maronea et Meles* (forsan *Melae*, ut supra XXIV, 20, hodie *Molise*), oppida non aliis, quod sciam, memorata. *Marmoreas* et *Marmoras* plerique MSS. — *Ad III millia* etc., confer Plut. Marcell. pag.

litum ibi Hannibalis, quae praesidii causa relicta erant; oppressa. Praeda (et aliquantum eius fuit) militi concessa: tritici quoque ducenta quadraginta millia modium, et centum decem millia hordei inventa. Ceterum nequaquam inde tantum gaudium fuit, quanta clades intra paucos dies accepta est [2], haud procul ab Herdonea urbe. Castra ibi Cn. Fulvius [3] proconsul habebat, spe recipiendae Herdoneae, quae post Cannensem cladem ab Romanis defecerat, nec loco satis tuto posita, nec praesidiis firmata. Negligentiam insitam ingenio ducis augebat spes ea, quod labare iis adversus Poenum fidem [4] senserat, postquam, Salapia amissa, excessisse his locis in Bruttios Hannibalem auditum est. Ea omnia, ab Herdonea per occultos nuntios delata Hannibali, simul curam sociae retinendae urbis, et spem fecere incautum hostem aggrediendi. Exercitu expedito, ita ut famam prope praeveniret, magnis itineribus ad Herdoneam contendit, et, quo plus terroris hosti obiiceret, acie instructa accessit. Par audacia Romanus, consilio et viribus impar, copiis raptim eductis, conflixit: quinta legio et sinistra [5] ala acriter pugnam inierunt. Ceterum Hannibal, signo equitibus dato, ut, quum pedestres acies occupassent praesenti certamine oculos animosque, circumvecti, pars castra hostium, pars terga trepidantium [6] invaderent, ipse

312. — *Aliquantum*; v. ad II, 39, n. 1.

2. *Quanta clades . . . accepta est*, propr. quantum tristitiae e clade, quae — *haud procul ab Herdonea*; vide ad XXIV, 20, n. 5.

3. *Cn. Fulvius* Centumalus, diversus a Cn. Fulvio Flacco, qui ad eandem Herdoneam victus est; vide XXV, 21.

4. *Labare iis* (Herdoneatibus) *fidem*; confer ad II, 39, n. 9.

5. *Sinistra ala*; vide ad XXV, 21, n. 4.

6. *Terga trepidantium*, fortiter ardenterque pugnantium: nam *trepidare* notionem festinationis et cupiditatis, qua rei cuidam insistitur, habet: nec prae timore tantum, sed etiam

in Fulvii similitudinem nominis, quod Cn. Fulvium praetorem biennio ante in iisdem devicerat locis, increpans, similem eventum pugnae fore affirmabat. Neque ea spes vana fuit: nam quum cominus acie et peditum certamine multi cecidissent Romanorum, starent tamen ordines signaque, equestris a tergo tumultus [7], simul a castris clamor hostilis auditus, sextam ante legionem, quae, in secunda acie posita, prior ab Numidis turbata est; quintam deinde atque eos, qui ad prima signa erant, avertit. Pars in fugam effusi, pars in medio caesi: ubi et ipse Cn. Fulvius cum undecim tribunis militum [8] cecidit. Romanorum sociorumque quot caesa [9] in proelio millia sint, quis pro certo affirmet? quum tredecim millia alibi, alibi haud plus, quam septem, inveniam. Castris praedaque victor potitur; Herdoneam, quia et defecturam fuisse ad Romanos comperit, nec mansuram in fide, si inde abscessisset, multitudine omni Metapontum ac Thurios traducta, incendit: occidit principes, qui cum Fulvio colloquia occulta habuisse comperti sunt. Romani, qui ex tanta clade evaserant, diversis itineribus semermes ad Marcellum consulem in Samnium perfugerunt.

prae morae impatientia et animi ardore *trepidari* solet; Doër. Haec exemplis firmarunt Gron. et Drak. Confer tamen ad I, 14, n. 6, et III, 49, n. 4. Creverius notat τὸ *trepidare*, etsi non semper eorum est qui pavent, semper certe aliquid incompositi tumultus indicare, cuius hic nullum vestigium. Quare vulg. *pugnantium* revocavit. Quidam MSS. ferunt *oppugnantium*. Put. *oppidantium*, unde Gronovius coniecturam *trepidantium* eruit. Lem. — *In Fulvii similitudinem ... increpans*; confer n. 3, et ad I, 51, n. 1.

7. *Equestris a tergo tumultus*, ut, *terrestris exercitus* XXXV, 20, n. 4, *tumultus silvestris* infra cap. 26, et *equestris terror* cap. 42 pr. ubi tamen MSS. Put. Cantabr. et al. *eques terror*: unde Drak. edidit *equester terror*; vide ad X, 5, n. 4; ad Tac. Ann. II, 88, n. 5, et ad Sil. III, 463; X, 351.

8. *Cum XI tribunis militum*: ita et Plut. loc. laud.

9. *Romanorum sociorumque quot caesa* etc.; confer Plut. loco laud. Frontin. Strat. II, 5, 21; Appian. Hann. 48; Oros. IV, 18, ibique Fabric.

II. Marcellus, nihil admodum tanta clade territus, literas Romam ad senatum de duce et exercitu ad Herdoneam amisso scribit. *Ceterum eundem se*[1], *qui post cannensem pugnam ferocem victoria Hannibalem contudisset, ire adversus eum, brevem illi laetitiam, qua exsultet, facturum.* Et Romae quidem quum luctus ingens ex praeterito, tum timor in futurum erat. Consul, ex Samnio in Lucanos transgressus, ad Numistronem[2] in conspectu Hannibalis loco plano, quum Poenus collem teneret, posuit castra; addidit et aliam fidentis speciem, quod prior in aciem eduxit[3]: nec detrectavit Hannibal, ut signa portis efferri vidit. Ita tamen aciem instruxerunt, ut Poenus dextrum cornu in collem erigeret, Romani sinistrum ad oppidum applicarent. Ab hora tertia quum ad noctem pugnam extendissent, fessaeque pugnando primae acies essent, ab Romanis prima legio et dextera ala[4], ab Hannibale hispani milites et funditor baliaris, elephanti quoque, commisso iam certamine, in proelium acti: diu pugna neutro inclinata stetit. Primae legioni tertia, dexterae alae sinistra subiit, et apud hostes integri a fessis pugnam accepere. Novum atque atrox proelium ex tam segni repente exarsit, recentibus animis corporibusque: sed nox incerta victoria diremit[5] pugnantes. Postero die Romani ab sole orto in

CAP. II. 1. *Eundem se* etc.; confer Plut. Marcell. pag. 312.

2. *Ex Samnio in Lucanos transgressus, ad Numistronem:* apud Ptol. Νουμίστρων in Bruttiis mediterraneis, quorum superior pars passim a Livio Lucanis tribuitur. *Numestrani* memorantur Plin. III, 11, seu 15.

3. *Prior in aciem eduxit;* vide ad I, 23, n. 4.

4. *Prima legio et dextera ala* (vid. ad XXV, 21, n. 4) prima Romanorum acies, non eius subsidium, et apodosis forte est *Primae legioni tertia* etc., mediis per epexegesin interpositis; Crev. et Drakenb. Confer et Schel. ad Polyb. diss. XII. Post *subiit* vero maiorem distinct. posuit Doër. — *Funditor baliaris* MSS. Put. et al. elegantius, quam vulg *funditores Baliares.* Confer ad XXI, 21, n. 7. — *Ex tam segni*, forte *iam*; Dук.

5. *Nox incerta victoria diremit pugnantes:* at, si fides habenda Fron-

multum diei stetere in acie. Vbi nemo hostium adversus prodiit; spolia per otium legere, et congestos in unum locum cremavere suos. Nocte insequenti Hannibal silentio movit castra, et in Apuliam abiit: Marcellus, ubi lux fugam hostium aperuit, sauciis cum praesidio modico Numistrone relictis praepositoque his L. Furio Purpureone tribuno militum, vestigiis institit sequi [6]. Ad Venusiam adeptus eum est: ibi per dies aliquot quum ab stationibus procursaretur, mixta equitum peditumque tumultuosa magis proelia, quam magna [7], et ferme omnia Romanis secunda fuerunt. Inde per Apuliam ducti exercitus sine ullo memorando certamine; quum Hannibal nocte signa moveret, locum insidiis quaerens; Marcellus, nisi certa luce, et explorato ante, non sequeretur.

III. Capuae interim Flaccus dum bonis principum vendendis, agro, qui publicatus fuerat [1], locando (locavit autem omnem frumento) tempus terit; ne

tino, Strat. II, 2, n. 6, « Hannibal cavas et praeruptas vias obiecit a latere, ipsaque loci natura pro munimentis usus clarissimum ducem vicit». — *In multum diei*; vide ad XXII, 52, n. 1.

6. *Vestigiis institit sequi*, e vestigio, confestim, vel potius ita ut vestigia legeret, seu persequeretur, coepit sequi, scilicet Hannibalem. Ita aliquem *vestigiis sequi*, *persequi*, *consequi* VI, 32; IX, 45, ap. Cic. Brut. 90, et pro Cluent. 13; et *insistit sequi* XXXVII, 27, *reputare* etc., saepissime apud Livium. Confer ad VI, 32, n. 5, et XXIV, 26, n. 7. Itaque non est quod auctore Doër. deleatur *sequi*, etsi bene quoque dicitur *instare vestigiis*; ut cap. 12 et al.

7. *Tumultuosa magis proelia, quam magna*; vide ad XXI, 16, n. 5. — *Explorato ante*; vide ad I, 41, n. 10.

Cap. III. 1. *Agro, qui publicatus fuerat* (vide ad III, 31, n. 2), *locando*, usum et fructus eius colonis redemptoribusve certa mercede concedendo; confer ad V, 23, n. 6. Sic mox *fruenda* (fructum usumque eorum, *Niesbrauc*) *locare*, ut cap. 11, et XXXII, 7, n. 2; XLII, 19, n. 2, *agroque* Lov. 5. Confer ad I, 24, n. 11. — *Locavit autem omnem frumento*, vectigali frumentario, ita ut frumentum (decimae) quotannis pro agri proventu daretur a conductoribus, non pecunia. Confer Gron. Obss. IV, 16, et Intpp. Plin. Ep. IX, 37, §. 3. — *In Campanos*, cives urbis Capuae, qui semper ita appellantur Livio; Gron.

deesset materia in Campanos saeviendi, novum in occulto gliscens per indicium protractum est facinus. Milites aedificiis emotos, simul ut cum agro tecta urbis fruenda locarentur, simul metuens, ne suum quoque exercitum, sicut Hannibalis, nimia urbis amoenitas emolliret, in portis murisque sibimet ipsos tecta militariter coëgerat aedificare. Erant autem pleraque ex cratibus aut tabulis facta, alia arundine texta, stramento intecta omnia, velut de industria, alimentis ignis. Haec noctis una hora ut omnia incenderent, centum septuaginta Campani, principibus fratribus Blosiis [2], coniuraverant. Indicio eius rei ex familia Blosiorum facto, portis repente iussu proconsulis clausis, quum ad arma signo dato milites concurrissent; comprehensi omnes, qui in noxa erant, et, quaestione acriter habita, damnati necatique; indicibus libertas et aeris dena millia data. Nucerinos et Acerranos querentes, ubi habitarent, non esse, Acerris ex parte incensis, Nuceria deleta, Romam Fulvius ad senatum misit. Acerranis permissum, ut aedificarent quae incensa erant: Nucerini Atellam, quia id maluerant (Atellanis Calatiam migrare iussis), traducti. Inter multas magnasque res, quae, nunc secundae, nunc adversae, occupabant cogitationes hominum, ne tarentinae quidem arcis excidit memoria. M. Ogulnius et P. Aquillius in Etruriam legati ad frumentum coëmendum, quod Tarentum portaretur, profecti; et mille milites de exercitu urbano [3], par numerus Romanorum sociorumque, eodem in praesidium cum frumento missi sunt.

2. *Principibus fratribus Blosiis*; vide ad XXIII, 7, n. 6. — *Ex familia*, servis.

3. *Mille milites de exercitu urbano*, et quidem *par numerus Romanorum sociorumque*, quingenti Romani et D socii; sed e pluribus MSS. leg. *par n. sociorum*: nam in exercitu seu legionibus *urbanis* non erant socii; Duker. Confer ad XXVI, 28, n. 2.

IV. Iam aestas in exitu erat, comitiorumque consularium instabat tempus: sed literae Marcelli, negantis e re publica esse [1], vestigium abscedi ab Hannibale, cui cedenti certamenque abnuenti gravis ipse instaret, curam iniecerant [2], ne aut consulem, tum maxime res agentem, a bello avocarent [3], aut in annum consules deessent. Optimum visum est, quamquam extra Italiam esset, Valerium potius consulem ex Sicilia revocari. Ad eum literae iussu senatus ab L. Manlio praetore Vrbis [4] missae cum literis consulis M. Marcelli; ut ex iis nosceret, quae causa Patribus eum potius, quam collegam, revocandi ex provincia esset. Eo fere tempore legati ab rege Syphace Romam venerunt, quae is prospera proelia cum Carthaginiensibus fecisset, memorantes. *Regem nec inimiciorem ulli populo, quam carthaginiensi, nec amiciorem, quam romano*, affirmabant *esse. Misisse eum antea legatos in Hispaniam ad Cn. et P. Cornelios, imperatores romanos: nunc ab ipso velut fonte petere romanam amicitiam voluisse*. Senatus non legatis modo benigne respondit, sed et ipse legatos cum donis ad regem misit, L. Genucium, P. Poetelium, P. Popillium. Dona tulere, togam et tunicam purpuream, sellam eburneam, pateram ex quinque pondo auri factam. Protenus et alios Africae regulos iussi [5] adire: iis quo-

CAP. IV. 1. *E re publica esse*; vide ad I, 27, n. 5. — *Vestigium*, vel passum unum. — *Gravis ipse instaret*; confer ad XXXIX, 53, n. 3, *gravius* quaedam edd. prob. Gron.

2. *Curam iniecerant* Patribus, senatui, ad quem *literae Marcelli* missae erant et seqq. pertinent.

3. *A bello avocarent* comitiorum habendorum causa.

4. *Ab L. Manlio praetore Vrbis*; vide supra ad XXV, c. 1, n. 7.

5. *Iussi adire* legati. Vulgo *iussit* legitur. *Iussis adire ....portata sunt* (scilicet dona) emend. Doër. Sed non est quod displiceat τὸ *iussi*, modo post *adire* maior ponatur distinctio. — *Terna pondo*: Gron. de pec. vet. I, 6, emend. *ternas*, scil. libras. Cf. ad XXX, 21, n. 1.

que quae darentur, portata, togae praetextae et terna pondo paterae aureae. Et Alexandriam ad Ptolemaeum [6] Cleopatramque reges M. Atilius et M'. Acilius legati, ad commemorandam renovandamque amicitiam missi, dona tulere, regi togam et tunicam purpuream cum sella eburnea, reginae pallam pictam cum amiculo purpureo. Multa ea aestate, qua haec facta sunt, ex propinquis urbibus agrisque nuntiata sunt prodigia [7]: Tusculi agnum cum ubere lactenti natum: Iovis aedis culmen fulmine ictum ac prope omni tecto nudatum: iisdem ferme diebus Anagniae terram, ante portam ictam [8], diem ac noctem sine ullo ignis alimento arsisse: et aves, ad compitum anagninum, in luco Dianae nidos in arboribus reliquisse: Tarracinae in mari haud procul portu angues magnitudinis mirae lascivientium piscium modo exsultasse: Tarquiniis porcum cum ore humano genitum:

6. *Ad Ptolemaeum* Philopatorem *Cleopatramque reges* (ut XXXVII, 3 et al.), fratrem sororemque, tori et regni consortes, more Orientalium; vide ad Tac. Ann. II, 3, n. 4. *Reges* pro rege et regina; v. ad I, 39, n. 2. In Aegypto potissimum id receptum fuisse, ut reginae, tanquam imperii summive fastigii consortes, in publicis solemnibus monimentisque una cum maritis compellarentur inscriberenturque, docet Spanhem. de usu et pr. num. Diss. VII, pag. 423. Soror autem et uxor Ptolemaei huius perperam *Eurydice* dicitur Iustino XXX, 1, at rectius *Arsinoë* Polyb. V, 83, 3; XV, 25, n. 2; XV, 33, 11 seq. ut auctori libri III, Machab. I, 1 et 3.

7. *Nuntiata sunt prodigia* etc. vide ad I, 31, n. 1. — *Tusculi agnum natum cum ubere lactenti*, continente lac; *lactanti* plerique MSS. et omnes edd. ante Gron. recte, si verum ac perpetuum est, quod Serv. ad Virg. Georg. I, 315, monet: «*Lactans* est, quae lac praebet; *lactens*, cui lac praebetur.» Sed ex iis, quae Burmannus ad Seren. Sam. v. 349, notavit, colligitur, *ubera lactentia* dici posse ratione matris, quae ubera lacte plena gerat; Drak.

8. *Anagniae terram ictam* fulmine. *Hermam* non male coni. Ruben. nam Hermae, seu Mercurii προπύλαιοι ante *portas* statui solebant; Gron. Cf. ad Iuvenal. VIII, 53. Sed in Italia fuisse hunc morem non constat; Duk. — *Ad compitum anagninum*; vide Tab. Peuting. Itiner. Anton. ibique Wessel. pag. 306, et Cluver. Ital. ant. III, 6, pag. 982.

et in agro capenate, ad lucum Feroniae [9], quatuor signa sanguine multo diem ac noctem sudasse. Haec prodigia hostiis maioribus procurata [10] decreto pontificum, et supplicatio diem unum Romae ad omnia pulvinaria, alterum, in capenate agro, ad Feroniae lucum indicta.

V. M. Valerius consul literis excitus, provincia exercituque mandato Cincio praetori, M. Valerio Messalla praefecto classis cum parte navium in Africam praedatum simul speculatumque, quae populus carthaginiensis ageret pararetque, misso, ipse decem navibus Romam profectus [1], quum prospere pervenisset, senatum extemplo habuit. Ibi de suis rebus gestis commemoravit: *Quum annos prope sexaginta in Sicilia terra marique saepe magnis cladibus bellatum esset, se eam provinciam confecisse* [2]. *Neminem carthaginiensem in Sicilia esse: neminem siculum, qui metu inde fugati abfuerint, non esse: omnes in urbes, in agros suos reductos, arare, serere; desertam recoli tandem terram, frugiferam ipsis cultoribus, populoque romano pace ac bello fidissimum annonae subsidium.* Exin Mutine, et si quorum aliorum merita [3] ergā populum romanum erant, in senatum introductis, honores omnibus, ad exsolvendam fidem a consule [4],

9. *In agro capenate ad lucum Feroniae*, vide ad I, 30, n. 4. — *Signa*, statuas, *sanguine sudasse*; vide ad XXII, 1, n. 11.

10. *Haec prodigia hostiis maioribus procurata*, caufer Ind. et ad I, 20, n. 11. — *Supplicatio ad omnia pulvinario*; vide ad III, 7, n. 4.

Cap. V. 1. *Ipse decem cum navibus Romam profectus*, ut mox *Messalla L navibus*; v. ad I, 14, n. 4. — *Annos prope LX*, propr. LV, ab Ap. Claudio cos. qui primus bellum in Siciliam transtulit; Sigon.

2. *Se eam provinciam confecisse*; vide ad II, 40, n. 9. — *Neminem Siculum non esse* nunc in Sicilia, h. e. in Siciliam rediisse.

3. *Et si quorum aliorum merita* etc. vide ad XXIV, 1, n. 7.

4. *Ad exsolvendam fidem a consule*, hoc est, consulis, quod Rhen. ex ingenio, non e libris substituit. Vulgaris est locutio Graecorum, qui

habiti. Mutines etiam civis romanus factus, rogatione ab tribuno plebis, ex auctoritate patrum, ad plebem lata. Dum haec Romae geruntur, M. Valerius Messalla quinquaginta navibus quum ante lucem ad Africam accessisset, improviso in agrum uticensem exscensionem fecit; eumque late depopulatus, multis mortalibus cum alia omnis generis praeda captis, ad naves rediit, atque in Siciliam transmisit; tertiodecimo die, quam profectus inde erat, Lilybaeum revectus. Ex captivis, quaestione habita, haec comperta, consulique Laevino omnia ordine perscripta, ut sciret, quo in statu res Africae essent: *Quinque millia Numidarum cum Masinissa, Galae filio, acerrimo iuvene, Carthagine esse; et alios per totam Africam milites mercede conduci, qui in Hispaniam ad Hasdrubalem traiicerentur, ut is, quam maximo exercitu primo quoque tempore in Italiam transgressus, iungeret se Hannibali: in eo positam victoriam credere Carthaginienses. Classem praeterea ingentem apparari ad Siciliam repetendam, eamque se credere brevi traiecturam.* Haec recitata a

ἀπὸ et παρὰ periphrastice cum genit. ponunt pro simpl. genitivo; vide Sweigh. ad Polybium, III, 9, 2, et III, 69, 13. Sic *princeps ab Sabinis* I, 12, *literae ab Tarquiniis* II, 3, n. 7, *literae ab Porcio* XXVII, 39, n. 1; *cecidere ab Romanis ducenti* XLII, 6a, n. 1; *sinistra ala ab Romanis pugnabat* XXVII, 14, n. 2 (nisi potius *ab Romanis* utroque loco, saltem posteriore, ubi et *ala* est sociorum, dictum pro *a parte Romanorum*, ut παρὰ Ῥωμαίων pro simpl. Ῥωμαίων, utque paulla post XXVII, 14, *ab Hannibale Hispani primam abtinebant frontem*, et cap. 12, o. 5, *cedere ab Romanis ala*, et forte, I, 12, *princeps ab Sabinis*, et XXXVII, 23, *cornu sinistrum ab regiis*) *caduceator ab Antiocho* XXXVII, 45, n. 2. Cf. et ad XXII, 37, o. 1; XXXVII, 23, n. 8; XXXVIII, 21, n. 2; XLII, 48, n. 6; XLII, 56, n. 4. Eodem forsan referenda, quae notavi ad II, 22, n. 2; III, 22, n. 4; IV, 7, n. 4; X, 14, n. 2; X, 43, n. 1. Conf. Cort. ad Plin. Ep. IV, 22, §. 4. Alii h. l. suppleot *datum*, et *missi*, *missae* in formulis: *legati et literae ab aliqua*, *nuntii a collega* etc. Eodem vero modo et *ex* pro *a*, seu *ab* ponitur; vide ad XXXV, 32, o. 3. — *Mutines etiam civis* etc. confer Varr. apud Pedian. in Pison. Mox post *captis* tres MSS. adduot *multis occisis*.

consule ita movere senatum, ut non exspectanda comitia consuli censerent, sed dictatorem comitiorum habendorum causa dici, et extemplo in provinciam redeundum. Illa disceptatio tenebat [5], quod consul in Sicilia se M. Valerium Messallam, qui tum classi praeesset, dictatorem dicturum esse aiebat: Patres extra romanum agrum (eum autem in Italia terminari) negabant dictatorem dici posse. M. Lucretius tribunus plebis quum de ea re consuleret, ita decrevit senatus, *Vt consul prius, quam ab Vrbe discederet, populum rogaret, quem dictatorem dici placeret; eumque, quem populus iussisset, diceret dictatorem. Si consul noluisset, praetor populum rogaret [6]: si ne is quidem vellet, tum tribuni ad plebem ferrent.* Quum consul se populum rogaturum negasset, quod suae potestatis esset, praetoremque vetuisset rogare; tribuni plebis rogarunt, plebesque scivit, ut Q. Fulvius, qui tum ad Capuam erat, dictator diceretur. Sed, quo die id plebis concilium futurum erat, consul clam nocte in Siciliam abiit, destitutique Patres literas ad M. Claudium mittendas censuerunt, ut desertae ab collega rei publicae subveniret, diceretque, quem populus iussisset, dictatorem. Ita a M. Claudio consule Q. Fulvius dictator dictus, et ex eodem plebiscito et ab Q. Fulvio dictatore P. Licinius Crassus pontifex maximus magister equitum dictus.

5. *Illa disceptatio tenebat*, morabatur rem vel consulem; vide ad II, 63, n. 3. — *Patres extra romanum agrum negabant dictatorem dici posse*; conf. ad VII, 24, n. 6. Neque etiam extra Italiam exercitum ducere licebat dictatori: quod libera rep. non nisi semel factum legimus in Epit. Liv. XIX. — Mox *Italia terminari* (intra Italiae fines contineri, ita ut ager extra Italiam situs non sit Romanus) pro vulg. *in Italia t.* ex 4 MSS. et quibusdam editt. legendum esse, iam alii monuere.

6. *Praetor populum rogaret*, scil. praetorum princeps, *urbanus*, quam vocem edd. ante Drak. adiiciunt, non MSS. — *Se populum rogaturum de eo, quod suae potestatis esset:* nam dictator non nisi a consule dici pote-

VI. Dictator postquam Romam venit, Cn. Sempronium Blaesum legatum, quem ad Capuam habuerat, in Etruriam provinciam ad exercitum misit, in locum C. Calpurnii praetoris; quem, ut Capuae exercituique suo praeesset, literis excivit. Ipse comitia, in quem diem primum potuit, edixit; quae, certamine inter tribunos dictatoremque iniecto, perfici non potuerunt [1]. Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa erat, Q. Fulvium et Q. Fabium consules dixerat, eodemque iure vocatae inclinassent, ni tribuni plebis C. et L. Arennii se interposuissent, qui, *neque magistratum continuari* [2] *satis civile esse*, aiebant, *et multo foedioris exempli, eum ipsum creari, qui comitia haberet. Itaque, si suum nomen dictator acciperet* [3], *se comitiis intercessuros: si aliorum, praeterquam ipsius, ratio haberetur, comitiis se moram non facere* [4]. Dictator causam [5] comitiorum auctoritate senatus, plebiscito, exemplis tutabatur. *Namque, Cn. Servilio consule, quum C. Flaminius alter consul ad Trasimenum cecidisset, ex auctoritate Patrum ad plebem latum, plebemque scivisse, ut, quoad bellum in*

rat. Confer ad lib. III, cap. 62, n. 5, et lib. IV, cap. 31, n. 4.

Cap. VI. 1. *Perfici non potuerunt.* Sive sic cum Crev. legas ex Paris. codice a Doniat. allegato, sive *poterant* ex Victor. recipias, aeque commode habebit oratio; at, quod vulgo editi dant, *potuerant* hic stare non potest. Lem. —*Galeria iuniorum, quae sorte praerogativa erat...eodemque inclinassent*, et in eandem sententiam inclinaturae fuissent, *iure vocatae*; vide ad III, 51, n. 3, et XXIV, 7, n. 9. — *Ni tribuni plebis se interposuissent*; vide ad III, 46, n. 2.

2. *Magistratum continuari*, Fulvium dictatorem fieri consulem. Cf. ad IV, 22, n. 4, et XXVIII, 38, n. 4. — *Satis civile*; vide ad VII, 5, n. 2, et VII, 42, n. 2.

3. *Si suum nomen dictator acciperet*, si Fulvius se consulem creari pateretur; vide ad IX, 46, n. 5.

4. *Comitiis se moram non facere*; vide ad III, 24, n. 6.

5. *Causam comitiorum*, ea quae nunc in comitiis agerentur. — *Plebemque scivisse* etc. cuius plebisciti nulla mentio supra facta. — *L. Postumii Meg.* cos. cum *C. Iunio Bub.* an. Vrb. 461.

Italia esset, ex iis, qui consules fuissent, quos et quoties vellet, reficiendi consules populo ius esset; exemplumque eam in rem se habere vetus L. Postumii Megelli, qui interrex iis comitiis, quae ipse habuisset, consul cum C. Iunio Bubulco creatus esset; recens Q. Fabii, qui sibi continuari consulatum, nisi id bono publico fieret, profecto nunquam[6] *sivisset.* IIis orationibus quum diu certatum esset, postremo ita inter dictatorem ac tribunos convenit, ut eo, quod censuisset senatus, staretur. Patribus id tempus rei publicae visum est, ut per veteres et expertos bellique peritos imperatores res publica gereretur; itaque moram fieri comitiis non placere. Concedentibus tribunis, comitia habita: declarati consules Q. Fabius Maximus quintum, Q. Fulvius Flaccus quartum: praetores inde creati, L. Veturius Philo, T. Quintius Crispinus, C. Hostilius Tubulus, C. Aurunculeius. Magistratibus in annum creatis, Q. Fulvius dictatura se abdicavit. Extremo aestatis huius classis punica navium quadraginta, cum praefecto Hamilcare in Sardiniam traiecta, olbiensem primo, dein, postquam ibi P. Manlius Vulso praetor cum exercitu apparuit, circumacta inde ad alterum insulae latus, caralitanum agrum [7] vastavit, et cum praeda omnis generis in Africam rediit. Sacerdotes romani eo anno mortui aliquot suffectique. C. Servilius Pontifex factus in locum T. Otacilii Crassi; Ti. Sempronius Ti. F. Longus[8] augur

6. *Nunquam sivisset*, Put. *sisset*, prob. Gron. — *Vt eo, quod censuisset senatus, staretur;* vide ad III, 36, n. 11. — *Res publica gereretur;* vide ad II, 64, n. 3. — *Moram fieri c.* vide ad III, 24, n. 6.

7. *Olbiensem primo, dein caralitanum agrum:* oppida Sardiniae *Olbia* ad mare et versus septemtrionem, et *Caralis*, seu *Carales* (hodie *Cagliari*) versus meridiem.

8. *Ti. Sempronius Ti. F. Longus* duo sacerdotia accepit, quod et habuit *T. Otacilius Crassus* aliique; Gron. coll. XXIX, 38; XXX, 26, et XL, 42. Confer Spanhem. de usu

factus in locum T. Otacilii Crassi: decemvir item sacris faciundis in locum Ti. Sempronii C. F. Longi Ti. Sempronius Ti. F. Longus suffectus. M. Marcius rex sacrorum mortuus est, et M. Aemilius Papus maximus curio: neque in eorum locum sacerdotes eo anno suffecti. Et censores hic annus habuit L. Veturium Philonem et P. Licinium Crassum, maximum pontificem: Crassus Licinius nec consul, nec praetor ante fuerat, quam censor est factus [9]: ex aedilitate gradum ad censuram fecit. Sed hi censores neque senatum legerunt, nec quidquam publicae rei egerunt: mors diremit [10] L. Veturii: inde et Licinius censura se abdicavit. Aediles curules L. Veturius et P. Licinius Varus ludos romanos diem unum instaurarunt [11]: aediles plebis Q. Catius et L. Porcius Licinus ex mulctaticio argento signa aenea ad Cereris dedere, et ludos, pro temporis eius copia [12], magnifici apparatus fecerunt.

VII. Exitu anni huius, die quarto et tricesimo, quam ab Tarracone profectus erat, C. Laelius legatus Scipionis Romam venit; isque cum agmine captivorum ingressus urbem, magnum concursum hominum fecit. Postero die in senatum introductus, captam Carthaginem, caput Hispaniae, uno die, receptasque

et pr. num. diss. XII, pag. 368, et Manut. ad Cic. Ep. ad div. XIII, 68. Sed verba *Ti. Sempronius ... Crassi*, ex codd. Rag. Put. et Petav. inserta, pro panno assuto habet Drak. quia XLI, 21, auguratus Sempronii nulla fiat mentio.

9. *Crassus Licinius* (vide ad III, 1, n. 1), *censor, nec consul nec praetor ante fuerat*; confer cap. 11. Censores creabantur plerumque e consularibus.

10. *Mors diremit* (collegium ipsamque censuram sustulit, finivit) *L. Veturii* etc. vide ad V, 31, n. 4. — *Aedilis curulis L. Veturius* filius censoris modo memorati. Confer Pigh. Ann. ad an. 543, pag. 189.

11. *Ludos romanos diem unum instaurarunt*; vide ad II, 36, n. 1. — *Signa aenea ad Cereris*; vide ad X, 23, n. 12.

12. *Pro temporis eius copia*, facultate (cf. ad VII, 33, n. 2, et XXVIII, 21, n. 6), *ludos fecerunt* plebeios; vid. ad II, 36, n. 1.

aliquot urbes, quae defecissent, novasque in societatem adscitas, exposuit. Ex captivis comperta his fere congruentia, quae in literis fuerant M. Valerii [1] Messallae. Maxime movit Patres Hasdrubalis transitus in Italiam, vix Hannibali atque eius armis subsistentem [2]: productus et in concionem Laelius eadem edisseruit. Senatus, ob res feliciter a P. Scipione gestas, supplicationem in unum diem decrevit: C. Laelium primo quoque tempore, cum quibus venerat navibus, redire in Hispaniam iussit. Carthaginis expugnationem in hunc annum contuli, multis auctoribus; haud nescius quosdam esse, qui anno insequenti captam [3] tradiderint: quod mihi minus simile veri visum est, annum integrum Scipionem nihil gerundo in Hispania consumpsisse. Q. Fabio Maximo quintum, Q. Fulvio Flacco quartum consulibus, idibus martiis, quo die magistratum inierunt, Italia ambobus provincia decreta; regionibus tamen partitum imperium: Fabius ad Tarentum, Fulvius in Lucanis ac Bruttiis rem gereret: M. Claudio prorogatum in annum imperium. Praetores sortiti provincias: C. Hostilius Tubulus [4] urbanam, L. Veturius Philo peregrinam cum Gallia, T. Quintius Crispinus Capuam, C. Aurunculeius Sardiniam. Exercitus ita per provincias divisi: Fulvio duae legiones, quas in Sicilia M. Valerius Laevinus haberet; Q. Fabio, quibus in Etruria C. Calpurnius praefuisset, decretae. Exerci-

CAP. VII. 1. *In literis M. Valerii Messallae*; vide cap. 5.

2. *Vix Hannibali atque eius armis subsistentem*, resistentem, vel sufficientem, parem; vide ad I, 4, n. 12, et Schelleri Lexic. *obsistentem* edit. Ascens. et al. ex interpr. ut *resistentem* MS. Hafu.

3. *Quosdam esse, qui anno insequenti captam tradiderint* Carthaginem; in quibus et Polybius fuit. Cf. Schweigh. ad Polybium, X, 2 pr.— *Quod mihi minus simile veri* etc. Vid. ad VI, 8, n. 2.

4. *C. Hostilius urbanam* etc. Vide ad II, 40, n. 9.

tus urbanus ut in Etruriam succederet: C. Calpurnius eidem praeesset provinciae exercituique: Capuam exercitumque, quem Q. Fulvius habuisset, T. Quintius obtineret: C. Hostilius ab C. Laetorio[5] propraetore provinciam exercitumque, qui tum (iam) Arimini erat, acciperet. M. Marcello, quibus consul bene rem gesserat, legiones decretae[6]: M. Valerio cum L. Cincio (his quoque est enim prorogatum in Sicilia imperium) cannensis exercitus datus[7]; eumque supplere ex militibus, qui ex legionibus Cn. Fulvii superessent, iussi. Conquistos eos consules in Siciliam miserunt; additaque eadem militiae ignominia, sub qua cannenses militabant, quique ex praetoris Cn. Fulvii exercitu, ob similis iram fugae, missi eo ab senatu fuerant. C. Aurunculeio eaedem in Sardinia legiones, quibus P. Manlius Vulso eam provinciam obtinuerat, decretae. P. Sulpicio, eadem legione eademque[8] classe Macedoniam obtinere iusso, prorogatum in annum imperium. Triginta quinqueremes

5. *C. Hostilius ab C. Laetorio:* immo *L. Veturius ab C. L.* quod ex supra dictis et cap. 10, ac 20 patere, iam monuerunt Pigh. in Annal. ad an. 544 et Gronov. Conf. ad XXV, 41, n. 8. Mox *exercitumque* (*Arimini erat*) *acciperet* vet. cod. Rheo. prob. Gron. Abest certe a multis MSS. τὸ *iam*.

6. *M. Marcello, quibus consul bene rem gesserat, legiones decretae*, ergo prima et secunda; vide ad cap. 2. Sed duodevicesimam et vicesimam memorari cap. 12 et 14, iam monuit Periz. Haec quemadmodum in concordiam redigenda sint, cogitent acutiores.

7. *M. Valerio cum L. Cincio prorogatum in Sicilia imperium et cannensis exercitus datus* etc. Vid. XXIII, 25, n. 5; XXIV, 44, n. 3, et XXV, 41, n. 8. — *Ex legionibus Cn. Fulvii* Centumali procons. ad Herdoneam victi; vide ad XXVII, 1. — *Conquisitos eos consules in Siciliam miserunt;* propr. mittendos censuerunt, vel mitti iusserunt; conf. cap. 8. — *Quique ex praetoris Cn. Fulvii* Flacci, ibidem victi (vide ad XXV, 21), *exercitu, ob similis iram fugae* (v. ad I, 5, n. 5), *missi eo* etc. Vid. XXVI, 1.

8. *P. Sulpicio*, cum *eadem legione eademque classe* etc. sed classis tantum mentio fit infr. cap. 22 et hanc ab eo retentam, legionem vero dimissam tradit Livius, XXVI, 20. Hinc ipsum vel librarios eius peccasse, suspicabatur Periz. Diversos forte auctores sequutus est Livius; conf. ad I, 55, n. 4, et XXI, 3, n. 2.

ex Sicilia Tarentum ad Q. Fabium consulem mitti iussae: cetera classe praedatum in Africam aut ipsum M. Valerium Laevinum traiicere [9], aut mittere, seu L. Cincium, seu M. Valerium Messallam: nec de Hispania quidquam mutatum, nisi quod non in annum Scipioni Silanoque, sed donec revocati ab senatu forent, prorogatum imperium est. Ita provinciae exercituumque in eum annum [10] partita imperia.

VIII. Inter maiorum rerum curas comitia maximi curionis [1], quum in locum M. Aemilii sacerdos crearetur, vetus excitaverunt certamen: patriciis negantibus C. Mamilii Vituli, qui unus ex plebe petebat, habendam rationem esse, quia nemo ante eum, nisi ex Patribus, id sacerdotium habuisset. Tribuni appellati ad senatum reiecerunt: senatus populi potestatem [2] fecit. Ita primus ex plebe creatus maximus curio C. Mamilius Vitulus: et flaminem dialem invitum inaugurari coëgit P. Licinius pontifex maximus C. Valerium Flaccum. Decemvir sacris faciundis creatus in locum Q. Mucii Scaevolae demortui C. Laetorius. Causam inaugurari coacti flaminis libens reticuissem, ni ex mala fama in bonam vertisset [3]: ob adolescentiam negligen-

9. *Cetera* cum *classe* (vide ad I, 14, n. 4) *praedatum in Africam . . . traiicere*, scilic. iussum est; Gronov. Multae edd. non MSS. post *classe* inserunt *placere*.

10. *In eum annum*: omnes MSS. et add. ante Curionem *in eum locum*, h. e. in id tempus (vide ad IX, 45, n. 1), prob. Gronov. «*In eum annum* notat usque ad finem anni, qui agi incipietur: quid autem notabit *in eum locum*, i. e. in id tempus?» Drakenb.

Cap. VIII. 1. *Comitia maximi curionis* etc. Vide ad III, 7, n. 3. — *M. Aemilii* demortui; vid. cap. 6.— *Vetus excitaverunt certamen*; cf. ad X 6 sq. — *Tribuni appellati* (vide ad II, 27, n. 2) *ad senatum* rem (quam vocem excidisse bene suspicabatur Gronov.) *reiecerunt*; vide ad II, 22, n. 4.

2. *Senatus populi potestatem fecit*, scilicet rem, vel eam, Curionis max. creandi seu e Patribus seu e plebe; Gron. qui e M. 9. *populi* tanquam latinius pro vulg. *populo* recepit. *Potestas* et *arbitrium* nonnunquam dicitur id, quod in potestate et arbitrio alicuius positum est; conf. ad XXII, 22, n. 5, et XLIII, 15, n. 2.

3. *Ni fama* C. Valerii Flacci *ex*

tem luxuriosamque C. Flaccus flamen captus [4] a P. Licinio pontifice maximo erat, L. Flacco fratri germano cognatisque aliis ob eadem vitia invisus. Is, ut animum eius cura sacrorum et ceremoniarum cepit, ita repente exsuit antiquos mores, ut nemo tota iuventute haberetur prior, nec probatior primoribus Patrum, suis pariter alienisque, esset. Huius famae consensu elatus ad iustam fiduciam sui, rem intermissam per multos annos ob indignitatem flaminum priorum repetivit, ut in senatum introiret. Ingressum eum curiam quum L. Licinius praetor [5] inde eduxisset, tribunos plebis appellavit flamen. Vetustum ius sacerdotii repetebat: datum id cum toga praetexta et sella curuli et flaminio esse. Praetor, non exoletis vetustate annalium exemplis stare ius, sed recentissimae cuiusque consuetudinis usu, volebat: nec patrum, nec avorum memoria dialem quemquam id ius usurpasse. Tribuni, rem inertia flaminum obliteratam ipsis, non sacerdotio, damno fuisse, quum aequum censuissent, ne ipso quidem contra tendente praetore, magno assensu patrum plebisque, flaminem in senatum introduxerunt; omnibus ita existimantibus, magis sanctitate vitae, quam sacerdotii iure, rem eam flaminem obtinuisse. Consules prius, quam in pro-

mala fama *in bonam vertisset* se, verso fuisset; vide ad II, 3, n. 2.

4. *C. Flaccus flamen captus* (scil. e patriciis, ut alibi de sacerdotibus, in pr. Vestalibus, pro electus, proditus) *a pontifice maximo*, qui tres nominabat patricios, ex quibus a populo in comitiis tributis legebatur unus et a Pont. Max. *inaugurabatur*. Conf. Tac. Annal. IV, 16, et Cic. Leg. agr. II, 7.—*Tota iuventute* MSS. et vett. edd. pro *in tota i.*, quod primus edidit Iac. Gron.

5. *L. Licinius praetor:* sed nemo hoc anno Licinius praetor fuit, at sequenti duo *P. Licinii* (v. ad cap. 21); ita leg. *P. Licinius;* Sigon. Enimvero hic proximo demum anno fuit praetor urbanus, et hoc *C. Hostilius*, cuius nomen forte corruperunt librarii. Mox leg. *datum id cum toga praetexta et sella curuli flaminio esse;* quod iam monuere viri docti; conf. I, 20.

vincias irent, duas urbanas legiones; in supplementum, quantum opus erat ceteris exercitibus militum, scripserunt [6]. Vrbanum veterem exercitum Fulvius consul C. Fulvio Flacco legato (frater hic consulis erat) in Etruriam dedit ducendum, et legiones, quae in Etruria erant, Romam deducendas. Et Fabius consul reliquias exercitus Fulviani conquisitas (fuere autem ad tria millia trecenti triginta sex) Q. Maximum filium ducere in Siciliam ad M. Valerium proconsulem iussit, atque ab eo duas legiones et triginta quinqueremes accipere. Nihil hae eductae ex insula legiones minuerunt nec viribus nec specie eius provinoiae praesidium: nam quum, praeter egregie suppletas duas veteres legiones, transfugarum etiam Numidarum equitum peditumque magnam vim [7] haberet, Siculos quoque, qui in exercitu Epicydis aut Poenorum fuerant, belli peritos viros, milites scripsit. Ea externa auxilia quum singulis romanis legionibus adiunxisset, duorum speciem exercituum servavit: altero L. Cincium partem insulae, qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur, divisam quondam romani punicique imperii [8] finibus; classe quoque navium septuaginta par-

6. *Duas urbanas leginnes in supplementum ... scripserunt* male volgo iunguntur: nam *urbanae legiones* non solebant distribui in supplementum aliarum, sed fere ad praesidium Vrbis relinquebantur; Duk. Conf. ad XXVI, 28, n. 2. — *Reliquias exercitus Fulviani* etc. conf. cap. 1 et 7. — *Ad tria millia*, Put. *ad quatuor millia*.

7. *Magnam vim haberet*, scilicet M. Valerius proc. Siciliae, ad quem et seqq. referenda.

8. *Altero L. Cincium partem insulae* Siciliae, *qua regnum Hieronis fuerat, tueri iussit; altero ipse ceteram insulam tuebatur* (conf. ad XXV, 41, n. 8), *divisam quondam romani punicique imperii finibus:* «Hoc nunquam factum fuit, nec Poeni in ea ullum Romanorum imperium, nec Romani Poenorum unquam esse voluerunt. Ante bellum punicum primum divisa erat finibus regni syracusani et imperii punici. Eo finito Romani partem illam, quae antea imperii punici fuerat,

tita, ut omni ambitu litorum praesidia orae maritimae essent. Ipse cum Mutinis equitatu provinciam peragrabat, ut viseret agros cultaque ab incultis notaret, et perinde dominos laudaret castigaretque [9]. Ita tantum ea cura frumenti provenit, ut et Romam mitteret, et Catanam conveheret, unde exercitui, qui ad Tarentum aestiva acturus esset, posset praeberi.

IX. Ceterum transportati milites in Siciliam (et erant maior pars latini nominis [1] sociorumque) prope magni motus causa fuere: adeo ex parvis saepe magnarum momenta rerum pendent! Fremitus enim inter Latinos sociosque in conciliis ortus: *Decimum annum delectibus, stipendiis exhaustos esse. Quotannis ferme clade magna pugnare: alios in acie occidi, alios morbo absumi; magis perire sibi civem, qui ab Romano miles lectus sit, quam qui a Poeno captus: quippe ab hoste gratis remitti in patriam; ab Romanis extra Italiam in exsilium verius, quam in militiam, ablegari. Octavum iam ibi annum senescere cannensem* [2] *militem, moriturum ante, quam Italia hostis (quippe nunc quum ma-*

obtinuerunt, et in formam provinciae, quae postea *vetus provincia* dicta est, redegerunt. Deinde anno quarto belli punici secundi post necem Hieronymi, nepotis Hieronis, Poeni quidem imperium illius invaserunt, sed brevi post a Romanis rursus tota insula eiecti sunt; de quo Laevinus supra cap. 5 gloriatur. Forte leg. *regii* pro *romani*. Refero autem *quondam* ad id tempus, quod bellum punicum primum praecessit. *Fines imperii regii* sunt, quibus quondam regnum Hieronis fuerat.» Duk. Sed *pars insulae, qua regnum Hieronis fuerat*, distinguitur h. l. a *cetera insula* etc. adeoque sic verba *divisam quondam* saltem ad universam, non *ceteram insulam* referenda. Quum ante primum punicum bellum nihil in Sicilia possiderint Romani, divisionem illam, si locum habuerit unquam, ad solum belli punici primi tempus pertinere potuisse, monet Crev. — *Classe quoque navium LXX partita* a Valerio cum Cincio.

9. *Perinde dominos l.* e., forte *proinde*; Gronov. Mox iunge *tantum frumenti provenit.*

Cap. IX. 1. *Latini nominis*; vid. ad I, 10, n. 2. — *Ex parvis magnarum momenta rerum pendent*; vide ad III, 27, n. 6. — *Exhaustos esse se*; quod forte excidit.

2. *Cannensem militem* etc. Vide ad XXIII, 25, n. 5.

xime florens viribus) *excedat. Si veteres milites non redeant in patriam, novi legantur, brevi neminem superfuturum. Itaque, quod propediem res ipsa negatura sit, prius quam ad ultimam solitudinem atque egestatem perveniant, negandum populo romano esse. Si consentientes in hoc socios videant romani, profecto de pace cum Carthaginiensibus iungenda cogitaturos. Aliter nunquam, vivo Hannibale, sine bello Italiam fore.* Haec acta in conciliis. Triginta tum coloniae populi romani erant [3]: ex iis duodecim, quum omnium legationes Romae essent [4], negaverunt consulibus esse, unde milites pecuniamque darent. Eae fuere Ardea [5], Nepete, Sutrium, Alba, Carseoli, Cora, Suessa, Cir-

3. *Triginta tum coloniae populi rom. erant*, quae hoc et seq. cap. nominantur. Sed, quod Sigon. monuit, Dionysio Livioque auctoribus, iam LIII deductae erant (e quibus initio belli punici secundi non nisi XXX superstites erant): *Medulla*, *Cameria*, *Fidenae*, *Antemnae*, *Crustumeria*, *Ostia*, *Signia*, *Circeii*, *Cora*, *Pometia*, *Velitrae*, a. V. 260; *Norba*, a. 262; *Antium*, a. 285 et 413; *Ardea*, a. 312; *Lavici*, a. 337; *Vitellia*, *Sutrium* (quam coloniam Diodoros a. 366, et Vell. I, 14, a. 372 deductam tradit); *Satricum*, a. 372 (si apud Velleium I, 14, *Satricum* leg. pro *Sutrium*); *Nepet*, s. *Nepete*, a. 373; *Setia*, a. 377; *Cales*, a. 421; *Anxur*, seu *Tarracina*, a. 426; *Fregellae*, a. 427; *Sora*, a. 439, 450; *Luceria*, a. 440; *Suessa* Auruncorum, *Pontia* et *Saticula*, a. 441 (vide ad Velleium I, 14); *Casinum*, a. 442; *Interamna*, a. 443; *Alba* Aequorum, a. 450; *Carseoli*, a. 451; *Narnia*, seu *Nequinum*, a. 453; *Minturnae* et *Sinuessa*, a. 456; *Venusia*, a. 460 (vid. Vell. I. l.); *Castrum*, *Sena* et *Adria*, paulo post a. 462 (vid. Epit. XI, sed et Vell.); *Cosa* et *Paestum* (aut *Posidonia*; vid. Epit. XIV et Vell.), a. 479; *Ariminum* et *Beneventum*, a. 484; *Firmum*, a. 485; *Aesernia*, a. 487; *Aesulum* et *Alsium*, a. 503; *Fregenae*, a. 505; *Brundusium*, a. 506; *Spoletium*, a. 509; *Valentia*, a. 511; *Cremona* et *Placentia*, a. 532. (His addendum *Ferentinum*; vid. XXXIV, 42, n. 2). Cf. Ind. Vell. I, 14; Sig. de Iure Ital. II, 5; III, 4. Ceterum locus noster prae ceteris docet, quam dura fuerit coloniarum conditio. Cf. et XXVII, 38; XXIX, 15, 37; XXXVI, 3, et Heyn. Opusc. acad. t. III, p. 81 sq.

4. *Quum omnium legationes Romae essent*, « vel ob eam causam a consulibus vocatae, vel ultro Romam profectae, ut recte Lips. de Mil. Rom. I, 7; ex Liv. XXXIV, 56. » Duk.

5. *Eae fuere Ardea*, *Nepete* etc. cf. XXIX, 16, ubi tamen *Sora* legitur pro *Cora*: unde vel ibi vel h. l. peccarunt librarii.

ceii, Setia, Cales, Narnia, Interamna. Nova re consules icti [6], quum absterrere eos a tam detestabili consilio vellent, castigando increpandoque plus quam leniter agendo, profecturos rati, *eos ausos esse consulibus dicere*, aiebant, *quod consules, in senatu ut pronuntiarent, in animum inducere non possent. Non enim detrectationem eam munerum militiae, sed apertam defectionem a populo romano esse. Redirent itaque propere in colonias, et, tanquam integra re, loquuti magis, quam ausi, tantum nefas, cum suis consulerent. Admonerent, non Campanos, neque Tarentinos eos esse, sed Romanos; inde oriundos, inde in colonias atque in agrum bello captum stirpis augendae causa missos: quae liberi parentibus deberent, ea illos Romanis debere, si ulla pietas, si memoria antiquae patriae esset. Consulerent igitur de integro: nam, tum quidem quae temere agitassent* [7], *ea prodendi imperii romani, tradendae Hannibali victoriae esse.* Quum alternis haec consules diu iactassent, nihil moti legati, *neque se, quod domum renuntiarent, habere*, dixerunt, *neque senatum suum, quid novi consuleret, ubi nec miles, qui legeretur, nec pecunia, quae daretur in stipendium, esset.* Quum obstinatos eos viderent consules, rem ad senatum detulerunt; ubi tantus pavor animis omnium est iniectus, ut magna pars, *actum de imperio*, diceret. *Idem alias colonias facturas; idem socios consensisse omnes* [8], *ad prodendam Hannibali urbem romanam.*

6. *Nova re consules icti*; vid. ad I, 16, n. 2.

7. *Nam, tum quidem quae temere agitassent*; vide ad II, 32, n. 2. Pro *tum* Doër. coni. *iam*. Sed *nam iam* auribus ingratum est. Malim *nunc*. Cf. ad I, 25, n. 1. — *Ea prodendi imperii romani... esse*; vide ad III, 24, n. 1. — *Alternis* vicibus, ita ut modo consules, modo legati loquerentur, *haec iactassent*; vide ad II, 12, n. 7; III, 10, n. 2, et IV, 53, n. 5.

8. *Idem socios consensisse ad* etc. Vid. ad I, 32, n. 14. Sed bene Rhen. ita distinxit h. l. *idem alias colonias facturas, idem socios*, scil. facturos: *consensisse omnes* etc.

X. Consules hortari et consolari senatum, et dicere, *Alias colonias in fide atque officio pristino fore, eas quoque ipsas, quae officio decessissent* [1], *si legati circa eas colonias mittantur, qui castigent, non qui precentur, verecundiam imperii habituras esse.* Permissum ab senatu iis quum esset, agerent (facerentque), ut e re publica ducerent, pertentatis prius aliarum coloniarum animis, citaverunt legatos, quaesiveruntque ab iis, *ecquid milites ex formula* [2] *paratos haberent?* Pro duodeviginti coloniis M. Sextilius Fregellanus respondit: *et milites ex formula paratos esse, et, si pluribus opus esset, plures daturos, et, quidquid aliud imperaret velletque populus romanus, enise facturos: ad id sibi neque opes deesse, animum etiam superesse.* Consules, sibi parum videri praefati pro merito eorum sua voce collaudari eos, nisi universi Patres iis in curia gratias egissent, sequi in senatum iusserunt. Senatus, quam poterat honoratissimo decreto alloquutus eos, mandat consulibus, ut ad populum quoque eos producerent, et inter multa alia praeclara, quae ipsis maioribusque suis praestitissent, recens etiam meritum eorum in rem publicam com-

Cap. X. 1. *Quae officio decessissent*, ed. Mod. et al. recep. *ab officio:* sed veteres dixerunt *decedere re aliqua* vel *de re*, et *discedere ab re*; Gron. Conf. ad III, 33; IV, 29; VIII, 25; XXXI, 10; XXXVII, 54. At *decedere a re* dici Cic. Flacc. 12; Iustin. VI, 3, 8; Virg. Aen. II, 109, et *discedere de colloquio* inf. XXXII, 40 (nisi quis hoc quoque, tanquam de loco, dictum velit), monet Duk. ad XXXVI, 22 pr. — *Agerent facerentque*, ut e *republ. ducerent*; vide ad I, 27, n. 5. Verbum *facerentque* uncis inclusi, quia ignorant illud optimi MSS. Passim tamen cum *agere* iungitur, v. c. a Cic. Fin. III, 17, et Phil. III, 31. — *Aliarum coloniorum*; vid. ad IV, 10, n. 2.

2. *Ecquid*, nom, *milites ex formula*, pacto, lege foederis, *paratos haberent*; vide ad I, 9, n. 3, et XXII, 57, n. 11. — *Pro XVIII coloniis*, recte; vid. ad cap. 9. Neque cum Cluverio Ital. Ant. II, 2, pag. 480 leg. *undeviginti:* nam mox, ubi coloniarum nomina recensentur, *Signini fuere et Nolani et Norbani* etc. delenda verba *et Nolani*, quae ab omnibus MSS. absunt.

memorarent. Ne nunc quidem post tot saecula sileantur, fraudenturve laude sua, Signini fuere et Norbani Saticulanique et Brundisini et Fregellani et Lucerini et Venusini et Hadriani et Firmani et Ariminenses, et ab altero mari [3] Pontiani et Paestani et Cosani, et mediterranei Beneventani et Aesernini et Spoletini et Placentini et Cremonenses. Harum coloniarum subsidio tum imperium populi romani stetit [4]; iisque gratiae et in senatu, et ad populum actae. Duodecim aliarum coloniarum, quae detrectaverunt imperium, mentionem fieri Patres vetuerunt, neque illos dimitti, neque retineri, neque appellari a consulibus. Ea tacita castigatio maxime ex dignitate populi romani visa est. Cetera expedientibus, quae ad bellum opus erant, consulibus, aurum vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servabatur [5], promi placuit. Prompta ad quatuor millia pondo auri: inde quingena pondo data consulibus et M. Marcello et P. Sulpicio proconsulibus et L. Veturio praetori, qui Galliam provinciam sortitus erat; additumque Fabio consuli centum pondo auri praecipuum [6], quod in arcem tarentinam portaretur. Cetero usi sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui, qui in Hispania bellum secunda sua fama ducisque gerebat.

3. *Ab altero mari*, infero seu Tusco, seu Tyrrheno. Illi ad, aut propius superum seu Hadriaticum colebant.

4. *Coloniarum subsidio imperium stetit*; vide ad II, 29, n. 7. — *Aliarum coloniarum*; v. supra ad IV, 10, n. 2. — *Neque illos dimitti*, scilicet legatos, nisi potius *legatos* legendum pro *illos*.

5. *Aurum vicesimarium, quod in sanctiore aerario ad ultimos casus servabatur*; vide ad VII, 16, n. 4.

6. *Additumque Fabio cos. C pondo auri praecipuum*, sc. aurum, nisi leg. *aurum pr.*, singulare, praecipue. — *Cetero*, scilicet auro (quod edd. ante Gron. addunt, non optimi MSS.) *usi sunt ad vestimenta praesenti pecunia locanda exercitui*; vid. supra ad lib. I, cap. 12, n. 6, et lib. V, 23, n. 6.

XI. Prodigia quoque, prius quam ab Vrbe consules proficiscerentur, procurari placuit [1]. In Albano monte tacta de caelo erant signum Iovis arborque templo propinqua, et Ostiae lacus, et Capuae murus Fortunaeque aedes, et Sinuessae murus portaque: haec de caelo tacta. Cruentam etiam fluxisse aquam [2] Albanam, quidam auctores erant: et Romae intus cellam aedis Fortis Fortunae [3] de capite signum, quod in corona erat, in manus sponte sua prolapsum: et Priverni satis constabat bovem loquutum [4], volturiumque frequenti foro in tabernam devolasse, et Sinuessae natum ambiguo inter marem ac feminam sexu infantem; quos androgynos [5], vulgus (ut pleraque, faciliore ad duplicanda verba graeco sermone) appellat: et lacte pluisse, et cum elephanti capite puerum natum. Ea prodigia hostiis maioribus procurata, et supplicatio [6] circa omnia pulvinaria et obsecratio in unum diem indicta; et decretum, ut C. Hostilius praetor ludos Apollini, sicut his annis voti factique erant, voveret

CAP. XI. 1. *Prodigia quoque... procurari placuit* etc. Vide ad I, 20, n. 11, et I, 31, n. 1. — *Tacta de caelo arbor* etc. Vid. ad XXIV, 10, n. 7. — *Et Ostiae lacus*, forte *lucus*.

2. *Cruent. etiam flux. aquam* etc. Vide ad I, 31, n. 1. — *Quidam auctores erant*; vide ad II, 58, n. 1.

3. *Et Romae intus cellam* (vide ad III, 19, n. 11) *aedis Fortis Fortunae*; vide ad X, 46, n. 7. *Intus cellam* (in cella, ut apud Plaut. Mil. II, 6, 55) optimi MSS. pro vulg. *intra cellam... Signum*, puto, Fortis Fortunae. Nomen alius dei deaeve excidisse credebat Crever.

4. *Bovem loquutum* etc. Vide ad I, 31, n. 1. — *Volturiumque* optimi MSS. pro *vulturiumque*. — *Frequenti foro* (vide ad X, 11, n. 3) *in tabernam devolasse*; vide ad III, 27, n. 3.

5. *Androgynos*, semimares, hermaphroditos. Conf. cap. 37, et XXXI, 12; XXXIX, 22; Plin. VII, 2-4; XI, 46, seu 109; ad Tac. Ann. XII, 64, n. 3, et *Steger von den Prodigien*, p. 136 sq. — *Vt pleraque*; vid. ad X, 13, n. 12. — *Faciliore*, quam Romano, *ad duplicanda verba*, quia facilius flecti potest ad verba componenda ex pluribus, ut *androgynos* et multa alia.

6. *Ea prodigia h. m. procurata, et supplicatio ... et obsecratio* etc. Vide ad I, 20, n. 11; III, 63, n. 2, et V, 13, n. 5. — *Lud. Apoll.* melius quam quod antea vulgabatur, *Apollinis*. LEM.

faceretque. Per eos dies et censoribus creandis Q. Fulvius consul comitia habuit: creati censores, ambo qui nondum consules fuerant, M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus. Hi censores ut agrum campanum fruendum [7] locarent, ex auctoritate Patrum latum in plebem est, plebesque scivit. Senatus lectionem [8] contentio inter censores de principe legendo tenuit. Sempronii lectio erat [9]: ceterum Cornelius *morem traditum a patribus sequendum* aiebat; *ut, qui primus censor ex iis, qui viverent, fuisset, eum principem legerent:* is T. Manlius Torquatus erat. Sempronius, *cui dii sortem legendi dedissent, ei ius liberum eosdem dedisse deos. Se id suo arbitrio facturum, lecturumque Q. Fabium Maximum, quem tum principem romanae civitatis esse, vel Hannibale iudice, victurus esset* [10]. Quum diu certatum verbis esset, concedente collega, lectus a Sempronio princeps in se-

7. *Agrum campan. fruendum locarent;* vide ad cap. 3, n. 1. Res, Fulvio prius mandata (vid. ad cap. 3), nunc mandatur censoribus, quorum munus proprium id erat. — *Latum in plebem*, forte *ad plebem* e quibusdam MSS.

8. *Senatus lectionem* (conf. XXIII, 23, et ad XXIII, 22, n. 1) *contentio de principe* senatus *legendo tenuit;* v. ad II, 63, n. 3. *Princeps senatus* proprie dicebatur is, quem censor senatum recensens aut recitans (ut lib. XXIX, 37 pr. h. e. nomina Patrum, in tabulis scripta, vel ex albo senatorum, recitans) honoris causa primum legebat, cuiusque nomen primum perscribebat in novo albo senatorio; vid. Val. et Schweigh. ad Polyb. XXXII, 22, n. 5. Ipsum censorem lectum principem senatus, et tribus lustris Scipionem Africanum, invenimus lib. XXXIV, 44; XXXIX, 52; XL, 51. Dukeri nota est: « Lectionem senatus utriusque censoris fuisse, nemo dubitat; principis senatus unius tantum, cui id sorte obtigerat, nusquam tam aperte, ut hic, proditum est. Sed praeterea probabilibus argumentis ex aliis locis Livii confirmat Manut. de Sen. Rom. cap. 2. »

9. *Sempronii lectio erat*, ei lectio senatus sorte obtigerat. — *T. Manlius Torquatus*, censor A. V. 519.

10. *Vel Annibale iudice, victurus esset;* ita Put. Flor. Cant. et Hearnii duo MSS. Alii *dicturus:* sed Gud. *dicturum esse:* unde leg. *victurum esse;* Gronov. *Vincere* est evidenter ostendere, evincere; et in iudicio dicitur de eo, qui aliquid ita ostendit, ut probet iudicibus et obtineat. Conf. Gron. ad h. l. et Drak. ad II, 4, n.

natu Q. Fabius Maximus consul: inde alius lectus senatus [11], octo praeteritis, inter quos L. Caecilius Metellus erat, infamis auctor deserendae Italiae post cannensem cladem. In equestribus quoque notis [12] eadem servata causa; sed erant perpauci, quos ea infamia attingeret: illis omnibus (et multi erant) adempti equi [13], qui cannensium legionum equites in Sicilia erant. Addiderunt acerbitati etiam tempus, ne praeterita stipendia procederent iis [14], quae equo publico emeruerant, sed dena stipendia equis privatis facerent. Magnum praeterea numerum eorum conquisiverunt, qui equo merere deberent, atque ex iis, qui principio eius belli septemdecim annos nati fuerant, neque militaverant, omnes aerarios fecerunt [15]. Locaverunt inde reficienda [16], quae circa forum in-

3. — *Hannibale iudice.* Sic saepius hostis vel adversarii iudicium invocatur, ut dictis maior veniat auctoritas. Cf. ad Virgilium, Eclog. IV, vs. 58 sq. — *Princeps in senatu* pro *p. senatus*, ut XXXVIII, 28, n. 1; Ep. XLIII, et apud Sallust. Iugurth. 25 in quibusdam libris.

11. *Alius lectus senatus*, ceteri senatores lecti, *octo praeteritis*, ex senatu eiectis, proprie nominibus eorum omissis a censore senatum recitante, seu legente. Conf. ad XXXIV, 44; XXXVIII, 28; et XL, 51, ubi v. n. 1.

12. *In equestribus notis*, quibus notati equites (vide ad XXIV, 16, n. 5), *eadem servata causa*, nota censoria affecti, qui Italiae deserendae consilium ceperant. — *Ea infamia*, ac. ut praeterirentur, vel potius infame consilium deserendae Italiae.

13. *Adempti equi*; vide ad XXIV, 18, n. 4.

14. *Ne praeterita stipendia procederent iis* (vide ad V, 7, n. 5), *sed dena stipendia e. p. facerent*; vide ad III, 57, n. 5. — *Quae ...emeruerant.* Haec est Puteani et optimorum codd. scriptura; plures alii, et edd. habent, *qui. ..meruerant*: quo loquendi modo, ut notat Crevecius, discrimen aliquod statui videretur inter eos qui equo publico, et qui equo privato militassent, quum de iis solis sit sermo qui equum publicum habuerant, et proprio nomine *equites romani* vocitabantur. Lem.

15. *Atque ex iis* (forte leg. *atque eos*), *qui principio eius* (forte *huius*) *belli XVII annos nati fuerant, ... omnes aerarios fecerunt*; vide ad IV, 24, n. 5, et XXV, 5, n. 4.

16. *Locaverunt inde reficienda*; vide ad V, 23, n. 6. — De *incendio circa forum* et de *atrio regio*, vid. ad XXVI, 27.

cendio consumpta erant, septem tabernas, macellum, atrium regium.

XII. Transactis omnibus, quae Romae agenda erant, consules ad bellum profecti. Prior Fulvius [1] praegressus Capuam: post paucos dies consequutus Fabius; qui et collegam coram obtestatus, et per literas Marcellum, ut quam acerrimo bello detinerent Hannibalem, dum ipse Tarentum oppugnaret: ea urbe adempta hosti iam undique pulso, nec ubi consisteret, nec quid fidum respiceret habenti, ne remorandi quidem causam in Italia fore. Rhegium etiam nuntium mittit ad praefectum praesidii, quod ab Laevino consule adversus Bruttios ibi locatum erat, octo millia hominum [2]: pars maxima ab Agathyrna (sicut antea dictum est) ex Sicilia traducta, rapto vivere hominum assuetorum: additi erant Bruttiorum indidem perfugae, et audacia et audendi omnia necessitatibus pares. Hanc manum ad bruttium primum agrum depopulandum duci iussit, inde ad Cauloniam urbem [3] oppugnandam. Imperata non impigre solum, sed etiam avide, exsequuti, direptis fugatisque cultoribus agri, summa vi urbem oppugnabant. Marcellus, et consulis literis

Cap. XII. 1. *Prior Fulvius praegressus*; vide sup. ad IX, 23, n. 1. — *Bella detinerent* e tribus MSS. recepi pro vulg. *b. detineret*.

2. *Octo millia hominum: pars maxima ab Agathyrna* etc. vid. XXVI, 40, unde *pars dimidia* suspicari possis. Praeterea cum Gronovio forte leg. *octo millium (pars max. ab A. sicut antea d. est, ex S. traducta) r. v. h. a. — Indidem*; v. supra ad XXIII, 46, n. 5.

3. *Ad C. urbem* Bruttiorum, quae Καυλωνία. Strab. 6, p. 261; Pausan. VI, 3; Diodor. XVI, 11; Polyb. II, 39; X, 1, et Steph. Byz. dicitur, sed *Caulon* Plin. III, 10; Virg. Aen. III, 553; Ovid. Met. XV, 705, et infr. cap. 15, e coni. Gronov. (qui et h. l. *Caulonem* legendum putabat, quia in quibusdam MSS. sit *Cautoneam*, et cap. 15. *Cautones* et *Cautiores* pro vulg. *Cauloniae*) aliis antiquo graecoque nomine *Aulon*, vel *Aulonia*, Αὐλωνία Appian. Hannib. 49, qui et expugnatam dicit urbem, cuius oppugnationem solutam tradit Liv. inf. c. 15. Conf. de hac urbe in pr. Heyn. Opusc. Acad. tom. II, pag. 203, 204.

excitus, et quia ita in animum induxerat, neminem ducem romanum tam parem Hannibali, quam se, esse, ubi primum in agris pabuli copia fuit, ex hibernis profectus, ad Canusium Hannibali occurrit. Sollicitabat ad defectionem Canusinos Poenus: ceterum, ut appropinquare Marcellum audivit, castra inde movit. Aperta erat regio, sine ullis ad insidias latebris; itaque in loca saltuosa cedere inde coepit: Marcellus vestigiis instabat, castraque castris conferebat, et, opere perfecto, extemplo in aciem legiones educebat. Hannibal, turmatim per equites peditumque iaculatores levia certamina serens [4], casum universae pugnae non necessarium ducebat. Tractus est tamen ad id, quod vitabat, certamen: nocte praegressum assequitur locis planis ac patentibus Marcellus; castra inde ponentem, pugnando undique in munitores, operibus prohibet. Ita signa collata, pugnatumque totis copiis, et, quum iam nox instaret, marte aequo discessum est: castra, exiguo distantia spatio, raptim ante noctem permunita. Postero die luce prima Marcellus in aciem copias eduxit: nec Hannibal detrectavit certamen, multis verbis adhortatus milites, *ut, memores Trasimeni Cannarumque, contunderent ferociam hostis: urguere atque instare eum: non iter quietos facere, non castra ponere pati, non respirare aut circumspicere: quotidie simul orientem solem et romanam aciem in campis videndam esse. Si uno proelio haud incruentus abeat, quietius deinde tranquilliusque eum bellaturum.* His irritati adhortationibus simulque taedio ferociae hostium quotidie instantium lacessentiumque acriter proelium ineunt. Pugnatum amplius

4. *Levia certamina serens*; vide ad II, 1, n. 6. — *Casum universae pugnae*; vide ad I, 38, n. 2.

duabus horis est. Cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii coepere [5]: quod ubi Marcellus vidit, duodevicesimam legionem in primam aciem inducit. Dum alii trepidi cedunt, alii segniter subeunt, turbata tota acies est, dein prorsus fusa; et, vincente pudorem metu, terga dabant. Cecidere in pugna fugaque ad duo millia et septingenti civium sociorumque: in his quatuor romani centuriones, duo tribuni militum, M. Licinius et M. Helvius. Signa militaria quatuor de ala, prima quae fugit; duo de legione, quae cedentibus sociis successerat, amissa.

XIII. Marcellus, postquam in castra reditum est, concionem adeo saevam atque acerbam apud milites habuit, ut proelio, per diem totum infeliciter tolerato, tristior iis irati ducis oratio esset. « Diis immortalibus, » ut in tali re [1], laudes gratesque, inquit, ago, quod » victor hostis, cum tanto pavore incidentibus vobis » in vallum portasque, non ipsa castra est aggressus: » deseruissetis profecto eodem terrore castra, quo » omisistis pugnam. Qui pavor hic, qui terror, quae » repente, qui, et cum quibus pugnaretis, oblivio » animos cepit? nempe iidem sunt hi hostes, quos » vincendo et victos sequendo priorem aestatem ab» sumpsistis; quibus dies noctesque fugientibus per » hos dies institistis; quos levibus proeliis fatigastis; » quos hesterno die nec iter facere, nec castra ponere » passi estis. Omitto ea, quibus gloriari potestis: cu» ius et ipsius pudere ac poenitere vos oportet, re» feram: nempe, aequis manibus [2] hesterno die dire-

5. *Cedere inde ab Romanis dextra ala et extraordinarii c.* v. ad III, 5, n. 3; XXV, 21, n. 4, et sup. ad c. 5, n. 4.

Cap. XIII. 1. *Vt in tali re*, ut fas est in tali periculo, clade et fuga. Cf. ad VIII, 30, n. 7.

2. *Aeq. manibus*, aequo marte, non victoria, quod Romanos decuisset.

» mistis pugnam. Quid haec nox, quid hic dies attulit? » vestrae his copiae imminutae sunt, an illorum au- » ctae? Non equidem mihi cum exercitu meo loqui » videor, nec cum romanis militibus: corpora tantum » atque arma eadem sunt. An, si eosdem animos ha- » buissetis, terga vestra vidisset hostis? signa alicui 3
» manipulo aut cohorti abstulisset? Adhuc caesis ro- » manis legionibus gloriabatur. Vos illi hodierno die » primum fugati exercitus dedistis decus.» Clamor inde ortus, ut veniam eius diei daret; ubi vellet, deinde experiretur militum suorum animos. «Ego vero » experiar, inquit, milites, et vos crastino die in aciem » educam, ut victores potius, quam victi, veniam » impetretis, quam petitis.» Cohortibus, quae signa 4
amiserant, hordeum dari iussit, centurionesque manipulorum, quorum signa amissa fuerant, destrictis 5
gladiis discinctos, destituit; et, ut postero die omnes, equites, pedites, armati adessent, edixit. Ita concio dimissa fatentium, iure ac merito sese increpitos; neque illo die virum quemquam in acie romana fuisse, praeter unum ducem; cui aut morte satis faciendum,

3. *Signa alicui manipulo* legionum *aut cohorti* sociorum; ut paulo post *cohortibus*, quae signa amiserant, et centuriones manipulorum; Duk. Cf. Schel. ad Polyb. Diss. 15, et, qui in his haeret, Lips. de Mil. Rom. IV, 5.

4. *Cohortibus, quae signa amiser.*, non triticum, sed *hordeum dari iussit*, non communem militum hominumque cibum, sed iumentorum. Cf. Polyb. VI, 38; Suet. Aug. 24; Dio, 49, et Lips. Mil. Rom. V, 18.

5. *Centuriones manipulorum... destrictis* (vide ad VIII, 7, n. 6) *gladiis* evaginatis, nudatis, ut maior esset labor in tenendo; Gron. — *Discinctos*, ἀζώστους, λυσιζώνους, sine cingulo: quemadmodum etiam sagula, aut caligas aliasve militaris habitus partes militibus ignominiae causa ademptas legimus. Conf. ad Herodian. II, 13; Val. Max. II, 7, 9; Casaub. ad Suet. Aug. 24 extr. et Lips. l. l. *Discincti* autem erant dicebanturque homines molles et ignavi homines; vide ad Sil. II, 56, et VII, 153. — *Destituit*; vide ad II, 12, n. 4. *Destitui iussit* plerique MSS. prob. Gronov. modo male repetitum *iussit* deleatur.

aut egregia victoria esset. Postero die ornati armatique[6] ad edictum aderant. Imperator eos collaudat, pronuntiatque, *a quibus orta pridie fuga esset*, *cohortesque*, *quae signa amisissent*, *se in primam aciem inducturum. Edicere iam sese*, *omnibus pugnandum ac vincendum esse ; et annitendum singulis universisque*, *ne prius hesternae fugae*, *quam hodiernae victoriae*, *fama Romam perveniat.* Inde cibo corpora firmare iussi, ut, si longior pugna esset, viribus sufficerent [7]. Vbi omnia dicta factaque sunt, quibus excitarentur animi militum, in aciem procedunt.

XIV. Quod ubi Hannibali nuntiatum est : « Cum eo » nimirum, inquit, hoste res est, qui nec bonam, » nec malam ferre fortunam potest. Seu vicit, fero» citer instat victis [1] : seu victus est, instaurat cum » victoribus certamen. » Signa inde canere iussit, copias educit. Pugnatum utrinque aliquanto, quam pridie, acrius est ; Poenis ad obtinendum hesternum decus annitentibus, Romanis ad demendam ignominiam. Sinistra ala ab Romanis [2] et cohortes, quae amiserant

6. *Ornati armatique* ; vide ad IX, 40, n. 12.

7. *Viribus sufficerent*, scil. longiori pugnae ; vide ad X, 18, n. 9.

Cap. XIV. 1. *Cum eo hoste res est, qui nec bonam, nec malam ferre fortunam potest. Seu vicit, ferociter instat victis* etc. Cf. XXII, 37, n. 1 ; XXVI, 42 ; Sil. III, 384 sq. IX, 346 sq. Horat. Od. II, 3, 1 sq. III, 27, 74 ; in pr. IV, 4, 58-68 ; et ad hh. ll. Mitscherl. Expressit haec Plut. Marc. p. 313. — *Ad demendam ignominiam*, ut II, 6 ; VIII, 23 ; XLI, 3.

2. *Sinistra ala ab Romanis* (vid. ad cap. 5, n. 4) *et cohortes . . . et legio vicesima*, ignominia notatae, *in prima acie pugnabant* iussu Marcelli ; vid. cap. 13. Sed cap. 12, *dextra ala* et *legio duodevicesima* pridie dicuntur cessisse : quare alteruter locus corruptus. *Sinistro* et *duodevicesima* non male emend. Drak. Certe mox dicit Livius *cornibus praeerant*. Vulgata lectio non bene defenditur a Perizonio, Animadv. hist. cap. 8, p. 340, neque ab iis, qui existimant, eandem alam, cap. 12, *dextram* et h. l. *sinistram* vocari, quod pridie in dextro, et nunc in sinistro cornu pugnaverit ; vide ad XXV, 21, n. 4 ; XXVII, 7, n. 8, et Duker. ad h. l. ubi et haec notavit : «Schel. Diss. XII ad Polybium, si recte sententiam eius capio, putat, idem in acie fuisse, quod in agmine, cuius ordo

signa, in prima acie pugnabant, et legio vicesima ab dextro cornu instructa. L. Cornelius Lentulus et C. Claudius Nero legati cornibus praeerant, Marcellus mediam aciem, hortator testisque praesens, firmabat [3]: ab Hannibale Hispani primam obtinebant frontem, et id roboris in omni exercitu erat. Quum anceps diu pugna esset, Hannibal elephantos in primam aciem induci iussit, si quem iniicere ea res tumultum ac pavorem posset. Et primo turbarunt signa ordinesque, et partim occulcatis, partim dissipatis terrore, qui circa erant, nudaverant una parte aciem: latiusque fuga manasset, ni C. Decimius Flavus tribunus militum, signo arrepto primi hastati [4], manipulum eius signi se sequi iussisset. Duxit, ubi maxime tumultum conglobatae belluae faciebant, pilaque in eas coniici iussit. Haesere omnia tela haud difficili ex propinquo in tanta corpora ictu et tam conferta turba [5]: sed ut non omnes vulnerati sunt, ita, in quorum tergis infixa stetere pila (ut est genus anceps), in fugam versi etiam integros avertere. Tum iam non unus manipulus, sed pro se quisque miles, qui modo assequi

in dies mutabatur, *et* ideo nunc *sinistram* alam in prima acie fuisse, quod ibi pridie *dextra* fuerat. Sed hoc quoque repugnat disertis verbis Livii, postridie in prima acie fuisse alam, quae pridie in eadem fuerat.» Huius loci difficultatem vidit, sed non aggressus est Creverius. LEM.

3. *Marcellus mediam aciem, hortator testisque praesens, firmabat*, hortatione et praesentia sua validiorem animosioremque reddidit. Confer ad II, 31, n. 1, et XXI, 43, n. 12.

4. *Signo arrepto primi hastati*; vid. ad II, 27, n. 7.

5. *Et tam conferta turba.* Creverius ad hunc locum putat Livium scripsisse, ut in Put. legitur, *et tum conferta turba* Ipsa elephantorum corpora ob molem patent ictibus: sed tum eo magis quod conferta erat turba. LEM. — *Ut est genus anceps* elephantorum, qui tam in suos, quam in hostes ruunt; Sigon. Nisi potius est ancipitis et dubiae utilitatis; Doër. Cf. ad I, 25, n. 4. — *Quanto acrius*, fortius, *pavor consternatum* quamvis belluam *agit*, eo pavore movetur et perturbatur, *quam magistri imperio regitur:* ita optimi MSS. prob. Gron. Alii et cdd. vett. *consternatas* et *reguntur*.

agmen fugientium elephantorum poterat, pila coniicere. Eo magis ruere in suos belluae; tantoque maiorem stragem edere, quam inter hostes ediderant, quanto acrius pavor consternatam agit, quam insidentis magistri imperio regitur. In perturbatam transcursu belluarum aciem signa inferunt romani pedites, et haud magno certamine dissipatos trepidantesque avertunt. Tum in fugientes equitatum immittit Marcellus, nec ante finis sequendi [6] est factus, quam in castra paventes compulsi sunt: nam super alia, quae terrorem trepidationemque facerent, elephanti quoque duo in ipsa porta corruerant, coactique erant milites per fossam vallumque ruere in castra. Ibi maxima hostium caedes facta: caesa ad octo millia hominum, quinque elephanti. Nec Romanis incruenta victoria fuit: mille ferme et septingenti [7] de duabus legionibus, et sociorum supra mille et trecentos occisi; vulnerati permulti civium sociorumque. Hannibal nocte proxima castra movit: cupientem insequi Marcellum prohibuit multitudo sauciorum.

XV. Speculatores, qui prosequerentur agmen, missi, postero die retulerunt, Bruttios Hannibalem petere. Iisdem fere diebus [1] et ad Q. Fulvium consulem Hirpini et Lucani et Volcentes, traditis praesidiis Hannibalis, quae in urbibus habebant, dediderunt sese, clementerque a consule, cum verborum tantum castigatione ob errorem praeteritum, accepti. Et Bruttiis similis spes veniae facta est, quum ab iis Vibius et Pactius fratres, longe nobilissimi gentis eius, eandem, quae data Lucanis erat, conditionem

6. *Finis sequendi*, persequendi.

7. *Mille ferme et septingenti*, Ῥωμαίων τρισχίλιοι Plutarch. Marcell. p. 313, non aliter annumeratis sociis.

Cap. XV. 1. *Iisdem fere diebus*, quidam MSS. *ferme*, prob. Doër. — *Ad Q. Fulvium . . . dediderunt sese*; vide ad II, 13, n. 4.

deditionis petentes venissent. Q. Fabius consul oppidum in Sallentinis Manduriam vi cepit; ibi ad quatuor millia hominum capta et ceterae praedae aliquantum: inde Tarentum profectus, in ipsis faucibus portus posuit castra. Naves, quas Livius tutandis commeatibus habuerat, partim machinationibus onerat [2] apparatuque moenium oppugnandorum, partim tormentis et saxis omnique missilium telorum genere instruit, onerarias quoque, non eas solum, quae remis agerentur; ut alii machinas scalasque ad muros ferrent, alii procul ex navibus vulnerarent moenium propugnatores. Eae naves, ab aperto mari ut urbem aggrederentur, instructae parataeque sunt. Et erat liberum mare, classe punica, quum Philippus oppugnare Aetolos pararet, Corcyram transmissa. In Bruttiis interim Caulonis [3] oppugnatores, sub adventum Hannibalis, ne opprimerentur, in tumulum, a praesenti impetu tutum, se recepere. Fabium, Tarentum obsidentem, leve dictu [4] momentum ad rem ingentem potiundam adiuvit: praesidium Bruttiorum datum ab Hannibale Tarentini habebant. Eius praesidii praefectus [5] deperibat amore mulierculae, cuius frater in exercitu Fabii consulis erat. Is, certior literis sororis factus de nova consuetudine advenae, locupletis, at-

2. *Partim machinationibus onerat;* v. ad XXIV, 34, n. 4. — *Onerarias quoque*, quae velis et remis, *non eas solum, quae remis agerentur;* cf. ad XXV, 30, n. 6. Ex h. loco Salmas. Obss. ad Ius Att. p. 653 et alii collegerunt, onerarias remis haud fuisse usas. Sed vid. Scheffer. de Mil. nav. IV, et in Addend. p. 340; Magii Misc. I, 6.

3. *Caulonis oppugnatores;* cf. ad cap. 12, n. 3.

4. *Leve dictu momentum;* vide ad II, 7, n. 11.

5. *Eius praesidii praefectus* etc. quae res diverse narratur ab aliis; vid. Plutarch. Fab. p. 186, et ad Sil. XV, 320 sqq. Vox *praesidii* e glossa irrepsisse videtur. Sed forte legendum est *habebant. Heraclides praefectus deperibat* etc. conf. Polyb. lib. XIII, 4, qui Tarentum ab Heraclide Romanis proditum docet.

que inter populares tam honorati, spem nactus per sororem quolibet impelli amantem posse, quid speraret, ad consulem detulit. Quae quum haud vana cogitatio visa esset, pro perfuga iussus Tarentum transire [6], ac per sororem praefecto conciliatus, primo occulte animum eius tentando, dein, satis explorata levitate, blanditiis muliebribus perpulit eum ad proditionem custodiae loci, cui praepositus erat. Vbi et ratio agendae rei, et tempus convenit, miles, nocte per intervalla stationum [7] clam ex urbe emissus, ea, quae acta erant, quaeque ut agerentur, convenerat, ad consulem refert. Fabius vigilia prima, dato signo iis, qui in arce erant, quique custodiam portus habebant, ipse circuito portu ab regione urbis in orientem versa occultus consedit. Canere inde tubae simul ab arce, simul a portu et ab navibus, quae ab aperto mari appulsae erant; clamorque undique cum ingenti tumultu, unde minimum periculi erat, de industria ortus. Consul interim silentio continebat suos: igitur Democrates, qui praefectus antea classis fuerat, forte illo loco praepositus [8], postquam quieta omnia circa se vidit, alias partes eo tumultu personare, ut captae urbis interdum excitaretur clamor, veritus ne inter cunctationem suam consul aliquam vim faceret, signaque inferret, praesidium ad arcem, unde maxime terribilis accidebat sonus, traducit. Fabius, quum et ex temporis spatio et ex silentio ipso (quod, ubi paulo ante strepe-

6. *Pro perfuga iussus Tar. transire;* vide ad II, 7, n. 4.

7. *Per intervalla stationum*, per loca, quibus stationes non erant. — *Convenerat;* al. *convenerant*. Vide ad I, 3, n. 4.

8. *Forte illo loco praepositus*, scil. praesidio vel propugnatoribus, qui erant illo loco; Gron. Imperium obtinens in illa urbis parte; vid. Drak. *Illi* dedit Rhen. quae lectio in nonnullis exstat codd. sed minus bene. Lem.

bant excitantes vocantesque ad arma, inde nulla accidebat vox) deductas custodias sensisset, ferri scalas ad eam partem muri, qua Bruttiorum cohortem praesidium agitare proditionis conciliator nuntiaverat, iubet. Ea primum est captus murus, adiuvantibus recipientibusque Bruttiis, et transcensum in urbem est: inde et proxima refracta porta, ut frequenti agmine signa inferrentur. Tum, clamore sublato, sub ortum ferme lucis, nullo obvio armato, in forum perveniunt; omnesque undique, qui ad arcem portumque pugnabant, in se converterunt.

XVI. Proelium in aditu fori maiore impetu, quam perseverantia, commissum est. Non animo, non armis, non arte belli, non vigore aut viribus corporis, par Romano Tarentinus erat. Igitur, pilis tantum coniectis, prius paene, quam consererent manus, terga dederunt, dilapsique per nota urbis itinera in suas amicorumque domos: duo ex ducibus Nico et Democrates fortiter pugnantes cecidere. Philemenus, qui proditionis ad Hannibalem auctor fuerat, quum citato equo ex proelio avectus esset, vagus paulo post equus errans [1] per urbem cognitus; corpus nusquam inventum est: creditum vulgo est, in puteum apertum ex equo praecipitasse. Carthalonem autem, praefectum praesidii punici, cum commemoratione paterni hospitii, positis armis, venientem ad consulem, miles obvius obtruncat. Alii alios passim sine discrimine armatos, inermes, caedunt, Carthaginienses Tarentinosque pariter. Bruttii quoque multi in-

Cap. XVI. 1. *Vagus paulo post equus errans* etc. al. *erransque*: sed frequens est asyndeton et omissio copulae; vid. Gron. — *Praecipitasse*, sc. se, quod quidam adiicere, sed Livius omittere solet, v. c. II, 51; V, 18; VI, 30; XXV, 11, 27, 40. Conf. ad II, 3, n. 2.

terfecti, seu per errorem, seu vetere in eos insito odio, seu ad proditionis famam (ut vi potius atque armis captum Tarentum videretur) exstinguendam: tum ab caede ad diripiendam urbem discursum. Millia triginta servilium capitum dicuntur capti [2]; argenti vis ingens facti signatique, auri octoginta tria millia pondo; signa tabulaeque, prope ut Syracusarum ornamenta aequaverint. Sed maiore animo generis eius praeda abstinuit Fabius, quam Marcellus; qui interroganti scribae [3], quid fieri signis vellet, (ingentis magnitudinis dii sunt, suo quisque habitu in modum pugnantium formati) *deos iratos Tarentinis relinqui* iussit. Murus inde, qui urbem ab arce dirimebat, dirutus est ac disiectus. Dum haec Tarenti aguntur, Hannibal iis, qui Cauloniam obsidebant, in deditionem acceptis, audita oppugnatione Tarenti, dies noctesque cursim agmine acto, quum, festinans ad opem ferendam, captam urbem audisset; *Et Romani*, inquit, *suum Hannibalem habent: eadem, qua ceperamus, arte Tarentum amisimus.* Ne tamen fugientis modo convertisse agmen videretur, quo constituerat loco [4], quinque

2. *Millia triginta s. capitum dicuntur capti* pro *capta*, collective et respectu sensus aut generis nobilioris, ut X, 46; XXXIV, 56 pr. XXXVII, 39, 40, XL, 41; XLIV, 42. Sic et *servitia armati* IV, 45, n. 1. *Capita coniurationis caesi* X, 1, n. 3. *Quatuor millia scutati* XXVIII, 2, n. 2. Cf. ad I, 41, n. 1. — *Tria millia*, al. *septem mill.* — *Signa t.* etc. cf. Heyn. Opusc. Acad. tom. II, p. 229 sq.

3. *Interroganti scribae . . . iussit*, immo *interrogante scriba*; Drak. vid. ad XLII, 28, n. 1. — *Quid fieri* (de) *signis vellet*, ut *quidnam se futurum esset* XXXIII, 27 extr. et similia in pr. apud Plaut. et Terent. Veteres dixisse et *quid me fiet* et *quid mihi*, vel *quid faciatis hoc homine* et *huic homini*, docet Drak. ad h. l. et II, 31, n. 8; XXXIV, 32, n. 8; in pr. XLV, 39, n. 4, et Manut. ad Cic. Verr. I, 16. De re ipsa conf. Plut. Fab. p. 187. *Quid fieri signis vellet ingentis magnitudinis. Dii sunt* etc. distinguebat Roëllius. Aliquid hic depravatum vel omissum esse, suspicabantur Crev. et Drak. — *Dii* (deorum signa) *sunt*, non *erant*, quia exstitisse adhuc Livii aetate videntur; Doër.

4. *Quo constituerat loco*, subsistere

millia ferme ab urbe posuit castra: ibi paucos moratos dies, Metapontum sese recepit. Inde duos Metapontinos cum literis principum eius civitatis ad Fabium Tarentum mittit, fidem ab consule accepturos, impunita iis priora fore, si Metapontum ei cum praesidio punico prodidissent. Fabius, vera, quae afferrent, esse ratus, diem, qua accessurus esset Metapontum, constituit; literasque ad principes dedit, quae ad Hannibalem delatae sunt. Enimvero laetus successu fraudis, si ne Fabius quidem dolo invictus fuisset, haud procul Metaponto insidias ponit. Fabio auspicanti prius, quam egrederetur ab Tarento, aves semel atque iterum non [5] addixerunt. Hostia quoque caesa consulenti deos haruspex, cavendum a fraude hostili et ab insidiis praedixit. Metapontini, postquam ad constitutam non venerat diem, remissi, ut cunctantem hortarentur, repente comprehensi, metu gravioris quaestionis, detegunt insidias.

XVII. Aestatis eius principio [1], qua haec agebantur, P. Scipio in Hispania quum hiemem totam reconciliandis barbarorum animis, partim donis, partim remissione obsidum captivorumque, absumpsisset; Edesco ad eum, clarus inter duces hispanos, venit. Erant coniux liberique eius apud Romanos: sed praeter eam causam etiam velut fortuita inclinatio animo-

stalnerat, vel sustinuerat a procedendo, stare ac morari, vel modicam quietem capere iusserat, scil. agmen, dum properaret ad liberandum obsidione Tarentum; Gron. Conf. III, 27, n. 6; XXXVIII, 25, n. 5, et Drak. ad h. l. *Constiterat* al. non improb. Crev.

5. *Aves non addixerunt Fabio*; vid. ad I, 36, n. 3.

Cap. XVII. 1. *Aestatis eius principio* etc. conf. Polyb. X, 34-37, qui has res ad annum insequentem refert, et *Edesconem*, τὸν Ἐδετανῶν δυνάστην, constanter Ἐδεκῶνα appellat. — *Fortuita inclinatio animorum* etc. Livius non recte cepisse videtur verba Polyb. X, 34, 2.

rum, quae Hispaniam omnem averterat ad romanum a punico imperio, traxit eum. Eadem causa Indibili Mandonioque fuit, haud dubie omnis Hispaniae principibus, cum omni popularium manu, relicto Hasdrubale, secedendi in imminentes castris eius tumulos, unde per continentia iuga [2] tutus receptus ad Romanos esset. Hasdrubal, quum hostium res tantis augescere incrementis cerneret, suas imminui, ac fore, ut, nisi audendo aliquid moveret, qua coepissent, fluerent [3], dimicare quam primum statuit. Scipio avidior etiam certaminis erat, quum a spe, quam successus rerum augebat, tum quod prius, quam iungerentur hostium exercitus, cum uno dimicare duce exercituque, quam simul cum universis, malebat. Ceterum etiam, si cum pluribus pariter dimicandum foret, arte quadam copias auxerat: nam quum videret, nullum esse navium usum, quia vacua omnis Hispaniae ora classibus punicis erat, subductis navibus [4] Tarracone, navales socios terrestribus copiis addidit. Et armorum affatim erat captorum Carthagine, et quae post captam eam fecerat [5], tanto opificum numero incluso. Cum iis copiis Scipio veris principio ab Tarracone egressus, (iam enim et Laelius redierat ab Roma, sine quo nihil maioris rei motum volebat) ducere ad hostem [6] pergit. Per omnia pacata eunti, ut cuiusque populi fines transiret, prosequentibus

2. *Per continentia iuga*; vide supra ad IV, 22, n. 4.

3. *Qua* ratione (nisi leg. *quo*) *coepissent*, *fluerent* res; v. ad VII, 29, n. 3. — *Quum a spe*; vide supra ad I, 1, n. 5.

4. *Subductis navibus*; vid. ad VIII, 26, n. 1. — *Navales socios terrestribus copiis addidit*; vide supra ad IX, 38, n. 1.

5. *Quae post captam eam fecerat*, facienda curaverat, *tanto opificum numero incluso*, propterea, in officinis armamentariis ac navalibus; vide ad XXVI, 51.

6. *Ducere ad hostem pergit*, ut lib. XXXII, 6 pr. Conf. ad I, 23, n. 4.

excipientibusque sociis, Indibilis et Mandonius cum suis copiis occurrerunt. Indibilis pro utroque loquutus, haudquaquam ut barbarus stolide incauteque, sed potius cum verecunda gravitate, propiorque excusanti transitionem ut necessariam, quam glorianti cam velut primam occasionem raptam. *Scire enim se, transfugae nomen* [7] *exsecrabile veteribus sociis, novis suspectum esse: neque eum se reprehendere morem hominum, si tamen anceps odium causa, non nomen faciat.* Merita inde sua in duces carthaginienses commemoravit, avaritiam contra eorum superbiamque et omnis generis iniurias in se atque populares. *Itaque corpus dumtaxat* [8] *suum ad id tempus apud eos fuisse; animum iam pridem ibi esse, ubi ius ac fas crederent coli. Ad deos quoque confugere supplices, qui nequeant hominum vim atque iniurias pati. Sed id Scipionem orare, ut transitio sibi nec fraudi apud eum, nec honori sit. Quales ex hac die experiundo cognorit, perinde operae eorum pretium faceret.* Ita prorsus respondet facturum Romanus [9]; nec pro transfugis habiturum qui non duxerint societatem ratam, ubi nec divini quidquam, nec humani sanctum esset. Productae deinde in conspectum iis coniuges liberique lacrymantibus gaudio redduntur, atque eo die in hospitium abducti: postero die foedere accepta fides, dimissique ad copias adducendas. Iisdem deinde castris tendebant, donec ducibus iis ad hostem perventum est.

XVIII. Proximus Carthaginiensium exercitus Has-

7. *Scire enim se, transfugae nomen* etc. quasi ab Thucyd. l. I, 9, sumpsisset; Gron. — *Anceps odium* transfugarum, contractum tam apud eos, ad quos accedunt, quam apud illos, quos deseruerunt; Drakenb. Conf. ad I, 25, n. 4.

8. *Itaque corpus dumtaxat* etc. cf. ad XXXIX, 47, n. 4.

9. *Respondet facturum Romanus*; vide ad XXXII, 11, n. 4.

drubalis prope urbem Baeculam[1] erat: pro castris equitum stationes habebat. In eas velites antesignanique, et qui primi agminis erant, advenientes ex itinere, prius quam castris locum caperent, adeo contemptim impetum fecerunt, ut facile appareret, quid utrique parti animorum esset. In castra trepida fuga compulsi equites sunt, signaque romana portis prope ipsis illata: atque illo quidem die, irritatis tantum ad certamen animis, castra romani posuerunt. Nocte Hasdrubal in tumulum copias recipit, plano campo in summo patentem[2]: fluvius ab tergo; ante circaque velut ripa praeceps oram eius omnem cingebat: suberat et altera inferior submissa fastigio planities: eam quoque altera crepido haud facilior in ascensum ambibat. In hunc inferiorem campum postero die Hasdrubal, postquam stantem pro castris hostium aciem vidit, equites numidas leviumque armorum[3] Baliares et Afros demisit. Scipio, circumvectus ordines signaque, ostendebat, *hostem, praedamnata spe aequo dimicandi campo, captantem tumu-*

CAP. XVIII. 1. *Exercitus Hasdrubalis prope urbem Baeculam*, in multis MSS. et edd. *Betulam*. Conf. Polyb. X, 38; XI, 20, et Appian. Hispan. 23, 24. (Ad quae loca vid. Schweigh.) Ille Βαικύλαν vel Βαίκυλα, hic Βαιτύκην appellat urbem, quam prope Castulonem ponunt, sed Steph. Byz. haud longe ab Herculeo freto. Proelium ab Hasdrubale Gisgonis, non Hamilcaris, filio et ad Carmonam commissum tradit Appianus (quem duas duces diversasque clades confudisse iam monuit Schweigh. ad Polyb. X, 38), prope *Baeculam* Livius, et longius a Baecula Polybius. — *Velites antesignanique et qui primi agminis erant*; vide ad II, 20, n. 3.

2. *In tumul. pl. campo in s. pat.* ἐπίπεδον τόπον, ὀφρὺν προβεβλημένον, Polyb. X, 38, n. 8. — *Fluvius ab terga, ante circaque* etc. Vid. supr. ad XXVI, 42, n. 6. — *Suberat*, vicina, prope erat (conf. ad Tac. Ann. III, 6, n. 9), et *altera submissa fastigia planities* (quod not. 5, *infimum supercilium* dicitur, ut apud Curt. VI, 6 med. Cf. ad I, 38, n. 6, et XXV, 36, n. 4. — *Altera crepido*, ripa praeceps fluvii.

3. *Leviumque armarum Baliares*; vide ad XXII, 37, n. 2. — *Praedamnata spe* feliciter in *aequo dimicandi campo*, iam ante, quam huius rei periculum fieret, abiecta; Duer.

los, loci fiducia, non virtutis armorumque, stare in conspectu. Sed altiora moenia habuisse Carthaginem, quae transcendisset miles romanus: nec tumulos, nec arcem, ne mare quidem armis obstitisse suis. Ad id fore altitudines, quas cepissent hostes, ut per praecipitia et praerupta salientes fugerent: eam quoque se illis fugam clausurum [4]. Cohortesque duas, alteram tenere fauces vallis, per quam deferretur amnis, iubet; alteram, viam insidere, quae ab urbe per tumuli obliqua in agros ferret. Ipse expeditos, qui pridie stationes hostium pepulerant, ad levem armaturam [5], infimo stantem supercilio, ducit. Per aspreta primo, nihil aliud quam via impediti [6], iere: deinde, ut sub ictum venerunt, telorum primo omnis generis vis ingens effusa est in eos: ipsi contra, saxa, quae locus strata passim, omnia ferme missilia, praebet, ingerere, non milites solum, sed etiam turba calonum immixta armatis. Ceterum, quamquam ascensus difficilis erat, et prope obruebantur telis saxisque, assuetudine tamen succedendi muros et pertinacia animi subierunt primi. Qui, simul cepere aliquid aequi loci, ubi firmo consisterent gradu, levem et concursatorem [7] hostem atque intervallo tutum, quum procul missilibus pugna eluditur, instabilem eundem ad cominus conserendas manus, expulerunt

4. *Se illis fugam clausurum*; vide ad V, 28, n. 4.

5. *Ad levem armaturam* hostium, *infimo stantem supercilio*, tumulo, aut potius fastigio, clivo tumuli, ut lib. XXXIV, 29, n. 6; nam *supercilium*, ut ὀφρύς, superior montis collisve pars est, et Livius expressit ὀφρὺν Polyb. X, 38, 39. Conf. supra not. 2; ad XXXVII, 31, n. 5; Heyn. ad Hom. Iliad. XX, 151, et ad Virg. Georg. I, 108.

6. *Nihil aliud quam via impediti*, vid. ad II, 8, n. 9.

7. *Levem et concursatorem hostem*, cui opponitur statarius, qui in ordinibus stat certo loco; Ern. Cf. XXXI, 35 extr. et ad XXI, 35, n. 1, ubi *concursare* simul est incursare, lacessere. — *Pugna eluditur*; vid. ad Tac. Ann. II, 52, n. 8; III, 74, n. 2.

loco, et cum caede magna in aciem altiori superstantem tumulo impegere. Inde Scipio, iussis adversus mediam evadere aciem victoribus, ceteras copias cum Laelio dividit, atque eum parte dextra tumuli circumire, donec mollioris ascensus viam inveniret, iubet: ipse ab laeva, circuitu haud magno, in transversos hostes incurrit. Inde primo turbata acies est, dum ad circumsonantem undique clamorem flectere cornua et obvertere ordines volunt. Hoc tumultu et Laelius subiit, et, dum pedem referunt, ne ab tergo vulnerarentur, laxata prima[8] acies, locusque ad evadendum et mediis datus est; qui per tam iniquum locum, stantibus integris ordinibus, elephantisque ante signa locatis, nunquam evasissent. Quum ab omni parte caedes fieret, Scipio, qui laevo cornu in dextrum incucurrerat, maxime in nuda hostium latera pugnabat. Et iam ne fugae quidem patebat locus: nam et stationes utrinque romanae dextra laevaque insederant vias, et portam castrorum ducis principumque fuga clauserat; addita trepidatione elephantorum, quos territos aeque atque hostes timebant: caesa igitur ad octo millia hominum.

XIX. Hasdrubal, iam ante quam dimicaret pecunia rapta, elephantisque praemissis[1], quam plurimos poterat de fuga excipiens, praeter Tagum flumen ad Pyrenaeum tendit. Scipio, castris hostium potitus,

8. *Laxata prima acies*, ut *dilatata* XXXI, 21, et contr. *densata*. At *patefacere ordines* et *aciem* XXVIII, 14, et 22 extr. pro dirimere intervallis.

CAP. XIX. 1. *Hasdrubal iam ante quam*. Creverius intelligit pecuniam ab Hasdrubale raptam antequam dimicaret, elephantos vero praemissos postquam fugae initium fieri vidit. Non enim elephantos dimisit ante pugnam, ut patet ex iis quae modo a Livio narrata sunt. LEM. — *Pridie captorum*. Ergo dies unus intercesserat, quod testatur Polyb. LEM.—*Regem eum . . . appellavit* etc. conf. Polyb. X, 38, 40, qui etiam tradit, idem iam antea fecisse Edesconem et Indibilem.

quum praeter libera capita omnem praedam militibus concessisset, in recensendis captivis decem millia peditum, duo millia equitum invenit. Ex iis Hispanos sine pretio omnes domum dimisit: Afros vendere quaestorem iussit. Circumfusa inde multitudo Hispanorum, et ante deditorum, et pridie captorum, REGEM eum ingenti consensu appellavit. Tum Scipio, silentio per praeconem facto, *sibi maximum nomen imperatoris esse*, dixit, *quo se milites sui appellassent* [2]. *Regium nomen alibi magnum, Romae intolerabile esse: regalem animum in se esse, si id in hominis ingenio amplissimum ducerent, tacite iudicarent; vocis usurpatione abstinerent.* Sensere etiam barbari magnitudinem animi, cuius miraculo nominis alii mortales stuperent, id ex tam alto fastigio aspernantis. Dona inde regulis principibusque Hispanorum divisa, et ex magna copia captorum equorum trecentos, quos vellet, eligere Indibilem iussit. Quum Afros venderet iussu imperatoris quaestor, puerum adultum inter eos forma insigni, quum audisset regii generis esse, ad Scipionem misit. Quem quum percunctaretur Scipio, *quis, et cuias, et cur id aetatis* [3] *in castris fuisset? Numidam esse*, ait, *Massivam populares vocare: orbum a patre relictum, apud maternum avum Galam, regem Numidarum, eductum, cum avunculo Masinissa* [4], *qui*

2. *Nomen imperatoris, quo se milites sui appellassent* ob res bene gestas; vid. ad Tac. Ann. I, 3, n. 11, et III, 74, n. 7 et 8. — *Vocis usurpatione abstinerent*, in Put. Flor. et Lov. 4 *usurpationem*. Cf. ad XXXIII, 34, n. 2, si lectio est certa: nam *abstinere* quidem quarto casui, sed alio sensu, iungitur; vid. ad II, 22, n. 3.

3. *Id aetatis*; vid. ad II, 29, n. 6. *Massiva* nomen ex Sallust. Iug. 35 notum. — *Eductum*; vide supra ad I, 39, n. 10.

4. *Cum avunculo Masinissa*, qui tamen eum *fratris filium* dicit lib. XXVIII, 35. Quod si verum est, Masinissa fuit eius patruus, et *Gala avus paternus*, non *maternus*. In hoc παρόραμα videtur induxisse Livium vox graeca ἀδελφιδοῦς, a Polybio adhibita; Iac. Gron. Ea enim et fratris et sororis filium significat. Alii *fratrem* et-

nuper cum equitatu subsidio Carthaginiensibus venisset, in Hispaniam traiecisse. Prohibitum propter aetatem a Masinissa, nunquam ante proelium iniisse. Eo die, quo pugnatum cum Romanis esset, inscio avunculo, clam armis equoque sumpto, in aciem exisse; ibi, prolapso equo effusum in praeceps [5], *captum ab Romanis esse.* Scipio, quum asservari Numidam iussisset, quae pro tribunali agenda[6] erant, peragit. Inde, quum se in praetorium recepisset, vocatum eum interrogat, *velletne ad Masinissam reverti?* Quum, effusis gaudio lacrymis, *cupere vero* [7], diceret; tum puero annulum aureum, tunicam lato clavo, cum hispano sagulo et aurea fibula, equumque ornatum donat, iussisque prosequi, quoad vellet, equitibus dimisit.

XX. De bello inde consilium habitum; et, auctoribus [1] quibusdam, ut confestim Hasdrubalem consequeretur, anceps id ratus, ne Mago atque Hasdrubal cum eo iungerent copias, praesidio tantum ad insidendum Pyrenaeum misso, ipse reliquum aestatis recipiendis in fidem Hispaniae populis absumpsit. Paucis post proelium factum ad Baeculam diebus, quum Scipio, rediens iam Tarraconem, saltu castulonensi excessisset, Hasdrubal Gisgonis filius et Mago imperatores ex ulteriore Hispania ad Hasdrubalem venere, serum post male gestam rem auxilium; consilio [2] in

iam sororis maritum dici putant; ut materterae filium apud Cic. Sen. p. red. 10, et fratrem patruelem infra XXXV, 10, n. 4, ubi cf. Intpp.

5. *Effusum in praeceps*; vide ad Praef. n. 13.

6. *Pro tribunali agenda*; vide ad XXVI, 27, n. 4.

7. *Cupere vero*, sane, profecto; vide ad XLV, 19, n. 4.

Cap. XX. 1, *De bello inde consilium habitum est. Auctoribus* etc. coni. Doër. — *Hasdrubalem*, Hamilcaris filium, *consequeretur*; vide ad XXIV, 45, n. 4. — *Mago atque Hasdrubal*, Gisgonis f. *alter* post *atque* inserunt quidam MSS. Pro *atque* forte leg. *alterque*.

2. *Consilio*, si consilium spectes, *in*, ad, *cetera exsequenda belli* (vide ad IV, 47, n. 1) *opportuni*, opportuno tempore venere. — *Ibi conferen-*

cetera exsequenda belli haud parum opportuni. Ibi conferentibus, quid in cuiusque provinciae regione animorum Hispanis esset, unus Hasdrubal Gisgonis, ultimam Hispaniae oram, quae ad Oceanum et Gades vergit, ignaram adhuc Romanorum esse, eoque Carthaginiensibus satis fidam, censebat. Inter Hasdrubalem alterum et Magonem constabat, *beneficiis Scipionis occupatos omnium animos publice privatimque esse; nec transitionibus finem ante fore, quam omnes hispani milites aut in ultima Hispaniae amoti, aut traducti in Galliam forent. Itaque, etiamsi senatus Carthaginiensium non censuisset* [3], *eundum tamen Hasdrubali fuisse in Italiam, ubi belli caput rerumque summa esset; simul ut Hispanos omnes procul ab nomine Scipionis ex Hispania abduceret. Exercitum eius, cum transitionibus, tum adverso proelio imminutum, Hispanis repleri militibus. Et Magonem, Hasdrubali, Gisgonis filio, tradito exercitu, ipsum cum grandi pecunia ad conducenda mercede auxilia in Baliares traiicere. Hasdrubalem Gisgonis cum exercitu penitus in Lusitaniam abire, nec cum Romanis manus conserere. Masinissae ex omni equitatu, quod roboris esset, tria millia equitum expleri; eumque vagum per citeriorem Hispaniam sociis opem ferre, hostium oppida atque agros populari.* His decretis, ad exsequenda, quae statuerant, duces digressi. Haec eo anno in Hispania acta; Romae fama Scipionis in dies crescere, Fabio Tarentum captum astu magis, quam virtute: gloriae tamen esse: Fulvii senescere fama [4]: Marcellus

tibus iis sermones, consilia et sententias inter se, h. e. invicem deliberantibus et secum reputantibus, ut lib. II, 35.

3. *Etiamsi senatus Carthagin. non censuisset* etc. Conf. XXIII, 27, 28. — *Belli caput rerumque summa;* vide ad III, 5, n. 6, et VI, 14, n. 9 — *Simul et*, f. *ut.* De infinitivis seqq. *repleri, traiicere, conserere* etc. vid. supra ad librum XXVI, cap. 32, n. 1.

4. *Fulvii senescere fama;* vide ad

etiam adverso rumore esse, super quam quod primo male pugnaverat, quia, vagante per Italiam Hannibale, media aestate Venusiam in tecta milites abduxisset. Inimicus erat ei C. Publicius Bibulus tribunus plebis: is iam a prima pugna, quae adversa fuerat, assiduis concionibus infamem invisumque plebi Claudium fecerat, et iam de imperio abrogando eius[5] agebat; quum tamen necessarii Claudii obtinuerunt, ut, relicto Venusiae legato, Marcellus Romam rediret ad purganda[6] ea, quae inimici decernerent, nec de imperio eius abrogando, absente ipso, ageretur. Forte sub idem tempus et Marcellus ad deprecandam ignominiam, et Q. Fulvius consul comitiorum causa Romam venit.

XXI. Actum de imperio Marcelli in circo[1] Flaminio est ingenti concursu plebisque et omnium ordinum; accusavitque tribunus plebis non Marcellum modo, sed omnem nobilitatem. *Fraude eorum et cunctatione fieri, ut Hannibal decimum iam annum Italiam provinciam habeat*[2]*; diutius ibi, quam Carthagine, vixerit*[3]. *Habere fructum imperii prorogati Marcello populum romanum: bis caesum exercitum eius aestiva Venusiae sub tectis agere.* Hanc tribuni orationem ita

I, 22, n. 3. — *Super quam quod* (v. ad XXII, 3, n. 8) *male pugnaverat*; vid. ad cap. 2, 12–14. — *Venusiam*; Sinuessam ap. Plutarch. in Marcello, p. 313. F.

5. *De imperio abrogando eius*, immo *ei*, ut et mox: quod hic ostendit ipse positus pronominis; Gronov. Conf. ad XXII, 25, n. 10. Mox pro *quum tamen* Sigon. e cod. malebat *tum tamen*, et Gron. *cunctanter*.

6. *Ad purganda*, refellenda, *ea* crimina, ob *quae inimici decernerent* iniqua, Gronov. et Ern. Cf. ad IV, 50, n. 3. Eadem ἀκυρολογία in verbo *purgare* occurrit XXXIV, 5, *nihil novi factum purgare*, h. e. ostendendo, nihil novi factum esse, purgare crimina, quae obiicitis; Drak.

Cap. XXI. 1. *In circo Flaminio*; vide ad librum I, cap. 6, n. 6, et lib. III, cap. 54, n. 8.

2. *Italiam provinciam habeat*; vid. ad II, 40, n. 9.

3. *Diutius ibi, quam Carthagine*,

obruit[4] Marcellus commemoratione rerum suarum, ut non rogatio solum de imperio eius abrogando antiquaretur, sed postero die consulem eum ingenti consensu centuriae omnes crearent. Additur collega T. Quintius Crispinus, qui tum praetor erat. Postero die praetores creati P. Licinius Crassus Dives, pontifex maximus, P. Licinius Varus, Sex. Iulius[5] Caesar, Q. Claudius Flamen. Comitiorum ipsorum diebus sollicita civitas de Etruriae defectione fuit: principium eius rei ab Arretinis fieri, C. Calpurnius scripserat, qui eam provinciam pro praetore obtinebat. Itaque confestim eo missus Marcellus, consul designatus, qui rem inspiceret[6], ac, si digna videretur, exercitu accito, bellum ex Apulia in Etruriam transferret: eo metu compressi Etrusci quieverunt. Tarentinorum legatis pacem petentibus cum libertate ac legibus suis responsum ab senatu est, ut redirent, quum Fabius consul Romam venisset. Ludi et romani et plebeii eo anno in singulos dies instaurati. Aediles curules fuere L. Cornelius Gaudinus et Serv. Sulpicius Galba: plebeii C. Servilius et Q. Caecilius Metellus. Servilium negabant[7] iure aut tribunum plebis fuisse, aut aedilem esse; quod patrem eius, quem triumvirum agrarium

vixerit; vide sup. ad XXI, 3, n. 2. — *Habere fructum*, accipere praemium; Doër. — *Bis caesum exercitum* etc. Vid. ad cap. 2 et 12 sq.

4. *Hanc tribuni orationem ita obruit*, irritam reddidit, vim accusationis imminuit. Conf. Ernesti Clav. Cic. — *Rogatio antiquaretur* (vid. ad IV, 58, n. 10), *sed* etiam.

5. *Sex. Iulius Caesar*, primus, qui memoratur, *Caesar*. — *Q. Claudius Flamen* (alii, *Flaminius*), ut *Sacerdotes* et *Curiones* quidam dicti, et hinc posteri *Flaminini*, ut *Corvus* reliquit *Corvinos*; Gron. Conf. Pigh. Ann. ad an. 535, p. 151.

6. *Qui rem inspiceret*; v. ad XXI, 6, n. 4. — *Ludi et romani et plebeii.... instaurati*; vid. ad II, 36, n. 1. — *In singulos dies*, unum romani, unumque plebeii.

7. *Servilium negabant*... *constabat*; vide ad XXX, 19, n. 5 et 6. — *Triumvirum agrarium*; vid. ad III, 1, n. 6. — Duo mox codd. dant, *occisum a Bolis*. LEM.

occisum a Boiis circa Mutinam esse opinio per decem annos fuerat, vivere atque in hostium potestate esse satis constabat.

XXII. Vndecimo anno punici belli consulatum inierunt M. Marcellus quintum (ut numeretur consulatus, quem vitio creatus non gessit [1]) et T. Quintius Crispinus. Vtrisque consulibus Italia decreta provincia est et duo consulares prioris anni exercitus (tertius tum erat Venusiae, cui M. Marcellus praefuerat), ita ut ex tribus eligerent duo, quos vellent; tertius ei traderetur, cui Tarentum et Sallentini provincia evenisset. Ceterae provinciae ita divisae praetoribus: P. Licinio Varo urbana, P. Licinio Crasso pontifici maximo peregrina, et quo senatus censuisset [2]; Sex. Iulio Caesari Sicilia, Q. Claudio Flamini Tarentum. Prorogatum imperium in annum est Q. Fulvio Flacco, ut provinciam Capuam, quae T. Quintii praetoris fuerat, cum una legione obtineret. Prorogatum et C. Hostilio Tubulo est, ut pro praetore in Etruriam ad duas legiones succederet C. Calpurnio: prorogatum et L. Veturio Philoni est, ut pro praetore Galliam eandem provinciam cum iisdem duabus legionibus obtineret, quibus praetor obtinuisset. Quod in L. Veturio, idem in C. Aurunculeio decretum ab senatu, latumque de prorogando imperio ad populum est,

Cap. XXII. 1. *Consulatus, quem vitio creatus non gessit;* vid. XXIII, 41, et ad V, 17, n. 4.

2. *Et quo senatus censuisset*, scil. eundem, seu eum mittendum, ut lib. XLII, 28, 31 extr. et XLIV, 17 extr. pro quo XLII, 31 med. dicitur: *ut iret, quo sen. cens.* — *Prorogatum et C. Hostilio Tubulo est* imperium, «ex h. l. XXV, 41; XXVI, 28, et XXXII, 1, conficit Gruchius in Resp. ad post. Sigonii Disp. c. 5, *imperium* in *magistratu* insitum fuisse. Nam Hostilius priore anno iurisdictionem urbanam sortitus nullam partem imperii militaris attigerat, vid. ad cap. 7. Vnde consequens est, non potuisse ei imperium *prorogari*, nisi id iam ante habuisset.» Duk. Id coniectura tantum impugnatur a Sigonio de lege Cur. cap. 6.

qui praetor Sardiniam provinciam cum duabus legionibus obtinuerat: additae ei ad praesidium provinciae quinquaginta naves, quas P. Scipio ex Hispania misisset. Et P. Scipioni et M. Silano suae Hispaniae suique exercitus in annum decreti [3]. Scipio ex octoginta navibus, quas aut secum ex Italia adductas aut captas Carthagine habebat, quinquaginta in Sardiniam transmittere iussus, quia fama erat, magnum navalem apparatum eo anno Carthagine esse; ducentis navibus omnem oram Italiae Siciliaeque ac Sardiniae impleturos. Et in Sicilia ita divisa res est: Sex. Caesari exercitus cannensis est datus: M. Valerius Laevinus (ei quoque enim prorogatum imperium est) classem, quae ad Siciliam erat, navium septuaginta obtineret: adderet eo triginta naves, quae ad Tarentum priore anno fuerant: cum ea centum navium classe, si videretur ei, praedatum in Africam traiiceret. Et P. Sulpicio, ut eadem classe Macedoniam Graeciamque provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. De duabus, quae ad urbem Romam fuerant, legionibus nihil mutatum: supplementum, quo opus esset, scriberent consules, permissum. Vna et viginti legionibus eo anno defensum imperium romanum est [4]. Et P. Licinio Varo praetori Vrbis negotium datum, *ut naves longas triginta veteres reficeret, quae Ostiae*

3. *Et P. Scipioni et M. Silano.... decreti*, quod nihil opus fuisse, ex cap. 7 intelligitur; Creverius. — *Impleturos*, scilicet Carthaginienses. — *Obtineret*, ut obtineret, decretum est.

4. *Vna et vig. legionibus eo anno defensum imperium rom. est:* « Senatum post relationem de provinciis solitum statuere, quot legionibus quoque anno gerenda esset respublica, idque Livium in historia singulorum annorum diligenter adnotare, observat Casaub. ad Polyb. I, 16. Decem primis libris hoc vel nusquam, vel certe raro adnotavit Livius, etsi tum saepe quoque plures quam quatuor legiones, qui duo iusti consulares exercitus erant, scriptas narrat. Sed tum nondum ullae provinciae erant, nec tot simul copiis bellum gerebatur. » Dukerus.

erant, et viginti novas naves sociis navalibus impleret; ut quinquaginta navium classe oram maris vicinam urbi romanae tueri posset. C. Calpurnius vetitus ab Arretio movere exercitum, nisi quum successor venisset: idem et Tubulo imperatum [5], ut inde praecipue caveret, ne qua nova consilia caperentur.

XXIII. Praetores in provincias profecti: consules religio tenebat [1], quod, prodigiis aliquot nuntiatis, non facile litabant. Et ex Campania nuntiata erant, Capuae duas aedes, Fortunae et Martis, et sepulcra aliquot de caelo tacta: Cumis (adeo minimis etiam rebus prava religio inserit deos) mures in aede Iovis aurum rosisse [2]: Casini examen apium ingens in foro consedisse: et Ostiae murum portamque de caelo tactam: Caere vulturium volasse in aede Iovis: Volsiniis sanguine lacum manasse. Horum prodigiorum causa diem unum supplicatio fuit: per dies aliquot hostiae maiores sine litatione caesae, diuque non impetrata pax deum [3]. In capita consulum, re publica incolumi, exitiabilis prodigiorum eventus vertit. Ludi Apollinares, Q. Fulvio, Ap. Claudio consulibus, a P. Cornelio Sulla praetore Vrbis primum facti erant [4]. Inde

5. *Idem et Tubulo imperatum*, immo *eidem*, scil. Calpurnio, antequam adveniret Tubulus: non enim poterat hoc Tubulo imperari, qui tum primum in provinciam erat profecturus initio anni sui; quo tempore nondum aequum erat, de eius successore cogitari: potuisset enim illi prorogari imperium; et indignum erat, toto imperii sui anno uni urbi non oppugnandae sed custodiendae alligari; Perizon. Recte: verum ita mox leg. *caverent* Duk. et Drak.

Cap. XXIII. 1. *Consules religio tenebat*, retinebat in Vrbe, vel impediebat, quo minus proficiscerentur in provincias suas. — *Non facile litabant*; vide ad V, 38, n. 1.

2. *Mures in aede Iovis aurum rosisse* etc. cf. Plutarch. in Marcello p. 314, et sup. ad I, 31, n. 1. — *Vulturium volasse in aede Iovis:* ita optimi MSS. *in aedem* edd.

3. *Sine litatione ... non impetrata pax deum*; vide ad V, 38, n. 1. — *Vertit*, scil. se, versus est; conf. ad II, 3, n. 2.

4. *Ludi Apollinares, Q. Fulvio, Ap. Claudio consulibus, a P. Cornelio Sulla pr. Vrb. pr. facti erant*; vi-

omnes deinceps praetores urbani fecerant: sed in unum annum vovebant, dieque incerta faciebant. Eo anno pestilentia gravis incidit in Vrbem agrosque; quae tamen magis in longos morbos, quam in perniciales, evasit. Eius pestilentiae causa et supplicatum per compita tota urbe est, et P. Licinius Varus praetor Vrbis legem ferre ad populum iussus, ut hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur. Ipse primus ita vovit, fecitque ante diem tertium nonas quintiles: is dies deinde solemnis servatus.

XXIV. De Arretinis et fama in dies gravior, et cura crescere Patribus: itaque C. Hostilio scriptum est, ne differret obsides ab Arretinis accipere; et, cui traderet Romam deducendos, C. Terentius Varro cum imperio missus: qui ut advenit, extemplo Hostilius legionem unam, quae ante urbem castra habebat, signa in urbem ferre iussit, praesidiaque locis idoneis disposuit; tum in foro citatis senatoribus obsides imperavit [1]. Quum senatus biduum ad considerandum peteret tempus, aut ipsos extemplo dare, aut se postero die senatorum omnes liberos sumpturum, edixit. Inde portas custodire iussi tribuni militum praefectique

de ad XXV, 12. — *Vt hi ludi in perpetuum in statam diem voverentur.* « Senatus iam ante decreveral, ul *in perpetuum*, i. e. qnotannis de integro vovereniur, XXVI, 23; sed certam diem non constituerat. Postqnam iis *status dies* assignatus esl, videulur desiisse singulis annis voveri. Nam ex eo, quod Livius dicil, *ipse primus ita vovit*, non sequitur, alios posl eum praetores illos semper rursus vovisse; sed ila accipi potesl, quum praetores ante eum illos quotannis ex senatusconsullo, sed non in statum diem, vovissent, XXVI, 23; XXVII, 11; ipse primus eos in stalum diem vovit. » Duker. — *Ante d. III non. quintiles* fecil ludos; vid. VI, 1, n. 9, el XXXVII, 4, n. 2.

Cap. XXIV. 1. *In foro citatis senatoribus obsides imperavit*; malim *in forum*, ul paulo post dicilur; Duk. — *Quum senatus biduum peteret tempus* pro *bidui*, ut *terra Italia* XXV, 7; *domus marita* XXVII, 31, n. 2; *iussa magistra* et similia; Drak. Cf. ad XXVIII, 2, n. 2, et ad Sil. I, 173. Vel leg. *bidui*, vel del. *tempus*; Duk.

socium et centuriones, ne quis nocte urbe exiret. Id segnius negligentiusque factum: septem principes senatus, prius quam custodiae in portis locarentur, ante noctem cum liberis evaserunt. Postero die luce prima, quum senatus in forum citari coeptus esset, desiderati, bonaque eorum venierunt. A ceteris senatoribus centum viginti obsides, liberi ipsorum, accepti, traditique C. Terentio Romam deducendi. Is omnia suspectiora, quam ante fuerant, in senatu fecit: itaque, tanquam imminente etrusco tumultu, legionem alteram ex urbanis Arretium ducere iussus ipse C. Terentius, eamque habere in praesidio urbis. C. Hostilium cum cetero exercitu placet totam provinciam peragrare, et cavere, ne qua occasio novare cupientibus res daretur [2]. C. Terentius, ut Arretium cum legione venit, claves portarum quum magistratus poposcisset [3], negantibus iis comparere, fraude amotas magis ratus, quam negligentia intercidisse, ipse alias claves omnibus portis imposuit; cavitque cum cura, ut omnia in potestate sua essent. Hostilium intentius monuit, ut in eo spem, non moturos quidquam Etruscos, poneret, si, ne quid moveri posset, cavisset.

XXV. De Tarentinis inde magna contentione in senatu actum coram Fabio, defendente ipso, quos ceperat armis, aliis infensis, et plerisque aequantibus eos [1] Campanorum noxae poenaeque. Senatusconsultum in sententiam M'. Acilii factum est, ut oppidum

2. *Ne qua occasio novare cupientibus res daretur*; vide ad I, 11, n. 1, et I, 52, n. 1.

3. *Claves portarum quum magistratus poposcisset* Terentius; vide ad I, 24, n. 6. — *Comparere*; vide ad VI, 1, n. 6.

CAP. XXV. 1. *Aequantibus eos*, eorum noxam poenamque, *Campanorum noxae poenaeque*; vide supra ad lib. V, cap. 23, n. 4, et lib. X, cap. 19, n. 2.

praesidio custodiretur, Tarentinique omnes intra moenia continerentur: res integra postea referretur, quum tranquillior status Italiae esset: et de M. Livio [2], praefecto arcis tarentinae, haud minore certamine actum est, aliis senatusconsulto notantibus [3] praefectum, quod eius socordia Tarentum proditum hosti esset; aliis praemia decernentibus, quod per quinquennium arcem tutatus esset, maximeque unius eius opera receptum Tarentum foret; mediis ad censores, non ad senatum, notionem de eo pertinere dicentibus, cuius sententiae et Fabius fuit. Adiecit tamen, *fateri se, opera Livii Tarentum receptum, quod amici eius vulgo in senatu iactassent; neque enim recipiundum fuisse, nisi amissum foret.* Consulum alter T. Quintius Crispinus ad exercitum, quem Q. Fulvius Flaccus habuerat, cum supplemento in Lucanos est profectus. Marcellum aliae atque aliae obiectae animo religiones tenebant [4]: in quibus, quod, quum bello gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset, dedicatio eius a pontificibus impediebatur; quod negabant, unam cellam duobus recte dedicari [5], quia, si de caelo tacta, aut prodigii aliquid in ea factum esset, difficilis procuratio foret, quod, utri deo res divina fieret, sciri non posset; neque enim duobus, nisi

2. *De M. Livio, praefecto* etc. vide ad XXIV, 20, n. 7.

3. *Aliis senatusconsulto notantibus praefectum*, h. e. notandum censentibus; Gron. Vid. III, 21, 31; XXIV, 16, n. 5, et XXV, 3, n. 7. — *Mediis* (vide ad I, 31, n. 5) *ad censores notionem de eo pertinere dicentibus*, id est, cognitionem, iudicium, ut *noscere causas* XXX, 24, n. 1. Cf. Gronov. ad h. l. et nos ad Tac. Ann. III, 35, n. 5. — *Neque enim*; vide ad III, 39, n. 8.

4. *Marcellum obiectae animo religiones tenebant*; vide ad V, 15, n. 6; XXV, 12, n. 1, et XXVII, 23, n. 1. — *Bello gallico ad Clastidium aedem Honori et Virtuti vovisset* etc. vide ad XXV, 40, n. 2.

5. *Negabant, unam cellam duobus recte* (*rite* Hearnii L. 1, prob. Duk.) *dedicari*: cur vero non duae dedicatae Cf. ad III, 17, n. 3, et III, 19, n. 11.

certis, deis rite una hostia fieri [6]. Ita addita Virtutis [7] aedes approperato opere; neque tamen ab ipso aedes eae dedicatae sunt: tum demum ad exercitum, quem priore anno Venusiae reliquerat, cum supplemento proficiscitur. Locros in Bruttiis Crispinus oppugnare conatus, quia magnam famam attulisse Fabio Tarentum rebatur, omne genus tormentorum machinarumque ex Sicilia arcessierat; et naves indidem accitae erant, quae vergentem ad mare partem urbis oppugnarent. Ea omissa oppugnatio est, quia Lacinium Hannibal admoverat copias [8]; et collegam eduxisse iam ab Venusia exercitum fama erat, cui coniungi volebat. Itaque in Apuliam ex Bruttiis reditum, et inter Venusiam Bantiamque, minus trium millium passuum intervallo, consules binis castris consederant. In eandem regionem et Hannibal rediit, averso ab Locris bello. Ibi ambo consules, ingenio feroces, prope quotidie in aciem exire; haud dubia spe, si duobus exercitibus consularibus iunctis commisisset sese hostis, debellari posse.

6. *Neque enim duobus deis rite una hostia fieri*, scilic. *rem divinam*; sed verbum *fieri* etiam simplic. eo sensu dicitur, vide ad X, 42, n. 9; *nisi certis*, nisi certo constaret, utrique eam deberi; ita ut dubium non relinquatur, utrum huic, an illi, sacrum fieret; Crev. Immo *certis* quibusdam, scil. iis, quibus una eademque hostia rite sacrificari solet; nisi potius leg. *secretis:* nam duobus diis cella inter se secretis, utri eorum, si quid accidisset, una hostia sacrificanda esset, sciri potuit; Duër. Nihil horum satis probandum videtur. Forte leg. *neque enim duobus* (scil. diis), *nisi lectisterniis, rite una hostia fieri.* Conf. ad V, 13, et XXII, 10.

7. *Ita addita Virtutis aedes*, sed dedicata demum a filio Marcelli; vid. XXIX, 11, et ad XXV, 40, n. 2. Vera duplicis templi constructio non magis nota est, quam forma statuarum Honoris ac Virtutis. Conf. Plin. XXXV, 11, seu 37; Plutarch. Marcell. p. 314 (p. 463, ed. Reisk.); Intpp. Vitruv. Prooem. ad lib. VII; Programma Acad. Hafn. vulgatum XXIX ian. a. 1806.

8. *Lacinium Hannibal admoverat copias*; vide ad XXIV, 3, n. 3, et XXV, 24, n. 9. — *Inter Venusiam Bantiamque* (opp. in confinio Apuliae Lucaniaeque situm), ut apud Plutarch. Marcell. pag. 314 F.

XXVI. Hannibal quia cum Marcello bis priore anno congressus vicerat victusque erat, ut, cum eodem si dimicandum foret, nec spem, nec metum ex vano haberet [1]; ita duobus consulibus haudquaquam sese parem futurum credebat: itaque, totus in suas artes versus, insidiis locum quaerebat. Levia tamen proelia inter bina castra vario eventu fiebant: quibus quum extrahi aestatem posse [2] consules crederent, nihilominus oppugnari Locros posse rati, L. Cincio, ut ex Sicilia Locros cum classe traiiceret, scribunt: et, ut ab terra quoque oppugnari moenia possent, ab Tarento partem exercitus, qui in praesidio erat, duci eo iusserunt. Ea ita futura per quosdam Thurinos compertum Hannibali quum esset, mittit ad insidendam ab Tarento viam. Ibi sub tumulo Peteliae [3] tria millia equitum, peditum duo in occulto locata: in quae inexplorato euntes Romani quum incidissent, ad duo millia armatorum caesa, mille et quingenti ferme vivi capti: alii dissipati fuga per agros saltusque Tarentum rediere. Tumulus erat silvestris inter punica et romana castra, ab neutris primo occupatus; quia Romani, qualis pars eius, quae vergeret ad hostium castra, esset, ignorabant; Hannibal insidiis, quam castris, aptiorem eum crediderat. Itaque nocte ad id missas aliquot Numidarum turmas medio in saltu condiderat, quorum interdiu nemo ab statione movebatur, ne aut arma, aut ipsi procul conspicerentur.

Cap. XXVI. 1. *Metum ex vano* (vanum, inanem, ut XXXIII, 31) *haberet*, forte *habebat*; Gron.

2. *Extrahi aestatem posse*; vide ad IV, 43, n. 6. — *L. Cincio*: sed ei iam Valerius successerat. Conf. cap. 7, 8, 22, et ad cap. 7, n. 8.

3. *Sub tumulo Peteliae*; v. ad XXIII, 30, n. 1. — *Ad duo millia arm. caesa*, τὸν περὶ Πετηνὰν (Πετηλίαν) λόφον ὑφεὶς ἐνέδρας πεντακοσίους καὶ δισχιλίους ἀπέκτεινε· Plut. l. l. — *Mille et quingenti* e Put. et melioribus MSS. recipi pro vulg. *et mille ducenti*. — *Tumulus erat silvestris*; vide ad c. 1, n. 7. — *Ad id*; vide ad I, 34, n. 5.

Fremebant vulgo in castris romanis, occupandum eum tumulum esse et castello firmandum; ne, si occupatus ab Hannibale foret, velut in cervicibus haberent hostem [4]. Movit ea res Marcellum, et collegae, *Quin imus*, inquit, *ipsi cum equitibus paucis exploratum? Subiecta res oculis nostris certius dabit consilium.* Consentiente Crispino, cum equitibus ducentis et viginti [5], ex quibus quadraginta Fregellani, ceteri Etrusci erant, proficiscuntur. Sequuti M. Marcellus, consulis filius, et A. Manlius, tribuni militum; simul et duo praefecti socium, L. Arennius et M'. Aulius. Immolasse eo die quidam [6] memoriae prodidere consulem Marcelllum, et, prima hostia caesa, iecur sine capite inventum; in secunda omnia comparuisse, quae assolent, auctum etiam visum in capite: nec id sane haruspici placuisse, quod secundum trunca et turpia exta nimis laeta apparuissent.

XXVII. Ceterum consulem Marcellum tanta cupiditas tenebat dimicandi cum Hannibale, ut nunquam

4. *In cervicibus haberent hostem*; vide supra ad III, 31, n. 1. Ad seqq. et c. 27, de Marcelli obitu, cf. Polyb. X, 32; Appian. Bell. Hannib. c. 50; Plutarch. Marcell. p. 315 sq. et Sil. XV, 334-398. Horum et Livii narratio hic variat, ut olim fama. Conf. ad cap. 27 extr.

5. *Cum equitibus CCXX*, ut et ap. Plutarch. Appianus memorat CCC, et Polybius, numero forte corrupto, τῶν ἱππέων ἴλας, seu εἴλας δύο, duas alas, vel potius turmas (unde *tres turmae eq.* et τρεῖς ἴλαι, quae et οὐλαμοὶ vocantur, sibi respondent ap. Liv. XXVIII, 14, et Polyb. XI, 23), quae in romano equitatu XXX equitibus constabant. Numero tamen maiores ἴλας commemorat Aelian. Tact. cap. 21, et εἴλην seu ἴλην a Romanis etiam *alam* vocari, quae Graecis propr. ἱππαρχία dicatur et DXII equitum sit, docent idem Aelian. cap. 20, et Arrian. Tact. p. 51, ed. Blanc. Conf. Schweigh. ad Polyb. VI, 25, n. 1, et X, 21, n. 4. Ceterum consules praeter equites etiam τριάκοντα (nisi leg. τριακοσίους cum Intpp.) velites lictoresque secum sumpsisse tradit Polyb. —*M'. Aulius*, optimi MSS.; *M'. Aullius*; et cap. 27, *M. Auxilius.*

6. *Immolasse eo die quidam* etc. Cf. Plut. l. l. et Val. Max. I, 6, n. 9, qui in secunda hostia caput iecinoris duplex fuisse dicit. — *Iecur sine capite inventum*; v. VIII, 9, n. 1. — *Auctum* iecur, aut maiorem solito molem, ut subst. sit; Crev.—*Secundum*, post.

satis castra castris collata crederet. Tum quoque vallo egrediens signum dedit [1], ut ad locum miles esset paratus, ut, si collis, in quem speculatum irent, placuisset, vasa colligerent ac sequerentur. Exiguum campi ante castra erat: inde in collem aperta undique et conspecta ferebat via. Numidis speculator, nequaquam in spem tantae rei positus, sed si quos vagos, pabuli aut lignorum causa longius a castris progressos, possent excipere, signum dat, ut pariter ab suis quisque latebris exorirentur. Non ante apparuere, quibus obviis ab iugo ipso consurgendum erat, quam circumiere, qui a tergo includerent viam [2]. Tum undique omnes exorti, et clamore sublato impetum fecere. Quum in ea valle consules essent, ut neque evadere possent in iugum occupatum ab hoste, nec receptum ab tergo circumventi haberent; extrahi tamen diutius certamen potuisset, ni coepta ab Etruscis fuga pavorem ceteris iniecisset. Non tamen omisere pugnam deserti ab Etruscis Fregellani [3], donec integri consules hortando ipsique ex parte pugnando rem sustinebant. Sed postquam vulneratos ambo consules, Marcellum etiam transfixum lancea prolabentem ex equo moribundum videre, tum et ipsi (perpauci autem supererant) cum Crispino consule, duobus iaculis icto, et Marcello adolescente, saucio et ipso, effugerunt. Interfectus A. Manlius tribunus militum, et ex duobus praefectis socium M'.

CAP. XXVII. 1. *Signum dedit*; vide ad IV, 39, n. 1. — *Ut ad locum miles esset paratus*, h. e. ad tempus; Douiat. Statim, quantocius, *illico*; Crev. *Ut ad speculandum miles e. p. et si* etc. emend. Doër. Forte leg. *ad motum*, ad castra movenda, aut *ad nutum*, sc. militi dandum, *si collis placuisset*, satis opportunus sibi visus esset.

2. *Qui a tergo includerent viam*; vide ad II, 2, n. 9.

3. *Ab Etruscis Fregellani*; conf. ad cap. 26.

Aulius occisus, L. Arennius captus. Et lictores consulum quinque [4] vivi in hostium potestatem venerunt; ceteri aut interfecti, aut cum consule effugerunt: equites tres et quadraginta, aut in proelio, aut in fuga, ceciderunt, duodeviginti vivi capti. Tumultuatum et in castris fuerat, ut consulibus irent subsidio, quum consulem et filium alterius consulis saucios exiguasque infelicis expeditionis reliquias ad castra venientes cernunt. Mors Marcelli quum alioqui miserabilis fuit, tum quod nec pro aetate (maior iam enim sexaginta annis erat), neque pro veteris prudentia ducis [5], tam improvide se collegamque et prope totam rem publicam in praeceps dederat. Multos circa unam rem ambitus fecerim, si, quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi [6] velim. Vt omittam alios, L. Coelius triplicem rei gestae ordinem edit: unam traditam fama; alteram scriptam laudatione filii [7], qui rei gestae interfuerit; tertiam, quam ipse pro inquisita ac sibi comperta affert. Ceterum ita fama variat [8], ut tamen plerique loci speculandi causa castris egressum, omnes insidiis circumventum tradant.

XXVIII. Hannibal, magnum terrorem hostibus, morte consulis unius, vulnere alterius, iniectum esse ratus, ne cui deesset occasioni [1], castra in tumu-.

4. *Lictores consulum quinque* etc. Sic et apud Plutarchum.

5. *Neque pro* (vide ad VII, 33, n. 2) *veteris prudentia ducis*; conf. Polyb. X, 32, 33, de imprudentia ducum rom. et prudentia Hannibalis.— *In praec. dederat*; vid. Praef. n. 13.

6. *Quae de Marcelli morte variant auctores, omnia exsequi*; vide ad V, 15, n. 8, et XXI, 28, n. 7. —*L. Coelius* (vide ad XXI, 38, n. 8) *triplicem gestae rei ordinem edit: unam*, scil. rem gestam etc. Sed pro *ordinem* Livium scripsisse *seriem* aut *narrationem*, aliamve vocem gen. fem. cum aliis suspicari possis. Pro *L. Coelius* quidam libri habent *C. Laelius*: quem historias scripsisse non constat. Conf. Schweigh. ad Polyb. X, 3, 3.

7. *Alteram scriptam* in *laudatione filii*; vide ad II, 47, n. 6.

8. *Cet. ita f. v.* v. I, 43, n. 20.

CAP. XXVIII. 1. *Ne cui deesset occasioni*; vide ad I, 11, n. 1, et III,

lum, in quo pugnatum erat, extemplo transfert: ibi inventum Marcelli corpus sepelit. Crispinus, et morte collegae, et suo vulnere territus, silentio insequentis noctis profectus, quos proximos nanctus est montes, in iis loco alto et tuto undique castra posuit. Ibi duo duces sagaciter moti sunt [2], alter ad inferendam, alter ad cavendam fraudem. Annulo Marcelli simul cum corpore Hannibal potitus erat: eius signi errore ne cui dolus necteretur a Poeno, metuens Crispinus, circa civitates proximas miserat nuntios; occisum collegam esse, annuloque eius hostem potitum, ne quibus literis crederent nomine Marcelli compositis. Paulo ante hic nuntius consulis Salapiam venerat, quum literae ab Hannibale allatae sunt, Marcelli nomine compositae: *Se nocte, quae diem illum sequutura esset, Salapiam venturum. Parati milites essent, qui in praesidio erant, si quo opera*[3] *eorum opus esset.* Sensere Salapitani[4] fraudem, et ab ira, non defectionis modo, sed etiam equitum interfectorum, rati occasionem supplicii peti, remisso retro nuntio (perfuga autem romanus erat), ut sine arbitro milites, quae vellent, agerent, oppidanos per muros urbisque op-

46, n. 3. — *Inventum Marcelli corpus sepelit*; plura de Marcelli humatione, urna et monimentis, deque Hannibalis et laudatione et cavillatione tradunt Appian. Bell. Hann. c. 50, et Plut. Marcell. p. 315, 316. Cf. Periz. Anim. hist. c. 9, p. 368.

2. *Sagaciter moti sunt*, sagacitate sua acti et impulsi sunt: fraudem enim, quam sagaciter Hannibal invenerat, pari sagacitate Crispinus praesagiebat; Doëring.

3. *Parati mil. essent, ... si quo* (vid. ad XXVI, 9, n. 5) *opera* etc. Vox *parati* abest ab optimis MSS. unde Gronov. coni. *venturum: vigiles essent* etc. — *Qui in praesidio erant*, non verba Hannibalis, sed Livii nota.

4. *Sensere Salapitani* (sic Put. Voss. et al. pro vulg. *Salapiani*, ut *Massilitanus*, *Lilybaetanus*, *Tauromenitanus*; Gron.) *fraud. et ab ira, non def.* etc. vid. XXVI, 38, et ad I, 1, n. 5. — *Remisso retro*; vide ad II, 45, n. 10. — *Sine arbitro* (v. ad VI, 33, n. 3) *milites*, quos in praesidio fuisse modo dixit.

portuna loca in stationibus disponunt; custodias vigiliasque in eam noctem intentius instruunt. Circa portam, qua venturum hostem rebantur, quod roboris in praesidio erat, opponunt. Hannibal quarta vigilia ferme ad urbem accessit: primi agminis erant perfugae Romanorum, et arma romana habebant. Ii, ubi ad portam est ventum, latine omnes loquentes excitant vigiles, aperirique portam iubent: consulem adesse. Vigiles, velut ad vocem eorum excitati, tumultuari, trepidare, moliri portam [5]; cataracta deiecta clausa erat: eam partim vectibus levant, partim funibus subducunt in tantum altitudinis, ut subire recti possent. Vixdum satis patebat iter, quum perfugae certatim ruunt per portam; et quum sexcenti ferme intrassent, remisso fune, quo suspensa erat, cataracta magno sonitu cecidit. Salapitani alii perfugas negligenter ex itinere suspensa humeris, ut inter pacatos, gerentes[6] arma, invadunt; alii e turri eius portae murisque saxis, sudibus, pilis, absterrent hostem. Ita inde Hannibal suamet ipse fraude captus abiit; profectusque ad Locrorum solvendam obsidionem, quam Cincius summa vi, operibus tormentorumque omni genere ex Sicilia advecto, oppugnabat. Magoni, iam haud ferme fidenti retenturum defensurumque se urbem, prima spes, morte nuntiata Marcelli, affulsit. Sequutus inde nuntius, Hannibalem,

5. *Trepidare, moliri portam;* vide ad III, 49, n. 4, et VI, 11, n. 5. — *Cataracta*, καταῤῥάκτης et καταράκτης, vectis, obex, annulis ferreis funibusque pendens et καταράττων, cum impetu decidens ac demissa vel deiecta, ut *portam claudat;* v. Veget. de Re mil. IV, 4, et ad rem cf. Appian. Hann. c. 51; Suid. v. Ἠμμένοι; Polyb. tom. V, p. 38, editionis Schweigh.

6. *Negligenter ex itinere suspensa humeris gerentes arma*, scuta, puto, non detractis tegminibus, ut solebant in itinere, quum nullus ab hoste metus erat; Duk. coll. Suet. in Tib. 37; in Vitell. 11, et Lips. Annal. ad Mil. Rom. III, 2.

Numidarum equitatu praemisso, ipsum, quantum accelerare posset, cum peditum agmine sequi. Itaque ubi primum Numidas edito e speculis signo adventare sensit, et ipse, patefacta repente porta, ferox in hostes erumpit. Et primo, magis quia improviso id fecerat, quam quod par viribus esset, anceps certamen erat. Deinde, ut supervenere Numidae, tantus pavor Romanis est iniectus, ut passim ad mare ac naves fugerent; relictis operibus machinisque, quibus muros quatiebant: ita adventu Hannibalis soluta Locrorum obsidio est.

XXIX. Crispinus, postquam in Bruttios profectum Hannibalem sensit, exercitum, cui collega praefuerat, M. Marcellum[1] tribunum militum Venusiam abducere iussit. Ipse, cum legionibus suis Capuam profectus, vix lecticae agitationem prae gravitate vulnerum patiens, Romam literas de morte collegae scripsit, quantoque ipse in discrimine esset. *Se comitiorum causa non posse Romam venire, quia nec viae laborem passurus videretur, et de Tarento sollicitus esset, ne ex Bruttiis Hannibal eo converteret agmen. Legatos opus esse ad se mitti, viros prudentes, cum quibus, quae vellet, de re publica loqueretur.* Hae literae recitatae magnum et luctum morte alterius consulis, et metum de altero fecerunt: itaque et Q. Fabium filium ad exercitum Venusiam miserunt, et ad consulem tres legati missi, Sext. Iulius Caesar, L. Licinius Pollio, L. Cincius Alimentus, quum paucis ante diebus ex Sicilia redisset. Hi nuntiare consuli iussi, ut, si ad comitia ipse Romam venire non posset, dictatorem in agro romano diceret comitiorum causa[2]. Si consul Taren-

Cap. XXIX. 1. *M. Marcellum*, consulis filium.

2. *Hi nuntiare consuli iussi, ut* (vide ad XXV, 22, n. 1) *dictatorem in agro romano diceret comitiorum causa*; cf. cap. 5, ubi legimus *roma-*

tum profectus esset, Q. Claudium praetorem placere in eam regionem inde abducere legiones, in qua plurimas sociorum urbes tueri posset. Eadem aestate M. Valerius cum classe centum navium ex Sicilia in Africam transmisit, et, ad Clupeam urbem[3] exscensione facta, agrum late, nullo ferme obvio armato, vastabat. Inde ad naves raptim praedatores recepti, quia repente fama accidit[4], classem punicam adventare: octoginta erant et tres naves. Cum iis haud procul Clupea prospere pugnat Romanus: decem et octo navibus captis, fugatis aliis, cum magna terrestri navalique praeda Lilybaeum rediit. Eadem aestate et Philippus implorantibus Achaeis auxilium tulit; quos et Machanidas tyrannus Lacedaemoniorum[5] finitimo bello urebat, et Aetoli, navibus per fretum, quod Naupactum[6] et Patras interfluit (Rhion incolae vocant), exercitu traiecto, depopulati erant. Attalum quoque regem Asiae, quia Aetoli summum gentis suae magistratum ad eum proximo concilio detulerant, fama erat in Europam traiecturum.

XXX. Ob haec Philippo in Graeciam descendenti ad Lamiam urbem[1] Aetoli, duce Pyrrhia, qui praetor in

num agrum Italia terminari et *extra eum dictatorem dici non posse*. Sed h. l. nulla ratio est, in senatusconsulto addendi *in agro romano*, et haec verba forsan e cap. 5 huc translata, Duk.

3. *Ad Clupeam urbem*; vid. ad Sil. III, 243, 244.

4. *Repente fama accidit*; vid. supra ad XXI, 10, n. 15.

5. *Machanidas tyrannus Laced.* a Philopoemene, a. V. 546, victus occisusque, *finitimo bello urebat* Achaeos; v. ad X, 17, n. 1; XXVIII, 8, n. 5, et Polyb. X, 41; XI, 11-20; XIII, 6.

6. *Fretum*, *quod Naupactum* (vide ad XXVI, 26, n. 1) *et Patras* (opp. Achaiae maritimum) *interfuit*, *Rhion*, seu Rhium, fauces corinthii sinus XXVIII, 7 extr. fretum, quo sinus hic effunditur ex mari Ionio. Conf. Mel. II, 3; Polyb. IV, 64 pr.

Cap. XXX. 1. *Ad Lamiam urbem* Phthiotidis in Thessalia, nobilitatam bello lamiaco, a Graecia post Alexandri mortem cum Macedonibus gesto; de quo vid. Diod. XVII, 111; XVIII, 9-12, et Strab. IX, p. 298.— *Aetoli*, *duce Pyrrhia* (ita Pul. et al. MSS.); de quo vid. Polyb. V, 30, et

eum annum cum absente Attalo creatus erat, occurrerunt. Habebant et ab Attalo auxilia secum, et mille ferme ex romana classe, a P. Sulpicio missos. Adversus hunc ducem atque has copias Philippus bis prospero eventu pugnavit: mille admodum [2] hostium utraque pugna occidit. Inde quum Aetoli metu compulsi Lamiae urbis moenibus tenerent sese, Philippus ad Phalara exercitum reduxit: in Maliaco sinu [3] is locus est, quondam frequenter habitatus propter egregium portum tutasque circa stationes et aliam opportunitatem maritimam terrestremque. Eo legati ab rege Aegypti Ptolemaeo Rhodiisque et Atheniensibus et Chiis venerunt ad dirimendum inter Philippum atque Aetolos bellum: adhibitus ab Aetolis et ex finitimis pacificator Amynander [4], rex Athamanum. Omnium autem non tanta pro Aetolis cura erat, ferocioribus quam pro ingeniis [5] Graecorum gentis, quam ne Philippus regnumque eius, grave libertati futurum, rebus Graeciae immisceretur. De pace dilata consultatio est in concilium Achaeorum; concilioque ei et locus et dies certa indicta: interim triginta dierum induciae impetratae. Profectus inde rex per Thessaliam

91-94. *Physia* edd. ante Gron. *Physsias*, nobilis Eleos, bello captus a Lyco, propraetore Achaeorum, memoratur Polyb. V, 94.

2. *Mille admodum hostium*; vid. ad XXI, 36, n. 3.

3. *Ad Phalara ...in Maliaco sinu*, prope Lamiam et in extrema Phthiotidos ora, inter Locros Epicnemidios et Thessaliam, qui olim Μηλιεύς, seu Μαλιακὸς et Λαμιακὸς a Maliensibus Lamiaque urbe, et postea, quum Aenianes praevaluissent, *sinus Aenianum* dicebatur; vide ad XXVIII, 5, n. 6. *Phaleram* et *Phalaram* alii. Τὰ φάλαρα apud Polyb. XX, 10, 11; Plin. IV, 7, seu 12; Strab. IX, et Steph.

4. *Amynander* (Ἀμύνανδρος vel Ἀμυνᾶς), *rex Athamanum*, gener Scerdilaedi Illyriorum regis. Conf. Ind. et Polyb. IV, 16; XVI, 27; XVII, 1, 10; XVIII, 19, 30; XX, 10.

5. *Ferocioribus quam pro ingeniis* (vide ad VII, 33, n. 2.) *gentis alicuius Graecorum*; nisi leg. *ferociori gente*; Gron. Conf. ad XXVI, 25, n. 6. Quae sequuntur, sic habentur in omnibus libris, at haud scio an Livius ista sit gratificatus Romanis,

Boeotiamque, Chalcidem Euboeae venit, ut Attalum, quem classe Euboeam petiturum audierat, portubus et litorum appulsu arceret. Inde, praesidio relicto adversus Attalum, si forte interim traiecisset, profectus ipse cum paucis equitum levisque armaturae, Argos venit. Ibi curatione Heraeorum [6] Nemeorumque suffragiis populi ad eum delata, quia se Macedonum reges ex ea civitate oriundos [7] referunt, Heraeis peractis, ab ipso ludicro extemplo Aegium profectus est,

ceterum ex Polyb. IX, 39, patet, maiorem metum fuisse de Romanis, quam de Philippo; unde et mox: *ne causa aut Romanis aut Attalo intrandi Graeciam esset*; Gron. Ceterum ad haec et seqq. conf. Polyb. X, 23-26, ibique notas Schweigh. de diversa tum chronologia in rebus Graeciae, tum serie ac successione praetorum Achaeorum apud Liv. et Polyb.

6. *Curatione Heraeorum*, scilic. solemnium, seu ludorum: nam τὰ Ἡραῖα dicebantur et dies festi et ludi, qui in honorem Iunonis, Ἥρας, agebantur, in pr. Argis, Spartae, Mycenis (cf. Hom. Il. δ, 51), Carthagine, in Aegina et Samo; vid. Pausan. II, 17, 24; V, 16; Pind. Nem. 10, et ibi Schol. — *Nemeorum* ludorum, qui prope Nemeam, vicum inter Cleonas et Phliuntem situm, in memoriam Archemori vel pugnae Herculis cum leone nemeaeo, d. XII mensis Corinth. Πανέμου, seu Ἱερομηνίας, cui Atheniensium βοηδρομιών respondet, agebantur, quorumque praesides et βραβευταὶ erant Argivi, Corinthii et Cleonaei. Conf. Pausan. II, 15; Schol. et Intp. Pind. Nem. Eadem tamen Νέμεα et *Argis* celebrata. Cf. XXXIV, 41, et Polyb. II, 70; V, 101; XXIII, 10, et X, 26; ubi Schweigh. monet, ex his locis intelligi, Nemeorum ludicrum, tertio quoque anno agi solitum, ex Polybii ratione non (quae vulgaris sententia est) in secundum et quartum, sed in primum et tertium quemque annum cuiusque Olympiadis et in impares annos ab Vrbe condita incidere. Dukeri nota ad hunc locum est: «Dodwell. in Ann. Stat. p. 227, et de Cyclis, VII, 1 et 2, scribit, Nemea et Olympia tum in eundem annum convenisse, i. e. utraque a. V. 546 Varr. celebrata fuisse Marcello V et Crispino coss. Credebam primum, eum parum recte rationes subduxisse, quum Liv. cap. 35, scribat, *Olympiae ludicrum aestate anni seq.* fuisse. Deinde vidi, eum Diss. X de Cyclis, sect. 48, contendere, Livium celebrationem Olympiorum perperam in hunc annum conferre, quae anno priore Marcello V et Crispino coss. acta fuerint. Ei suffragatur Petav. de Doctrina Temp. IX, 53.»

7. *Macedonum reges ex ea civitate oriundos*: nam Caranus, auctor regni Maced. erat Argivus. Cf. XXXII, 22; Iustin. VII, 1; Vell. I, 6; Eusab. Chron. Graec. p. 45; Iuliani Epist. 35, et Orat. III, pag. 106, ed. Lips. — *Referunt*, ut apud Iustin. XXXVIII, 7. *Ferunt* coni. Perizonius.

ad indictum multo ante sociorum concilium [8]. Ibi de aetolico finiendo bello actum, ne causa aut Romanis, aut Attalo intrandi Graeciam esset: sed ea omnia, vixdum induciarum tempore circumacto [9], Aetoli turbavere, postquam et Attalum Aeginam venisse, et romanam classem stare ad Naupactum audivere. Vocati enim in concilium Achaeorum, in quo eaedem legationes erant, quae ad Phalara egerant de pace, primum questi sunt quaedam parva contra fidem conventionis tempore induciarum facta; postremo negarunt dirimi bellum posse, nisi Messeniis Achaei Pylum redderent [10], Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei. Enimvero indignum

8. *Aegium profectus est, ad sociorum concilium:* in omnibus edd. est *Rhium*, Achaiae prom. (vid. Ptol. III, 16, et Strab. VIII, pag. 231, al. 335) et fretum (vide ad cap. 29, n. 6), forte et oppidum, cuius tamen nemo mentionem facit praeter Steph. Byz. et hic quoque non nisi dubitanter: Ῥίον πόλις Μεσσήνης ἢ Ἀχαΐας, καὶ ἄλλη Αἰτολίας. Nos *Aegium* recepimus ex emendat. vix dubia Glareani et Iac. Gron. Nam omnes MSS. habent *regium*; et aptissimum h. l. est *Aegium*, princeps Achaiae oppidum, postquam Helice Olymp. 101, 4, hausta est mari motuque terrae (v. Strab. VIII, p. 589; Pausan. VII, 24, et Diodor. XV, 48 sq.), ubi a principio achaici concilii aut certe post Helices interitum conventus Achaeorum, Παναχαΐα (vide ad XXXI, 29, n. 1), semper et ex lege acti sunt; vid. XXXVIII, 30 (ubi simul traditur Philopoemenem conatum esse labefactare hunc morem, legemque tulisse, ut in omnibus civitatibus, quae achaici concilii essent, in vicem conventus agerentur); Pausan. VII, 7 et 24 (qui id sua adhuc aetate factum, indeque cultum Ὁμαγυρίου Διὸς et Παναχαΐας Δήμητρος ibi ortum dicit); Polyb. V, 1, et Strab. VIII, p. 590 C., 593 B. Conf. et inf. XXVIII, 7; XXXV, 48; XXXVI, 35; et Polyb. II, 54; IV, 7, 26, 82; XVI, 27; XXVIII, 3. Ceterum alibi quoque conventum fuisse habitum legimus, v. c. Sicyone XXXII, 19, et Argis XXXI, 25, et XLIII, 17; ubi conf. not. 3.

9. *Induciarum tempore circumacto;* vide ad VI, 1, n. 3.

10. *Nisi Messeniis Achaei Pylum redderent*, opp. maritimum Messeniae. Conf. Polyb. IV, 16, 25; IX, 38; in pr. XVIII, 25. — *Romanis restitueretur Atintania, Scerdilaedo et Pleurato Ardiaei;* vide ad XXII, 33, n. 3, et Polyb. II, 11. *Atintania* pars Epiri, vel potius Illyridis macedonicae in finibus Epirotarum. Conf. XXIX, 12; XLV, 30; Polyb. II, 5; II, 11; VII, 9; Strab. VII, 7, 8, p. 326; Thucyd. II, et Steph. Byz.

ratus Philippus, victos victori sibi ultro conditiones ferre: *ne antea quidem se aut de pace audisse, aut inducias pepigisse*, dixit, *spem ullam habentem quieturos Aetolos; sed ut omnes socios testes haberet, se pacis, illos belli causam quaesisse.* Ita infecta pace concilium dimisit, quatuor millibus armatorum relictis ad praesidium Achaeorum, et quinque longis navibus acceptis: quas si adiecisset missae nuper ad se classi Carthaginiensium et ex Bithynia ab rege Prusia venientibus navibus; statuerat navali proelio lacessere Romanos, iam diu in ea regione potentes maris. Ipse ab eo concilio Argos regressus; iam enim Nemeorum appetebat tempus, quae celebrari volebat praesentia sua.

XXXI. Occupato rege apparatu ludorum, et per dies festos licentius, quam inter belli tempora, remittente animum, P. Sulpicius, ab Naupacto profectus, classem appulit inter Sicyonem et Corinthum, agrumque nobilissimae fertilitatis effuse vastavit. Fama eius rei Philippum ab ludis excivit; raptimque cum equitatu profectus, iussis subsequi peditibus, palatos passim per agros gravesque praeda (ut qui nihil tale metuerent) adortus Romanos, compulit in naves. Classis romana, haudquaquam laeta praeda [1], Nau-

Pro *Ardiaei* edd. ante Gron. *Parthini* et *Archide;* MSS. plerique *Archide*, at Pul. *Archidaei*, el hinc Gron. ac Drak. *Ardynei.* Sed Ἀρδιαῖοι, non Ἀρδυαῖοι, in omnibus fere cod. apud Polyb. II, 11, 12; Appian. Bell. Illyr. III, 10 (ad quae loca conf. Schweigh.), el Strab. VII, 5, 6, 7, p. 315, ubi eos *Vardaeos* posteris dictos (Οὐαρδαῖοι Ptol. II, 17; sed Οὐαρδαῖοι el *Vardaei* aliis, ul el in Epil. Liv. LVI, n. 4) tradil: nam pro Οὐαρλίους leg. esse Οὐαρδαίους, et ex hac natione fuisse servos illos marianos ap. Plutarchum, οὓς Βαρδιαίους καλοῦσιν, non male suspicabatur Gron. ad hunc locum. — *Enimvero indignum ratus Philippus;* vide supra ad I, 51, n. 5.

CAP. XXXI. 1. *Haudquaquam laeta praeda*, laetans de praeda. Conf. IX, 23. — *Ludorum qui reliqui erant*, dierum, qui ludis supererant, *celebritatem fama victoriae, quantaecunque*, non quidem magnae, *tamen*, quod *de Romanis parta* erat, satis

pactum rediit. Philippo quoque ludorum, qui reliqui erant, celebritatem quantaecumque, de Romanis tamen, victoriae partae fama auxerat, laetitiaque ingenti celebrati festi dies; eo magis etiam, quod, populariter dempto capitis insigni purpuraque atque alio regio habitu, aequaverat ceteris se in speciem: quo nihil gratius est civitatibus liberis; praebuissetque haud dubiam eo facto spem libertatis, nisi omnia intoleranda libidine foeda ac deformia effecisset. Vagabatur enim cum uno aut altero comite per maritas domos [2] dies noctesque, et, submittendo se in privatum fastigium, quo minus conspectus [3], eo solutior erat; et libertatem quum aliis vanam ostendisset, totám in suam licentiam verterat: neque enim omnia emebat aut eblandiebatur, sed vim etiam flagitiis adhibebat; periculosumque et viris et parentibus erat, moram incommoda severitate libidini regiae fecisse. Vni etiam principi Achaeorum Arato adempta uxor nomine Polycratia, ac spe regiarum nuptiarum in

clarae, *auxerat Philippo*, tanquam praesidenti illis, in eius honorem: vel potius *fama quoque partae Philippo victoriae* etc. Gron. *Philippus* vett. libri, prob. Doër. ut sensus sit: *Philippus quoque fama* (in casu sexto pro: per famam atque gloriam) *victoriae* reliquos ludorum edendorum dies multo celebriores reddiderat. — *Capitis insig.* diademate. — *In speciem*, quod ad externum attinebat habitum.

2. *Per maritas domos*, in quibus erant matrimonio iuncti. Cf. ad c. 24, n. 1, et Polyb. X, 26. — *Submittendo* (demittendo) *se in fastigium*, conditionem (ut II, 27, et III, 35), *privatum*, privati hominis. Conf. ad XXXVIII, 52 pr. Tò *se* delevit Drak. suadente Gron. ut sensus sit: *submittendo fastigium* suum vel regium *in privatum*: sed vulgata lect. bene se habet.

3. *Quo minus conspectus erat*, quo minus oculis denotabatur, quum privato habitu grassaretur multis ignotus, invisus; Gron. Conf. ad II, 5, n. 8, et Iuvenal. VIII, 140. De libidine foeda Philippi, Argis exercita, eadem tradit Polyb. X, 26, qui etiam ibidem et IV, 77, 82, VII, 12 sq. et IX, 23, monet, eum egregia indole praeditum primumque omnibus Graecis adamatum, sed procedente aetate ex optimo principe in ferum tyrannum mutatum fuisse.

Macedoniam absportata fuerat [4]. Per haec flagitia solemni Nemeorum peracto paucisque additis diebus, Dymas est profectus, ad praesidium Aetolorum, quod ab Eleis accitum acceptumque in urbem erat, eiiciendum. Cycliadas [5] (penes eum summa imperii erat) Achaeique ad Dymas regi occurrere, et Eleorum accensi odio, quod a ceteris Achaeis dissentirent, et infensi Aetolis, quos romanum quoque adversus se movisse bellum credebant. Profecti ab Dymis coniuncto exercitu transeunt Larisum amnem [6], qui eleum agrum ab dymaeo dirimit.

XXXII. Primum diem, quo fines hostium ingressi sunt, populando absumpserunt: postero die acie instructa ad urbem accesserunt, praemissis equitibus, qui, obequitando portis, promptum ad excursiones genus lacesserent Aetolorum. Ignorabant, Sulpicium cum quindecim navibus ab Naupacto Cyllenen traiecisse, et, expositis in terram quatuor millibus armatorum, silentio noctis, ne conspici agmen posset, intrasse Elim. Itaque improvisa res ingentem iniecit terrorem, postquam inter Aetolos Eleosque romana signa atque arma cognovere. Et primo recipere suos

4. *Principi Achaeor. Arato adempta uxor nomine Polycratia, ac spe regiarum nuptiarum in Macedoniam absportata*; vide ad XXXII, 21, n. 10. — *Dymas*, seu Dyme, urbs ultima Achaiae, ab *Eleis*, Aetolorum sociis (vid. Polyb. IV, 5, 6, 9), aliquoties capta; vid. Polyb. II, 41; IV, 59, 60, 83; V, 3, 17, 30, 91; Pausan. VII, 17, et inf. ad XXXII, 21, n. 14.

5. *Cycliadas*; vid. Ind. et inf. ad XXXI, 25, n. 3.

6. *Lar. amnem, qui eleum agrum ab dymaeo*, adeoque Elidem ab Achaia, *dirimit*. Cf. Pausan. VI, 26; VII, 17; VIII, 49, cui Λάρισος dicitur; unde *Larisum* pro *Larissum* edidit Drak. In proelio ad hunc fluvium a Philopoemene, magistro vel praefecto equitum Achaeorum, Damophantum, magistrum equitum Eleorum, fuisse interfectum, et equitatum Aetolorum Eleorumque fugatum; docent Pausan. VIII, 49 extr. et Plut. Philop. p. 360. Ab hac pugna, de qua vid. c. 32, non diversam fuisse *prosperam illam Achaeorum cum Aetolis Eleisque haud procul Messene*, quae c. 31 memoratur, putabat Casaub. in Chr. Polyb. ad A. V. 545.

voluerat rex; dein, contracto iam inter Aetolos et Trallos (Illyriorum id est genus [1]) certamine, quum urgeri videret suos, et ipse rex cum equitatu in cohortem romanam incurrit. Ibi equus pilo traiectus quum prolapsum per caput regem effudisset, atrox pugna utrinque accensa est, et ab Romanis impetu in regem facto, et protegentibus regiis. Insignis et ipsius pugna fuit, quum pedes inter equites coactus esset proelium inire. Dein, quum iam impar certamen esset, caderentque circa eum multi et vulnerarentur, raptus ab suis atque alteri equo iniectus, fugit. Eo die castra quinque millia passuum ab urbe Eleorum posuit. Postero ad castellum [2] (Pyrgum vocant) copias omnes eduxit; quo agrestium multitudinem cum pecoribus metu populationum compulsam audierat. Eam inconditam inermemque multitudinem primo statim terrore adveniens cepit; compensaveratque ea praeda, quod ignominiae ad Elim acceptum fuerat. Dividenti praedam captivosque (fuerant autem quatuor millia hominum, pecoris omnis generis ad millia viginti) nuntius ex Macedonia venit. Eropum quendam, corrupto arcis praesidiique praefecto, Lychnidum cepisse [3]; tenere et Dassaretiorum quosdam vicos, et Dar-

Cap. XXXII. 1. *Trallos, Illyriorum genus*; conf. Ind. et ad I, 18, n. 5. *Triballos* al. qui Moesiae inferioris populus erat, ut *Tralli*, seu *Tralles*, Tralliae in Illyrico, teste Steph. At *Tralles*, unde *Tralliani* XXXVII, 45; XXXVIII, 39, opp. nobile Lydiae in Asia ad Maeandrum flum. de quo vid. Iuvenal. III, 70. — *Et ipse rex* etc. Tò *rex* del. Duk. — *Protegentibus regiis* militibus, aut pueris; de quibus vid. XLV, 6.

2. *Ad castellum* Eleorum, *Pyrgum vocant*; cf. Polyb. V, 102, 6, ibique Schweigh. — *Inconditam*; vid. supra ad XXI, 57, n. 11.

3. *Lychnidum cepisse*, opp. Dassaretiorum in Illyrico (vid. Ptol. III, 13), hod. Locrida in Albania. *Lychnidum* edd. antt. *Lychnidus* appellatur etiam XLIII, 9, 10. 21, at *Lyceus* XXXII, 9, et XXXIII, 34, ubi *Lingus* habent edd. al. et forte leg. *Lychnidus* vel *Lychnis*. Λυχνιδὸς dicitur Steph. Λυχνὶς Polyb. XVIII, 30, 12. Λυχνίδιον Strab. VII, pag. 323, et Polyb. XXXIV, 12, 7. Λυχνιδοῦς Strab. VII, pag. 317. — *Das-*

danos etiam concire. Omisso igitur achaico bello, relictis tamen duobus millibus et quingentis omnis generis armatorum cum Menippo et Polyphanta [4] ducibus ad praesidium sociorum, profectus ab Dymis, per Achaiam Boeotiamque et Euboeam[5] decimis castris Demetriadem in Thessaliam pervenit.

XXXIII. Ibi alii, maiorem afferentes tumultum, nuntii occurrunt, Dardanos, in Macedoniam effusos [1], Orestidem iam tenere, ac descendisse in Argestaeum campum; famamque inter Barbaros celebrem esse, Philippum occisum. Expeditione ea, qua cum populatoribus agri ad Sicyonem pugnavit, in arborem illatus impetu equi, ad eminentem ramum cornu alterum galeae praefregit [2]. Id inventum ab Aetolo quo-

saretii, Δασσαρήτιοι Ptol. III, 13. Δασσαρῖται ἔθνος Ἰλλυρίας, λέγεται καὶ Δασσαρίτιοι, Steph. Δασσαρῆται et regio Δασσαρῆτις apud Polyb. V, 108; VIII, 38; Plin. III, 23, seu 26; IV, 1. Δασαρήτιοι Strab. VII, pag. 316, 318.—*Dardanos*; vid. supra ad XXVI, 25, n. 4.

4. *Men. et Pol.* cf. Polyb. X, 42.

5. *Per Achaiam Boeotiamque et Euboeam*, ita MSS. quam tamen lect. a menda immunem praestare non audeo; Drak. «Editiones vett. *Beboeidem*, aut rectius *Boebeidem*, quae sive palus, seu regiuncula, iacet sub Peneï ostio, longe ultra *Demetriadem* (vide ad XXXI, 41, n. 2); quo cur Philippus reverterit, tanto spatio iam progressus, haud facile dicas: at potuit ob certas causas coactus fuisse, ex *Boeotia* deflectere versus dextram in *Euboeam*, ut res insulae inspiceret ac constitueret, maxime quum eius insulae cultores iu metu ab Aetolis essent, ut Liv. XXVIII, 5, testatur.» Iac. Gron. — *Demetrias* in Thessalia et quidem in limite Phthiotidis, navale diu et regia aliquando regum Maced. unaque e compedibus Graeciae; vid. ad librum XXXII, cap. 37.

Cap. XXXIII. 1. *Dardanos in Macedoniam effusos*; vide ad I, 4, n. 7, et XXVI, 25, n. 4. — *Orestis* regio et *Orestae* gens Epiri olim et deinde Macedoniae. Cf. Ind. Polyb. XVIII, 30; Strab. VII, 7, 8, pag. 326, et ad Sil. XV, 513. — *In Argestaeum campum*, nescio quem. *Aestraeum* ex Ptol. coni. Glar. et *Aegestaeum*, hoc est, Thesprotium, qui affinis Orestidi, Sigon. coll. Steph. Αἰγεσταῖοι οἱ Θεσπωτοὶ ἀπὸ τινὸς Αἰγέστου στρατηγοῦ. Haec nimis remota sunt, et aliis quoque argumentis possunt refelli; Drak.

2. *Cornu alterum galeae praefregit*, ut VIII, 10; XXXII, 17; XXXVIII, 5. *Perfregit* edd. ante Gron. Galeas cornutas, quibus terroris causa animalium cornua fuere praefixa, et cornua, successorum Alexandri Mag. insignia, illustravit Spanheim. de Vsu

dam perlatumque in Aetoliam ad Scerdilaedum, cui notum erat insigne galeae, famam interfecti regis vulgavit. Post profectionem ex Achaia regis Sulpicius, Aeginam classe profectus, cum Attalo sese coniunxit: Achaei cum Aetolis Eleisque [3] haud procul Messene prosperam pugnam fecerunt: Attalus rex et P. Sulpicius Aeginae hibernarunt. Exitu huius anni T. Quintius Crispinus consul, dictatore comitiorum ludorumque faciendorum causa dicto T. Manlio Torquato, ex vulnere moritur: alii Tarenti, alii in Campania mortuum tradunt. Id quod nullo ante bello acciderat, duo consules, sine memorando proelio interfecti, velut orbam rempublicam reliquerant. Dictator Manlius magistrum equitum C. Servilium (tum aedilis curulis erat) dixit. Senatus, quo die primum est habitus, ludos magnos [4] facere dictatorem iussit, quos

et pr. Nom. Diss. VII, pag. 387 et 399 (al. Diss. V; p. 367 sq.)

3. *Achaei cum Aetolis Eleisque* etc. vide ad cap. 31, n. 6. — *P. Sulpicius Aeg. hibernavit*; qui Aegioetas omnes sub corona vendidit; vid. Polyb. XI, 6, 8, et XXIII, 8, 9.

4. *Ludos magnos facere* (vide ad II, 36, n. 1), *quos M. Aemilius praetor Urbis* (vide ad XXV, 2, n. 7)... *fecerat* (vid. XXII, 9 extr.), *et in quinquennium* ante *voverat* an. Urb. 535. Iidem ludi magni saepius extra ordinem in quintum annum voti sunt, si eodem stato respublica maneret. Cf. XXX, 2, 27; XXXI, 9; XXXVI, 2; XLII, 28. Quis tamen hoc votum iterum anno quinto (A. V. 540) solverit, Livius non memoravit lib. XXV, etsi talia diligenter notare solet: et idem sup. XXII, 9, dicit quidem, ludos hos ab Aemilio factos, non vero *in quinquennium votos* fuisse. Inde h. l. suspicari possis: *et in quinquennium vovere*, scil. dictatorem iussit. Id firmatur etiam locis Liv. XXX, 2, 27, et aliis. Ceterum eosdem ludos iusto tempore facere iubentur consules XXX, 2; at eo anno, forte prodigiorum causa (quod suspicabatur etiam Pigh. in Annal. ad an. 551, p. 228), non fecisse videntur, sed eorum successores, XXX, 27 extr. Dukeri nota est: «Vero simile est, Indos an. 540, ob causam nobis incognitam non fuisse factos. Hoc satis aperte eo ostendit Livius, quod dictatorem ludos illos fecisse scribit, quos M. Aemilius voverat. Nam hi si an. 540 facti fuissent, haud dubie dixisset, a dictatore illos factos fuisse, qui eo anno in quinquennium voti fuerant. Omnia certe de votivis Apollinaribus diligenter retulit XXV, 12; XXVI, 23; XXVII, 11, 23.»

M. Aemilius praetor Vrbis, C. Flaminio, Cn. Servilio consulibus, fecerat, et in quinquennium voverat: tum dictator et ludos fecit, et in insequens lustrum vovit. Ceterum, quum duo consulares exercitus tam prope hostem sine ducibus essent, omnibus aliis omissis, una praecipua cura Patres populumque incessit, consules primo quoque tempore creandi, et ut eos potissimum crearent [5], quorum virtus satis tuta a fraude punica esset: *quum toto eo bello damnosa praepropera ac fervida ingenia imperatorum fuissent*, *tum eo ipso anno consules, nimia cupiditate conserendi cum hoste manum, in necopinatam fraudem lapsos esse. Ceterum deos immortales, miseritos nominis romani, pepercisse innoxiis exercitibus: temeritatem consulum ipsorum capitibus damnasse.*

XXXIV. Quum circumspicerent Patres, quosnam consules facerent, longe ante alios eminebat C. Claudius Nero. Ei collega quaerebatur, et virum quidem eum egregium ducebant, sed promptiorem acrioremque, quam tempora belli postularent, aut hostis Hannibal: temperandum acre eius ingenium moderato et prudenti viro adiuncto collega censebant. M. Livius erat [1], multis ante annis ex consulatu populi iudicio damnatus: quam ignominiam adeo aegre tulerat, ut et rus migraret, et per multos annos et Vrbe et omni coetu careret hominum. Octavo ferme post damnationem anno M. Claudius Marcellus et M. Valerius Laevinus consules reduxerant eum in Vrbem: sed erat veste obsoleta capilloque et barba promissa [2], prae-

5. *Et ut eos pot. crearent*: dele τὸ *ut et crearent*; Gronov. Sed exempla mutatae formae orationis laudat Duk. — *Praepropera*; vid. II, 45, n. 4.

Cap. XXXIV. 1. *M. Livius erat talis vir . . . ex consulatu damnatus* etc. vide ad IV, 31, n. 1, et XXII, 35, n. 3 et 4.

2. *Capillo et barba promissa* etc. vide ad VI, 16, n. 4. — *Et in sena-*

ferens in vultu habituque insignem memoriam ignominiae acceptae. L. Veturius et P. Licinius censores eum tonderi, et squalorem deponere, et in senatum venire, fungique aliis publicis muneribus coëgerunt. Sed tum quoque aut verbo assentiebatur, aut pedibus in sententiam ibat [3], donec cognati hominis eum causa, M. Livii Macati, quum fama eius ageretur, stantem coëgit in senatu sententiam dicere. Tum ex tanto intervallo auditus convertit ora hominum in se, causamque sermonibus praebuit, *indigno iniuriam a populo factam, magnoque id damno fuisse, quod tam gravi bello nec opera, nec consilio talis viri usa respublica esset. C. Neroni neque Q. Fabium, neque M. Valerium Laevinum dari collegas posse, quia duos patricios creari non liceret* [4]*: eandem causam in T. Manlio esse, praeterquam quod recusasset delatum consulatum recusaturusque esset. Egregium par consulum fore, si M. Livium C. Claudio collegam adiunxissent.* Nec populus mentionem eius rei ortam a Patribus est adsper-

tum venire etc. Censores non legerant eum in senatum, sed auctores ei fuerant, ut in senatum veniret, non tanquam senator, sed tanquam pedarius; Sigon. ad h. l. ad XXII, 49, et de Ant. iur. civ. Rom. II, 2. «Non est probabile, certe ex his verbis colligi non potest, virum summis honoribus functum nondum in senatum lectum fuisse. Nec Livius dicit, censores ei *auctores fuisse* in senatum veniendi, sed eum *coëgisse* id facere. Sententia verborum Livii est, eum, a censoribus in senatum venire coactum, ut omnino quomodocumque morem gereret, sententiam rogatum nunquam *stantem*, ut solebant, qui longis orationibus in senatu utebantur, eam dixisse, sed nihil aliud, quam aut verbo aliis assensum fuisse, aut discessione facta, pedibus in aliorum sententiam ivisse.» Duk. *Coëgerunt* vel ut virum consularem, vel quod antea in senatum lectus fuerat: alias non *cogi* potuisset. Doër.

3. *Tum quoque aut verbo assentiebatur, aut pedibus in sententiam ibat* etc. vid. I, 32, n. 13, et XXII, 49, n. 13. — *Quum fama eius ageretur*; vide ad VII, 31, n. 5. — *Stantem in senatu sententiam dicere*; conf. not. 2, et ad lib. IX, cap. 8, n. 2. — *Convertit ora hominum in se*, forte *ora omnium*, scil. senatorum. Drak.

4. *Duos patricios creari non liceret* consules; vide ad VI, 35, n. 4. — *Recusasset delatum consulatum*; vid. ad XXVI, 22.

natus: unus eam rem in civitate is, cui deferebatur honos, abnuebat, levitatem civitatis accusans. *Sordidati*[5] *rei non miseritos, candidam togam invito offerre: eodem honores poenasque congeri. Si bonum virum ducerent, quid ita pro malo ac noxio damnassent? si noxium comperissent, quid ita, male credito priore consulatu, alterum crederent?* Haec taliaque arguentem et querentem castigabant Patres, *et M. Furium*, memorantes, *revocatum de exsilio, patriam pulsam sede sua restituisse*[6]*: ut parentum saevitiam, sic patriae, patiendo ac ferendo leniendam esse.* Adnisi omnes cum C. Claudio M. Livium consulem fecerunt.

XXXV. Post diem tertium eius diei[1] praetorum comitia habita: praetores creati L. Porcius Licinus, C. Mamilius, A. et C. Hostilii Catones. Comitiis perfectis ludisque factis, dictator et magister equitum magistratu abierunt. C. Terentius Varro in Etruriam propraetor missus, ut ex ea provincia C. Hostilius Tarentum ad eum exercitum iret, quem T. Quintius consul habuerat[2]: et L. Manlius trans mare legatus iret, viseretque, quae res ibi gererentur; simul, quod Olympiae ludicrum ea aestate futurum erat[3], quod maximo coetu Graeciae celebraretur, ut, si tuto per hostem posset, adiret id concilium: ut, qui Siculi

5. *Sordidati rei;* vide ad II, 54, n. 5. — *Invito offerre candidam togam*, candidatorum (vid. Plin. VII, 34), h. e. invitum cogere, ut consulatum petat. Malim *praetextam togam*, i. e. consulatum. Sed Livius *candidam* forte togam *sordidae* opponere maluit. — *Eodem*, in eundem; nisi leg. *eidem*.

6. *Patriam pulsam sede sua restituisse M. Furium* Camillum. Cf. VII, 1 extr. Suet. Aug. 28, et Cic. Pis. 22.

Cap. XXXV. 1. *Post diem tertium eius diei;* vide ad lib. VI, cap. 1, n. 9.

2. *Quem T. Quintius consul habuerat: et L.* Haec verba nullo in MS. obvia: unde forsan leg. *ad eum exercitum* (qui illic erat) *L.* (al. *T.*) *Manlius* etc. Gron.

3. *Quod Olympiae ludicr. ea aestate futurum erat*, Olymp. 143, 1. Conf. XXVIII, 7; sup. ad cap. 30, n. 6, et Schweigh. ad Polyb. IV, 14, 9.

bello ibi profugi, aut tarentini cives relegati ab Hannibale essent, domos redirent, scirentque, sua omnia, quae ante bellum habuissent, reddere populum romanum. Quia periculosissimus annus imminere videbatur, neque consules in republica erant, in consules designatos omnes versi, quam primum eos sortiri provincias, et praesciscere [4], quam quisque eorum provinciam, quem hostem haberet, volebant. De reconciliatione etiam gratiae eorum in senatu actum est, principio facto a Q. Fabio Maximo: inimicitiae autem [5] nobiles inter eos erant, et acerbiores eas indignioresque Livio sua calamitas fecerat, quod spretum se in ea fortuna credebat. Itaque is magis implacabilis erat, et, *nihil opus esse reconciliatione*, aiebat. *Acrius et intentius omnia gesturos, timentes ne crescendi ex se inimico collegae potestas fieret.* Vicit tamen auctoritas senatus, ut, positis simultatibus, communi animo consilioque administrarent rempublicam. Provinciae iis non permixtae regionibus, sicut superioribus annis, sed diversae extremis Italiae finibus, alteri adversus Hannibalem Bruttii, Lucani; alteri Gallia adversus Hasdrubalem (quem iam Alpibus appropinquare fama erat) decreta. Exercitum ex duobus, qui in Gallia quique in Etruria essent [6], addito urbano, eligeret, quem mallet, qui Galliam esset sortitus. Cui Bruttii

4. *Sortiri provincias, et praesciscere*, praescire, ut XXIX, 14 pr. nisi utroque leg. *praescire* vel *resciscere*. Conf. tamen et Virg. G. IV, 70, et Colum. IX, 9.

5. *Inimicitiae autem nobiles* (propr. *noscibiles*; hinc in vulgus notae, ut I, 24; IX, 1; XXII, 43, 50; XXXIX, 4, 9; XL, 45; XLV, 5) *inter eos* etc. Cf. ad XXII, 35, n. 3, et Val. Max. IV, 2, 2, et VII, 2.

6. *In Etruria essent.* Creverius in Put. et Vict. legi *esset* auctor est; sic et apud Drak. Voss. Lov. 3, 4, et Hav. Lem. — *Vtrius mallet consulum prioris anni, exercitum sumeret*: item eligeret, quem mallet ex tribus exercitibus, scilic. ex duobus consulum prioris anni et ex eo, cui Q. Claudius Tarenti praeesset. Conf. cap. 38, et Perizon. Animadv. Hist. cap. 4, p. 168.

provincia evenisset, novis legionibus urbanis scriptis, utrius mallet consulum prioris anni, exercitum sumeret. Relictum a consule exercitum Q. Fulvius proconsul acciperet; cique in annum imperium esset: et C. Hostilio, cui pro Etruria Tarentum mutaverant provinciam, pro Tarento Capuam mutaverunt: legio una data, cui Fulvius proximo anno praefuerat.

XXXVI. De Hasdrubalis adventu in Italiam cura in dies crescebat. Massiliensium primum legati nuntiaverant, eum in Galliam transgressum, erectosque adventu eius, quia magnum pondus auri attulisse diceretur ad mercede auxilia conducenda, Gallorum animos. Missi deinde cum iis legati ab Roma Sex. Antistius et M. Raecius ad rem inspiciendam [1] retulerant, misisse se cum massiliensibus ducibus, qui per hospites eorum, principes Gallorum, omnia explorata referrent. Pro comperto habere, Hasdrubalem ingenti iam coacto exercitu proximo vere Alpes traiecturum; nec tum eum quidquam aliud morari, nisi quod clausae hieme Alpes [2] essent. In locum M. Marcelli P. Aelius Paetus augur creatus inauguratusque; et Cn. Cornelius Dolabella rex sacrorum inauguratus est in locum M. Marcii, qui biennio ante mortuus erat. Hoc eodem anno et lustrum conditum est a censoribus P. Sempronio Tuditano et M. Cornelio Cethego: censa civium capita centum triginta septem millia centum et octo: minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat [3]. Eo anno primum, ex quo Hannibal in

CAP. XXXVI. 1. *Ad rem inspiciendam*; vide ad XXI, 6, n. 4.

2. *Clausae hieme alpes*; vid. XXX, 26, n. 3.

3. *Minor aliquanto numerus, quam qui ante bellum fuerat*: immo paene duplo minor. Conf. Epit. XX. Immensum quoque differt ab eo, qui lustro seq. XXIX, 37 editur: et tamen nihil variant libri h. l. et in Epit. huius libri. Drak.

Italiam venisset, comitium tectum [4] esse, memoriae proditum est, et ludos Romanos semel instauratos ab aedilibus curulibus Q. Metello et C. Servilio; et plebeiis ludis biduum instauratum [5] ab Q. Mamilio et M. Caecilio Metello aedilibus plebis; et tria signa ad Cereris [6] iidem dederunt; et Iovis epulum fuit ludorum causa. Consulatum inde ineunt C. Claudius Nero et M. Livius iterum: qui, quia iam designati provincias sortiti erant, praetores sortiri iusserunt. C. Hostilio [7] urbana evenit: addita et peregrina, ut tres in provincias exire possent. A. Hostilio Sardinia, C. Mamilio Sicilia, L. Porcio Gallia evenit. Summa legionum trium et viginti ita per provincias divisa, ut binae consulum [8] essent, quatuor Hispania haberet, tres praetores bi-

4. *Eo anno primum, ex quo Hannibal in Italiam venisset, comitium* (vide ad I, 36, n. 6) *tectum* tegulis; conf. ad XLII, 3, n. 1 et 3. « Verba *ex quo Hannibal in Ital. ven.* vel otiosa, vel corrupta: certe non patiuntur interpretationem Marlisui et Nardini: *comitium eo anno, quo H. in Italiam venit, tectum fuisse.* Nam nec quemquam in designando tempore ita loquutum puto, nec video, cur Livius id demum hoc anno memorare voluerit. Suspicor mutilum esse locum, Liviumque hic non solum de anno, quo tectum comitii perfectum, verum etiam, quo inchoatum est, nempe eo, quo Hannibal in Italiam venit, egisse. Nam non credibile est, illud tam exigui operis fuisse, ut uno alterove anno, praesertim illis angustiis aerarii, absolvi potuerit. » Duker. *Coeptum* post *venisset* excidisse putabat Roellius. Verba autem sic transponebat Crev. *Eo anno primum, ex quo Hann. in Ital. venisset, lustrum conditum est a censoribus* (nam licet ter censores creati sunt, ex quo Hannibal in Italiam venit, hi tamen soli lustrum condidere) . . . *ante bellum fuerat. Hoc eodem anno et comitium tectum esse* etc.

5. *Ludos Romanos semel instauratos . . . et plebeiis ludis biduum instauratum* etc. vide ad II, 36, n. 1.

6. *Tria signa ad Cereris*; vide ad I, 33, n. 6, et X, 23, n. 12. — *Cereris iidem.* Forte legendum *aedem* censet Crev. duo enim e Paris. codd. *edem*, id est, *aedem*, ut Sigonius et Hearnius edidere. Put. *ad Cereris fidem*; et sic quoque Andreas et Campanus. Lem.

7. *C. Hostilio urbana* provincia (vid. II, 40, n. 9) . . . *addita et peregrina*, *ut* etc. vid. XXV, 41, n. 8.

8. *Vt binae consulum essent*: malo Pighius *cuique* ante *consulum*, et mox *quisque* ante *binos* inserendum putabat, et mirum, non intellexisse eum vim numerabilium ἐπιμεριζομένων, seu dispertitivorum; Gron.

nas, in Sicilia, in Sardinia et Gallia, duas C. Terentius in Etruria, duas Q. Fulvius in Bruttiis, duas Q. Claudius circa Tarentum et Sallentinos, unam C. Hostilius Tubulus Capuae; duae urbanae ut scriberentur. Primis quatuor legionibus populus tribunos creavit [9]: in ceteras consules miserunt.

XXXVII. Priusquam consules [1] proficiscerentur, novemdiale sacrum fuit, quia Veiis de caelo lapidaverat. Sub unius prodigii (ut fit) mentionem alia quoque nuntiata; Minturnis aedem Iovis et lucum [2] Maricae, item Atellae murum et portam de caelo tacta. Minturnenses, terribilius quod esset, adiiciebant, sanguinis rivum in porta fluxisse: et Capuae lupus, nocte portam ingressus, vigilem laniaverat. Haec procurata hostiis maioribus prodigia, et supplicatio diem unum fuit ex decreto pontificum: inde iterum novemdiale [3] instauratum, quod in Armilustro lapidibus visum pluere. Liberatas religione mentes turbavit rursus nuntiatum, Frusinone infantem natum esse quadrimo parem; nec magnitudine tam mirandum, quam quod is quoque, ut Sinuessae biennio ante,

9. *Primis quatuor legionibus populus tribunos creavit: in ceteras consules miserunt* tribunos militum; vide ad VII, 5, n. 4.

Cap. XXXVII. 1. *Consules proficiscerentur* Vrbe in provincias. — *Novemdiale sacrum* etc. vide ad I, 31, n. 3. — *Quia Veiis de caelo lapidaverat*, ut al. *lapidatum erat*, vel *imbri lapidavit*, quod XLIII, 13, mire dictum pro: pluit imbri lapideo (ut XXX, 38), aut imber lapideus, vel lapides imbris instar de caelo deciderant. Conf. XXIX, 10, 14; XXX, 38; XLIV, 18. — *Sub mentionem* (vide ad II, 55, n. 1) *alia*; de quibus vide ad I, 31, n. 1.

2. *Lucum Maricae*, deae Minturnensium, ad Lirim flumen. Conf. Heyn. ad Virg. Aen. VII, 47; Casaub. ad Strab. V, p. 233; Intpp. Hor. Od. III, 17, 7, et Vell. II, 19.

3. *Iterum novemdiale* sacrum *instauratum*; vide ad I, 31, n. 3, et II, 45, n. 10. — *Armilustrum*, locus in Aventino monte et XIII regione Vrbis, ubi quotannis d. XIV kal. nov. agebatur *armilustrium* festum, quo ancilia lustrabant Romani et rem divinam armati faciebant; de quo vid. loca obscura Festi, pag. 38, et Varr. L. Lat. IV, 32; V, 3. — *Liberatas religione mentes*; vide supra ad II, 5, n. 4, et V, 23, n. 8.

incertus, mas an femina esset [4], natus erat. Id vero haruspices, ex Etruria acciti, foedum ac turpe prodigium dicere: extorrem agro romano, procul terrae contactu, alto mergendum. Vivum in arcam condidere, provectumque in mare proiecerunt. Decrevere item pontifices, ut virgines ter novenae, per Vrbem euntes, carmen canerent. Id quum in Iovis Statoris aede discerent, conditum ab Livio poëta, carmen [5], tacta de caelo aedes in Aventino Iunonis Reginae: prodigiumque id ad matronas pertinere, haruspices quum respondissent, donoque divam placandam esse; aedilium curulium edicto in Capitolium convocatae, quibus in urbe romana intraque decimum lapidem ab urbe domicilia essent, ipsae inter se quinque et viginti delegerunt, ad quas ex dotibus stipem conferrent: inde donum pelvis aurea facta, lataque in Aventinum, pureque et caste a matronis sacrificatum. Confestim ad aliud sacrificium eidem divae ab decemviris [6] edicta dies, cuius ordo talis fuit: ab aede Apollinis boves feminae albae duae porta Carmentali in Vrbem ductae: post eas duo signa cu-

4. *Vt Sinuessae biennio ante, incertus, mas an femina esset, natus*; vid. cap. 11, n. 5, et ad XXX, 35, n. 4. — *Haruspices ex Etruria acciti*, ut saepe gravioribus in rebus; vid. ad Cic. de Leg. II, 9, 21.

5. *Conditum ab Livio* Andronico *poëta*, *carmen* (vux furle del.) quod utinam Livius noster [illegible]uisset! Cf. Fest. v. *Scribae*. Simile carmen ab *ter novenis virginibus* ob idem prodigium per Vrbem cantatum et ab alio poëta confectum memoratur XXXI, 12 extr. unde etiam intelligitur, Livium fuisse antiquum poëtam illum, quia *patrum memoria* carmen ab eo conditum dicitur; quod miror non perspexisse Dukerum, qui ad XXXI, 12, haec notavit: cur *patrum memoria* carmen a Livio conditum dicat, quod septem annis ante hoc tempus factum fuerat, mihi non liquet. Carmen illud hoc anno non a Livio demum factum seu conditum, sed a virginibus cantatum dicitur. — *Stipem conferrent*; vide ad V, 25, n. 3. — *Pureque et caste* etc. vide ad I, 45, n. 7.

6. *Ab decemviris*; vide ad III, 10, n. 6. — *Ab aede Apollinis porta Carmentali*, per eam, *in Vrbem ductae*; vide ad III, 63, n. 5.

pressea Iunonis Reginae portabantur; tum septem et viginti virgines, longam indutae vestem, carmen in Iunonem Reginam canentes ibant, illa tempestate forsitan laudabile rudibus ingeniis, nunc abhorrens[7] et inconditum, si referatur. Virginum ordinem sequebantur decemviri coronati laurea praetextatique. A porta Iugario vico in forum venere: in foro pompa constitit; et, per manus reste data, virgines sonum vocis[8] pulsu pedum modulantes incesserunt: inde vico Tusco Velabroque, per Boarium forum, in clivum Publicium[9] atque aedem Iunonis Reginae perrectum. Ibi duae hostiae ab decemviris immolatae, et simulacra cupressea in aedem illata.

XXXVIII. Diis rite placatis, delectum consules habebant acrius intentiusque, quam prioribus annis quisquam meminerat habitum: nam et belli terror

7. *Nunc abhorrens* a nostris ingeniis *et inconditum*; vide ad IV, 20, n. 1. Conf. not. 5. — *Decemviri coronati laurea* (vide ad III, 10, n. 6, et XXIII, 11, n. 7) *praetextatique*; cf. XXXIII, 42, et ad Tac. Annal. II, 14, n. 4. — *A porta* Carmentali *Iugario vico*, per eum, *in forum* romanum. Conf. ad VIII, 15, n. 6.

8. *Per manus reste data, virgines sonum vocis* accinentis et symphoniae *pulsu*, ictu, *pedum modulantes*, saltando exprimentes, *incesserunt*; ut fere in cordace, comica et lasciva Graecorum saltatione, in qua restim ductantes (Terent. Adelph. IV, 7, 34) manibusque tenentes, κόρδακα ἕλκοντες καὶ αἰσχρῶς κινοῦντες τὴν ὀσφῦν (vid. Aristoph. Nub. I, 6, 85, 540, ibique Schol.) cum celerrima corporum pedumque agitatione in orbem circumagebantur. Conf. Ernesti Clav. Cic. v. *Cordax*; Casaub. et Fischer. ad Theophr. Char. 6; Meurs. in Orchestra voc. Κόρδαξ; Rambach. ad Potteri Archaeol. Gr. t. III, p. 633. Dukeri nota est: « *Per manus dari* ac *tradi* dicuntur, quae alius alii in manum dat, porro alii tradenda, ut XXIX, 14; Caes. Bell. Gall. VII, 25; VIII, 15; Suet. Cal. 51. (Conf. supra ad I, 3, n. 7). Quamquam hic *restem per manus datam* ita accipio, ut omnes eam manu tenerent, quum prima caput restis secundae, haec tertiae, atque ita porro aliae aliis, usque ad ultimam tradidissent. Restem autem in saltationibus adhibitam fuisse, docent Intpp. Hor. Ep. I, 10, 48, et Terent. Ad. IV, 7, 34; Gron. in Ptol. t. VIII, Ant. Gr. Nann. Misc. IV, 22; Brod. Misc. I, 29. »

9. *In clivum Publicium*; vide supra ad XXVI, 10, n. 5.

duplicatus novi hostis [1] in Italiam adventu; et minus iuventutis erat, unde scriberent milites. Itaque colonos etiam maritimos, qui sacrosanctam vacationem dicebantur habere [2], dare milites cogebant. Quibus recusantibus, edixere in diem certam, ut, quo quisque iure vacationem haberet, ad senatum deferret. Ea die hi populi ad senatum venerunt: Ostiensis, Alsiensis, Antias, Anxuras, Minturnensis, Sinuessanus, et ab supero mari Senensis. Quum vacationes suas quisque populus recitaret [3]; nullius, quum in Italia hostis esset, praeter Antiatem Ostiensemque, vacatio observata est, et earum coloniarum iuniores iureiurando adacti, supra dies triginta non pernoctaturos se esse extra moenia coloniae suae, donec hostis in Italia esset. Quum omnes censerent, primo quoque tempore consulibus eundum ad bellum (nam et Hasdrubali occurrendum esse descendenti ab Alpibus, ne Gallos Cisalpinos, neve Etruriam, erectam in spem rerum novarum, sollicitaret; et Hannibalem suo proprio occupandum bello, ne emergere ex [4] Bruttiis atque obviam fratri ire pos-

Cap. XXXVIII. 1. *Novi hostis*, Hasdrubalis. Cf. cap. 36.

2. *Sacrosanctam vacationem dicebantur habere coloni maritimi*; conf. XXXVI, 3, et vid. ad II, 8, n. 3, et IV, 26, n. 7. — *Anxuras* (Tarracinensis), forte *Anxurnas*, ut *Tiburnus*; Gronov. — *Senensis* sic dictus a Sena, cap. 46, seu *Sena gallica*, et Senogallia in Vmbria (hod. *Sinigaglia*), ut *Seniensis* a Sena Iulia, opp. Etruriae, hod. *Siena*. Cf. Schweigh. ad Appian. Hann. 52.

3. *Vacationes suas recitaret*, diceret, quo iure niterentur. — *Earum coloniarum*, Antiatis Ostiensisque, quae solae vacationem habere iudicatae sunt, verum hac lege, *ne supra dies XXX pernoctarent extra moenia coloniae suae, donec hostis in Italia esset*, ut frequentia efficerent, ne facile urbs intercipi posset; Drak. Vacationem illam non semper duabus coloniis a senatu datam esse, patet ex XXXVI, 3. *Supra quadraginta* (scil. iuniores) quidam MSS. prob. Sigon. coll. XXXVI, 3 pr.

4. *Emergere ex Bruttiis*; vide ad II, 29, n. 7. — *Et tertia, cui Q. Claudius Tarenti praeesset*; vid. cap. 21, 22, 36. — *Elect. habere*, scil. secum reputans, vel reputabat. — *Voloni-bus*; vid. XXII, 57, n. 12. — *Quos e*

set), Livius cunctabatur, parum fidens suarum provinciarum exercitibus: collegam ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praeesset, electionem habere: intuleratque mentionem de volonibus revocandis ad signa. Senatus liberam potestatem consulibus fecit, et supplendi unde vellent, et eligendi de omnibus exercitibus, quos vellent, permutandique, et ex provinciis, quos e republica censerent esse, traducendi: ea omnia cum summa concordia consulum acta. Volones in undevicesimam et vicesimam legiones scripti. Magni roboris auxilia ex Hispania quoque a P. Scipione M. Livio missa quidam ad id bellum auctores sunt; octo millia Hispanorum Gallorumque, et duo millia de legione militum [5], equitum mille, mixtos Numidas Hispanosque: M. Lucretium has copias navibus adduxisse; et sagittariorum funditorumque ad quatuor millia ex Sicilia C. Mamilium misisse.

XXXIX. Auxerunt Romae tumultum literae ex Gallia allatae ab L. Porcio praetore: *Hasdrubalem movisse* [1] *ex hibernis, et iam Alpes transire; octo millia Ligurum conscripta armataque coniunctura se transgresso in Italiam esse, nisi mitteretur in Ligures, qui eos bello occuparet. Se cum invalido exercitu, quoad tutum putaret, progressurum.* Hae literae consules, raptim confecto delectu, maturius, quam constituerant,

rep. censerent esse; vid. XXII, 39, n. 1.

5. *Duo millia de legione militum* (vide ad XXII, 37, n. 2) etc. Ita optimi MSS. non, ut alii, *de legionibus*: nam habebat sane plus una legione Scipio: sed et uni legioni detracta ea duo millia potest intelligi, et *legio* in genere etiam dicitur exercitus delectu civium conscriptus, ut XLI, 28, et saepe apud Plautum; Gron. *Milites de legione* h. l. dicuntur milites legionarii; Crev. Mox *ad tria millia* optimi MSS.

Cap. XXXIX. 1. *Lit. ex G. oll. ab L. P. praet.*: *Hosd. movisse*; v. ad II, 3, n. 2; VIII, 19, n. 10, et XXV, 5, n. 4.

exire in provincias, coëgerunt, ea mente, ut uterque hostem in sua provincia contineret [2], neque coniungi, aut conferre in unum vires pateretur. Plurimum in eam rem adiuvit opinio Hannibalis, quod, etsi ea aestate transiturum in Italiam fratrem crediderat, recordando quae ipse in transitu nunc Rhodani, nunc Alpium, cum hominibus locisque pugnando per quinque menses [3] exhausisset, haudquaquam tam facilem maturumque transitum exspectabat: ea tardius movendi ex hibernis causa fuit. Ceterum Hasdrubali et sua et aliorum spe omnia celeriora atque expeditiora fuere: non enim receperunt modo Arverni eum deincepsque aliae gallicae atque alpinae gentes, sed etiam sequutae sunt ad bellum; et quum per munita pleraque transitu fratris, quae antea invia fuerant, ducebat, tum etiam, duodecim annorum assuetudine perviis Alpibus factis, inter mitiora iam hominum transibat ingenia. Invisitati namque [4] antea alienigenis, nec videre ipsi advenam in sua terra assueti, omni generi humano insociabiles erant. Et primo ignari, quo Poenus pergeret, suas rupes suaque castella et pecorum hominumque praedam peti crediderant: fama deinde punici belli, quo duodecimum annum Italia urebatur, satis edocuerat, viam tantum Alpes esse [5]; duas praevalidas urbes, magno inter se

2. *Vt uterque hostem in sua provincia contineret*, sc. Claudius Nero Hannibalem et ~~Livius~~ Hasdrubalem. — *Conferre in unum*, scil. locum, ut XXVIII, 3, n. 5; XXX, 11 al.

3. *Per quinque menses* etc. vide ad lib. XXI, cap. 38, n. 1. Hasdrubal δύο μησὶν, Ἀννίβας ἐξ ἀνῆλθεν, App. Bel. Hann. cap. 52. — *Deincepsque aliae*; vid. I, 21, n. 8. — *Per munita* loca Alpium, ubi viae *transitu* Hannibalis iam munitae erant. — *Ducebat*; vide ad I, 23, n. 4.

4. *Inv. n.*, etc. vid. IV, 33, n. 1.

5. *Viam tantum Alpes esse*, Poenos non id agere, ut alpinis gentibus inferrent bellum, sed ut per eas tantum in Italiam transirent. — *Et opibus*; vide ad I, 4, n. 1.

maris terrarumque spatio discretas, de imperio et opibus certare: hae causae aperuerant Alpes Hasdrubali. Ceterum quod celeritate itineris profectum erat, id mora ad Placentiam, dum frustra obsidet magis, quam oppugnat, corrupit. Crediderat campestris oppidi[6] facilem expugnationem esse; et nobilitas coloniae induxerat eum, magnum se excidio eius urbis terrorem ceteris ratum iniecturum. Non ipsum solum ea oppugnatio impediit, sed Hannibalem post famam transitus eius, tanto spe sua celeriorem, iam moventem ex hibernis, continuerat; quippe reputantem, non solum quam lenta urbium oppugnatio esset, sed etiam quam ipse frustra eandem illam coloniam, ab Trebia victor regressus, tentasset.

XL. Consules, diversis itineribus profecti ab Vrbe, velut in duo pariter bella distenderant curas hominum, simul recordantium, quas primus adventus Hannibalis intulisset Italiae clades; simul, quum illa angeret cura [1], *quos tam propitios Vrbi atque imperio fore deos, ut eodem tempore utrobique respublica prospere gereretur? Adhuc adversa secundis pensando rem ad id tempus extractum esse. Quum in Italia ad Trasimenum et Cannas praecipitasset romana res* [2], *prospera bella in Hispania prolapsam eam erexisse. Postea quum in Hispania alia super aliam clades, duobus egregiis ducibus amissis, duos exercitus ex parte delesset multa, secunda in Italia Siciliaque gesta quassatam rempublicam* [3] *excepisse: et ipsum intervallum loci, quod*

6. *C. oppidi*; v. XXXVI, 10, n. 3.

Cap. XL. 1. *Simul, quum illa angeret cura, quos... fore*; observa tam mutatae quam obliquae orationis formam pro: simul noxiorum et sollicitorum, qui dii tam propitii futuri essent; Doër. — *Respublica prospere gereretur*; vide ad II, 64, n. 3.

2. *Praecipitasset romana res*; vide ad Praef. n. 13.

3. *Multa, secunda* (res secundae) *in Italia Siciliaque gesta quassatam*

in ultimis terrarum oris alterum bellum gereretur, spatium dedisse ad respirandum. Nunc duo bella in Italiam accepta, duo celeberrimi nominis duces[4] *circumstare urbem romanam, et unum in locum totam periculi molem, omne onus incubuisse. Qui eorum prior vicisset, intra paucos dies castra cum altero iuncturum.* Terrebat et proximus annus lugubris duorum consulum funeribus: his anxii curis homines digredientes in provincias consules prosequuti sunt. Memoriae proditum est, plenum adhuc irae[5] in cives M. Livium, ad bellum proficiscentem, monenti Q. Fabio, *ne prius, quam genus hostium cognosset, temere manum consereret*, respondisse: *Vbi primum hostium agmen conspexisset, pugnaturum.* Quum quaereretur, quae causa festinandi esset? *Aut ex hoste egregiam gloriam*, inquit, *aut ex civibus victis gaudium, meritum certe, etsi non honestum, capiam.* Prius quam Claudius consul in provinciam perveniret, per extremum finem agri larinatis ducentem in Sallentinos exercitum Hannibalem cum expeditis cohortibus adortus C. Hostilius Tubulus incomposito agmini terribilem tumultum intulit. Ad quatuor millia hominum occidit, novem signa militaria cepit. Moverat ex hibernis ad famam hostis Q. Claudius, qui per urbes agri sallentini castra disposita habebat: itaque, ne cum duobus exercitibus simul confligeret, Hannibal nocte castra ex agro tarentino movit, atque in Bruttios concessit:

remp. excepisse; vide ad I, 53, n. 5. Distinctio vel ante vel post *multa* poni potest. Vocem *gesta* delendam putat Doer. et Gron. malebat *ex parte delesset multa*, *secundas in I. S. res conquassatam r. e.*

4. *Duo* (vulg. *duos*) *celeberrimi nominis duces*, Hannibalem Hasdrubalemque, *circumstare urbem romanam*, in eneeps periculum adducere, duplici periculo premere, ut *circumvadere* XXXIV, 21, 38; *circumvenire* et alia. Cf. XXXIV, 37 pr.

5. *Plenum adhuc irae* etc. Contrarium tradit Sil. XV, 598 sq.

Claudius in Sallentinos agmen convertit: Hostilius, Capuam petens, obvius ad Venusiam fit consuli Claudio. Ibi ex utroque exercitu electa peditum quadraginta millia, duo millia et quingenti equites, quibus consul adversus Hannibalem rem gereret: reliquas copias Hostilius Capuam ducere iussus, ut Q. Fulvio proconsuli traderet.

XLI. Hannibal, undique contracto exercitu, quem in hibernis aut in praesidiis agri bruttii habuerat, in Lucanos ad Grumentum venit, spe recipiendi oppida, quae per metum ad Romanos defecissent. Eodem a Venusia consul romanus exploratis itineribus contendit, et mille fere et quingentos passus castra ab hoste locat. Grumenti moenibus prope iniunctum videbatur Poenorum vallum [1]: quingenti passus intererant. Castra punica ac romana inter iacebat campus; colles imminebant nudi sinistro lateri Carthaginiensium, dextro Romanorum, neutris suspecti, quod nihil silvae neque ad insidias latebrarum habebant. In medio campo ab stationibus procursantes certamina, haud satis digna dictu, ferebant: id modo Romanum quaerere apparebat, ne abire hostem pateretur. Hannibal, inde evadere cupiens, totis viribus in aciem descendebat. Tum consul, ingenio hostis [2] usus, quo minus in tam apertis collibus timeri insidiae poterant, quinque cohortes, additis quinque manipulis, nocte iugum superare, et in aversis vallibus [3]

Cap. XLI. 1. *Grumenti moenibus prope iniunctum* (vide ad IV, 9, n. 8) *videbatur Poenorum vallum*, ex opinione Romanorum hostis castra procul contemplantium: sed revera *D passus intererant*; Gronov. — *Nihil silvae, neque latebrarum*, ut saepe *nec, neque* similesque particulae post negationem pro simpl. particula copulante vel disiungente ponuntur; Duk. et Drak. Conf. II, 30, n. 4 · IV, 60, n. 3; Cic. Parad. I, 4; Sallust. Cat. et Iug. 41, 53, 68, 88.

2. *Ingenio hostis*, solita Hannibalis arte, calliditate.

3. *In aversis vallibus*, quae post

considere iubet. Tempus exsurgendi ex insidiis et aggrediendi hostem Ti. Claudium Asellum tribunum militum et P. Claudium praefectum socium edocet, quos cum iis mittebat. Ipse luce prima copias omnes peditum equitumque in aciem eduxit. Paulo post et ab Hannibale signum pugnae propositum est, clamorque in castris ad arma discurrentium est sublatus. Inde eques pedesque certatim portis ruere, ac palati per campum properare ad hostes: quos ubi effusos consul videt, tribuno militum tertiae legionis C. Aurunculeio imperat, ut equites legionis, quanto maximo impetu possit, in hostem emittat: ita pecorum modo incompositos toto passim campo se fudisse [4], ut sterni obterique, prius quam instruantur, possint.

XLII. Nondum Hannibal e castris exierat, quum pugnantium clamorem audivit: itaque, excitus tumultu, raptim ad hostem copias agit. Iam [1] primos occupaverat equester terror: peditum etiam prima legio et dextra ala proelium inibant. Incompositi hostes, ut quemque aut pediti, aut equiti casus obtulit, ita conserunt manus. Crescit pugna subsidiis, et procurrentium ad certamen numero augetur; pugnantesque (quod nisi in vetere exercitu et duci veteri haud facile est) inter tumultum ac terrorem instru-

iugum vel colles iacebant; Drak. Cf. ad V, 29, n. 1.

4. *Toto passim campo se fudisse*, per eum effusos palari hostes, sc. dicens. Conf. I, 14, n. 7. — *Obteri*, perdi (vid. IX, 38, n. 5), vel proculcari, ut VII, 23; XXVIII, 23; XXXVII, 44.

Cap. XLII. 1. *Iam primos*, Poenos in prima acie stantes, *occupaverat*, ceperat, invaserat (ut V, 36, al.), *equester terror*, ab equitibus rom. iniectus; vid. X, 5, n. 4. *Equestris terror* multi MSS. et edd. vide ad c. 1, n. 7. Optimi codd. *eques terror* (unde efficta lectio nostra), et plerique *equites terror:* quaedam edd. *equitis terror.* Mox *procurrentium ad cert. numero augetur* indice Crev. glossema, verbis praec. *crescit pugna subsidiis* adscriptum.

xisset Hannibal, ni cohortium ac manipulorum decurrentium per colles clamor, ab tergo auditus, metum, ne intercluderentur a castris, iniecisset: inde pavor incussus, et fuga passim fieri coepta est: minorque caedes fuit, quia propinquitas castrorum breviorem fugam perculsis fecit. Equites enim tergo inhaerebant [2]; in transversa latera invaserant cohortes, secundis collibus via nuda ac facili decurrentes. Tamen supra octo millia hominum occisa, supra septingentos capti, signa militaria novem adempta; elephanti etiam, quorum nullus usus in repentina ac tumultuaria pugna fuerat, quatuor occisi, duo capti: circa quingentos Romanorum sociorumque victores ceciderunt [3]. Postero die Poenus quievit: Romanus, in aciem copiis eductis, postquam neminem signa contra efferre vidit, spolia legi caesorum hostium, et suorum corpora collata in unum sepeliri iussit. Inde insequentibus continuis diebus aliquot ita institit portis, ut prope inferre signa videretur; donec Hannibal tertia vigilia, crebris ignibus tabernaculisque, quae pars castrorum ad hostes vergebat, et Numidis paucis, qui in vallo portisque se ostenderent, relictis, profectus Apuliam petere intendit [4]. Vbi illuxit, successit vallo romana acies; et Numidae ex compo-

2. *Eq. enim tergo inhaerebant* etc. Hinc maior caedes fuisset, nisi castra fuissent propinqua. — *Secundis collibus*, de collibus declivibus. Proprie *secunda aqua*, *aestus mare* dicuntur XXI, 47; XXIII, 41; XXIX, 7. — *Via nuda*; vide ad XXI, 37, n. 3.

3. *Circa* (circiter, ut XLV, 34) *D Romanorum s. victores ceciderunt*: ita Put. Sic et multi MSS., sed omisso *D*; unde Muret. var. lect. XVI, 8, putabat, pro *victores* olim fuisse VICTI et leg. *sexcenti*. Quidam libri *Rom. soc. ducenti ceciderunt*, prob. Crev. cui vox *victores* otiosa videbatur. Tò *circa* displicebat Drak. isque plures etiam Romanorum cecidisse credebat. Inepta et particula *circa* quarto casui innata, et vox *victores*, ac forte leg. *circiter quingentos R. s. v. ceciderunt*, h. e. occiderunt; Doër.

4. *Apuliam petere intendit*; vid. ad IV, 19, n. 1.

sito paulisper in portis se valloque ostentavere, frustratique aliquandiu hostes, citatis equis agmen suorum assequuntur. Consul, ubi silentium in castris, et ne paucos quidem, qui prima luce obambulaverant, parte ulla cernebat, duobus equitibus speculatum in castra praemissis, postquam satis tuta omnia esse exploratum est, inferri signa iussit; tantumque ibi moratus, dum milites ad praedam discurrunt, receptui deinde cecinit, multoque ante noctem copias reduxit. Postero die prima luce profectus, magnis itineribus famam et vestigia agminis sequens, haud procul Venusia hostem assequitur. Ibi quoque tumultuaria pugna fuit; supra duo millia Poenorum caesa: inde nocturnis montanisque itineribus Poenus, ne locum pugnandi daret, Metapontum petiit. Hanno inde (is enim praesidio eius loci praefuerat [5]) in Bruttios cum paucis ad exercitum novum comparandum missus. Hannibal, copiis eius ad suas additis, Venusiam retro, quibus venerat itineribus, repetit [6], atque inde Canusium procedit. Nunquam Nero vestigiis hostis absttiterat; et Q. Fulvium, quum Metapontum ipse proficisceretur, in Lucanos, ne regio ea sine praesidio esset, arcessierat.

XLIII. Inter haec ab Hasdrubale, postquam a Placentiae obsidione [1] abscessit, quatuor galli equites, duo numidae, cum literis ad Hannibalem missi, quum per medios hostes totam ferme longitudinem Italiae emensi essent, dum Metapontum cedentem Hannibalem sequuntur, incertis itineribus Tarentum delati, a vagis per agros palabundatoribus romanis ad Q. Claudium propraetorem deducuntur. Eum primo in-

5. *Praesidio eius loci praefuerat;* vide ad IX, 31, n. 1.

6. *Ven. r. repetit*; vid. II, 45, n. 10.

Cap. XLIII. 1. *A Placentiae obsidione*; vid. cap. 39.

certis implicantes responsis, ut metus tormentorum admotus fateri vera coëgit, edocuerunt, literas se ab Hasdrubale ad Hannibalem ferre. Cum iis literis, sicut erant, signatis, L. Virginio tribuno militum ducendi ad Claudium consulem traduntur. Duae simul turmae Samnitium praesidii causa missae: qui ubi ad consulem pervenerunt, literaeque lectae per interpretem sunt, et ex captivis percunctatio facta, tum Claudius, non id tempus esse reipublicae ratus, quo consiliis ordinariis provinciae suae quisque finibus [2] per exercitus suos cum hoste destinato ab senatu bellum gereret, audendum aliquid improvisum [3], inopinatum; quod coeptum non minorem apud cives, quam hostes terrorem faceret, perpetratum in magnam laetitiam ex magno metu verteret; literis Hasdrubalis Romam ad senatum missis, simul et ipse Patres conscriptos, quid pararet, edocet, ut, quum in Vmbria se occursurum Hasdrubal fratri scribat, legionem a Capua Romam arcessant; delectum Romae habeant; exercitum urbanum ad Narniam hosti opponant: haec senatui scripta. Praemissi item per agrum larinatem, marrucinum, frentanum, praetutianum, qua exercitum ducturus erat, ut omnes ex agris urbibusque commeatus paratos militi ad vescendum in viam deferrent, equos iumentaque alia producerent, ut vehiculorum fessis copia esset. Ipse de toto exer-

2. *Prov. suae quisque finibus* etc. vide ad X, 18, n. 8.

3. *Audendum aliquid improvisum, inopinatum*; vide ad XXIV, 27, n. 3. *Aud. ac novandum*, in quibusdam MSS. h. e. faciendum nullo ante exemplo; faciendum, quod adhuc a nemine factum esset; Bauer. — *Quod coeptum*, coeptatum, tentatum. — *Delectum Romae habeant* tutandae urbis causa, cui una legio Hostilii Tubuli non sufficere videbatur: nam plerumque duae legiones ad praesidium Vrbis scribebantur; Duk. Idem conj. *edocet, et* (scil. monet) *ut* etc. Quidam vett. libri post *edocet* inserunt *monet*, alii *monetque*. Nil desiderari putat Doër.

citu civium sociorumque, quod roboris erat, delegit, sex millia peditum, mille equites [4]: pronuntiat, occupare se in Lucanis proximam urbem punicumque in ea praesidium velle, ut ad iter parati omnes essent. Profectus nocte flexit [5] in Picenum; et consul quidem, quantis maximis itineribus poterat, ad collegam ducebat, relicto Q. Catio legato, qui castris praeesset.

XLIV. Romae haud minus terroris ac tumultus erat, quam fuerat biennio ante [1], quum castra punica obiecta romanis moenibus portisque fuerant; neque satis constabat animis, tam audax iter consulis laudarent vituperarentne. Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum [2]. *Castra prope Hannibalem hostem relicta sine duce cum exercitu, cui detractum foret omne, quod roboris, quod floris fuerit; et consulem in Lucanos ostendisse iter* [3], *quum Picenum et Galliam peteret, castra relinquentem nulla alia re tutiora; quam errore hostis, qui ducem inde atque exercitus partem abesse ignoraret. Quid futurum, si id palam fiat, et aut insequi Neronem, cum sex millibus*

4. *Sex millia peditum, mille equites*; cf. Frout. Strat. I, 1, n. 9, qui decem millia dicit delecta.

5. *Profectus nocte flexit* se, seu iter *in Picenum; et consul quidem* (haec duo verba glossam redolent)... *ad collegam ducebat*; vid. supra ad lib. I, cap. 23, n. 4.

Cap. XLIV. 1. *Quam fuerat biennio ante* etc. vid. ad XXVI, 9 sq. Pro *biennio* leg. *quadriennio*; Glar. et Drak. Immo *triennio*, si non numerantur extrema, et *quinquennio*, si eorum ratio habetur; Crev. — *Constabat animis*; vide supra ad librum IV, cap. 13, n. 6.

2. *Apparebat (quo nihil iniquius est) ex eventu famam habiturum* iter. Conf. loca similia Plin. Epit. V, 21 extr. Plaut. Pseud. II, 3, 12 sq. et Cic. pro Rabir. Post. 1.

3. *Ostendisse iter*; vide ad IV, 59, n. 2. — *Nulla alia re tutiora*, forte *tuta*: nam quum comparativus sic ponitur, significare solet, et alia esse, quibus tuta res sit, hoc autem praecipue tutum esse; adeoque securitatis notionem afferl et augel; at h. l. minuitur ac paene tollitur securitas, et in una aliqua re, eaque levi et incerta, ponitur; Bauer. — *Abesse*; quidam MSS. *abisse*. — *Sine imperio, sine auspicio*, ob discessum consulis. Cf. ad V, 46, n. 10.

armatorum profectum, Hannibal toto exercitu velit, aut castra invadere, praedae relicta, sine viribus, sine imperio, sine auspicio? Veteres eius belli clades, duo consules proximo anno interfecti terrebant. *Et ea omnia accidisse, quum unus imperator, unus exercitus hostium in Italia esset: nunc duo bella punica facta, duos ingentes exercitus, duos prope Hannibales in Italia esse. Quippe et Hasdrubalem, patre eodem Hamilcare genitum, aeque impigrum ducem, per tot in Hispania annos romano exercitatum bello, gemina victoria insignem* [4], *duobus exercitibus cum clarissimis ducibus deletis. Nam itineris quidem celeritate ex Hispania et concitatis ad arma gallicis gentibus multo magis, quam Hannibalem ipsum, gloriari posse. Quippe in iis locis hunc coëgisse exercitum, quibus ille maiorem partem militum fame ac frigore, quae miserrima mortis genera sunt, amisisset.* Adiiciebant etiam periti rerum Hispaniae, *haud cum ignoto duce C. Nerone congressurum; sed quem in saltu impedito* [5] *deprehensus forte, haud secus quam puerum, conscribendis fallacibus conditionibus pacis frustratus elusisset.* Omnia maiora etiam vero praesidia hostium, minora sua, metu interprete, semper in deteriora inclinato, ducebant.

XLV. Nero, postquam iam tantum intervalli ab hoste fecerat [1], ut detegi consilium satis tutum esset, paucis milites alloquitur. Negat *ullius consilium imperatoris in speciem audacius, re ipsa tutius fuisse, quam suum. Ad certam eos se victoriam ducere: quippe ad quod bellum collega non ante, quam ad satietatem*

4. *Gemina victoria insignem* etc. vid. XXV, 34, 36.

5. *Quem in saltu impedito* etc. vid. XXVI, 17, et ad IX, 2, n. 5. — *Metu interprete*, indicia iis suggerente ac regente.

CAP. XLV. 1. *Postq. iam tantum intervalli ab hoste fecerat*, confecerat, absolverat, nactus erat; Bauer.

ipsius peditum atque equitum datae ab senatu copiae fuissent maiores instructioresque, quam si adversus ipsum Hannibalem iret, profectus sit, eo ipsos, quantumcumque virium momentum addiderint [2], *rem omnem inclinaturos. Auditum modo in acie (nam, ne ante audiretur, daturum operam), alterum consulem et alterum exercitum advenisse, haud dubiam victoriam facturum. Famam bellum conficere, et parva momenta in spem metumque impellere animos. Gloriae quidem ex re bene gesta partae fructum prope omnem ipsos laturos: semper, quod postremum adiectum sit, id rem totam videri traxisse. Cernere ipsos, quo concursu, qua admiratione, quo favore hominum iter suum celebretur.* Et, hercule, per instructa omnia ordinibus virorum [3] mulierumque, undique ex agris effusorum, inter vota et preces et laudes ibant: illos praesidia reipublicae, vindices urbis Romae imperiique appellabant: in illorum armis dextrisque suam liberumque suorum salutem ac libertatem repositam esse. Deos omnes deasque precabantur, ut illis faustum iter, felixque pugna, matura ex hostibus victoria esset, damnarenturque ipsi votorum [4], quae pro iis suscepissent; ut, quemadmo-

2. *Virium momentum addiderint*, cumulum, vim auctam virium iam sat validarum; Bauer. Cf. ad I, 47, n. 7. — *Eo*, in eo bello, *ipsos rem omnem inclinaturos*, summam rei diremturos; Doër. Conf. ad IX, 12, n. 2. — *Auditum*; vide supra ad lib. I, cap. 53, n. 1. — *Famam bellum conficere, et parva momenta* etc. vide ad III, 27, n. 6; XXXIV, 12, n. 2, et conf. Senec. Ep. XIII. — *Gloriae ex re bene gesta partae*, forte *speratae*; Gron. «Sed gloriae, quae adhuc speratur, nullus vel certe non magnus *fructus* est; nec abest, quod *gloria parta* dicitur, quae adhuc sperabatur: nam hic est frequens usus perfecti, ut et in eo, quod dicit *ex re bene gesta*, i. e. si res bene gesta fuisset; de qua non dubitabat Nero, qui iam certam victoriam animo praesumpserat»; Duker. *Partae* pro *pariendae*, quae pareretur; Iac. Gron. Conf. ad V, 36, n. 3. — *Rem totam videri traxisse*; vide ad IX, 18, n. 14.

3. *Per instructa*, circumsessa, *omnia* loca, itinera, *ordinibus virorum mul.*, plena, referta, occupata, certo quidem modo, utrinque stantium ordine ibant, id est, quacumque ibant, seu irent, instructa omnia irent etc. Bauer.

4. *Damn. votorum*; vid. V, 25, n. 2.

dum nunc solliciti prosequerentur eos, ita paucos post dies laeti ovantibus victoria obviam irent. Invitare inde pro se quisque, et offerre, et fatigare precibus, ut, quae ipsis iumentisque usui essent, ab se potissimum sumerent: benigne omnia cumulata dare. Modestia certare milites, ne quid ultra usum necessarium sumerent: nihil morari, nec ab signis absistere [5] cibum capientes: diem ac noctem ire: vix, quod satis ad naturale desiderium corporum esset, quieti dare. Et ad collegam praemissi erant, qui nuntiarent adventum, percunctarenturque, clam an palam, interdiu an noctu, venire sese vellet, iisdem an aliis considere castris: nocte clam ingredi melius visum est.

XLVI. Tessera per castra ab Livio consule data erat [1], ut tribunum tribunus, centurio centurionem, eques equitem, pedes peditem acciperet. Neque enim dilatari castra opus esse, ne hostis adventum alterius consulis sentiret; et coarctatio plurium in angusto tendentium [2] facilior futura erat, quod claudianus exercitus nihil ferme, praeter arma, secum in expeditionem tulerat. Ceterum in ipso itinere auctum voluntariis agmen erat; offerentibus sese ultro et veteribus militibus perfunctis iam militia, et iuvenibus,

5. *Nec ab signis absistere:* in multis optimisque MSS. *subsistere:* unde Gron. post haec verba excidisse putabat *nec subsistere:* duo enim esse diversa, excedere ex ordinibus et subsistere cibi capiendi gratia; utrumque autem de illis negatum mirificam prodere diligentiam. Probarunt haec Crev. et Drak. Contra monet Bauer., diversa quidem esse ista duo, at non h. l., ubi nulla conditio absistendi a signis fuerit, nisi ut cibum caperent, *absistere* autem hic dictum esse pro abire, recedere, remotius consistere.

Cap. XLVI. 1. *Tessera per castra data*; vid. VII, 35, n. 1, et XXVIII, 24, n. 6. — *Neque enim dilatori castra* etc. conf. Front. Strat. I, 1, 9, et II, 3, 12.

2. *In angusto* loco *tendentium*; vid. ad XXV, 6, n. 10; XXVI, 17, n. 3; XXVII, 46, n. 2.

quos certatim nomina dantes [3], si quorum corporis species roburque virium aptum militiae videbatur, conscripserat. Ad Senam castra alterius consulis erant; et quingentos inde ferme passus Hasdrubal aberat: itaque quum iam appropinquaret, tectus montibus substitit Nero, ne ante noctem castra ingrederetur. Silentio ingressi, ab sui quisque ordinis hominibus in tentoria abducti [4], cum summa omnium laetitia hospitaliter excipiuntur. Postero die consilium habitum, cui et L. Porcius Licinus praetor adfuit. Castra iuncta consulum castris habebat, et ante adventum eorum, per loca alta ducendo exercitum, quum modo insideret angustos saltus, ut transitum clauderet, modo ab latere aut ab tergo carperet agmen, ludificatus hostem omnibus artibus belli fuerat: is tum in consilio aderat. Multorum eo inclinant sententiae, ut, dum fessum via ac vigiliis reficeret militem Nero, simul et ad noscendum hostem paucos sibi sumeret dies, tempus pugnae differretur. Nero non suadere modo, sed summa ope orare instititit, *ne consilium suum, quod tutum celeritas fecisset, temerarium morando facerent. Errore (qui non diuturnus futurus esset) velut torpentem Hannibalem nec castra sua sine duce relicta aggredi* [5], *nec ad sequendum se iter inten-*

3. *Cert. nomina dantes*; vid. I, 11, n. 3. — *Ad Senam*; vid. ad cap. 38, n. 2. Inde *proelium senense* ap. Cic. Brut. 18.

4. *Silentio ingressi*, *quisque abducti*; vide supra ad I, 59, n. 3. — *Carperet agmen*; vide ad III, 5, n. 1.

5. *Nec castra sua... aggredi*, scil. interim, dum ipse absit: quod noto, ne quis obtendatur sequendi *intendisse*; Bauer. — *Nec ad sequendum se iter intendisse*; vide ad IV, 19, n. 1. — *Deleri*: al. *delere*, scil. se. Atqui verba sunt indigna Nerone consule, ut, ubi alterius consulis, ubi praetoris tantum momentum futurum erat, ibi is sibi attribuat in consilio totam gloriam; Gron. In optimis MSS. *delerique in Apuliam* omissis mediis verbis. Hinc Gron. coni. *antequam se moveat, debellari posse redirique in Apuliam*. Nos pro vulg. *redireque* (scil. se) reposuimus *redirique*, cui et *que*, ob accentum, mollius iungi monet Bauer.

disse. Antequam se moveat, deleri exercitum Hasdrubalis posse, redirique in Apuliam. Qui prolatando spatium hosti det, eum et illa castra prodere Hannibali, et aperire in Galliam iter, ut per otium, ubi velit, Hasdrubali coniungatur. Extemplo signum dandum, et exeundum in aciem, abutendumque errore hostium [6] *absentium praesentiumque, dum neque illi sciant cum paucioribus, nec hi cum pluribus et validioribus rem esse.* Consilio dimisso, signum pugnae proponitur, confestimque in aciem procedunt.

XLVII. Iam hostes ante castra instructi stabant: moram pugnae attulit, quod Hasdrubal, provectus ante signa cum paucis equitibus, scuta vetera hostium [1] notavit, quae ante non viderat, et strigosiores equos: multitudo quoque maior solita visa est. Suspicatus enim id, quod erat, receptui propere cecinit, ac misit ad flumen, unde aquabantur, ubi et excipi aliqui possent, et notari oculis, si qui forte adustioris coloris [2], ut ex recenti via, essent; simul circumvehi procul castra iubet specularique, num auctum aliqua parte sit vallum, et ut attendant, semel bisne signum

6. *Abut. errore hostium*, ignorantia eorum (*dum neque illi sciant* etc.) prudenter utendum, commodum inde capiendum. Cf. ad XXXI, 33, n. 2, et XXXV, 12, n. 6. *Hostium absentium*, Hannibalis militumque eius; *praesentium*, Hasdrubalis.

Cap. XLVII. 1. *Scuta vet. hostium*, militum Neronis, magnam partem veteranorum, ex duobus consularibus egregiis exercitibus et tertio, cui Q. Claudius Tarenti praefuerat, electorum; vid. cap. 38. — *Strigosioresque equos*, quorum cutis et corpora fame continuisque itineris laboribus valde stricta seu constricta, adducta contractaque, adeoque iusto magis tenuia et macilenta, vel macie confecta essent: unde *strigosum et male habitum equum* Sabinus Masurius opposuit *uberrimo et habitissimo* apud Non. Marcell. p. 196, et Gell. IV, 20. Cf. Sil. XV, 604 sq. (qui *substrictos corpus* equos virosque dicit) et Front. Strat. I, 2, 9, qui tamen I, 1, 9, alios auctores sequutus, Hasdrubalem tradit *inscium* fuisse adventus Neronis.

2. *Adustioris coloris* etc. ut apud Front. I, 2, 9, *coloratiora hominum, ut ex via, corpora.*

canat in castris [3]. Ea quum ordine omnia relata essent, castra nihil aucta [4] errorem faciebant. Bina erant, sicut ante adventum consulis alterius fuerant, una M. Livii, altera L. Porcii; neutris quidquam, quo latius tenderetur, ad munimenta adiectum. Illud veterem ducem assuetumque romano hosti movit, quod semel in praetoriis castris signum [5], bis in consularibus referebant cecinisse. Duos profecto consules esse; et, quonam modo alter ab Hannibale abscessisset, cura angebat. Minime id, quod erat, suspicari poterat, tantae rei frustratione Hannibalem elusum, ut, ubi dux, ubi exercitus esset, cum quo castra collata haberet, ignoraret: profecto haud mediocri clade absterritum insequi non ausum. Magnopere vereri, ne perditis rebus serum ipse auxilium venisset, Romanisque eadem iam fortuna in Italia, quae in Hispania, esset. Interdum, literas suas ad eum non pervenisse, credere, interceptisque iis, consulem ad sese opprimendum accelerasse. His anxius curis, exstinctis ignibus, vigilia prima dato signo, ut taciti vasa [6] colligerent, signa ferri iussit. In trepidatione et nocturno tumultu duces parum intente asservati, alter in destinatis iam ante animo latebris subsedit, alter

3. *Semel bisne signum canat in castris*; cf. not. 5, et ad VII, 35, n. 2; VII, 40, n. 4; Sil. l. l. et Lips. Mil. Rom. V, 9.

4. *Castra nihil aucta* (vide ad I, 53, n. 1) *errorem faciebant*, dubitationem, fecerunt, ut dubitaret, incertus esset. Conf. ad IX, 15, n. 7.

5. *Semel in pr. castris signum* etc. vid not. 3. — *Duos profecto consules esse*, scilic. referebant; aut putabat, auspicabatur, sibi persuadebat. *Et* ... *cura angebat;* forte *at* vel *ea* pro *et*. Mox *tantae rei frustratione*, occultatione, ignoratione, ita perfecta re, ut hostem falleret; Bauer.

6. *Vt taciti vasa colligerent;* vide ad I, 24, n. 7. — *Signa ferri;* vide ad III, 54, n. 5. — *Duces* bini itineris *parum intente*, diligenter, *asservati*, observati, aufugere. Cf. Veget. III, 6. — *Metaurum flumen* Vmbriae (hod. *Metro*, seu *Metaro*), Hasdrubalis clade nobilitatum, ut Sena (Cf. c. 46, n. 3). *Metaurum* adiective dicitur Hor. Od. IV, 4, 38.

per vada nota Metaurum flumen tranavit. Ita desertum a ducibus agmen primo per agros palatur; fessique aliquot somno ac vigiliis sternunt corpora passim, atque infrequentia relinquunt signa 7. Hasdrubal, dum lux viam ostenderet, ripa fluminis signa ferri iubet; et per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens 8 haud multum processit, ubi prima lux transitum opportunum ostendisset, transiturus. Sed quum, quantum mare abscedebat 9, tanto altioribus coërcentibus amnem ripis, non inveniret vada, diem terendo spatium dedit ad insequendum sese hosti.

XLVIII. Nero primum cum omni equitatu advenit: Porcius deinde assequutus cum levi armatura 1: qui quum fessum agmen carperent ab omni parte incursarentque, et iam, omisso itinere, quod fugae simile erat, castra metari Poenus, in tumulo super fluminis ripam vellet; advenit Livius peditum omnibus copiis, non itineris modo, sed ad conserendum extemplo proelium instructis armatisque. Sed ubi omnes copias

7. *Infrequentia relinquunt signa*; vid. VII, 8, n. 4. — *Ripa fluminis signa ferri iubet*, i. e. per ripam, ad longitudinem, tenorem ripae; Bauer. Verba *ripa fluminis* ab optimis MSS. absunt, prob. Gron. qui tamen malebat *statim signa ferri* (perseveranter iter facere,) vel *vadum* pro *viam*.

8. *Per tortuosi amnis sinus flexusque errorem volvens*, incedens per varios orbes et incertos; Bauer. Sic βάσιν κυκλοῦν in Soph. Aiace. Conf. supra ad II, 50, n. 6; Sil. XV, 618 sq. et Gron. ad h. l. *Errore volvens* (scilic. se, se implicans et circumagens) plures MSS., non improb. Doër.

9. *Quantum mare abscedebat*, permutate dictum pro: a mari flumen abscedebat, vel ipsi a mari abscedebant: nisi forte est, cui placeat *mari*, seu ad flumen seu ad Hasdrubalem relaturo *abscedebat*; Bauer. *Mare* pro *in mare* positum putabat Ern. Sed potius *abscedere*, *recedere*, *discedere* et *diffugere* dicuntur ea, a quibus nos recedimus; vide ad Sil. III, 157. Simplicius tamen est *mari* vel *a mari a.*, quod quidam MSS. et plerique editi exhibent.

Cap. XLVIII. 1. *Cum levi armatura*; vide supra ad XXI, 55, n. 2. — *Fessum agmen carperent*; vide ad III, 5, n. 1. — *Omnibus copiis*; vide ad I, 13, n. 4. — *Non itineris modo*, proficiscentium ritu, qui plerumque arma sua gestant ab humeris suspensa; Rhen. Conf. ad XXI, 33, n. 7. *Itineri* edd. ant.

coniunxerunt, directaque acies est, Claudius dextro in cornu, Livius ab sinistro pugnam instruit: media acies praetori tuenda datur. Hasdrubal, omissa munitione castrorum, postquam pugnandum vidit [2], in prima acie ante signa elephantos collocat. Circa eos laevo in cornu adversus Claudium Gallos opponit, haud tantum eis fidens, quantum ab hoste timeri eos credebat. Ipse dextrum cornu adversus M. Livium sibi atque Hispanis (et ibi maxime in vetere milite spem habebat) sumpsit. Ligures in medio post elephantos positi; sed longior, quam latior, acies erat; Gallos prominens collis tegebat: ea frons, quam Hispani tenebant [3], cum sinistro Romanorum cornu concurrit. Dextra omnis acies extra proelium eminens cessabat: collis oppositus arcebat, ne aut a fronte, aut ab latere aggrederentur. Inter Livium Hasdrubalemque ingens contractum certamen erat, atroxque caedes utrinque edebatur. Ibi duces ambo, ibi pars maior peditum equitumque romanorum; ibi Hispani, vetus miles peritusque romanae pugnae, et Ligures,

2. *Postquam pugnandum vidit* Hasdrubal etc. de qua pugna ad Metaurum et Senam conf. Polyb. XI, 1-3. — *Elephantos* decem ap. Polyb. quindecim ap. Appian. Bell. Hannib. 52. — *Ipse dextrum cornu* etc. mediam aciem ap. Polyb.

3. *Ea frons, quam Hispani tenebant* et Hasdrubal, dextrum cornu Poenorum, *cum sinistro Romanorum cornu*, cui Livius praeerat, *concurrit: dextra omnis acies*, dextrum cornu (ut IX, 40; XXIII, 29 al.), scil. Romanorum, cui Claudius praeerat, *extra proelium eminens* (in edito loco collocata, aut, ut XXII, 47, *prominens acies*; Ern. extra locum, ambitum, usum proelii, ultra frontem hostium proeliaturam; Baner.) *cessabat*, pugnare non poterat (unde ei mox *statio segnis* tribuitur), *quia collis oppositus*, qui tegebat Gallos in laevo Poenorum cornu, *arcebat*, prohibebat, *ne aggrederentur* Gallos: qua re fretus Hasdrubal impetum fecit in Livium sinistrumqueRomanorum cornu. Cf. ad haec et seq. Polyb. XI, 1. Strothius ad XXI, 31 (ubi v. not. 9), monet, *dextram aciem* esse Poenorum sinistram, quae Romanis ad dextram fuerit, ut mox *sinistrum hostium latus*, dextrum, quod Romanis fuerit ad sinistram. Conf. mox not. 6. Pro *eminens* Drak. coni. *eminus*. Forte leg. *Romanis*.

durum in armis genus [4]. Eodem versi elephanti, qui primo impetu turbaverant antesignanos, et iam signa moverant loco; deinde crescente certamine et clamore, impotentius iam regi, et inter duas acies versari, velut incerti quorum essent; haud dissimiliter navibus sine gubernaculo vagis. Claudius, « Quid » ergo praecipiti cursu tam longum iter emensi sumus? » clamitans militibus, quum in adversum collem frustra signa erigere conatus esset, postquam ea regione penetrari ad hostem non videbat posse; cohortes aliquot subductas e dextro cornu [5], ubi stationem magis segnem, quam pugnam, futuram cernebat, post aciem circumducit: et, non hostibus modo, sed etiam suis inopinantibus, in sinistrum hostium latus [6] incurrit; tantaque celeritas fuit, ut, quum ostendissent se ab latere, mox in terga iam pugnarent. Ita ex omnibus partibus, ab fronte, ab latere, ab tergo, trucidantur Hispani Liguresque; et ad Gallos iam caedes pervenerat. Ibi minimum certaminis fuit: nam et pars magna ab signis aberant, nocte dilapsi stratique somno passim per agros; et, qui aderant, itinere ac vigiliis fessi, intolerantissima laboris corpora [7], vix arma humeris gestabant. Et iam diei medium erat, sitisque et calor hiantes caedendos capiendosque affatim praebebat.

XLIX. Elephanti plures ab ipsis rectoribus, quam ab hoste, interfecti. Fabrile scalprum cum malleo ha-

4. *Ligures durum in armis genus*; vide supra ad lib. VII, cap. 29, n. 3.

5. *Cohortes aliquot subductas e dextro cornu* (conf. ad XXXVI, 18, n. 6), scilic. in extrema acie stantes, non omnes, ne hostis sentiret, quid moliretur, *post aciem* laevam Romanorum *circumduxit*, et primum *ab latere*, *mox* etiam ulterius progressus *a tergo* invasit Poenos. Cf. Polyb. l. l. — *Stationem segnem*; cf. not. 3.

6. *In sinistrum hostium latus*: immo *in dextrum*, nisi in quo Hispani pugnabant, ut Galli in sinistro; nisi memoriae vitio lapsus est Livius; Periz. et Glar. Conf. not. 3; et ad VII, 15.

7. *Intolerantissima laboris corpora*; vide ad V, 44, n. 4.

bebant: id, ubi saevire belluae ac ruere in suos coeperant, magister inter aures positum, ipso in [1] articulo, quo iungitur capiti cervix, quanto maximo poterat ictu, adigebat. Ea celerrima via mortis in tantae molis bellua inventa erat, ubi regendi spem vicissent: primusque id Hasdrubal instituerat, dux quum saepe alias memorabilis, tum illa praecipue pugna. Ille pugnantes hortando, pariterque obeundo pericula, sustinuit [2]: ille fessos abnuentesque taedio et labore, nunc precando, nunc castigando, accendit: ille fugientes revocavit, omissamque pugnam aliquot locis restituit. Postremo, quum haud dubie fortuna hostium esset, ne superesset tanto exercitui suum nomen sequuto, concitato equo se in cohortem romanam immisit. Ibi, ut patre Hamilcare et Hannibale fratre dignum erat, pugnans cecidit. Nunquam eo bello una acie tantum hostium interfectum est, redditaque aequa cannensi clades, vel ducis, vel exercitus interitu, videbatur. Quinquaginta sex millia hostium occisa [3]: capta quinque millia et quadringenti: praeda alia magna tum omnis generis, tum auri etiam argentique. Civium etiam romanorum, qui capti apud

Cap. XLIX. 1. *Ipso in articulo, quo iungitur capiti cervix*, collum, *adigebat. Ea celerrima via mortis* (vide ad IV, 48, n. 2) in elephantis. Conf. Senec. de Prov. 6; Ammian. Marc. XXV, 1 (ubi dicitur *vertebra, quae caput a cervice disterminat*, et Hasdrubali hoc inventum tribuitur), et supra ad librum XXI, cap. 55, n. 11. — *Ubi regendi spem vicissent*, scilic. elephanti, nimis saevientes; si ea adempta vel nulla amplius fuisset.

2. *Ille pugnantes* suos *hortando sustinuit*; vid. ad II, 44, n. 6. — *Abnuentesque* pugnare *taedio*, ob taedium. — *Quum haud dubie fortuna hostium esset*, iis faveret, vel *fortuna* est victoria, prosper eventus, vel leg. *dubia*; Bauer. *Haud dubie* plerique MSS. *Haud dubia* edd. ant.

3. *Quinquaginta sex millia hostium occisa: capta 5400 ..... octo ferme millia Romanorum s. occisa*: at Polyb. XI, 3, Poenorum decem, Romanorum duo millia periisse tradit, quod multo probabilius est. Hasdrubalem LVI millia tantum (XLVIII peditum, VIII equitum) adduxisse secum tradit Appian. Bell. Hann. c. 52.

hostes erant, supra tria millia capitum[4] recepta. Id solatii fuit pro amissis eo proelio militibus: nam haudquaquam incruenta victoria fuit; octo ferme millia Romanorum sociorumque occisa. Adeoque etiam victores sanguinis caedisque ceperat satietas, ut postero die, quum esset nuntiatum Livio consuli, Gallos Cisalpinos Liguresque, qui aut proelio non affuissent, aut inter caedem effugissent, uno agmine abire sine certo duce, sine signis, sine ordine ullo, aut imperio; posse, si una equitum ala[5] mittatur, omnes deleri; «Supersint, inquit, aliqui nuntii et hostium » cladis, et nostrae virtutis».

L. Nero ea nocte, quae sequuta est pugnam, citatiore, quam inde venerat, agmine, die sexto ad stativa sua atque ad hostem pervenit. Iter eius frequentia minore[1], quia nemo praecesserat nuntius, laetitia vero tanta, vix ut compotes mentium prae gaudio essent, celebratum est: nam Romae neuter animi habitus satis dici enarrarique potest, nec quo incerta exspectatione eventus civitas fuerat, nec quo victoriae famam accepit. Nunquam per omnes dies, ex quo Claudium consulem profectum fama attulit, ab orto sole ad occidentem, aut senator quisquam a curia atque ab magistratibus abscessit, aut populus e foro. Matronae, quia nihil in ipsis opis erat, in preces

4. *Supra tria millia capitum* ex optimis MSS. recepi pro vulg. *supra quatuor m. c.* — *Id solatii fuit*, scil. illis; nisi leg. *solatio*.

5. *Una equitum ala.* Ala equitum romanorum decem turmas habebat; turma, triginta homines, notante Crevierio. LEM. — *Supersint, inquit, aliqui*, propr. *inquiret*: nam ab *ut* pendet. Cf. ad V, 15, n. 7; VI, 24, n. 4, et Cic. de Orat. II, 6, 23. Ante *supersint* Put. addit *que*, Voss. et alii *qui*: unde Gronov. ingeniose coni. *Quin supersint*. Conf. ad Tac. Ann. XIV, 59, n. 5, et Schelleri Lex.

CAP. L. 1. *Iter eius frequentia minore*, quam antea. Conf. cap. 45. — *Neuter animi habitus*, neque quam solliciti et anxii Romae fuerint homines, *incerta exspectatione eventus*, quum ea adhuc incerta esset; neque quam laeti post *famam victoriae*.

obtestationesque versae, per omnia delubra vagae suppliciis votisque fatigare[2] deos. Tam sollicitae ac suspensae civitati fama incerta primo accidit, duos narnienses equites in castra, quae in faucibus Vmbriae opposita erant, venisse ex proelio, nuntiantes caesos hostes. Et primo magis auribus, quam animis, id acceptum erat, ut maius laetiusque, quam quod mente capere, aut satis credere possent; et ipsa celeritas fidem impediebat, quod biduo ante pugnatum dicebatur. Literae deinde ab L. Manlio Acidino missae ex castris[3] afferuntur de narniensium equitum adventu. Eae literae, per forum ad tribunal praetoris latae, senatum curia exciverunt; tantoque certamine ac tumultu populi ad fores curiae concursum est, ut adire nuntius non posset, trahereturque a percunctantibus vociferantibusque, ut in Rostris prius, quam in senatu, literae recitarentur. Tandem submoti et coërciti a magistratibus; dispensarique laetitia inter impotentes eius animos potuit. In senatu primum, deinde in concione, literae recitatae sunt; et, pro cuiusque ingenio, aliis iam certum gaudium, aliis nulla ante futura fides erat, quam legatos consulumve literas audissent.

2. *Suppliciis votisque fatigare* (al. *lacessere*) *deos*; vide ad XXII, 57, n. 6, et ad Sil. VI, 573. — *Suspensae civitati* (vide ad II, 32, n. 5) *fama accidit*; vide ad XXI, 10, n. 15.

3. *Literae ab L. Manlio Acidino missae ex castris*, in faucibus Vmbriae ad Narniam, quibus tamen Manlius non praefuisse videtur: legatum eum fuisse post praeturam, legimus cap. 35. — *Dispensarique laetitia potuit*, moderate et singulatim distribui, certo quodam modo et ordine, sine tumultu et effusione communicari (cf. ad Sil. XVI, 341, et ad Iuvenal. III, 287) *inter impotentes eius laetitiae animos*; vide ad III, 36, n. 2. « Non sane *inter animos*, ut *aliorum* animis *alia* impertiretur, non omnibus una eademve (eadem enim unaque erat), sed *per*, *in*, *ad animos* omnium singulorumque, ut non universam laetitiam statim omnino totam perciperent, qua obruerentur, sed sensim, veluti particulatim, carptim, deinceps, ordine et rerum ipsarum, et fidei, non statim plane firmandae, sed per gradus auctae, discerent et

LI. Ipsos deinde appropinquare legatos allatum est: tum enimvero omnis aetas currere obvii [1], primus quisque oculis auribusque haurire tantum gaudium [2] cupientes. Ad Mulvium usque pontem continens agmen pervenit: legati (erant L. Veturius Philo, P. Licinius Varus, Q. Caecilius Metellus) circumfusi omnis generis hominum frequentia in forum pervenerunt, quum alii ipsos, alii comites eorum, quae acta essent, percunctarentur; et ut quisque audierat, exercitum hostium imperatoremque occisum, legiones romanas incolumes, salvos consules esse, extemplo aliis porro impertiebant gaudium suum. Quum aegre in curiam perventum esset, multo aegrius submota turba [3], ne Patribus misceretur, literae in senatu recitatae sunt: inde producti in concionem legati. L. Veturius, literis recitatis, ipse planius omnia, quae acta erant, exposuit cum ingenti assensu, postremo etiam clamore universae concionis, quum vix gaudium animis caperent. Discursum inde ab aliis circa templa deum, ut grates agerent; ab aliis domos ut coniugibus liberisque tam laetum nuntium imper-

certam agnoscerent, securique fruerentur.» Bauer.

Cap. LI. 1. *Omnis aetas obvii*; vide ad I, 41, n. 1.

2. *Oculis auribusque haurire gaudium*, ut *bibere* et *trahere*, de summa aviditate bibendi, videndi, audiendi; vide ad Sil. VIII, 135, et Mitscherl. ad Hor. Od. II, 13, 32. Hinc et venuste inf. XXXIX, 26, *velut ex diutina siti nimis avide meram haurientes libertatem*, pro: nimis immoderate utentes libertate, qua diu caruerant; metaphora petita ab intemperantia tam ardentium siti, quam potatorum, qui *merum* bibunt, non mixtum aqua vinum, ut frugales. Cf. ad XXXIX, 26, n. 3. — *Mulvium pontem*; vid. ad Tac. Ann. XIII, 47, n. 5. Si verum est, quod Aurel. Vict. de Vir. ill. c. 72, et Ammian. Marc. XXVII, 3, scribunt, pontem Mulvium ab Aemilio Scauro structum esse, hic non minus centum annorum prolepsis est; Duk. — *Continens agmen*; vide ad I, 29, n. 5. — *Et ut q. audierat*, del. *et*; Duk.

3. *Submota turba* si sunt ablativi, post *perventum esset* colon ponendum: si nominativi, post *misceretur*; Bauer. — *Inde producti*, in edd. soll. *introducti* et *inde traducti*. Cf. III, 64, n. 2.

tirent. Senatus, quod M. Livius et C. Claudius consules, incolumi exercitu, ducem hostium legionesque occidissent, supplicationem in triduum decrevit: eam supplicationem C. Hostilius praetor pro concione edixit [4], celebrataque a viris feminisque est. Omnia templa per totum triduum aequalem turbam habuere; quum matronae amplissima veste cum liberis, perinde ac si debellatum foret, omni solutae metu, deis immortalibus grates agerent. Statum quoque civitatis ea victoria [5] movit, ut iam inde, haud secus quam in pace, res inter se contrahere, vendendo, emendo, mutuum dando, argentum creditum solvendo, auderent. C. Claudius consul quum in castra redisset, caput Hasdrubalis, quod servatum [6] cum cura attulerat, proiici ante hostium stationes, captivosque Afros vinctos, ut erant, ostendi, duos etiam ex iis solutos ire ad Hannibalem, et expromere, quae acta essent, iussit. Hannibal, tanto simul publico familiarique ictus luctu [7], *agnoscere se fortunam Carthaginis* [8], fertur dixisse: castrisque inde motis, ut omnia auxilia, quae diffusa latius tueri non poterat, in extremum Italiae angulum Bruttios contraheret, et Metapontinos, civitatem universam, excitos sedibus suis, et Lucanorum qui suae ditionis erant, in bruttium agrum traduxit.

4. *Eam supplicationem C. Hostilius pro concione edixit*; vide ad III, 63, n. 2; XXI, 63, n. 1, et XXVI, 27, n. 4. Verba *pro concione* in optimis MSS. desiderantur. — *Aequalem turbam*, parem, eandem, nuoquam el nusquam minorem; Bauer.

5. *Statum ..... movit*; v. XXV, 16, n. 3.

6. *Caput Hasdrubalis, quod servatum* etc. cf. Sil. XV, 813 sq. Factum Aiacis Oilei apud Homerum comparat Victor. Var. Lectt. XXVII, 22.

7. *Publico familiarique ictus luctu*; vide ad I, 16, n. 2.

8. *Agnoscere se fortunam Carthaginis*; cf. XXVIII, 12; Horat. Od. IV, 4, 49 sq. 69 sq. et ad hh. ll. Mitsch.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS OCTAVVS.

BREVIARIVM.

Cap. I; In Hispania Hasdrubal, Gisgonis filius, concesserat Gades: Magonis autem exercitus multis copiis, tum ex Africa ab Hannone adductis, tum in Celtiberia conscriptis, auctus erat. Adversus eum mittitur M. Silanus. — II; Multis hostibus caesis Hanno vivus capitur, et Mago ad Hasdrubalem, Celtiberi domos diffugiunt. Itaque Scipio spem debellandi nactus adversus Hasdrubalem pergit, qui exercitum omnem passim dividit in civitates. — III; Hinc Scipio ipse retro vertit iter; et L. Scipio, frater eius, in his locis relictus, Origin expugnat. — IV; Tum Scipio omnes suas copias in hiberna citerioris Hispaniae reducit, et ipse concedit Tarraconem. Eodem anno classis romana, cum M. Valerio Laevino proc. ex Sicilia in Africam transmissa, in uticensi carthaginiensique agro late populationes facit, et repetens Siciliam fugat punicam classem. — V; Eadem aestate P. Sulpicius procons. et Attalus rex, Aetolorum socii, una cum his continuant bellum adversus Philippum, Achaeos, Acarnanas, Boeotos et Euboeos. — VI; In Euboea capiunt Oreum, et Chalcidem oppugnant. — VII; Attalus Opuntem diripit; sed agmine hostium oppressus in naves compellitur regnumque suum repetit, a Prusia infestatum. Sulpicius Aeginam recipit classem: et Philippus, captis compluribus Graeciae oppidis, Aegium se ad concilium Achaeorum recipit. — VIII; Inde Anticyram, Erythras, Corinthum, Chalcidem, Oreum, Demetriadem traiicit, latoque sociis laborantibus auxilio concedit retro in regnum, ut Dardanis bellum inferat. — IX; M. Livius et

C. Claudius Nero consules simul triumphant. — X; L. Veturius Philo et Q. Caecilius Metellus creantur consules, amboque iubentur in Bruttiis cum Hannibale bellum gerere. Ludi Romani plebeiique. Comitia praetorum. Provinciarum exercituumque divisio. — XI; Prodigia et supplicationes. Ignis in aede Vestae exstinguitur; caediturque flagris virgo vestalis. Magna plebis romanae pars in vastatos agros, et placentini cremonensesque cives in colonias, ab accolis Gallis incursatas desertasque, reducuntur. Consules proficiscuntur in Lucanos. — XII; Hannibal, mirabilior adversis quam secundis rebus, hoc anno neque lacessit Romanos, neque ab iis lacessitur; et nullus in castris eius fit motus. In Hispania ulteriore Hasdrubal et Mago magnum comparant exercitum, et ad Silpiam considunt. — XIII; Hinc Scipio ab Tarracone ad Baeculam progreditur, funditque Magonem et Masinissam, qui castra rom. cum omni equitatu aggressi erant. — XIV-XV; Paulo post in atroci pugna vincuntur Poeni, turbati inopinata aciei rom. mutatione et raptim in proelium educti, prius quam cibo corpora firmassent. — XVI; Duces eorum Gades perfugiunt, et Masinissa cum Silano clam congreditur. Ita debellato pulsisque Hispania Poenis, Scipio Tarraconem redit. — XVII; Mox Scipio et Hasdrubal eodem fere tempore in Africam traiiciunt, ut amicitiam cum Syphace, Masaesylorum rege, firment. — XVIII; Ibi Scipio et hospitem et Hasdrubalem, quocum eodem in lecto accumbit, mira comitate facundiaque sibi conciliat, et foedus facit cum rege. — XIX-XX; Illiturgi et Castulo, quae civitates ad Poenos defecerant, expugnantur a Scipione. — XXI; Ab eodem Carthagine Nova in honorem patris patruique eduntur ludi funebres et munus gladiatorium, in quo omnes, qui ferro certant, sponte et aemulatione ducti vel in gratiam ducis rom. pugnant, neque obscuri tantum generis homines, sed clari etiam illustresque, in his Corbis et Orsua, patrueles fratres, de principatu Ibis, civitatis suae, ambigentes. — XXII-XXIII; Astapa capitur a L. Marcio, ignique absumitur ab ipsis oppidanis accenso, quorum alii fortiter, pugnantes perierant, alii uxoribus liberisque obtruncatis rogo se exstructo iniecerant. — XXIV; Gravis morbus Scipionis graviorque fama magnas excitat procellas, defectionem Mandonii et Indibilis seditionemque militum in castris ad Sucronem positis, in quibus imperium defertur ad gregarios milites, C. Albium Calenum et C. Atrium

Vmbrum. — XXV; Scipio convalescit, et leniter agendum ratus tribunos mittit, qui milites placido permulceant sermone, et ad stipendium, quod non datum ad diem questi erant, petendum Carthaginem Novam convenire iubeant. — XXVI; Auctores seditionis xxxv, per idoneos homines perducti in hospitia, vinciuntur, et reliquae multitudini, ad concionem vocatae, armati circumfunduntur ab tergo. — XXVII-XXIX; Oratio Scipionis et poena damnatorum in consilio. — XXX; L. Marcius et C. Laelius terra marique Gades petunt, spe a perfugis ostentata hanc urbem proditione recipiendi; — XXXI; sed ea patefacta redeunt Carthaginem; et ad horum discessum non modo respirat Mago, sed etiam spem recuperandae Hispaniae nanciscitur, audita Ilergetum rebellione, quorum principes, Mandonius et Indibilis, iam defectionis poenam metuentes, in sedetano agro castra ponunt. — XXXII; Scipio multis verbis in perfidiam rebellantium regulorum invehitur, indicitque expeditionem. — XXXIII; Victoria eius gloriosa, sed non incruenta ob loci angustias. — XXXIV; Mandonium supplicem dimittit clementer, et pecuniam tantummodo imperat. — XXXV; Masinissae eum eo colloquium. — XXXVI; Mago in Italiam traiicere iubetur, et ad Carthaginem Novam appellit classem. — XXXVII; Punit Gaditanos, qui portas redeunti clauserant, et inde ad Pityusam Baliaresque insulas traiicit. — XXXVIII; Scipio Romam reversus magis tentat triumphi spem, quam petit pertinaciter, et consul creatur cum P. Licinio Crasso pontifice maximo. Praetoria comitia et provinciae. — XXXIX; Legationes Saguntinorum aliorumque populorum in senatu auditae. — XL-XLII; Scipioni Africam provinciam petenti contradicit adversaturque Q. Fabius Maximus. — XLIII-XLIV; Huius orationem ille refutat. — XLV; Altercatione Patrum inde orta tribunisque plebis intercedentibus, quo minus de ea re feratur ad populum, Scipioni decernitur Sicilia permittiturque, ut inde traiiciat in Africam, si id e republica esse censeat. Idem Scipio ludos edit in Hispania votos, et tum voluntarios scribit milites, tum sociorum impensis triginta naves longas instruit armatque. — XLVI; Tum ille in Siciliam, collega in Bruttios, praetoresque in suas quisque provincias proficiscuntur; et, quia ad bellum deest pecunia, quaestores iubentur vendere partem agri campani. Mago classem appellit ad oram Ligurum; et LXXX naves Poenorum onerariae circa Sardiniam

ab Cn. Octavio capiuntur. In Bruttiis Romanos Poenosque pestilentia, et hos super morbum etiam fames afficit.

I. Quum transitu Hasdrubalis, quantum in Italiam declinaverat [1] belli, tantum levatae Hispaniae viderentur; renatum ibi subito par priori bellum est. Hispanias ea tempestate sic habebant Romani Poenique: Hasdrubal, Gisgonis filius, ad Oceanum penitus Gadesque concesserat: nostri maris [2] ora omnisque ferme Hispania, qua in orientem vergit, Scipionis ac romanae ditionis erat. Novus imperator Hanno, in locum Barcini Hasdrubalis novo cum exercitu ex Africa transgressus Magonique iunctus, quum in Celtiberia, quae media inter duo maria est, brevi magnum hominum numerum armasset; Scipio adversus eum M. Silanum cum decem aut plus millibus militum, equitibus quingentis [3], misit. Silanus, quantis maximis potuit itineribus (impediebant autem et asperitates viarum, et angustiae saltibus crebris, ut pleraque Hispaniae sunt, inclusae), tamen non solum nuntios, sed etiam famam adventus sui praegressus, ducibus indidem ex Celtiberia transfugis, ad hostem pervenit. Eisdem auctoribus compertum est, quum decem circiter millia [4] ab hoste abessent, bina castra circa viam, qua irent, esse: laeva Celtiberos, novum exercitum,

CAP. I. 1. *Quantum in Italiam declinaverat* ab Hispaniis (al. *inclinaverat* et Rhen. *inundaverat*) *belli, tantum levatae Hispaniae*; translatione a lance sumpta: nam quo graviori pondere lanx altera premitur, eo magis contraria levari videtur; Sigon. Conf. ad III, 16, n. 4.

2. *Nostri maris*, mediterranei. — *Celtiberia media inter duo maria*, Cantabricum et Ibericum.

3. *Cum decem haud plus millibus militum, equitibus quingentis*; vide supra ad librum XXII, cap. 37, n. 2. — *Ut pleraque Hispaniae sunt*; conf. ad librum XXI, cap. 57, n. 6. — *Inclusae* forte del., aut potius leg. *inclusum* vel *inclusos*; Duk. Mox *tamen*, ut passim, post parenthesim positum, et ad eam referendum. — *Indidem*; vide supra ad XXIII, 46, n. 5.

4. *Decem circiter millia*; vide ad

supra novem millia hominum, dextra punica tenere castra. Haec stationibus, vigiliis, omni iusta militari custodia tuta et firma esse: illa altera soluta neglectaque, ut Barbarorum et tironum et minus timentium, quod in sua terra essent. Ea prius aggredienda ratus Silanus, signa quam maxime ad laevam iubebat ferri, necunde ab stationibus punicis conspiceretur. Ipse, praemissis speculatoribus, citato agmine ad hostem pergit.

II. Tria millia ferme aberat, quum hauddum quisquam hostium senserat. Confragosa loca[1] et obsita virgultis tenebant colles: ibi in cava valle atque ob id occulta considere militem, et cibum capere iubet. Interim speculatores, transfugarum dicta affirmantes, venerunt. Tum, sarcinis in medium coniectis, arma Romani capiunt, acieque iusta in pugnam vadunt. Mille passuum aberant, quum ab hoste conspecti sunt, trepidarique repente coeptum: et Mago ex castris citato equo ad primum clamorem et tumultum advehitur. Erant autem in celtibero exercitu[2] quatuor millia scutati et ducenti equites; hanc iustam legionem (et id ferme roboris erat) in prima acie lo-

IX, 24, n. 2. — *Dextra* parte *punica castra tenere* (se), esse, consistere, ut III, 62, et XXXII, 5, n. 9.

CAP. II. 1. *Confragosa loca* (vide ad V, 26, n. 1) *et obsita* etc. forte leg. *obsitos virgultis tenebant colles*, scilic. hostes: quod etiam Dukerum coniecisse video. Conf. ad I, 14, n. 4. *Obsiti virgultis colles tenebant* (scil. regionem; huius terrae faciem obtinebant), Put. Flor. et Cant. prob. Crev. Vocem *collis* a glossatore profectam esse et delendam putat Doër.

2. *In celtibero exercitu*, celtiberico, simplex et gentile pro possessivo, ut *Astur*, *Maurus*, *Italus*, Ἑλλην, Ἀρχθ' et alia, quae notavi ad Sil. I, 252. Cf. sup. ad XXVII, 24, n. 1. — *Quatuor millia scutati*; vide ad VIII, 8, n. 3; XXVII, 16, n. 2; XXXV, 20, n. 2. *Scutati* duo MSS., prob. Gron. *Scuta* et *scutata* reliqui et edd. ant. *Scutatorum* edd. recentt. ex emend. Sabellici. Et hoc et *scutata* substitutum ab iis, quos doctius loquendi genus, a nobis revocatum, offendebat. — *Ceteros*, *levem armaturam*, Put. Flor. Cant. Lov. 4, 5, et Gaërtn. *Ceteram levem a.* alii, quos non video cur sequutus sit Gron.

cat: ceteros, levem armaturam, in subsidiis posuit [3]. Quum ita instructos educeret castris, vixdum in egressos vallo Romani pila coniecerunt. Subsidunt Hispani adversus emissa tela ab hoste; inde ad mittenda ipsi consurgunt [4]. Quae quum Romani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis; tum pes cum pede collatus, et gladiis geri res coepta est. Ceterum asperitas locorum et Celtiberis, quibus in proelio concursare mos est, velocitatem inutilem faciebat, et haud iniqua eadem erat Romanis stabili pugnae assuetis; nisi quod angustiae et internata virgulta ordines dirimebant, et singuli binique, velut cum paribus, conserere pugnam cogebantur: quod ad fugam impedimento hostibus erat, id ad caedem eos, velut vinctos, praebebat. Et iam, ferme omnibus scutatis Celtiberorum interfectis, levis armatura et Carthaginienses, qui ex alteris castris subsidio venerant, perculsi caedebantur. Duo haud amplius millia peditum et equitatus omnis, vix inito proelio, cum Magone effugerunt. Hanno, alter imperator [5], cum eis, qui postremi, iam profligato proelio, advenerant, vivus capitur. Magonem fugientem equitatus ferme omnis et quod veterum peditum erat sequuti, decimo

3. *In subsidiis posuit;* vide supra ad II, 20, n. 2.

4. *Subsidunt Hispani ..... inde consurgunt*; vide ad I, 14, n. 5, et VIII, 8, n. 7. — *Quae quum Romani conferti, ut solent, densatis excepissent scutis*. Dukeri nota est: « Lips. Poliorc. I, 5, scribit, Romanos non nimis saepe in pugnando testudine usos esse, quia ordines non divellebant, et unum profert exemplum ex Ammiano. Aliud indicant haec verba Livii *ut solent*. Mirum tamen est, si hic Romanis mos erat in proeliis, eum tam raro memorari. De oppugnationibus urbium obvia sunt exempla. Sed dici potest, quum in proelio densabantur ordines, ut XXX, 34, XXXIII, 8, et al., simul densata fuisse scuta, atque ita testudinem factam ». Conf. ad V, 5, n. 3. — *Pes cum pede collatus, et gladiis geri res coepta est;* vide ad VI, 12, n. 7, et ad Sil. IV, 351 sq. IX, 314-327.

5. *Hanno, alter imperator* etc. vide ad Sil. XVI, 23 sq. — *Iam profligato proelio*; vide supra ad librum III, cap. 50, n. 5.

die in Gaditanam provinciam ad Hasdrubalem pervenerunt: Celtiberi, novus miles, in proximas dilapsi silvas, inde domos diffugerunt. Peropportuna victoria nequaquam tantum iam conflatum bellum [6], quanta futuri materia belli (si licuisset eis, Celtiberorum gente excita, et alios ad arma sollicitare populos) oppressa erat. Itaque, collaudato benigne Silano, Scipio spem debellandi, si nihil eam ipse cunctando moratus esset, nactus, ad id, quod reliquum belli erat, in ultimam Hispaniam adversus Hasdrubalem pergit. Poenus, quum castra tum forte ad sociorum animos in Baetica continendos in fide haberet, signis repente sublatis, fugae magis, quam itineris modo, penitus ad Oceanum et Gades ducit. Ceterum, quoad continuisset exercitum [7], propositum bello se fore ratus, antequam freto Gades traiiceret, exercitum omnem passim in civitates divisit [8], ut et muris se ipsi, et armis muros tutarentur.

III. Scipio ubi animadvertit, dissipatum passim bellum, et circumferre ad singulas urbes arma [1] diutini magis, quam magni, esse operis, retro vertit iter. Ne tamen hostibus eam relinqueret regionem, L. Scipionem fratrem cum decem millibus peditum et mille equitum ad oppugnandam opulentissimam in iis locis urbem, Oringin Barbari appellabant [2], mit-

6. *Nequaquam tantum* (non tam) *iam conflatum bellum*, quod nondum magnae molis erat, scilic. oppressum erat, quam *materia belli*, quod maximum futurum fuisset; vide ad I, 39, n. 4. Mox edd. Basil. a. 1554, et Sigon. mutato verborum ordine *quum castra tum forte in Boetica ad sociorum* etc. probb. Duk. et Drak.

7. *Quoad contin. exercitum* etc. tum magis sibi timens, quam si dimisisset; Sigon. — *Propositum bellum* instar scopi, quem non desineret petere Scipio; Gron.

8. *In civitates divisit*, alii *dimisit*; vide ad XXXVII, 45, n. 9.

Cap. III. 1. *Circumferre ad s. n. arma*; vide ad IX, 41, n. 3.

2. *Oringin barbari appellabant*; vid. ad XXIV, 42, n. 2. — *Sita in Melessum finibus*; Pul. *Massessum*, alii MSS. *Messessum*, *Maciersum*,

tit: sita in Melessum finibus est hispanae gentis; ager frugifer, argentum etiam incolae fodiunt: ea arx fuit Hasdrubali ad excursiones circa in mediterraneos populos faciendas. Scipio, castris prope urbem positis, prius quam circumvallaret urbem, misit ad portas, qui ex propinquo alloquio animos tentarent, suaderentque, ut amicitiam potius, quam vim, experirentur Romanorum. Vbi nihil pacati respondebatur, fossa duplicique vallo circumdata urbe, in tres partes exercitum dividit; ut una semper pars, quietis interim duabus, oppugnaret. Prima pars quum adorta oppugnare est, atrox sane et anceps proelium fuit: non subire, non scalas ferre ad muros prae incidentibus telis facile erat; et iam, qui erexerant ad murum scalas, alii furcis ad id ipsum factis detrudebantur [3], in alios lupi superne ferrei iniecti, ut in periculo essent, ne suspensi in murum extraherentur. Quod ubi animadvertit [4] Scipio, nimia paucitate suorum exaequatum certamen esse, et iam eo superare hostem, quod ex muro pugnaret; duabus simul partibus, prima recepta, urbem est aggressus. Quae res tantum pavoris iniecit fessis iam cum primis pugnando, ut et oppidani moenia repentina fuga desererent,

Mesenssium, *Moncensium*, *Maessensium*, *Mesensium*, *Mesessum*, *Maessessum*: unde Ruben. coni. *Massiensium*. Μάσσια χώρα ἀποκειμένη τοῖς Ταρτησσίοις, Steph. Idem et Polybius memorant *Mastiam* πρὸς ταῖς Ἡρακλείαις στήλαις. Conf. Drak. ad h. l. Heyn. Opusc. Acad. t. III, p. 60 sq. et Schweigh. ad Polyb. III, 24, n. 2. — *Ea arx fuit Hasdrubali ad excursiones circa faciendas*; vide ad IV, 31, n. 8.

3. *Furcis ad id ipsum factis detrudebantur* scalis: quae furcae *δίκρανα* dicuntur Suidae. Conf. Lips. Poliorc. V, 1. — *Lupi ferrei*, ferrum in modum forficis dentatum illigatumque funibus, quo aries potissimum apprehensus avertitur suspenditurve. Ita Veget. IV, 23. Conf. sup. ad XXIV, 34, n. 6; Turneb. Advers. XI, 28; Lips. Poliorc. V, 8, et in Addendis, pag. 651.

4. *Quod ubi animadvertit* etc. vide ad VI, 8, n. 2.

et punicum praesidium metu, ne prodita urbs esset, relictis stationibus in unum se colligeret [5]. Timor inde oppidanos incessit, ne, si hostis urbem intrasset, sine discrimine, Poenus an Hispanus esset, obvii passim caederentur. Itaque, patefacta repente porta, frequentes ex oppido sese eiecerunt, scuta prae se tenentes, ne tela procul coniicerentur; dextras nudas ostentantes, ut gladios abiecisse appareret. Id utrum parum ex intervallo sit conspectum, an dolus aliquis suspectus fuerit, incompertum est. Impetus hostilis in transfugas factus; nec secus, quam adversa acies, caesi: eademque porta signa infesta in urbem illata; et aliis partibus securibus dolabrisque caedebantur (et refringebantur [6]) portae, et, ut quisque intraverat eques, ad forum occupandum, ita enim praeceptum erat, citato equo pergebat: additum erat et triariorum equiti praesidium. Legionarii ceteras partes pervadunt: direptione et caede obviorum, nisi qui armis se tuebantur, abstinnerunt. Carthaginienses omnes in custodiam dati sunt: oppidanorum quoque trecenti ferme, qui clauserant portas: ceteris traditum oppidum, suae redditae res. Cecidere in urbis eius oppugnatione hostium duo millia ferme; Romanorum haud amplius nonaginta.

IV. Laeta et ipsis, qui rem gessere, urbis eius expugnatio fuit, et imperatori [1] ceteroque exercitui; et speciosum adventum suum, ingentem turbam

5. *In unum se colligeret*; conf. ad XXVII, 39, n. 2.

6. *Et refringebantur* verba, in nullo fere MS. reperta: unde uncinis inclusi. — *Oppidan. quoque trecenti ferme*; Put. CON pro *quoque trecenti*, quae verba in Cant. Flor. Voss. et Hearnii L. 1, plane desiderantur. Hinc *oppid. CDX ferme* coni. Iac. Gron. et *oppid. mille quingenti ferme* Drak.

Cap. IV. 1. *Et imperatori* Scipioni. — *Verborum honore*; vide ad XXV, 17, n. 5. — *Carthagini Novae.* — *Tentare Gades*; vide ad IX, 35, n. 1. — *Disiectum*; vide ad XXI, 49, n. 3.

captivorum prae se agentes, fecerunt. Scipio, collaudato fratre, quum, quanto poterat verborum honore, Carthagini ab se captae captam ab eo Oringin aequasset, quia et hiems instabat, ut nec tentare Gades, nec disiectum passim per provinciam exercitum Hasdrubalis consectari posset, in citeriorem Hispaniam omnes suas copias reduxit; dimissisque in hiberna legionibus, L. Scipione fratre Romam misso et Hannone hostium imperatore ceterisque nobilibus captivis, ipse Tarraconem concessit. Eodem anno classis romana, cum M. Valerio Laevino proconsule ex Sicilia in Africam transmissa, in uticensi carthaginiensique agro late populationes fecit. Extremis finibus Carthaginiensium circa ipsa moenia Vticae praedae actae sunt. Repetentibus Siciliam classis punica (septuaginta erant longae naves [2]) occurrit. Decem et septem naves ex iis captae sunt, quatuor in alto mersae. Cetera fusa ac fugata classis. Terra marique victor Romanus cum magna omnis generis praeda Lilybaeum repetit: toto inde mari pulsis [3] hostium navibus, magni commeatus frumenti Romam subvecti.

V. Principio aetatis eius, quae haec sunt gesta, P. Sulpicius proconsul et Attalus rex quum Aeginae, sicut ante dictum est [1], hibernassent, Lemnum inde, classe iuncta, romanae quinque et viginti quinqueremes, regiae quinque et triginta, transmiserunt. Et Philippus, ut, seu terra seu mari obviam eundum hosti foret, paratus ad omnes conatus esset, ipse Demetriadem ad mare descendit: Larissam diem

2. *LXX erant longae naves*; vide ad XXI, 17, n. 5.

3. *Toto inde mari pulsis*; multi MSS. *Tuto inde mari*, iudice Drak. non minus apte, si haec verba iungantur cum *subvecti*.

Cap. V. 1. *Sicut ante dictum est*, sup. XXVII, 33. Hoc et seqq. capita

ad conveniendum exercitui edixit [2]. Vndique ab sociis legationes Demetriadem ad famam regis convenerunt. Sustulerant enim animos Aetoli, quum ab romana societate, tum post Attali adventum, finitimosque depopulabantur. Nec Acarnanes solum Boeotique et qui Euboeam incolunt, in magno metu erant; sed Achaei quoque, quos super aetolicum bellum Machanidas etiam lacedaemonius tyrannus, haud procul Argivorum fine positis castris, terrebat: hi omnes suis quisque urbibus, quae pericula terra marique portendebantur, memorantes, auxilia regem orabant. Ne ex regno quidem ipsius tranquillae nuntiabantur res: et Scerdilaedum Pleuratumque motos esse, et Thracum maxime Maedos, si quod longinquum bellum regem occupasset, proxima Macedoniae incursuros. Boeoti quidem et interiores Graeciae populi [3], Thermopylarum saltum, ubi angustae fauces coarctant iter, fossa valloque intercludi ab Aetolis, nuntiabant, ne transitum ad sociorum urbes tuendas Philippo darent. Vel segnem ducem tot excitare tumultus [4] circumfusi poterant: legationes dimittit, pollicitus, prout tempus ac res se daret, omnibus laturum se auxilium. In praesentia, quae maxime urgebat res, Peparethum praesidium urbi mittit; unde allatum erat, Attalum, ab Lemno classe transmissa, omnem circa urbem agrum depopulatum.

6-8, ad verbum paene expressa e Polybio, X, 41-43.

2. *Larissam diem ad conveniendum exercitui edixit*; vide ad XXII, 12, n. 1. — *Ab romana societate*; vide ad I, 1, n. 5.

3. *Interiores Graeciae populi*; f. *interioris*; Gron.

4. *Tumultus circumfusi*, tumultuosi et minaces, qui undique afferebantur, nuntii; Doër. An potius seditiones et motus, ubivis orti? — *Prout tempus ac res se daret*; conf. ad III, 21, n. 3. et ad Tac. Ann. XV, 13, n. 6. — *In Peparethum* ins. maris Aegei *mittit praesidium urbi*, milites, qui Peparetho urbi praesidio essent.

Polyphantam cum modica manu in Boeotiam, Menippum item quendam ex regiis ducibus cum mille peltastis (pelta caetrae [5] haud dissimilis est) Chalcidem mittit. Additi quingenti Agrianum, ut omnes insulae partes tueri possent: ipse Scotussam est profectus; eodemque ab Larissa Macedonum copias traduci iussit. Eo nuntiatum est, concilium Aetolis Heracleam indictum, regemque Attalum, ad consultandum de summa belli, venturum. Hunc conventum ut turbaret subito adventu, magnis itineribus Heracleam duxit [6]: et concilio quidem dimisso iam venit; segetibus tamen, quae prope maturitatem erant, maxime in sinu Aenianum vastatis, Scotussam copias reducit. Ibi exercitu omni relicto, cum cohorte [7] regia Demetriadem sese recipit:

5. *Cum mille peltastis: pelta caetrae* etc. vide ad XXI, 21, n. 6. — *Additi quingenti Agrianum:* ita pro *Aenianum* leg. ex Polyb. cui Ἀγριᾶνες dicuntur II, 65, V, 79, X, 42, populus thracicus, seu pannonicus, ad Strymonem fl., a quo diversi *Agraei*, Ἀγραοὶ vel Ἀγραῖοι, in Aetolia; de quibus vid. XXXII, 34; Thucyd. III, 106-111; IV, 77; Palmer. Graec. Antt. IV, 3, et Polyb. XVII, 5, 8, ubi cf. Schweigh.

6. *Heracleam duxit*; vide ad I, 23, n. 4. *Heraclea* h. l. opp. Phthiotidis in Thessalia prope sinum Maliacum (vide ad XXVII, 30, n. 3) et Thermopylas. (Cf. XXXI, 46 pr. XXXIII, 3; XXXVI, 22. — *In sinu Aenianum* (cf. ad XXVII, 30, n. 3, et Schw. ad Polyb. X, 42): ita optimi MSS. non *Aeniano*; nisi malis *Aeniane* (ὁ Αἰνιὰν seu Αἰνειὰν κόλπος, vel ὁ Αἰνιάνων seu Αἰνειάνων κόλπος) h. e. in terris circa sinum hunc, ut XXXVII, 6 pr. *In sinum Maliacum* (e *Liris* fl. pro regione circa eum ap. Flor. I, 18, 28, ubi cf. Duk.), terra, non mari, *venerat*; Gron. qui etiam monet, *Aenianum* recte repositum pro *Aeneatum* XXXIII, 3, et *Aeneatum* XL, 4 pr. pro *Aenianum*, ut maiores Paridis fuerint non Aenianes (quia tum nec habuisset quidquam metuendum a Philippo, cui nulla eam in gentem iurisdictio, nec *Thessalonicae* habitasset et *Aeneam ad statum sacrificium* profectus esset), sed Aeneates, et ex vetere patria traductis pro superstitione antiqua manserint quaedam solemnia sacra, et ipsis et posteris eorum ibi facienda neque loco mutanda, ut Romanis sacra quaedam Albae destructae. Variae autem variis temporibus fuere sedes Aenianum: unde h. l. dicuntur fuisse ad sinum Maliacum et contributos Aetolis adeoque hostes Philippi; ap. Strab. lib. I, Αἰνειᾶνες οἱ νῦν Αἰτωλοῖς ὅμοροι sed lib. IX, συνεχεῖς τοῖς Ἐπικνημιδίοις: apud Steph. in Perrhaebis, et apud Plut. in Quaest. Graec. in Molosside. — *Scotussa*, rectius aliis *Scotusa* dicitur; vid. Holsten. ad Steph.

7. *Cum cohorte regia* et τοῖς εὐζώ-

inde ut ad omnes hostium motus posset occurrere, in Phocidem atque Euboeam et Peparethum mittit, qui loca alta eligerent, unde editi ignes [8] apparerent. Ipse in Tisaeo (mons est in altitudinem ingentem cacuminis editi) speculam posuit, ut ignibus procul sublatis signum, ubi quid molirentur hostes, momento temporis acciperet: romanus imperator et Attalus rex a Peparetho Nicaeam traiecerunt. Inde classem in Euboeam ad urbem Oreum transmittunt, quae ab Demetriaco sinu Chalcidem et Euripum petenti ad laevam prima urbium Euboeae posita est. Ita inter Attalum ac Sulpicium convenit, ut Romani a mari, regii [9] a terra oppugnarent.

VI. Quatriduo post, quam appulsa classis est, urbem aggressi sunt: id tempus occultis cum Platore, qui a Philippo praepositus urbi erat, colloquiis absumptum est. Duas arces urbs habet, unam imminentem mari, altera urbis media est [1]: cuniculo inde via ad mare ducit, quam a mari turris quinque tabulatorum, egregium propugnaculum, claudebat. Ibi primo atrocissimum contractum est certamen, et turre

vos teste Polyb. X, 42, nisi Livius hos simul ὕλῃ βασιλικῇ comprehendi putavit.

8. *Editi ignes* alti; mox synon. *sublati*, et cap. 7 pr. *elati*. — *In Tisaeo* monte Magnesiae in Thessalia. Conf. Schweigh. ad Polyb. X, 42, 8. — *Oreus* urbs *Euboeae*, olim dicta Hestiaea seu Histiaea. Incolae eius *Oritae* (Ὠρεῖται apud Strab. 10 pr. et Steph.) et *Oretani* inf. cap. 8, nisi potius ibi *Oritarum* leg. pro *Oritanorum* et *Oreanorum*. Conf. XXXI, 46; Pausan. VII, 4, 7 et 26; Strab. X, p. 683, B. — *Chalcis* caput Euboeae, ad *Euripum* (de quo vid. cap. seq.), quae nunc, ut et ipsa Euboea, Negroponte dicitur. Chalcidem, Demetriadem et Corinthum πέδας Ἑλληνικάς, compedes Graeciae, appellabat Philippus; vid. Polyb. XVII, 11; XVIII, 28. — *Ab Demetriaco sinu*, qui non alibi memoratur. *Maliaco* coni. Duk. Conf. Index.

9. *Romani a mari, regii*, hoc est, Attali milites etc.

CAP. VI. 1. *Altera urbis media est* Put. Flor. et pauci alii pro vulg. *medio*. Cf. XLII, 58, et ad Sil. I, 307. — *Avertisset*; vide ad VI, 23, n. 4. — *Fuga effuse petita*; vid. I, 25, n. 7.

instructa omni genere telorum, et tormentis machinisque ad oppugnandam eam ex navibus expositis. Quum omnium animos oculosque id certamen avertisset, porta maritimae arcis Plator Romanos accepit, momentoque arx occupata est. Oppidani, pulsi inde in mediam urbem, ad alteram tendere arcem; et ibi positi erant, qui fores portae obiicerent: ita exclusi in medio caeduntur capiunturque. Macedonum praesidium conglobatum sub arcis muro stetit; nec fuga effuse petita, nec pertinaciter proelio inito. Eos Plator, venia a Sulpicio impetrata, in naves impositos ad Demetrium Phthiotidis exposuit: ipse ad Attalum se recepit. Sulpicius, tam facili ad Oreum successu elatus, Chalcidem inde protenus victrici classe petit; ubi haudquaquam ad spem eventus respondit [2]. Ex patenti utrinque coactum in angustias mare speciem intuenti primo gemini portus in ora duo versi praebuerit: sed haud facile alia infestior classi statio est; nam et venti ab utriusque terrae praealtis montibus subiti ac procellosi se deiiciunt, et fretum ipsum Euripi [3] non septies die, sicut fama fert, temporibus

2. *Ad spem eventus respondit*; vide ad IX, 15, n. 2. — *Ex patenti*, quum antea late pateat. — *Infestior*; vide ad I, 7, n. 7.

3. *Fretum ipsum Euripi*, Euripus (*golfo di Negroponte*) fretum inter Boeotiam et Euboeam, angustissimum inter Aulidem ac Chalcidem, ibique olim in bello Pelop. ab Euboeensibus, quum ab Atheniensibus ad Thebanos descivissent, aggere et ponte iunctum, ne insula ab Atheniensibus expugnaretur: quae fauces angustae *septies* quovis *die* ac nocte ab utroque mari reciproco motu impelli agitarique credebantur. Conf. XXXI, 22 sq. XXXV, 37, 50; XLV, 27; Strab. I, 55 (ubi vid. Casaub.), et IX, 2, 8, p. 403, al. 614; Wessel. ad Diodor. XIII, 47; Mela, II, 7; Plin. II, 97; IV, 7, 21; Lucan. V, 234 sq. Pocockii Itin. t. III, p. 223, ed. 1792. Aggerem uni tantum navigio intercursum concessisse, et, canali ad naves transmittendas interstinctum, γεφύρᾳ διπλέθρῳ, ponte duorum iugerum fuisse iunctum, tradunt Diodor. et Strabo. — *In modum venti*, ad arbitrium venti; Glar. Ut ventus fere, qui pariter non statis temporibus, sed temere flatus immittere et reprimere solet; Doër.

statis reciprocat; sed temere in modum venti, nunc huc, nunc illuc verso mari, velut monte praecipiti devolutus torrens rapitur. Ita nec nocte, nec die quies navibus datur. Quum classem tam infesta statio accepit, tum et oppidum, alia parte clausum mari, alia ab terra egregie munitum [4] praesidioque valido firmatum, et praecipue fide praefectorum principumque, quae fluxa et vana apud Oreum fuerat, stabile atque inexpugnabile fuit. Id prudenter, ut in temere suscepta re, Romanus fecit, quod, circumspectis difficultatibus, ne frustra tempus tereret, celeriter abstitit incepto, classemque inde ad Cynum Locridis [5] (emporium id est urbis Opuntiorum mille passuum a mari sitae) traiecit.

VII. Philippum et ignes ab Oreo editi [1] monuerant, sed serius Platoris fraude e specula elati: et impari maritimis viribus haud facilis erat in insulam classi accessus: ita res per cunctationem omissa. Ad Chalcidis auxilium, ubi signum accepit, impigre est motus: nam et ipsa Chalcis, quamquam eiusdem insulae urbs est, tamen adeo arcto interscinditur freto, ut ponte continenti iungatur, terraque aditum faciliorem, quam mari, habeat. Igitur Philippus, deiecto praesidio [2] fusisque Aetolis, qui saltum Thermopyla-

4. *Ab terro egregie munitum*; vide ad VIII, 17, n. 5. Mox *firmatum*, *praecipue fide p. p.*, *quae fluxa* (vide ad VII, 29, n. 3) *et vono a. O. fuerat*, *stabili inexp. f.* coni. Gron.

5. *Ad Cynum Locridis* oppidum, *emporium* et navale *urbis Opuntiorum* Opuntis, capitis Locrorum, ex adverso Euboeae, *mille pass. a mari sitae*. Cf. Strab. IX, pag. 293, al. 425; Pausan. X, 1, et Stephan. Ἀπέχει δὲ θαλάσσης περὶ πεντεκαίδεκα σταδίους, Strab. quae duo ferme millia passuum sunt. Hinc Duk., Wessel. ad Antonini Itin. p. 327, et Drak. suspicantur, Livium scripsisse *M. P. II*, vel *M M passuum*, hoc est, *duo millia passuum*.

Cap. VII. 1. *Ignes ob Oreo editi* (vid. ad cap. 5, not. 8) *monuerant*, sc. obsideri Oreum; Sigon. — *Chalcis eiusdem insulae*, Euboeae, *urbs est*, cuius Oreus.

2. *Deiecto praesidio* ex saltu *fusis-*

rum insidebant, quum ab Demetriade Scotussam, inde de tertia vigilia profectus, trepidos hostes Heracleam compulisset, ipse uno die Phocidis Elatiam [3] millia amplius sexaginta contendit. Eodem ferme die ab Attalo rege Opuntiorum urbs capta diripiebatur: concesserat eam praedam regi Sulpicius, quia Oreum paucos ante dies ab romano milite, expertibus [4] regiis, direptum fuerat. Quum romana classis eo se recepisset, Attalus, ignarus adventus Philippi, pecuniis a principibus exigendis terebat tempus. Adeoque improvisa res fuit, ut, nisi Cretensium quidam, forte pabulatum ab urbe longius progressi, agmen hostium procul conspexissent, opprimi potuerit. Attalus inermis atque incompositus cursu effuso mare ac naves petit; et molientibus ab terra naves Philippus supervenit, tumultumque etiam ex terra nauticis praebuit. Inde Opuntem rediit, deos hominesque accusans, quod tantae rei fortunam [5] ex oculis prope raptam amisisset. Opuntii quoque ab eadem ira increpiti, quod, quum trahere obsidionem in adventum suum potuissent, viso statim hoste, prope in voluntariam

que Aetolis, qui ipsi fuere hoc praesidium; vid. ad II, 42, n. 7, et XXI, 49, n. 3. Ceterum nihil h. l. desideratur in sermonis connexione, sed interponitur *igitur*, quia narratio expeditionis philippicae interrupta erat descriptione situs Chalcidos; Gronov. Verba *quum ab Demetriade ... profectus* ante illa *deiecto praesidio* etc. ponenda putabat Crev.

3. *Phocidis* (urbem maximam) *Elatiam*, seu Elateam. *Phocidis* bene adiicitur, quoniam Ἐλάτεια fuit oppidum et Phocidis (cf. XXXII, 18), et Thessaliae; de quo vid. XLII, 54. — *Millia amplius sexaginta*; vide ad III, 64, n. 5, et IX, 24, n. 2.

4. *Expertibus regiis*, Attali militibus, scilicet praedae. — *Quum romana classis* a Chalcide *eo se recepisset*, sc. Cynum Locridis, ubi in statione erat, ut faveret Attalo Opuntem capienti; Gron. Conf. cap. 6 extr. Recte: sed forte *Cynum* leg. pro *eo*, ne subiectum nimis remotum sit, et quia *Oreum* pro *eo* exhibent quidam MSS. et edd. vett., vel τὸ *eo* referendum ad *Opuntiorum urbem*, cuius navale fuit *Cynus*. — *Mol. ab terra naves*; vid. VI, 11, n. 5.

5. *Tantae rei fortunam*, sc. vivum capiendi Attalum. — *Ab eadem ira increpiti*; vide ad I, 1, n. 5.

deditionem concessissent. Compositis circa Opuntem rebus, Toronem est profectus [6]. Et Attalus primo Oreum se recepit: inde, quum fama accidisset [7], Prusiam Bithyniae regem in fines regni sui transgressum, omissis rebus atque aetolico bello, in Asiam traiecit; et Sulpicius Aeginam classem recepit [8], unde initio veris profectus erat. Haud maiore certamine, quam Opuntem Attalus ceperat, Philippus Toronem cepit: incolebant urbem eam profugi ab Thebis [9] Phthioticis. Vrbe sua capta a Philippo, quum in fidem Aetolorum perfugissent, sedem eis Aetoli eam dederant urbis vastatae ac desertae priore eiusdem Philippi bello. Tum ab Torone, sicut paulo ante dictum est, recepta profectus, Tritonon et Drymas [10], Doridis parva atque

6. *Toronem est profectus*, oppid. Macedoniae ad sinum Toronaeum, seu Toronaicum aut Mecybernaeum, cuius os duo premunt promontoria, Derris et Canastrum, seu Canastraeum, quod et *Pallenes* peninsulae, sc. promontorium dicitur XXXI, 45 extr. (ubi etiam *Toronae promontorium* memoratur, scilic. Ampelus, supra Derrim, ex adverso Torones seu Toronae, Αμπελος ἄκρα apud Ptol. et Αμπελος ἡ Τορωναίη ἄκρη ap. Herod. VII, 122). Sed hoc opp. nimis distat ab *Opunte:* unde intpp. iam bene coniecerunt *Thronium*, caput Locrorum Epicnemidiorum ad Boagrium fl. Mox pro *se recepit* in omnibus fere MSS. legitur *est profectus* inepta eorundem verborum repetitione. Hinc recte, opinor, utrumque correctoribus tribuit Gron. et Livium scripsisse putat: *Et Attalus primo Oreum; inde ... in Asiam traiecit; Sulpicius* etc.

7. *Quum fama accidisset;* vide ad XXI, 10, n. 15. — *Omissis rebus*, quas nunc gerebat. Cf. ad III, 46, n.

7. *Romanis* quidam MSS. addunt et edd. ante Drak.

8. *Aeginam classem recepit;* vide ad XXVI, 6, n. 4.

9. *Ab Thebis Phthioticis* in Thessalia Thebae Pthioticae, Φθιώτιδες, seu Phthiae, Φθίαι, et Thessalicae postea dictae *Philippopolis*, quae diversa est a *Philippopoli* Thraciae in Odrysis. Cf. XXXII, 33; XXXIII, 5; XXXIX, 25, 33; Polyb. V, 99, 100 (ubi vid. Schweigh.); XVII, 3, 8; XVIII, 2, 20; XXIV, 6; Diodor. XXVI, Ecl. 7, ubi vid. Wessel. — *Vrbis*, sc. sedem.

10. *Tritonon et Drymas:* in optimis MSS. *Vthronon*, *Vthuronon*, *Vthoronon*, et *Drumias*, *Drymias:* unde *Tethronion* seu *Tithronion* et *Drumiam* suspicari possis. Τιθρώνιον dicitur Pausan. X, 3 et 33. Τεθρώνιον Herodot. VIII, 33. Τρίτωνος Steph. *Tithrone* Plin. IV, 3. Δρυμία Steph. Δρυμαία Pausan. et Plin. II. II. Δρυμὸς Herod. l. c. Conf. Palmerii Graec. Ant. VI, 15. Caeterum haec duo oppida

ignobilia oppida, cepit. Inde Elatiam, iussis ibi se opperiri Ptolemaei Rhodiorumque legatis, venit: ubi quum de finiendo aetolico bello ageretur (affuerant enim legati nuper Heracleae concilio [11] Romanorum Aetolorumque), nuntius affertur, Machanidam Olympiorum solemne ludicrum [12] parantes Eleos aggredi statuisse. Praevertendum id ratus, legatis cum benigno responso dimissis, *se neque causam eius belli fuisse, nec moram (si modo aequa et honesta conditione liceat) paci facturum* cum expedito agmine profectus per Boeotiam, Megara atque inde Corinthum descendit; unde, commeatibus sumptis, Phliunta Pheneumque petit. Et iam, quum Heraeam venisset, audito, Machanidam, fama adventus sui territum, refugisse Lacedaemonem, Aegium se ad concilium [13] Achaeorum recepit: simul classem punicam, ut mari quoque aliquid posset [14], accitam, ibi ratus se inventurum. Paucis ante diebus in Phoceas traiecerant Poeni: inde

ab aliis Phocidi tribuuntur, et Doridi sola Tetrapolis dorica, Erineon, Boion, Cytinion et Pindus, quibus a quibusdam Cyphas adiungitur. — *Elatiam* seu Elateam, Ἐλάτειαν, maximam Phocidis urbem; vid. Pausan. I, 20; VII, 15; VIII, 4; X, 18, 34.

11. *Nuper Heracleae concilio* etc. conf. cap. 5.

12. *Olymp. solemne ludicrum* etc. vide ad XXVII, 35, n. 3. — *Megara atque inde Corinthum*; vide supra ad XXIV, 30, n. 6.

13. *Aegium ad concilium Achaeorum*; vide ad XXVII, 30, n. 8.

14. *Ut mari quoque aliquid posset*; conf. ad V, 33, n. 5. Mox pro *Phoceas* MSS. *denaces, denacas* et *denacas*. Scribe *Echinades* (seu Echinadas): nam *Phocaea* (non *Phocaeae*) hinc longe, ut et *Phocae* in Oetaeo sinu: fuerant nimirum Poeni in statione apud Aegium ex condicto exspectantes Philippum; sed audito, discessisse Romanos et Attalum ab Oreo Euboeae, *veriti, ne ad* (adversus) *se iretur*, et intra Corinthiaci sinus angustias coërciti caperentur, transmiserant ex illis claustris in Echinades, inde *in portus Acharnanum*; Gron. *In Oxeas* coni. Crev. et *inde Oxeas* Drak. quae est insula ex Echinadum numero; vid. Strab. VIII, 351, et Cellar. Geogr. Ant. II, 14, p. 798. — *Ad se iretur*, in MS. Lov. 5 et Gaertn. *in se iretur*, ut II, 6, non improb. Drak. ut infestus simul animus significetur. Conf. eum ad IX, 43, 18, et Heins. ad Ovid. Her. III, 136.

portus Acarnanum petierant, quum ab Oreo profectum Attalum Romanosque audissent, veriti ne ad se iretur, et intra Rhium (fauces eae sunt Corinthii sinus) opprimerentur.

VIII. Philippus moerebat quidem et angebatur, quum ad omnia ipse raptim isset, nulli tamen se rei in tempore occurrisse [1], et rapientem omnia ex oculis elusisse celeritatem suam fortunam. In concilio autem, dissimulans aegritudinem, elato animo disseruit, testatus deos hominesque, *se nullo loco, nec tempore defuisse* [2], *quin, ubi hostium arma concrepuissent, eo, quanta maxima posset celeritate, tenderet: sed vix rationem iniri posse, utrum ab se audacius, an fugacius ab hostibus geratur bellum. Sic ab Opunte Attalum, sic Sulpicium a Chalcide, sic eis ipsis diebus Machanidam e manibus suis elapsum. Sed non semper felicem esse fugam: nec pro difficili id bellum habendum, in quo, si modo congressus cum hostibus sis, viceris. Quod primum esset, confessionem se hostium habere, nequaquam pares esse sibi: brevi et victoriam haud dubiam habiturum, nec meliore eventu eos secum, quam spe, pugnaturos.* Laeti regem socii audierunt: reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam [3]. Alipheram autem

15. *Rhium, fauces Corinthii sinus*; vide ad XXVII, 29, n. 6.

CAP. VIII. 1. *Nulli tamen se rei occurrisse*; vide ad XXI, 61, n. 1. — *Rapientem omnia ex oculis* etc. conf. cap. praec.

2. *Se nullo loco, nec tempore* (al. *nulli* et *tempori*) *defuisse*, sc. rei gerendae aut occasioni; Gron. Conf. ad III, 46, n. 3. — *Eo tenderet*; vid. ad IV, 19, n. 1.

3. *Reddidit inde Achaeis Heraeam et Triphyliam*: Arcadiae illa urbs, haec regio, inter Elidem et Messeniam, sic dicta a tribus φύλοις in unum coalitis (vid. Strab. VIII, p. 357, et Steph.), aut a Triphylo, Arcadis filio; vid. Polyb. IV, 77 (ubi conf. Schweigh.); XVIII, 25, 30. E quibus etiam locis patet, Heraeam Triphyliamque modo Eleis, modo Achaeis concessas fuisse. *Alipheram autem*, Ἀλίφειραν seu Ἀλιφήραν, a Lydiada tyranno megalopolitano Eleis a. V. 534, permutando concessam (vid. Polyb. IV, 77 extr.), *Megalopolitis restituit*; cf. XXXII, 5, n. 4, ubi male *Eleis* legi pro *Megalopolitis*

Megalopolitis, quod suorum fuisse finium satis probabant, restituit. Inde, navibus acceptis ab Achaeis (erant autem tres quadriremes et biremes totidem), Anticyram traiecit. Inde quinqueremibus septem et lembis viginti amplius, quos, ut adiungeret Carthaginiensium classi, miserat in Corinthium sinum, profectus ad Erythras Aetolorum [4], quae prope Eupalium sunt, exscensionem fecit. Haud fefellit Aetolos; nam hominum quod aut in agris, aut in propinquis castellis Potidaniae atque Apolloniae fuit, in silvas montesque refugit. Pecora, quae inter festinationem abigi nequierant, sunt direpta et in naves compulsa. Cum his ceteraque praeda, Nicia praetore Achaeorum [5] Aegium misso, quum Corinthum petisset, pedestres inde copias per Boeotiam terra duci iussit. Ipse, ab Cenchreis [6] praeter terram atticam super Sunium navigans, inter medias prope hostium classes,

iam monuit Gron. Eiusdem Arcadiae urbes fuere *Aliphera* et *Megalopolis*, Μεγαλόπολις, sed plerumque ἡ Μεγάλη πόλις, sic dicta, quoniam Epaminondas auspiciis, paucis post pugnam Leuctricam mensibus, Olymp. CIII, 1, condita est, XL vicis oppidisque, e quibus et Aliphera fuit, in unam *magnam urbem* contractis; vid. XXXII, 5; Pausan. VIII, 26, 27, 33; Polyb. IV, 77, 78; Wessel. ad Diod. XV, 72. *Megalopolitae*, gr. οἱ Μεγαλοπολῖται, al. *Megalopolitani*. — *Quod suorum fuisse finium*; vide ad XXI, 30, n. 5. Τὸ *quod* delendum, aut leg. *quam* vel *qui*; Gronov. Sed *quod* est coniunctio, et post *fuisse* suppl. *eam*.

4. *Ad Erythras Aetolorum* prope Naupactum in Locride et Corinthiacum sinum, ubi etiam fuerunt Pylene et *Eupalium*, Εὐπάλιον apud Strab. IX, p. 310. Εὐπόλιον dicitur Thucyd. et Εὐπάλια Steph. a quibus Locridi attribuitur. Ἐρυθρα πόλις Ἰώνων (conf. XXXVII, 27) καὶ Λιβύης καὶ Λοκρίδος καὶ Βοιωτίας καὶ Κύπρου, Steph. — *Exscensionem fecit*; vid. ad VIII, 17, n. 5. — *Potidania*, opp. Aetoliae apud Stephan. et Thucid. 3.

5. *Nicia praetore Achaeorum*, cui anno seq. successit Philopoemen, cuius primam praeturam, in qua Machanidam in proelio ad Mantineam occidit (vid. ad Polyb. XI, 10, sq.), praetermisit Livius, ut et res a Graecis per biennium gestas, ad quas demum XXIX, 12, redit, quia a Romanis eas tam diu neglectas dicit.

6. *Ab Cenchreis*: Cenchreas Corinthiorum navale et portus, seu emporium, ad sinum Saronicum, ut *Lechaeum* ad Crissaeum seu occidentalem. Cf. XXXII, 17, 19, 23; Strab. VIII, pag. 262; Pausan. II, 1, 2;

Chalcidem pervenit. Inde, collaudata fide ac virtute, quod neque timor, neque spes flexissent eorum animos, hortatusque in posterum, ut eadem constantia permanerent in societate, si suam, quam Oritanorum atque Opuntiorum, fortunam [7] mallent, ab Chalcide Oreum navigat, principumque iis, qui fugere capta urbe, quam se Romanis tradere, maluerant, summa rerum et custodia urbis permissa, ipse Demetriadem ab Euboea, unde primo ad opem ferendam sociis profectus erat, traiecit. Cassandreae [8] deinde centum navium longarum carinis positis, contractaque ad effectum eius operis multitudine fabrorum navalium, quia res in Graecia tranquillas et profectio Attali fecerat, et in tempore laborantibus sociis latum ab se auxilium, retro in regnum concessit, ut Dardanis bellum [9] inferret.

IX. Extremo aestatis eius, qua haec in Graecia gesta sunt, quum Q. Fabius Maximi [1] filius legatus ab

Wasse ad Thucyd. VIII, p. 513. — *Super Sunium*, Atticae prom. vide ad XXXI, 47, n. 3.

7. *Quam Oritanorum* (vide ad c. 5, n. 8) *atque Opuntior. fortunam* etc. conf. cap. 6 et 7.

8. *Cassandreae* in Macedonia, quae olim dicta Potidaea, et deinde Cassandrea seu Cassandria a Cassandro rege, qui eam auxit aut instauravit; vide ad XLIV, 11. — *Navium aedificandarum carinis*, fundamentis, *positis*, ut c. 45 extr. apud Plaut. Mil. gl. III, 3, 41, et Curt. X, 1, 19.

9. *Vt Dardanis bellum inferret*; cf. XXVII, 32, 33. In MSS. *dicionis* et *Sicioniis* pro *Dardanis*; unde Iac. Gron. coni. *Sintiis*. Conf. ad librum XLII, cap. 51, et lib. XLIV, c. 46.

Cap. IX. 1. *Q. Fabius Maximi* Verrucos. Cunctatoris *filius*; ita MS. Gud. recte. *Maximi P.* Put. et Flor. *Maximus P.* plerique MSS.; unde perperam edd. ante Drakenb. *Maximus pater* et *praetor*. Sed quis filiorum Maximi h. l. innuitur? nam duo illi fuere eiusdem praenominis; quod non sine exemplo esse, docent Drak. ad IV, 36, n. 5; Duker. XXXIII, 42, n. 7; Manut. ad Cic. ad Div. VIII, 8. Vtrum maior? de quo vid. XXIV, 9, 12, 43—46; XXVII, 29. An minor? de quo vid. XXX, 26; XXXIII, 42. Haud dubie ille potius, quam hic, et ex Cic. Cat. 4, et Plut. Fabio: constat quidem, eum ante patrem, non vero, quod vulgo putant, iam ante hanc legationem mortuum esse; conf. Duk. Suspicarer, Maximo praeter hos tertium fuisse filium, eumque h. l. memorari. Sed tribus filiis idem fuisse praenomen, vix credide-

M. Livio consule Romam ad senatum nuntiasset, consulem satis praesidii Galliae provinciae credere L. Porcium cum suis legionibus esse, decedere se inde ac deduci exercitum consularem posse, Patres non M. Livium tantum redire ad Vrbem, sed collegam quoque eius C. Claudium iusserunt. Id modo in decreto interfuit, quod M. Livii exercitum reduci, Neronis legiones Hannibali oppositas manere in provincia iusserunt. Inter consules ita per literas convenit, ut, quemadmodum uno animo rempublicam [2] gessissent, ita, quamquam ex diversis regionibus convenirent, uno tempore ad Vrbem accederent; Praeneste qui prior venisset, collegam ibi opperiri iussus. Forte ita evenit, ut eodem die ambo Praeneste venirent: inde praemisso edicto, ut triduo post frequens senatus ad aedem Bellonae adesset [3], omni multitudine obviam effusa, ad Vrbem accessere. Non salutabant modo universi circumfusi, sed, contingere pro se quisque victrices dextras consulum cupientes, alii gratulabantur, alii gratias agebant, quod eorum opera incolumis respublica esset. In senatu quum more omnium imperatorum, expositis rebus ab se gestis [4], postulassent, *ut pro republica fortiter feliciterque administrata* [5] *et diis immortalibus haberetur honos*, *et ipsis*

rim. — *Legatus ab M. Livio cos.* vide ad X, 14, n. 2.

2. *Rempublicam gessissent*; vide ad II, 64, n. 3.

3. *Senatus ad aedem Bellonae adesset*; vide ad X, 23, n. 12, et XXVI, 21, n. 1. — *Contingere victrices*, victorum, *dextras consulum cupientes*; conf. ad XXV, 16, n. 8. A MSS. abest τὸ *contingere*, et sic forte leg. *capientes*, seu *tangentes*, seu *rapientes*; Gron.

4. *Expositis rebus ab se gestis* etc. vide ad XXVI, 21, n. 1.

5. *Pro republica administrata* (vide ad II, 64, n. 3) *fortiter feliciterque*; ita passim de imperatoribus, ut *fortiter et fideliter* de legatis, militibus, sociis; vid. Gron. et Drak. Notat Crevierius exempla in utramque rem ex hoc uno capite colligi posse. Consules triumphum postulant pro administrata *fortiter feliciterque* republica; at in fine huius capitis commemorant

triumphantibus Vrbem inire liceret; Se vero ea, quae postularent, decernere, Patres, *merito deorum primum, dein, secundum deos, consulum,* responderunt; et supplicatione amborum nomine [6] et triumpho utrique decreto, inter ipsos, ne, quum bellum communi animo gessissent, triumphum separarent, ita convenit, *ut, quoniam et in provincia M. Livii res gesta esset, et eo die, quo pugnatum foret, eius forte auspicium fuisset* [7], *et exercitus livianus deductus Romam venisset, Neronis deduci non potuisset de provincia, ut M. Livium, quadrigis Vrbem ineuntem, milites sequerentur, C. Claudius equo sine militibus inveheretur.* Ita consociatus triumphus, quum utrique, tum magis ei, qui, quantum merito anteibat, tantum honore collegae cesserat, gloriam auxit: *illum equitem* aiebant *sex dierum spatio transcurrisse longitudinem Italiae* [8], *et eo die cum Hasdrubale in Gallia signis collatis pugnasse, quo eum castra adversus sese in Apulia posita habere Hannibal credidisset. Ita unum consulem pro utraque parte Italiae adversus duos duces, duos imperatores* [9]; *hinc consilium suum, hinc corpus opposuisse. Nomen Neronis satis fuisse ad continendum castris Hannibalem: Hasdrubalem vero, qua alia re, quam adventu eius, obrutum atque exstinctum esse? Itaque iret alter consul su-*

quam *forti fideli que* duorum legatorum opera usi sint. LEM.

6. *Supplicatione amborum nomine decreta*, quae iam ante, allato a legatis nuntio victoriae, in triduum decreta et celebrata fuerat (vid. XXVII, 51): quod raro videtur bis factum: Dok. — *In provincia M. Livii*; vide ad II, 40, n. 9.

7. *Eius forte auspicium fuisset*; vid. II, 1, n. 11. — *Et exercitus livianus deductus* de provincia *Romam venisset, Neronis deduci non potuisset de provincia* etc. tertia caosa; de qua vide ad XXVI, 21, n. 1 et 2. Duplicatur h. l. *ut*; de quo vide supra ad XXII, 11, n. 2.

8. *Illum equitem transcurrisse longitudinem Italiae*, h. e. equo, ut mox *etiamsi pedes incedat* pro *peditus*.

9. *Duos duces, duos imperatores*; vide supra ad X, 25, n. 9. — *Verum triumphum*, virum eo vere dignum, vere triumphantem.

blimis curru multiiugis, si vellet, equis: uno equo per Vrbem verum triumphum vehi; Neronemque, etiam si pedes incedat, vel parta eo bello, vel spreta eo triumpho gloria, memorabilem fore. Ili sermones spectantium Neronem usque in Capitolium prosecuti sunt. Pecuniam in aerarium tulerunt sestertium [10] tricies, octoginta millia aeris. Militibus M. Livius quinquagenos senos asses divisit: tantumdem C. Claudius absentibus militibus suis est pollicitus, quum ad exercitum redisset. Notatum, eo die plura carmina militaribus iocis in C. Claudium, quam in consulem suum, iactata [11]: equites L. Veturium et Q. Caecilium legatos magnis tulisse laudibus, hortatosque esse plebem, ut eos consules in proximum annum crearent: adiecisse equitum praerogativae [12] auctoritatem consules, postero die in concione, quam forti fidelique duorum praecipue legatorum opera usi essent, commemorantes.

X. Quum comitiorum tempus appeteret, et per dictatorem comitia haberi placuisset, C. Claudius consul M. Livium collegam dictatorem dixit; Livius Q. Caecilium magistrum equitum. A M. Livio dicta-

10. *Pecuniam in aerarium tulerunt sestertium tricies*, h. e. CXXVI talenta minus quatuor millibus nummum. (Creverios aestimat 125 talenta, quae dant marcas argenti Paris. 11718, cum unciis sex; quibus si addas marcas 125, quae affluunt ex octoginta millibus aeris gravis, tota summa erit marcarum argenti Paris., 11843 cum sex unciis. Lem.) At Polyb. XI, 3, ait πλείω τῶν τριακοσίων ταλάντων, unde forsan non XXX notatum fuit, sed LXXX, quod est *octagies*: ea enim CCCXXX talenta, XX minae; Gronov. Mox pro *LXXX millia aeris* in MS. Mur. *DCCC m. ae.*, et in Hearnii D reperitur *DCCCC m. ae.* Perizon. in Diss. de Aere gravi, §. 19, monet, in hoc triumpho primum sestertios, simulque multo maiorem argenti, quam aeris summam, a Livio memorari, eiusque rei causam esse, quod iam tum usus argenti prae aere in commerciis invalescere coeperit.

11. *Carmina militaribus iocis in C. Claudium iactata*; vide ad II, 12, n. 7; II, 45, n. 6; III, 29, n. 3, et IV, 20, n. 1.

12. *Equitum praerogativae*; vide ad III, 51, n. 3.

tore creati consules L. Veturius, Q. Caecilius; is ipse, qui tum erat magister equitum. Inde praetorum comitia habita: creati C. Servilius, M. Caecilius Metellus, Ti. Claudius Asellus, Q. Mamilius Turinus, qui tum aedilis plebis erat. Comitiis perfectis, dictator, magistratu abdicato dimissoque exercitu, in Etruriam provinciam ex senatusconsulto est profectus ad quaestiones habendas [1], qui Etruscorum Vmbrorumve populi defectionis ab Romanis ad Hasdrubalem sub adventum eius consilia agitassent, quique eum auxiliis, aut commeatu, aut ope aliqua iuvissent. Haec eo anno domi militiaeque gesta. Ludi Romani ter toti instaurati ab aedilibus curulibus, Cn. Servilio Caepione, Ser. Cornelio Lentulo. Item ludi plebeii semel toti instaurati [2] ab aedilibus plebis, M. Pomponio Mathone, et Q. Mamilio Turino. Tertiodecimo anno punici belli, L. Veturio Philone et Q. Caecilio Metello consulibus, Bruttii ambobus, ut cum Hannibale bellum gererent, provincia decreta. Praetores exinde sortiti sunt, M. Caecilius Metellus urbanam, Q. Mamilius peregrinam, C. Servilius Siciliam, Ti. Claudius Sardiniam. Exercitus ita divisi: consulum alteri, quem C. Claudius prioris anni consul, alteri, quem Q. Claudius propraetor (eae binae legiones erant) habuisset exercitum. In Etruria duas volonum legiones a C. Terentio propraetore M. Livius proconsul, cui prorogatum in annum imperium erat, acciperet: et Q. Mamilio, ut, collegae iurisdictione tradita, Galliam cum exercitu, cui L. Porcius propraetor praefuerat [3], obtineret, decretum est;

CAP. X. 1. *Ad quaestiones habendas*; vide ad II, 29, n. 3.

2. *Ludi pleben semel instaur.* etc. vide ad II, 36, n. 1. — *Toti*, cum omni solemnitate; Doer.

3. *Cui L. Porcius propraetor praefuerat*, immo *praetor*, quod iam monuere Dnk. et Crev. Conf. XXVII, 35, 36, 39, 46, 48.

iussusque populari agros Gallorum, qui ad Poenos sub adventum Hasdrubalis defecissent. C. Servilio cum cannensibus duabus legionibus [4], sicut C. Mamilius tenuerat, Sicilia tuenda data. Ex Sardinia vetus exercitus, cui A. Hostilius praefuerat, deportatus: novam legionem, quam Ti. Claudius traiiceret secum, consules conscripserunt. Q. Claudio, ut Tarentum [5], C. Hostilio Tubulo, ut Capuam provinciam haberet, prorogatum in annum imperium est. M. Valerius proconsul, qui tuendae circa Siciliam maritimae orae praefuerat, triginta navibus C. Servilio praebitis, cum cetera omni classe redire ad Vrbem iussus.

XI. In civitate tanto discrimine belli sollicita, quum omnium secundorum adversorumque causas in deos verterent [1], multa prodigia nuntiabantur; Tarracinae Iovis aedem, Satrici Matris Matutae de caelo tactam. Satricanos haud minus terrebant in aedem Iovis foribus ipsis duo perlapsi angues. Ab Antio nuntiatum est, cruentas spicas metentibus visas [2] esse. Caere porcus biceps et agnus mas idemque femina natus erat: et Albae duo soles visos referebant: et nocte Fregellis lucem obortam; et bos in agro romano loquutus, et ara Neptuni multo sudore manasse in circo Flaminio dicebatur; et aedes Cereris, Salutis, Quirini de caelo tactae. Prodigia consules hostiis maioribus

4. *Cannen. duabus legionibus* etc. vide ad XXVI, 1, n. 3.

5. *Q. Claudio, ut Tarentum*, Pighius in Annal. ad an. 547, pag. 211, ex XXVIII, 45, XXIX, 13, et Plutarch. Quint. Flam. p. 369; colligebat, h. l. lacunam esse, ita explendam: *Q. Claudio Flaminino T. Quintius Flamininus successor extra ordinem datus, obtineret ut Tarentum*. Sed vid. Perizon. Animadv. Hist. cap. 4, p. 168.

Cap. XI. 1. *Causas in deos verterent*; vid. IV, 9, n. 1. De *prodigiis*, quae mox memorantur, vide supra ad I, 31, n. 1.

2. *Cruentas spicas metentibus visas*; vide ad librum XXII, cap. 1, n. 15.

procurare iussi, et supplicationem unum diem habere: ea ex senatusconsulto facta. Plus omnibus aut nuntiatis peregre, aut visis domi prodigiis terruit animos hominum ignis in aede Vestae exstinctus; caesaque flagro est vestalis, cuius custodia noctis eius fuerat, iussu P. Licinii pontificis. Id quamquam, nihil portendentibus deis, ceterum negligentia [3] humana acciderat, tamen et hostiis maioribus procurari, et supplicationem ad Vestae haberi placuit. Prius quam proficiscerentur consules ad bellum, moniti ab senatu sunt, *ut in agros reducendae plebis curam haberent: deum benignitate submotum bellum ab urbe romana et Latio esse, et posse sine metu in agris habitari. Minime convenire, Siciliae, quam Italiae, colendae maiorem curam esse* [4]. Sed res haudquaquam erat populo facilis, et liberis cultoribus bello absumptis, et inopia servitiorum, et pecore direpto villisque dirutis aut incensis: magna tamen pars auctoritate consulum compulsa in agros remigravit. Moverant autem huiusce rei mentionem Placentinorum et Cremonensium legati, querentes, agrum suum ab accolis Gallis incursari ac vastari, magnamque partem colonorum suorum dilapsam esse, et infrequentes se urbes, agrum vastum ac desertum [5] habere. Mamilio praetori mandatum, ut colonias ab hoste tueretur. Consules ex senatusconsulto edixerunt, ut, qui cives cremonenses atque placentini essent, ante certam diem in colonias reverterentur. Principio deinde veris et ipsi ad bellum profecti sunt: Q. Caecilius consul exer-

3. *Ceterum negligentia*; vide ad IX, 21, n. 1. — *Supplicationem ad Vestae*; vide ad I, 33, n. 6; III, 63, n. 2, et X, 23, n. 12.

4. *Siciliae, quam Italiae, colendae maiorem curam esse*; conf. XXVI, 40, et XXVII, 5. — *Inopia*, propter inopiam.

5. *Agrum vastum ac desertum*: vide ad III, 7, n. 1.

citum ab C. Nerone, L. Veturius ab Q. Claudio propraetore accepit, novisque militibus, quos ipse conscripserat, supplevit. In consentinum agrum consules exercitum duxerunt, passimque depopulati, quum agmen iam grave praeda esset, in saltu angusto a Bruttiis iaculatoribusque numidis turbati sunt, ita ut non praeda, sed[6] armati quoque in periculo fuerint. Maior tamen tumultus, quam pugna, fuit; et praemissa praeda, incolumes et legiones in loca tuta evasere: inde in Lucanos profecti. Ea sine certamine tota gens in ditionem populi romani rediit.

XII. Cum Hannibale nihil eo anno rei gestum est; nam neque ipse se obtulit[1] in tam recenti vulnere publico privatoque, neque lacessierunt quietum Romani: tantam inesse vim, etsi omnia alia circa eum ruerent, in uno illo duce censebant! Ac nescio, an mirabilior[2] adversis, quam secundis rebus, fuerit, quippe qui, quum et in hostium terra per annos tredecim, tam procul ab domo, varia fortuna bellum gereret exercitu non suo civili, sed mixto et colluvione omnium gentium, quibus non lex, non mos, non lingua communis, alius habitus, alia vestis, alia arma, alii ritus, alia sacra, alii prope dei essent; ita quodam uno vinculo copulaverit eos, ut nulla nec inter ipsos, nec adversus ducem seditio exstiterit; quum et pecunia saepe in stipendium, et commeatus

6. *Ita ut non praeda, sed* etc. vide ad I, 40, n. 1.

Cap. XII. 1. *Ipse se obtulit*, ostendit, obviam ivit Romanis. — *Vulnere publico*, clade Poenorum, *privato*, morte Hasdrubalis fratris.

2. *Ac nescio an mirabilior* etc. vide ad II, 2, n. 3. In laude Hannibalis persequenda Livius expressit Polyb. XI, 19. — *Per annos tredecim*, scil. a transitu in Italiam ad hunc annum. Sedecim annos memorat Polyb. l. l. omne significans tempus in Italia consumptum, et septemdecim XXIV, 9, n. 5, numerans simul annum, quo Saguntus expugnata est. Conf. inf. XXX, 28 pr. XXX, 30, n. 5, et XXX, 44 pr. — *Non lex, non mos, non lingua communis*, ut XXX, 33, n. 4, et apud Polyb.

in hostium agro deessent: quorum inopia priore punico bello multa infanda inter duces militesque commissa fuerant. Post Hasdrubalis vero exercitum [3] cum duce, in quibus spes omnis reposita victoriae fuerat, deletum, cedendoque in angulum bruttium cetera Italia concessum, cui non videatur mirabile, nullum motum in castris factum? nam ad cetera id quoque accesserat, ut ne alendi quidem exercitus, nisi ex bruttio agro, spes esset; qui, ut omnis coleretur [4], exiguus tamen tanto alendo exercitui erat. Tum magnam partem iuventutis abstractam a cultu agrorum bellum occupaverat, et mos vitio etiam insitus genti per latrocinia militiam exercendi: nec ab domo quidquam mittebatur, de Hispania retinenda sollicitis, tanquam omnia prospera in Italia essent. In Hispania res quadam ex parte eandem fortunam, quadam longe disparem habebant: eandem, quod proelio victi Carthaginienses, duce amisso [5], in ultimam Hispaniae oram usque ad Oceanum compulsi erant; disparem autem, quod Hispania, non quam Italia modo, sed quam ulla pars terrarum, bello reparando aptior erat, locorum hominumque ingeniis. Itaque ergo prima Romanis inita provinciarum [6], quae

3. *Post Hasdrubalis exercitum* etc. conf. XXVII, 51 extr. et Hor. Od. IV, 4, 70 sq. — Post *Italia concessum*; vide ad I, 53, n. 1; XXII, 25, n. 8. *Concessa* et *cum cessum est* coni. Doër.

4. *Vt omnis coleretur*; vide ad II, 38, n. 3. — *Exiguus*, non sufficiens. — *Mos vitio etiam insitus genti* Brutiae *per latrocinia m. e.* cf. XXIX, 6. *Vitio*, malo studio, mala libidine; Crev. Naturali adeo vitiositate; Doër. *Vltro* malebat Gron. Mox verba *retinenda sollicitis . . . in Hispania* ab optimis MSS. absunt: unde Gron. coni. *mittebatur. Hispaniae* vel *in Hispania res* etc. Ita in MS. Lov. 3 legitur. Sed haec potius omnia excidisse culpa librariorum, quibus repetitio vocis *Hispania* fraudi fuerit et media omittendi causa, putabant Crev. et Drak. Dure autem dicitur *sollicitis*, pro ab iis qui solliciti erant. Forte legendum, *sollicito senatu*.

5. *Quod proelio victi Carthaginienses, duce omisso* Hannone, *in ultimam* etc. vid. sup. cap. 2.

6. *Prima Romanis inita provincia-*

quidem continentis sint, postrema omnium, nostra demum aetate, ductu auspicioque Augusti Caesaris 7, perdomita est. Ibi tum Hasdrubal Gisgonis 8, maximus clarissimusque eo bello secundum Barcinos dux, regressus ab Gadibus, rebellandi spem adiuvante Magone Hamilcaris filio, delectibus per ulteriorem Hispaniam habitis, ad quinquaginta millia peditum et quatuor millia et quingentos 9 equites armavit. De equestribus copiis ferme inter auctores convenit: peditum septuaginta millia quidam adducta ad Silpiam urbem scribunt. Ibi super campos patentes duo duces Poeni ea mente, ne detrectarent certamen, consederunt.

rum etc. nam Sardinia et Sicilia, primae provinciae extra Italiam, non sunt in *continente*; Sigon. Conf. ad Vell. II, 38.

7. *Ductu auspicioque Augusti C.* (vide ad V, 46, n. 10) *perdomita est*, Cantabris an. Vrb. 734 devictis ab Agrippa cum Vaccaeis et Asturibus; vid. Dio, LIII, 22-28; LIV, 11.

8. *Hasdrubal Gisgonis* (vid. XXV, 35, n. 1), *maximus clarissimusque eo bello . . . dux.* «In optimis MSS. *Has. Gis. maximusque eo bello* etc. unde leg. *maximus qui eo bello*; quod pron. *qui* saepe et postponitur, ut XXIX, 27 pr. XLII, 1, 11, 19, 34; XLV, 12, et hinc perperam in *que* descivit: nam III, 38, n. 4, corrigo *imperium qui ibi* etc. IV, 17, n. 7, *colles qui inter Fidenas a. A. ceperunt*; XXVIII, 18, n. 4, *mirabiliorem qui sibi eum* etc. et XLI, 25, n. 2, *damnata quae eo crimine*»; Perizon. Ita et XXIII, 23 extr. *frequentes qui* pro *frequentesque*; XXIV, 25 extr. *accepta quae* pro *acceptaque*; XXIX, 32 med. *rapti qui* pro *raptique* reponi et multa alia emendari posse, sed verendum esse, ne in his modus excedatur, monent Duk. et Drak. Conf. ad II, 56, n. 1, et XXXVI, 31, n. 4. — *Secundum Barcinos*, Hannibalem, Hasdrubalem et Magonem fratres. Conf. ad I, 4, n. 1, et XXI, 2, n. 5. Ad seqq. ad cap. 13 sq. de rebus a Scipione adversus hunc Hasdrubalem aliosque Poenorum duces gestis, conf. Polyb. XI, 20 sqq.

9. *Quatuor millia et D equites*: quatuor millia habet Polyb. sed *peditum septuaginta millia* et XXXII elephantos. — *Ad Silp. urbem*, Ἠλίγγαν Polyb. sed ad eum et Appian. Hisp. 24, iam monuit Schweigh. Elingam et Silpiam peraeque ignota geographis nomina esse, et leg. *Ilipam*, oppid. Hispaniae Baeticae ad Baetim fl. inter Hispalin et Cordubam (v. Strab. III, p. 141 C; Antonin. Itin. p. 411; Plin. III, 1 seu 3), haud procul a Carmone seu Carmona, in cuius vicinia easdem res gestas esse tradit Appian. Hisp. 24, 27; de quo vide supra ad XXVII, 18, n. 1.

XIII. Scipio, quum ad eum fama tanti comparati exercitus perlata esset, neque romanis legionibus tantae se parem fore multitudini ratus [1], ut non in speciem saltem opponerentur Barbarorum auxilia, neque in iis tamen tantum virium ponendum, ut mutando fidem, quae cladis causa fuisset patri patruoque, magnum momentum facerent, praemisso Silano ad Colcham [2], duodetriginta oppidis regnantem, ut equites peditesque ab eo, quos se per hiemem conscripturum pollicitus erat, acciperet, ipse ab Tarracone profectus, protenus ab sociis, qui accolunt viam, modica contrahendo auxilia, Castulonem pervenit. Eo adducta ab Silano auxilia, tria millia peditum et quingenti equites: inde ad Baeculam urbem [3] progressus omni exercitu civium, sociorum, peditum equitumque quinque et quadraginta millibus. Castra ponentes eos Mago et Masinissa cum omni equitatu aggressi sunt; turbassentque munientes, ni abditi post tumulum, opportune ad id positum [4], ab Scipione equites improviso in effusos incurrissent. Hi promptissimum

CAP. XIII. 1. *Neque ratus, se cum romanis legionibus tantae multitudini* prorsus vel ita *parem fore, ut non, in speciem saltem, opponerentur*, ei opponenda essent, vel opponi magno usui esset, *Barbarorum auxilia, neque tamen* ratus *in iis tantum virium ponendum*, tantas eorum vires copias colligendas esse, *ut ... magnum momentum facerent*; vide ad I, 47, n. 7. — *Quae cladis causa fuisset patri patruoque*; vide ad XXV, 33.

2. *Praemisso Silano ad Colcham*, al. *Colcam, Culcam, Scolcam, Schulcam, Sculcam* et *Sculcham* h. l. et XXXIII, 21. Κολίχαντα Polyb. XI, 20, et XXI, 9.

3. *Inde ad Baeculam urbem* (vid. ad XXVII, 18, n. 1) *progressus est cum omni exercitu* (vid. I, 14, n. 4), et quidem, si Polybio fides habenda, eum *XLV mill. ped.* equitum III mill. Idem Polyb. dicit, Scipionem, castris a Baecula motis, profectum esse Ilipam opp. prope quod Hasdrubal consederit.

4. *Ni abditi a Scipione equites post tumulum, opportune ad id positum*, situm. Conf. ad cap. 17, n. 4. *Oppositum* (ut XXV, 15; XXIX, 34; XXXI, 48; XL, 51) Hearnii D, quod et conj. Gron. Polybius tradit, multos Poenorum equites delapsos esse equis, Romanorum vero singulari dexteritate ex equis desiliisse.

quemque, et proxime vallum atque in ipsos munitores primum invectum, vixdum proelio inito, fuderunt: cum ceteris, qui sub signis atque ordine agminis incesserant, longior et diu ambigua pugna fuit. Sed quum ab stationibus primum expeditae cohortes, deinde ex opere deducti milites, atque arma capere iussi plures et integri fessis [5], magnumque iam agmen armatorum a castris in proelium rueret, terga haud dubie vertunt Poeni Numidaeque. Et primo turmatim abibant, nihil propter pavorem festinationemve confusis ordinibus: dein, postquam acrius ultimis incidebat Romanus, neque sustineri impetus poterat, nihil iam ordinum memores, passim, qua cuique proximum fuit, in fugam effunduntur. Et quamquam eo proelio aliquantum et Romanis aucti et deminuti hostibus animi erant, tamen nunquam aliquot insequentes dies ab excursionibus equitum levisque armaturae cessatum est.

XIV. Vbi satis tentatae per haec levia certamina vires sunt, prior Hasdrubal in aciem copias eduxit: deinde et Romani processere. Sed utraque acies pro vallo stetit instructa; et quum ab neutris pugna coepta esset, iam die ad occasum inclinante, a Poeno prius, deinde ab Romano in castra copiae reductae. Hoc idem per dies aliquot factum: prior semper Poenus copias castris educebat; prior fessis stando signum receptui dabat: ab neutra parte procursum, telumve missum, aut vox ulla orta. Mediam aciem hinc Ro-

5. *Atque arma capere iussi plures et integri fessis*, his, qui erant fessi opere munitionis et proeliando; Gron. qui etiam monet, verbum *rueret* referendum ad *expeditas cohortes*, ad *milites ex opere deductos* etc. Sed ita saltem Livius inverso verborum ordine dixisset *integri et plures fessis*. Hinc recte, opinor, Doër. post *fessis* e quibusdam MSS. inseruit *subirent*, etsi a pluribus abest. — *Terga haud dubie vertunt*; vide ad I, 9, n. 3.

mani, illinc Carthaginienses mixti Afris, cornua socii tenebant: erant autem utrinque Hispani pro cornibus: ante punicam aciem elephanti castellorum procul speciem praebebant [1]. Iam hoc in utrisque castris sermonis erat, ita, ut instructi stetissent, pugnaturos; medias acies Romanum Poenumque, quos inter belli causa esset, pari robore animorum armorumque concursuros. Scipio ubi haec obstinate credita animadvertit, omnia de industria in eum diem, quo pugnaturus erat, mutavit. Tesseram vesperi per castra dedit, ut ante lucem viri equique curati et pransi essent; armatus eques frenatos instratosque teneret equos. Vixdum satis certa luce, equitatum omnem cum levi armatura in stationes punicas immisit: inde confestim ipse cum gravi agmine legionum procedit, praeter opinionem destinatam [2] suorum hostiumque, romano milite cornibus firmatis, sociis in mediam aciem acceptis. Hasdrubal, clamore equitum excitatus, ut ex tabernaculo prosiluit, tumultumque ante vallum et trepidationem suorum et procul signa legionum fulgentia plenosque hostium campos vidit, equi-

Cap. XIV. 1. *Elephanti ... speciem praebebant.* Olim editi et scripti fere omnes *visu praebebant.* Gron. in Pal. legit *ni* vel *vi praeb.* unde efficit VI, id est, *sex.* Sed eum merito impugnant Creverius et Drak. quum Polyb. XI, 18, triginta duos elephantos in exercitu punico fuisse tradiderit. Drakenborchio placeret *visi:* elephanti procul visi castellorum speciem praebebant. Lem. — *Tesseram vesperi* (ἅμα τῷ φωτὶ Polyb. XI, 22, minus probabiliter) *per castra dedit;* vid. ad VII, 35, n. 1. De ipsa pugna conf. Polyb. XI, 22-24, et *Guiscard, Mémoires militaires,* t. I, cap. 11. — *Instratos* ephippiis, stragulis, ut XXI, 54, et XXXIV, 7, n. 4. Sic et *instructus equus* XXI, 27 extr.

2. *Praeter opinionem destinatam*, certissimam firmissimamque, ut ap. Cic. Tusc. II, 2, *certae destinataeque sententiae;* Duker. Livius enim paulo ante dixerat, *obstinate creditum* fuisse a suis Poenisque, *se ita, ut instructi stetissent, pugnaturos.* Conf. Doer. ad Catull. VIII, 19. *Praeter opinione destinatum*, h. e. praeter id, quod opinione utrorumque destinabatur vel praesumebatur, malebat Gron. coll. XXIX, 20 pr.

tatum omnem extemplo in equites emittit [3]. Ipse cum peditum agmine castris egreditur; nec ex ordine solito quidquam acie instruenda mutat. Equitum iam diu anceps pugna erat; nec ipsa per se decerni poterat, quia pulsis (quod prope in vicem fiebat) in aciem peditum tutus receptus erat. Sed ubi iam haud plus quingentos passus [4] acies inter sese aberant, signo receptui dato, Scipio, patefactisque ordinibus, equitatum omnem levemque armaturam, in medium acceptam divisamque in partes duas, in subsidiis post cornua locat. Inde, ubi incipiendae iam pugnae tempus erat, Hispanos (ea media acies fuit) presso gradu incedere iubet. Ipse e dextro cornu, ibi namque praeerat, nuntium ad Silanum et Marcium mittit, ut cornu extenderent [5] in sinistra parte, quemadmodum se tendentem a dextra vidissent, et cum expeditis peditum equitumque prius pugnam consererent cum hoste, quam coire inter se mediae acies possent. Ita diductis cornibus cum ternis peditum cohortibus [6] ternisque

3. *Equitatum omnem in equites* rom. *emittit*; vide ad X, 5, n. 4. — *Nec ipsa per se d. pot.* pugna; vid. VII, 9, n. 4. Ακριτος ἦν Polyb.

4. *Haud plus q. passus*; vid. IV, 52, n. 6. Περὶ στάδιον Polyb. sed περὶ δ' vel ἑ σταδίους (aut στάδια) emend. Schweigh. — *Patefactisque ordinibus*; vide ad XXVII, 18, n. 7. — *Presso gradu incedere*, ut mox *segnius incedere*: τηροῦντας τὰς τάξεις τὸν αὐτὸν τρόπον (scilicet ὃν ἐποιοῦντο πρότου) καὶ βάδην ποιεῖσθαι τὴν ἐπαγωγὴν Polyb. vide supra ad librum VIII, cap. 8, not. 6.

5. *Nuntium ad* M. Iunium *Silanum* et L. *Marcium mittit, ut cornu extenderent* etc. vide ad VIII, 19, n. 10. Mox *in sinistram partem* et *se tendentem ad dextram* plerique MSS. Παρήγγειλε τῷ μὲν δεξιῷ τὰς σημαίας καὶ τὰς ἴλας ἐπιστρέφειν ἐπὶ δόρυ (manipulos et turmas dextrorsum convertere), τῷ δ' εὐωνύμῳ τἀναντία etc. Polyb. XI, 22, 23, ubi Schweigh. notat haec: «Conversio, de qua hic agitur, et motus *obliquus*, de quo mox, pertinebant ad diducenda cornua aciei rom. et ad frontem aequandam fronti hostis, cuius exercitus paene duplo maior erat; simul vero eo valebant, ut legiones rom. prius aggrederentur cornua hostium, *quam coire inter se mediae acies possent*».

6. *Cum ternis peditum cohortibus*: immo manipulis: nam Polyb. τρεῖς σπείρας dixit, *ternos manipulos, quot cohortem rom. conficiunt*, et synony-

equitum turmis, ad hoc velitibus, citato gradu in hostem ducebant 7, sequentibus in obliquum 8 aliis.

ma ci sunt σπεῖρα, σημαία, τάγμα et τάξις· quod iam monuit Schweigh. — *Ternisque equitum turmis*; vid. supra ad XXVII, 26, n. 5. Idem Polyb. rem omnem accuratius exponit, et ex eo Schweigh. his verbis: « Tres manipuli, unus hastatorum, alter post hunc principum, tertius triariorum, qui manipuli in dextro cornu dextimi steterant, in sinistro cornu sinistimi, iidem nunc (conversione hinc ad sinistram, illinc ad dextram facta) primi stabant, fronte hinc ad dextram, illinc ad sinistram conversa. Vtrinque igitur primos illos tres manipulos sumpserunt imperatores, et progredi iussos in linea fronti hostium parallela, quoad opus erat ut cornu quodque rom. eorum oppositum hostium exaequaret, deinde hinc sinistrorsum, illinc dextrorsum fregerunt, περικλάσαντες, i. e. novam conversionem in dextro cornu sinistrorsum, in sinistro cornu dextrorsum facere iusserunt, atque ita rectis ordinibus et *citato gradu in hostem duxerunt*. Horum deinde exemplum, servata commoda ratione, sequebantur tres sequentes manipuli, i. e. altera cohors, et in dextro cornu ad laevam, in sinistro ad dextram trium superiorum, iusto servato intervallo, locum ceperunt; et sic porro (*sequentibus in obliquum aliis*). Quo factum est, ut, istis conversionibus flexionibusque peractis, pedites in quoque cornu rursus eo ordine starent, quo antea essent locati. Sed *equitum*, et qui cum his pugnabant, *velitum* contraria ratio erat. Hi enim post peditum terga circumibant (*circumducebant alas*), et ita sese locabant, ut in dextro cornu priores turmae cum suis velitum globis ad dextram, in sinistro ad laevam peditum consisterent, et sequentes deinde turmae, ut quaeque proxima erat, sic ad dextram laevamque priorum locum caperet. Id nempe necesse fuisse videtur, ut latera peditum statim tecta essent. Quo fiebat, ut equitum turmae, quae antea in quoque cornu a dextra steterant, nunc in eo a sinistra starent, et vice versa. Quae res videri quidem poterat aliquid incommodi habere, quod equitum ordines nunc contraria insolitaque ratione locarentur. Sed illud parum curabat Scipio, quia exiguum erat, et quia, illis peractis motibus, id consequutus erat, quod maioris erat momenti, scil. ut satis nunc diductam porrectamque aciem haberet, ut hostium cornua non solum *a fronte urgere*, sed et *circumductis alis in latera eius incurrere* posset ».

7. *Citato gradu in hostem ducebant* (vide ad I, 23, n. 4, et VIII, 8, n. 6), ἐνεργῆ ποιούμενοι τὴν ἔφοδον Polyb. sed simul προῆγον ὀρθίους ἐπὶ τοὺς πολεμίους *ducebant rectos* vel *rectis ordinibus*; de quibus v. ad XXX, 33.

8. *Sequentibus in obliquum aliis*, ceteris (vide ad IV, 10, n. 2), καὶ τῶν ἑξῆς ἐπιβαλλόντων (scil. τοῖς προπορευμένοις, posterioribus semper succedentibus vel applicantibus se ad superiores) καὶ κατὰ περίκλασιν ἑπομένων, sequentibus inflexione simili, h. e. posterioribusordinibuscircum praelucatos ita circumductis, ut ingrederentur in linea ad angulum rectum inflexa sive fracta. Conf. Schweigh. ad Polyb. X, 21, 5–7, ubi etiam haec notavit: « Παραγωγή, forte et παραλλαγή, circumductio et circuitio mili-

Sinus in medio erat [9], quia segnius Hispanorum signa incedebant. Et iam conflixerant cornua, quum, quod roboris in acie hostium erat, Poeni veterani Afrique nondum ad teli coniectum venissent, neque in cornua, ut adiuvarent pugnantes, discurrere auderent, ne aperirent mediam aciem venienti ex adverso hosti. Cornua ancipiti proelio urgebantur: eques levisque armatura et velites [10], circumductis alis in latera incurrebant; cohortes a fronte urgebant, ut abrumperent cornua a cetera acie.

XV. Et quum ab omni parte haudquaquam [1] par pugna erat, tum quod turba Baliarium tironumque

tum a tergo in frontem, ut novi ordines fiant, est motus eorum in linea obliqua, ubi, postquam manipuli seu turmae omnes versus illud latus, quod frontem fieri volunt aciei, converterunt vultus, primus manipulus sive prima turma, quae est in eo latere, immota stat, reliquae vero omnes obliqua profectione et obliquis lineis parallelis (brevioribus longioribusve, prout sunt propiores illi lateri aut remotiores) in idem latus tendunt, ita ut remotiores post terga priorum praetereant, et eo usque progrediantur, donec in eodem latere omnes aequata fronte consistant. Huic deductioni obliquae post terga praecedentium opponitur ἐπαγωγὴ, eductio adversus hostem, manipulis seu turmis in linea recta sese invicem excipientibus ».

9. *Sinus in medio erat*: sc. motus, qui in cornibus peragebantur universae aciei rom. speciem praebebant *sinus* vel forcipis, cuius duo utrinque obliqua latera, duo cornua erant; pars hosti ex adverso opposita et adversa fronte in hostem directa, ἡ κατὰ πρόσωπον πλευρὰ, ipsa media acies erat, in qua stabant Hispani; Schweig. l. l. — *Quia segn*. Quidam MSS. et in primis Put. et Victorin. habent *qua*, quod longe elegantius et expressius visum, Creverius in contextum admisit. Lem.

10. *Equis levisque armatura et velites*; vid. ad XXI, 55, n. 2. *Levisque armatura, velites* (per epexegesin) edidit Drak. quia τὸ *et* a plurimis MSS. abest. Sed conf. cap. 15, n. 3, et Schel. ad Hygin. p. 1052; Thes. Antt. Rom. — *Circumductis alis in latera* etc. vid. not. 6.

Cap. XV. 1. *Et quum ab omni parte haudquaquam* etc. hoc *quum* ex plurimis MSS. edidere Ald. at Drak. pro vulg. *tum*: sed neutrum satis h. l. aptum. Scribendum *iam*: neque enim *tum*, quod sequitur, huic particulae respondet, sed insequenti *et*, sensusque est: non erat iam par pugna, quia et impares pugnabant, et Hasdrubalis exercitum ieiunum deficiebant vires; Gron. Cf. ad I, 35, n. 1, et XXI, 54, n. 9. Vulg. *tum* revocavit Doër. exponitque: iam, nunc. Sed minus placet ob seq. *tum*.

hispanorum romano latinoque militi obiecta erat, et, procedente iam die, vires etiam deficere Hasdrubalis exercitum coeperant, oppressos matutino tumultu coactosque, prius quam cibo corpora firmarent, raptim in aciem exire. Ad id sedulo diem extraxerat Scipio [2], ut sera pugna esset: nam ab septima demum hora peditum signa cornibus incurrerunt. Ad medias acies aliquanto serius pervenit pugna; ita ut prius aestus a meridiano sole laborque standi sub armis et simul fames sitisque corpora afficerent, quam manus cum hoste consererent; itaque steterunt scutis innisi. Nam super cetera elephanti etiam, tumultuoso genere pugnae equitum velitumque et levis [3] armaturae consternati, e cornibus in mediam aciem sese intulerant. Fessi igitur corporibus animisque retulere pedem, ordines tamen servantes, haud secus, quam si imperio ducis cederet integra acies. Sed quum eo ipso acrius, ubi inclinatam sensere rem, victores se undique inveherent, nec facile impetus sustineri posset; quamquam retinebat obsistebatque cedentibus Hasdrubal, *ab tergo esse colles tutumque receptum*, *si modice se reciperent*, clamitans, tamen, vincente verecundiam metu (quum proximus quisque hostem cederet [4]), terga extemplo data, atque in fugam sese omnes effuderunt. Ac primo consistere signa in radi-

2. *Ad id sedulo diem extraxerat Scipio*; vide ad II, 23, n. 3, et IV, 43, n. 6. — *Corpora afficerent*; vide ad V, 10, n. 6.

3. *Elephanti etiam, tumultuoso genere pugnae equitum velitumque et levis armaturae* (vide ad c. 14, n. 10) *consternati* etc. cf. Polyb. XI, 24 pr. ubi Schweigh. suspicatur, elephantos, ante mediam Poenorum aciem locatos (vid. cap. 14), ad cornuum extremitatem et latera actos fuisse, ut ea ab impetu equitum velitumque rom. defenderent, et deinde *consternatos a cornibus* rediisse seque *intulisse in mediam aciem*.

4. *Quum proximus quisque hostem cederet*: immo *caederet*; Ioc. Gron. Praestiterit *hosti cederet*. Sed nihil mutandum, si iunxeris *proximus hostem*. Cf. ad II, 48, n. 5.

cibus collium, ac revocare in ordines militem coeperant [5], cunctantibus in adversum collem erigere aciem Romanis. Inde ut inferri impigre signa viderunt, integrata fuga, in castra pavidi compelluntur: nec procul vallo Romanus aberat, cepissetque tanto impetu castra, ni se ex vehementi sole [6], qualis inter graves imbre nubes effulget, tanta vis aquae deiecisset, ut vix in castra sua receperint se victores; quosdam etiam religio ceperit ulterius quidquam eo die conandi. Carthaginienses, quamquam fessos labore ac vulneribus nox imberque ad necessariam quietem vocabat, tamen, quia metus et periculum cessandi non dabat tempus, prima luce oppugnaturis hostibus castra, saxis undique circa ex propinquis vallibus congestis augent vallum, munimento sese, quando in armis parum praesidii foret, defensuri; sed transitio sociorum, fuga ut tutior mora videretur, fecit. Principium defectionis ab Attane regulo Turdetanorum factum est: is cum magna popularium manu transfugit: inde duo munita oppida cum praesidiis tradita a praefectis Romano; et ne latius, inclinatis semel ad defectionem animis, serperet res, silentio proximae noctis Hasdrubal castra movet.

XVI. Scipio, ut prima luce, qui in stationibus erant, retulerunt, profectos hostes, praemisso equitatu signa ferri iubet; adeoque citato agmine ducti sunt, ut, si via recta vestigia sequentes issent, haud

5. *Ac primo consistere signa, ac revocare in ordines militem coeperant;* «quia *signa* non possunt dici *revocare milites*, videtur melius esse *constituere signa*, ut lib. V, 55; XXXIII, 10, XXXIV, 20; sed hic *praefecti*, *duces* suppleri potest». Duk. Cf. ad c. 16, not. 1.

6. *Ex vehementi sole*, propter et post ardorem solis. — *Quosdam etiam religio ceperit* etc. (vide ad II, 5, n. 4) quasi voluerint dii, diutius pugnari, et voluntatem suam ita declaraverint.

dubie assequuturi fuerint. Ducibus est creditum, brevius aliud esse iter ad Baetim fluvium, ut transeuntes aggrederentur. Hasdrubal, clauso transitu fluminis, ad Oceanum flectit; et iam inde fugientium modo effusi abibant; idque ab legionibus romanis aliquantum intervalli fecit. Eques levisque armatura, nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo [1], fatigabat morabaturque: sed quum ad crebros tumultus signa consisterent, et nunc equestria, nunc cum velitibus auxiliisque peditum proelia consererent, supervenerunt legiones. Inde non iam pugna, sed trucidatio velut pecorum fieri; donec ipse dux, fugae auctor, in proximos colles cum sex millibus ferme semiermium evasit. Ceteri caesi captivique: castra tumultuaria [2] raptim Poeni tumulo editissimo communierunt, atque inde, quum hostis nequidquam subire iniquo adscensu conatus esset, haud difficulter sese tutati sunt. Sed obsidio in loco nudo atque inopi vix in paucos dies tolerabilis erat: itaque transitiones ad hostem fiebant. Postremo dux ipse, navibus acceptis (nec procul inde aberat mare), nocte relicto exercitu, Gades perfugit. Scipio, fuga ducis hostium audita, decem millia peditum, mille equites relinquit Silano ad castrorum obsidionem. Ipse cum ceteris copiis, septuagesimis castris, protenus causis regulorum civitatiumque cognoscendis, ut praemia ad veram meritorum aestimationem tribui possent, Tarraconem rediit. Post profectionem eius Masinissa, cum Silano clam congressus, ut ad nova consilia gentem quoque suam

CAP. XVI. 1. *Nunc ab tergo, nunc ab lateribus occurrendo*; cf. ad I, 33, n. 7. Forte *incurrendo*: nam quomodo *ab tergo* alicui *occurri* possit, non intelligo; Duk. — *Proelia consererent*, scil. hostes. Conf. supra ad cap. 15, n. 5.

2. *Castra tumultuaria*; vide ad I, 37, n. 4.

obedientem haberet, cum paucis popularibus in Africam traiecit; non tam evidenti eo tempore subitae mutationis[3] causa, quam documento post id tempus constantissimae ad ultimam senectam fidei, ne tum quidem eum sine probabili causa fecisse. Mago inde, remissis ab Hasdrubale navibus, Gades petit. Ceteri, deserti ab ducibus, pars transitione, pars fuga, dissipati per proximas civitates sunt: nulla manus numero aut viribus insignis. Hoc maxime modo, ductu atque auspicio P. Scipionis, pulsi Hispania Carthaginienses sunt; tertiodecimo anno post bellum initum, quinto, quam P. Scipio[4] provinciam et exercitum accepit. Haud multo post Silanus, debellatum referens, Tarraconem ad Scipionem rediit.

XVII. L. Scipio cum multis nobilibus captivis nuntius receptae Hispaniae Romam est missus[1]: et quum

3. *Subitae mutationis causae* variae traduntur. Conf. cap. 35; Appian. Pun. 10; Hisp. 37; Sil. XVI, 118 sq. 132 sq. — *Quam documento* (indicio, argumento) *post id tempus ..... fidei*, scil. *evidenti*, h. e. fide postea evidenter indicante. Docente fide; Crevar. Per documentum fidei, h. e. quod fide docuit; Doër. *Constantissima fide* emend. Duk. hoc sensu: tum quidem non exsistente, apparente *subitae mutationis causa*, sed constantissima fide exsistente documento, *ne tum quidem* etc.

4. *Tertiodecimo anno post bellum initum, quinto, quam P. Scipio* etc. ex emend. Glar. In omnibus MSS. et edd. antt. *quarto decimo*; sed leg. *duodecimo*: nam forma haec est loquendi, qua primus annus non comprehenditur: re vera autem hic est punici belli annus XIII et imperii Scipionis sextus; Sigon. *Quinto* forte pro *sexto*, quod Scipio sub finem demum aestatis cum imperio in Hispaniam venit, et ineunte huius anni aestate Poenos Hispania pepulit, adeoque *quintus* annus nondum expletus fuit; Crev. *Quinto, quam* recte Put. Flor. Cant. pro *quinto*, *postquam*: sic enim gaudet loqui Livius; Iac. Gron. et Drak. coll. III, 33; IV, 7, 47; VI, 29; VII, 18; XXI, 15; XXV, 31; XXVI, 27; XXVII, 5; XXVIII, 45; XXIX, 35; XXXI, 7, 14; Duk. ad Flor. II, 2, 7; Gron. ad Iustin. XXVI, 1. Ita vero dictum esse labente in deterius latino candore, contendebat Hadr. Cardin. de Serm. Lat. p. 69. Conf. ad XLI, 16, n. 5.

Cap. XVII. 1. *L. Scipio ..... Romam est missus:* Livium memoria lapsum eandem rem bis narrasse, h. l. et cap. 4, putabat Glar. sed Scipionem potius bis Romam missum esse et nunc iterum *nobiles captivos*, at alios,

ceteri laetitia gloriaque ingenti eam rem vulgo ferrent, unus, qui gesserat, inexplebilis virtutis veraeque laudis, parvum instar eorum, quae spe ac magnitudine animi concepisset, receptas Hispanias ducebat: iam Africam magnamque Carthaginem, et in suum decus nomenque [2] velut consummatam eius belli gloriam spectabat. Itaque, praemoliendas sibi ratus iam res conciliandosque regum gentiumque animos, Syphacem primum regem statuit tentare [3]: Masaesylorum is rex erat. Masaesyli, gens affinis Mauris, in regionem Hispaniae, maxime qua sita Nova Carthago est, spectant. Foedus ea tempestate regi cum Carthaginiensibus erat: quod haud gravius ei sanctiusque, quam vulgo Barbaris, quibus ex fortuna pendet fides, ratus fore, oratorem ad eum C. Laelium cum donis mittit. Quibus Barbarus laetus, et quia res tum prosperae ubique Romanis, Poenis in Italia adversae, in Hispania nullae iam erant, amicitiam se Romanorum accipere annuit; firmandae eius fidem nec dare, nec accipere, nisi cum ipso coram duce romano [4]. Ita

eo adduxisse, Livium vero in eo peccasse, quod nullam reditus eius in Hispaniam mentionem fecerit, suspicabantur Drak. et Periz. Anim. Hist. cap. 4, p. 165. — *Quum ceteri cum laetitia gloriaque eam rem vulgo ferrent*, laudibus efferrent; vide ad IV, 45, n. 5. — *Parvum instar*, simulacrum, species, imago, umbra, ut XXXV, 49. — *Ducebat*, putabat, indicabat.

2. *In suum decus nomenque* (Africani) *velut* iam *consummatam* (propr. *consummati*, vide ad I, 1, n. 6, h. e. perfecti, ut XXIX, 33) *eius belli gloriam spectabat*, respiciebat, tanquam ad rem, certa *spe conceptam*: vel *spectabat* eo sensu dictum; de quo vide ad I, 34, n. 3. Sed potius leg. *consummandam* cum Ruhnken. ad Vell. II, 29. Tum sensus est: *et spectabat eius belli gloriam velut consummandam*, quasi absolvendam, h. e. ad summum plane fastigium extollendam, *in suum decus nomenque*: nam praesagiebat, se *Africanum* appellatum iri; Doër. *Olim consummandi* malebat Gron. et mox ex optimorum codd. vestigiis *praemoliendam rem*.

3. *Syphacem primum regem statuit tentare* (vide ad IX, 35, n. 1): *Masaesylorum is rex* etc. vide ad XXIV, 48, n. 1. — *Gens affinis Mauris*, confinis, *proxima*.

4. *Cum ipso duce romano*, Scipione, et quidem *coram*, adverbialiter,

Laelius, in id modo fide ab rege accepta, tutum adventum fore, ad Scipionem rediit. Magnum in omnia momentum Syphax affectanti res Africae erat, opulentissimus eius terrae rex, bello iam expertus ipsos Carthaginienses, finibus etiam regni apte ad Hispaniam, quod freto exiguo dirimuntur, positis. Dignam itaque rem Scipio ratus, quae, quoniam non aliter posset, magno periculo peteretur, L. Marcio Tarracone, M. Silano Carthagine Nova, quo pedibus ab Tarracone itineribus magnis ierat [5], ad praesidium Hispaniae relictis, ipse cum C. Laelio duabus quinqueremibus ab Carthagine profectus tranquillo mari plurimum remis, interdum et leni adiuvante vento, in Africam traiecit. Forte ita incidit, ut eo ipso tempore Hasdrubal pulsus Hispania, septem triremibus portum invectus, ancoris positis terrae applicaret naves; quum conspectae duae quinqueremes haud cuiquam dubio [6], quin hostium essent, opprimique a pluribus, prius quam portum intrarent, possent, nihil aliud, quam tumultum ac trepidationem simul militum ac nautarum, nequidquam armaque et naves expedientium, fecerunt. Percussa enim ex alto vela paulo acriori vento prius in portum intulerunt quinqueremes, quam Poeni ancoras molirentur [7]; nec

cum eo praesente, non per legatum Laelium; Drak. — *Finibus etiam regni apte ad Hispaniam positis*; vide ad cap. 13, n. 5, et ad XXIV, 48, n. 1.

5. *Quo pedibus ab Tarracone ..... ierat*; vide ad XXII, 31, n. 4. — *Ab Carthagine profectus* etc. conf. ad Epit. XXVIII.

6. *Haud cuiquam dubio*, quum nemini dubium esset. *Dubio*, scil. ente seu exsistente. Conf. Drak. ad IV, 47, n. 7, et Periz. ad Sanctii Min. IV, 4, 28. *Haud quoquam dubio*, i. e. dubitante, malebat Ant. Periz.

7. *Quam Poeni ancoras molirentur*, tollerent, ut cap. 36. Cf. ad VI, 11, n. 5, et XXV, 11, n. 10. — *Nec ultra tumultum ciere*, h. e. non porro, non diutius. *Ciere* e Put. pro vulg. *edere* recepit Gron. *Agere quis quidquam* emend. Rhen. *Nec vim facere aut tumultum ciere* coni. Gron. Malim *et nil ultra tumultum ciere vel edere* (non vim quoque procliumve facere), ut

ultra tumultum ciere quisquam in regio portu audebat. Itaque prior in terram Hasdrubal, mox Scipio et Laelius egressi, ad regem pergunt.

XVIII. Magnificumque id Syphaci (nec erat aliter) visum, duorum opulentissimorum ea tempestate duces populorum uno die suam pacem amicitiamque petentes venisse. Vtrumque in hospitium invitat, et, quoniam fors eos sub uno tecto esse atque ad eosdem penates [1] voluisset, contrahere ad colloquium dirimendarum simultatium causa est conatus; Scipione abnuente, aut privatim sibi ullum cum Poeno odium esse, quod colloquendo finiret, aut de republica se cum hoste agere quidquam iniussu senatus posse. Illud magno opere tendente rege, ne [2] alter hospitum exclusus mensa videretur, ut in animum induceret, ad easdem venire epulas, haud abnuit; coenatumque simul apud regem est; et eodem etiam lecto Scipio atque Hasdrubal (quia ita cordi erat regi) accubuerunt [3]. Tanta autem inerat comitas Scipioni, atque ad omnia naturalis ingenii dexteritas, ut non Syphacem modo, Barbarum insuetumque moribus romanis, sed hostem etiam infestissimum, facunde alloquendo sibi conciliaret; *mirabilioremque sibi eum virum congresso coram* [4] *visum* prae se ferebat, *quam bello rebus gestis. Nec dubitare, quin Syphax regnumque eius iam*

paulo ante: *nihil aliud, quam tumultum ac trepidationem, fecerunt.* Ceterum Poenorum naves, inscio rege, hostiliter occurrisse Scipioni, hunc vero eos praetervectum esse, tradit Appian. Hisp. 30.

CAP. XVIII. 1. *Ad* (apud) *eosdem penates*, in iisdem aedibus, ut XXX, 14, n. 4, id. qd. *sub uno tecto.* Conf. ad X, 23, n. 12; Drak. ad VII, 7, n. 4; Gron. Obss. IV, 6. — *Scipione abnuente*, negante, *aut ..... aut*, dicente, nec ..... nec.

2. *Tendente rege, ne alter* etc. vide ad IV, 7, n. 6.

3. *Eodem etiam in lecto Scipio et H. accubuerunt* mensae. Cf. Appian. Hisp. 30. — *Cordi erat regi*; vide ad VI, 9, n. 1.

4. *Mirabilioremque sibi congresso coram* (haec iungenda) *eum virum visum, prae se ferebat*, sc. Syphax. Cf.

in Romanorum essent potestate: eam artem illi viro ad conciliandos animos esse! Itaque non, quo modo Hispaniae amissae sint, quaerendum magis Carthaginiensibus esse, quam, quo modo Africam retineant, cogitandum. Non peregrinabundum, neque circa amoenas oras vagantem tantum ducem romanum, relicta provincia novae ditionis, relictis exercitibus, duabus navibus in Africam traiecisse sese [5] *in hostilem terram, regiam in fidem expertam; sed potiundae Africae spem affectantem* [6]. *Hoc eum iam pridem volutare in animo, hoc palam fremere, quod non, quemadmodum Hannibal in Italia, sic Scipio in Africa bellum gereret.* Scipio, foedere icto cum Syphace, profectus ex Africa, dubiisque et plerumque saevis in alto iactatus ventis, die quarto Novae Carthaginis portum tenuit.

XIX. Hispaniae sicut a bello punico quietae erant, ita quasdam civitates, propter conscientiam culpae, metu magis, quam fide, quietas esse apparebat: quarum maxime insignes et magnitudine et noxa Illiturgi et Castulo [1] erant. Castulo, quum prosperis rebus socii fuissent, post caesos cum exercitibus Sci-

ad cap. 12, n. 8. Ante *mirabiliorem-que* rectius forte maiorem distinct. posuit Doër.

5. *Duabus navibus in Africam traiecisse sese*, traiiciendo mare venisse, *in hostilem terram, regiam in fidem expertam*, cuius fides in regem experta aut nota sit. Cf. Val. Max. IX, 8, 1. *Inexpertam* optimi plurimique MSS. et edd. ante Drak. prob. Gron. Obss. IV, 6, p. 88. Idem in notis ad h. l. coni. *in hostilem terram, regiam* (aulam barbari regis, cui non temere te credas, nisi fidei et incolumitatis quaedam dederit pignora) *infidam, inexpertam*. In iisdem MSS. legitur *relictis exercitibus duobus* (altero sub L. Marcio Tarracone, altero sub M. Iunio Silano Carthagine Nova) *in Africam* etc. non improb. Gron.

6. *Spem affectantem*, cum aliquo forte acumine dictum et figurate, ut apud Ovid. Met. V, 377, nisi leg. *spectantem*; Gron. Cf. ad c. 38, n. 4. — *Fremere*; vide ad XXV, 28, n. 3.

Cap. XIX. 1. *Illiturgi et Castulo*; vide ad XXI, 11, n. 9, et XXIII, 49, n. 4. Mox *Castulo* pro *Castulonenses* (quod primus reposuit Ascensius) omnes fere MSS. et edd. antt. vide ad III, 47, n. 1. Ad seqq. conf. Appian. Hisp. c. 32, ibique Schweigh.

piones defecerant ad Poenos. Illiturgitani prodendis, qui ex illa clade ad eos perfugerant, interficiendisque scelus etiam defectioni addiderant. In eos populos primo adventu, quum dubiae Hispaniae essent, merito magis, quam utiliter, saevitum foret. Tunc, iam tranquillis rebus, quia tempus expetendae poenae videbatur venisse, accitum ab Tarracone L. Marcium cum tertia parte copiarum ad Castulonem oppugnandum mittit: ipse cum cetero exercitu quintis ferme ad Illiturgin castris pervenit. Clausae erant portae, omniaque instructa et parata ad oppugnationem arcendam: adeo conscientia, quid se meritos scirent, pro indicto eis bello fuerat. Hinc et hortari milites Scipio orsus est: *Ipsos claudendis portis* [2] *indicasse Hispanos, quid, ut timerent, meriti essent. Itaque multo infestioribus animis cum iis, quam cum Carthaginiensibus, bellum gerendum esse. Quippe cum illis prope sine ira de imperio et gloria certari; ab his perfidiae et crudelitatis et sceleris poenas expetendas esse. Venisse tempus, quo et nefandam commilitonum necem, et in semet ipsos, si eodem fuga delati forent, instructam fraudem ulciscerentur; et in omne tempus gravi documento sancirent, ne quis unquam romanum civem militemve in ulla fortuna opportunum iniuriae* [3] *duceret.* Ab hac cohortatione ducis incitati scalas electis per manipulos viris dividunt, partitoque exercitu, ita ut parti alteri Laelius praeesset legatus, duobus simul locis ancipiti terrore [4] urbem aggrediuntur. Non dux unus aut plures principes oppidanos, sed suus ipsorum ex conscientia culpae metus ad defendendam

2. *Ipsos claudendis portis indicasse*; vide ad I, 53, n. 3, et VIII, 19, n. 7. — *Quippe cum illis* Carthaginiensibus, *ab his*, Illiturgitanis; vide ad III, 72, n. 3. — *Gravi documento*; vide ad Praef. n. 14.

3. *Opp. iniuriae*; vid. I, 54, n. 4.

4. *Ancipiti terrore*; vide I, 25, n. 4.

impigre urbem hortatur. Et meminerant, et admonebant alii alios, *supplicium ex se, non victoriam, peti. Vbi quisque mortem oppeteret, id referre*[5]*; utrum in pugna et in acie, ubi Mars communis et victum saepe erigeret et affligeret victorem, an postmodo, cremata et diruta urbe, ante ora captarum coniugum liberorumque, inter verbera et vincula, omnia foeda atque indigna passi, exspirarent.* Igitur non militaris modo actas, aut viri tantum, sed feminae puerique supra animi corporisque vires adsunt; propugnantibus tela ministrant, saxa in muros munientibus gerunt. Non libertas solum agebatur, quae virorum fortium tantum pectora acuit; sed ultima omnium supplicia[6] et foeda mors ob oculos erat. Accendebantur animi et certamine laboris ac periculi atque ipso inter se conspectu: itaque tanto ardore certamen initum est, ut domitor ille totius Hispaniae exercitus, ab unius oppidi iuventute saepe repulsus a muris, haud satis decoro proelio trepidaret. Id ubi vidit Scipio, veritus, ne vanis conatibus suorum et hostibus cresceret animus, et segnior miles fieret, sibimet conandum ac partem periculi capessendam esse ratus, increpita ignavia militum, ferri scalas iubet: se ipsum, si ceteri cunctentur, escensurum minatur[7]. Iam subierat haud mediocri periculo moenia, quum clamor undique ab sollicitis vicem imperatoris

5. *Id referre*: vide ad VIII, 39, n. 3. — *Mars communis*: vide ad V, 12, n. 1. — *Militaris aetas*, homines militari aetate. — *Non enim libertas solum agebatur*; vid. VII, 31, n. 5. — *Tantum*, tantopere: aut solum, non nisi *virorum fortium*, non et puerorum; quo sensu hanc particulam capiendam esse et ipsam rem flagitare, monet Doer. Contra Crev. putabat eam frigere ob ea quae praecedunt *solum*, *modo*, *tantum*.

6. *Vltima omnium supplicia* etc. al. *omnibus*. Sensus est, non tantum suam quemque ex oppidanis, sed aliorum etiam, primo propinquorum, dein amicorum et civium, vicem miseratum, et futuram calamitatem animo praecepisse; Gron.

7. *Escensurum minatur*; v. ad II,

militibus sublatus, scalaeque multis simul partibus erigi coeptae: et ex altera parte Laelius instat. Tum victa oppidanorum vis, deiectisque propugnatoribus occupantur muri: arx etiam ab ea parte, qua inexpugnabilis videbatur, inter tumultum capta est.

XX. Transfugae Afri, qui tum inter auxilia romana erant, et oppidanis in ea tuenda, unde periculum videbatur [1], versis, et Romanis subeuntibus, qua adire poterant, conspexerunt editissimam urbis partem, quia rupe praealta tegebatur, neque opere ullo munitam, et ab defensoribus vacuam. Levium corporum homines [2], et multa exercitatione pernicium, clavos secum ferreos portantes, qua per inaequaliter eminentia rupis poterant, scandunt. Sicubi nimis arduum et leve saxum occurrebat, clavos per modica intervalla figentes, quum velut gradus fecissent, primi sequentes extrahentes manu, postremi sublevantes eos, qui praeirent, in summum evadunt. Inde decurrunt cum clamore in urbem iam captam ab Romanis. Tum vero apparuit, ab ira et ab odio urbem oppugnatam esse. Nemo capiendi vivos, nemo, patentibus ad direptionem omnibus, praedae memor est. Trucidant inermes iuxta atque armatos, feminas pariter ac viros: usque ad infantium caedem ira cru-

7, n. 7. — *Subierat*; vide ad VII, 23, n. 5. — *Ab sollicitis vicem*; vide ad I, 25, n. 5.

Cap. XX. 1. *Unde periculum videbatur*, cernebatur; nisi *imminere* vel *timendum* excidit; Doër. — *Editissimam urbis partem*, arcem. Sed potius *e. arcis partem* leg. cum Crev. Nam designatur *ea arcis pars, qua inexpugnabilis videbatur* (haec sunt extrema verba cap. praec.), *quia rupe praealta tegebatur*; quae tamen *inter tumultum* capiebatur, et quia *neque opere ullo munita* erat etc.

2. *Levium corporum homines ..... evadunt*, graphica descriptio adscensus. — *Leve saxum*, λεῖον; vid. Sil. II, 111, et ad Iuvenal. II, 12. — *Primi sequentes extrahentes* etc. clarior oratio fuisset: *primis sequentes extrahentibus manu, postremis sublevantibus eos* etc. — *Cordi est*; vide ad VI, 9, n. 1.

delis pervenit. Ignem deinde tectis iniiciunt, ac diruunt, quae incendio absumi nequeunt: adeo vestigia quoque urbis exstinguere, ac delere memoriam hostium sedis, cordi est. Castulonem inde Scipio exercitum ducit: quam urbem non Hispani modo convenae, sed punici etiam exercitus ex dissipata passim fuga reliquiae tutabantur. Sed adventum Scipionis praevenerat fama cladis Illiturgitanorum, terrorque inde ac desperatio invaserat [3]; et in diversis causis, quum sibi quisque consultum sine alterius respectu vellet, primo tacita suspicio, deinde aperta discordia secessionem inter Carthaginienses atque Hispanos fecit. His Cerdubellus propalam deditionis auctor; Himilco punicis auxiliaribus praeerat; quos urbemque, clam fide accepta, Cerdubellus Romano prodit. Mitior ea victoria fuit: nec tantumdem noxae admissum erat, et aliquantum irae lenierat voluntaria deditio.

XXI. Marcius inde in Barbaros [1], si qui nondum perdomiti erant, sub ius ditionemque redigendos missus. Scipio Carthaginem, ad vota solvenda diis munusque gladiatorium, quod mortis causa [2] patris patruique paraverat, edendum, rediit. Gladiatorium spectaculum fuit non ex eo genere hominum, ex quo lanistis comparare mos est [3], servorum, quive

3. *Desperatio invaserat*: quidam addunt *omnes*; vide ad V, 13, n. 1. — *Noxae*; vide ad X, 19, n. 2. — *Aliquantum*; vide ad II, 39, n. 1.

Cap. XXI. 1. *Marcius inde* (deinde) *in Barbaros ..... missus* cum aliis legatis (v. cap. 22 pr.); sed h. l. solus nominatur, quia dignatione princeps fuit, et quod c. 22 sequitur totum gessit; Gron. *Inde in Barbaros ..... redigendos legatis missis, Scipio* etc. quidam MSS., et alii: *Marcius inde.... redigendos* (sc. iit): *Scipio Carthaginem ..... rediit.* Illud probabat Lips., hoc Gron.

2. *Munusque gladiatorium, quod mortis causa* etc. cui et *ludi funebres additi* dicuntur cap. extr. Cf. XXIII, 30, n. 9; Val. Max. IX, 11, ext. 1, et Sil. XVI, 288 sq. 527 sq.

3. *Comparare mos est*, scil. gladiatores. — *Servorum quive*, eorumve

venalem sanguinem habent. Voluntaria omnis et gratuita opera pugnantium fuit: nam alii missi ab regulis sunt ad specimen insitae genti virtutis ostendendum: alii ipsi professi, se pugnaturos in gratiam ducis: alios aemulatio et certamen, ut provocarent provocatique haud abnuerent, traxit. Quidam, quas disceptando controversias finire nequiverant aut noluerant, pacto inter se [4], ut victorem res sequeretur, ferro decreverunt. Neque obscuri generis homines, sed clari illustresque, Corbis et Orsua patrueles fratres [5], de principatu civitatis, quam Ibem vocabant, ambigentes, ferro se certaturos professi sunt. Corbis maior erat aetate. Orsuae pater princepes proxime fuerat, a fratre maiore post mortem eius principatu accepto. Quum verbis disceptare Scipio vellet, ac sedare iras, negatum id ambo dicere communibus cognatis, nec alium deorum hominumve, quam Martem, se iudicem habituros esse. Robore maior, minor flore aetatis ferox, mortem in certamine, quam ut alter alterius imperio subiiceretur, praeoptantes, quum dirimi ab tanta rabie nequirent, insigne spe-

qui *venalem sanguinem habent:* nam a lanistis emebantur non modo servi aut captivi, sed et liberi homines, qui, bonis exuti aut furore instincti, aut in gratiam imperatorum (ut hic *in gratiam ducis*), se vitamque suam lanistis et arenae vendebant; qui proprie dicebantur *auctoritati*, ut merces eorum *auctoramentum* et *gladiatorium*, scil. praemium vel auctoramentum XLIV, 31 extr. Cf. ad Iuven. I, 23; II, 143 sq. VIII, 192 sq. XI, 5 sq.

4. *Pacto inter se*; vide ad I, 41, n. 10, et ad Sil. XIV, 97. *Pacti* edd. ante Rhen. non improb. Gron. — *Ut victorem res sequeretur*, victoris esset, res, de quibus disceptaretur, in victoris potestatem veniret. Conf. ad XXXIII, 13, n. 6. — *Ferro decreverunt*; vide ad V, 55, n. 1; VII, 9, n. 4; XXI, 41, n. 2.

5. *Corbis et Orsua patrueles fratres* etc. cf. Sil. XVI, 533 sq. qui eos *fratres geminos* fuisse, et utrumque occubuisse dicit. — *Ibem* opp. nemo praeter Livium memoravit. Cf. ad III, 50, n. 1. — *A fratre maiore*, patre Corbis. — *Negatum id*, idem a se *communibus cognatis*; hos quoque litem *verbis* dirimere voluisse *ac sedare iras*, se repudiasse eorum preces, *nec alium* etc.

ctaculum exercitui praebuere documentumque, quantum cupiditas imperii malum inter mortales esset. Maior usu armorum et astu facile stolidas vires minoris superavit. Huic gladiatorum spectaculo ludi funebres additi pro copia [6] et provinciali et castrensi apparatu.

XXII. Res interim nihilominus ab legatis [1] gerebantur. Marcius, superato Baete amni, quem incolae Certim appellant, duas opulentas civitates sine certamine in deditionem accipit. Astapa urbs erat, Carthaginiensium semper partis: neque id tam dignum ira erat, quam quod, extra necessitates belli [2], praecipuum in Romanos gerebant odium. Nec urbem aut situ aut munimento tutam habebant, quae ferociores iis animos faceret: sed ingenia incolarum latrocinio laeta, ut excursiones in finitimum agrum sociorum populi romani facerent, impulerant, et vagos milites romanos lixasque et mercatores exciperent. Magnum etiam comitatum [3], quia paucis parum tutum fuerat, transgredientem fines, positis insidiis circumventum,

6. *Pro copia* etc. v. ad XXVII, 6, n. 12. Mox delendum voc. *apparata*, vel τὸ *et* post *copia*; Crev. et Duk. Hic tamen et vulgatum servari posse monet, et *pro copia* sic dici XXVI, 11, et ap. Plaut. Mercat. III, 1, 8, et Trucul. I, 2, 46.

Cap. XXII. 1. *Ab legatis*; conf. ad c. 21, n. 1. — *Baete amni, quem incolae Certim appellant:* ita optimi MSS., et *Certima* XL, 47, opp. Celtiberorum; Gron. *Circem*, *Circium*, *Cercim*, *Cretum*, *Cirtem*, *Cirtim* et *Cirtium* alii. Βαῖτις λέγεται Πέρκης ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων, Steph. Baetim veteribus dictum Tartessum tradunt Strabo, III, 2, p. 148, al. 221, et Pausan. VI, 19. *Circem* h. l. et Κίρκης ap. Steph. leg. coni. Sigon. Cf. Intpp. Steph., Bocharti Chanaan, I, 34; Iac. Gron. ad Gell. II, 22. — *Astapa*, forte hod. *Estepa*. Cf. ad Epit. 28, et Appian. Hisp. 33, ubi eadem historia narratur. — *Urbs erat*, τὸ *erat* abest a pluribus MSS. Forte leg. *fuerat*: certe delenda distinctio; Doër.

2. *Extra necessitates belli*, sine iis, non coacti bello aut incitati. — *Gerebant*; vide ad III, 47, n. 1.

3. *Magnum etiam comitatum*, numerum militum mercatorumque simul peregrinantium, ut ap. Caes. B. C. I, 48, 51, 54. — *Deditio ad tum infestos*; vide ad II, 13, n. 4.

iniquo loco interfecerunt. Ad hanc urbem oppugnandam quum admotus exercitus esset, oppidani conscientia scelerum, quia nec deditio tuta ad tam infestos videbatur, nec spes moenibus aut armis tuendae salutis erat, facinus in se ac suos foedum ac ferum consciscunt. Locum in foro destinant, quo pretiosissima rerum suarum congererent. Super eum cumulum coniuges ac liberos considere quum iussissent, ligna circa exstruunt, fascesque virgultorum coniiciunt. Quinquaginta deinde armatis iuvenibus praecipiunt, *ut, donec incertus eventus pugnae esset, praesidium eo loco fortunarum suarum*[4] *corporumque, quae cariora fortunis essent, servarent. Si rem inclinatam viderent, atque in eo iam esse, ut urbs caperetur; scirent omnes, quos euntes in proelium cernerent, mortem in ipsa pugna obituros. Illos se per deos superos inferosque orare, ut memores libertatis, quae illo die aut morte honesta, aut servitute infami finienda esset, nihil relinquerent, in quod saevire iratus hostis posset. Ferrum ignemque in manibus esse: amicae ac fideles potius ea, quae peritura essent, absumerent manus, quam insultarent superbo ludibrio hostes*[5]. His adhortationibus exsecratio dira adiecta, si quem a proposito spes mollitiave animi flexisset. Inde concitato agmine patentibus portis ingenti tumultu erumpunt: neque erat ulla satis firma statio opposita; quia nihil minus, quam ut egredi moenibus auderent, timeri poterat. Perpaucae equitum turmae levisque armatura, repente e castris ad id ipsum[6] emissa, occurrit. Acrior impetu atque ani-

4. *Praesidium*, custodiam, *eo loco fortunarum suarum*, rerum pretiosissimarum, *corporumque*, *quae c. f. essent*, scilic. coniugum liberorumque, *servarent*; conf. ad librum XXXIV, cap. 9, n. 5.

5. *Quam insultarent* iis cum *superbo ludibrio hostes*; vid. Mitscherl. ad Hor. Od. III, 3, 41.

6. *E castris ad* (ob) *id ipsum* (vide ad I, 34, n. 5) *emissa*, quia hostes

mis, quam compositior ullo ordine, pugna fuit. Itaque pulsus eques, qui primus hosti se obtulerat, terrorem intulit levi armaturae; pugnatumque sub ipso vallo foret, ni robur legionum, perexiguo ad instruendum dato tempore, aciem direxisset. Ibi quoque trepidatum parumper circa signa est, quum caeci furore in vulnera ac ferrum vecordi audacia ruerent. Dein vetus miles, adversus temerarios impetus pertinax, caede primorum insequentes suppressit. Conatus paulo post ultro inferre pedem [7], ut neminem cedere, atque obstinatos mori in vestigio quemque suo vidit, patefacta acie [8] (quod ut facere posset, multitudo armatorum facile suppeditabat) cornua hostium amplexus, in orbem pugnantes ad unum omnes occidit.

XXIII. Atque haec tamen hostium iratorum ac tum maxime dimicantium iure belli in armatos [1] repugnantesque edebantur. Foedior alia in urbe trucidatio [2] erat, quum turbam feminarum puerorumque imbellem inermemque cives sui caederent, et in succensum rogum semianima pleraque iniicerent corpora, rivique sanguinis flammam orientem restinguerent:

egressi erant moenibus, atque eos repellerent.

7. *Vltro inferre pedem*, Gron. edidit *ultra.*

8. *Patefacta acie*; vide ad XXVII, 18, n. 7. — *Suppeditabat*; v. ad VI, 24, n. 1. — *In orbem pugnantes*; vid. ad II, 50, n. 6.

Cap. XXIII. 1. *Iure belli in armatos* verba suspecta, quoniam absunt ab optimis MSS., qui etiam *pugnantisque* vel *pugnantesque* habent. Solam particulam *que* in causa fuisse, cur tot verba infulcirentur, putabat Gron. et coni. *dimicantium in pugnantes* vel *pugnantesque edebantur* (h. e. ab dimicantibus et in pugnantes), vel *dimicantium pugna visque edebat.* Malim: *Atque haec tanta hostium iratorum ac tum maxime dimicantium poena caedesque edebantur*, et mox cum Rhen. *se incendio iniicerent.* Contra Crev. non dubitabat, quin a Livio profecta essent verba illa, a plerisque codd. exsulantia, quum et augerent sententiam, nec quidquam peregrini aut pinguis redolerent.

2. *Foedior alia in urbe trucidatio* etc. vide ad XXI, 14, n. 1, et cf. Appian. Hisp. 33.

postremo ipsi, caede miseranda suorum fatigati, cum armis medio se incendio iniecerunt. Iam caedi perpetratae victores Romani supervenerunt: ac primo conspectu tam foedae rei mirabundi parumper obstupuerunt. Dein quum aurum argentumque, cumulo rerum aliarum interfulgens, aviditate ingenii humani, rapere ex igne vellent, correpti alii flamma sunt, alii ambusti afflatu vaporis [3]: quum receptus primis, urgente ingenti turba, non esset. Ita Astapa, sine praeda militum, ferro ignique absumpta est. Marcius, ceteris eius regionis metu in deditionem acceptis [4], victorem exercitum Carthaginem ad Scipionem reduxit. Per eos ipsos dies perfugae a Gadibus venerunt, pollicentes, urbem punicumque praesidium, quod in ea urbe esset, et imperatorem praesidii cum classe prodituros esse. Mago ibi ex fuga substiterat, navibusque in Oceano collectis, aliquantum auxiliorum et trans fretum ex africa ora [5], et ex proximis Hispaniae locis per Hannonem praefectum coëgerat. Fide accepta dataque perfugis, et Marcius eo cum expeditis cohortibus, et Laelius cum septem triremibus, quinqueremi una, est missus, ut terra marique communi consilio rem gererent.

XXIV. Scipio ipse gravi morbo implicitus [1], graviore tamen fama, quum ad id quisque, quod audierat, (insita hominum libidine alendi de industria

3. *Correpti alii flamma sunt, alii ambusti afflatu vaporis*; cf. Polyb. XI, 24, 11.

4. *In deditionem acceptis*; vide ad VIII, 20, n. 7.

5. *Trans fretum* Gaditanum *ex ora africa*, africana.

Cap. XXIV. 1. *Scipio ipse gravi morbo implicitus ... turbavit*, h. e. gravis Scipionis morbus etc. De morbo eius et exercitus seditione, conf. Appian. Hisp. 34 sq. et Polyb. XI, 25 sq. — *Graviore tamen fama* exsistente, ita tamen, ut fama morbum illum augeret, multo graviorem differret, pro *libidine*, quae *insita* est *hominibus*; Doër. — *Longinqua*, remotiora loca.

rumores), adiiceret aliquid, provinciam omnem ac maxime longinqua eius turbavit; apparuitque, quantam excitatura molem[2] vera fuisset clades, quum vanus rumor tantas procellas excivisset. Non socii in fide, non exercitus in officio mansit. Mandonius et Indibilis, quibus, quia regnum sibi Hispaniae, pulsis inde Carthaginiensibus, destinarant animis, nihil pro spe contigerat, concitatis popularibus, Lacetani autem erant, et iuventute Celtiberorum excita, agrum suessetanum sedetanumque sociorum populi romani hostiliter depopulati sunt. Civilis alius furor[3] in castris ad Sucronem ortus: octo ibi millia militum erant, praesidium gentibus, quae cis Iberum incolunt, impositum. Motae autem eorum mentes sunt non tum primum, quum de vita imperatoris dubii allati nuntii, sed iam ante, licentia ex diutino, ut fit, otio collecta [4], et nonnihil, quod in hostico laxius rapto suetis vivere arctiores in pace res erant. Ac primo

2. *Quantam excitatura molem*, magnitudinem multitudinemque turbarum (v. ad I, 38, n. 4) *vera fuisset clades*, calamitas, iactura, h. e. ipsa mors fuocsta Scipionis, ut II, 36. — *Tantas procellas;* vide ad II, 1, n. 5. — *Concitatis popularibus*, *Lacetani autem erant*, *et iuventute* etc. quum Ilergetes, non Lacetani, certe hi non soli, populares Indibilis Mandoniique fuisse videantur, ut vox *autem* h. l. haud necessaria sit, Crev. coni. *Lacetani et Ilergetes erant.* Contra Drak. monet, τὸ *autem* in simili locutione adhiberi VII, 41 extr. et Mandoniom Indibilemque ambobus forte populis vicinis praefuisse, saltem utromqoe saepios ad rebellionem pellexisse; cf. c. 27 et 34. Recte, arbitror; et hinc etiam τὸ *autem* aptissimum h. l. videtur. — *In agrum suessetanum sedetanumque* etc. Suessetani h. l. *socii Romanorum*, at XXV, 34, Indibilis. Mira profecto in his est obscuritas, et quam ne Livio quidem satis notam fuisse existimo; Glar. Forte Suessetani, aut pars eorum, saepius defecerunt ad Romanos, etsi semel id memoratur XXXIV, 20. Cf. ad c. 31, n. 3.

3. *Civilis alius furor*, seditio militum. Mox *dubii allati nuntii* ex optimis MSS. recepi proh. Gronov. pro vulg. *dubii rumores allati sunt.* In tribus MSS. *dubie allatum sit:* unde Gron. coni. *dubie allatum est.*

4. *Licentia ex diutino*, *ut fit*, *otio collecta*, cui solertia ducis singulari occurrendum dicit Polyb. XI, 25. — *In hostico laxius*; vid. II, 34, n. 13, et VIII, 12, n. 11. — *Arctiores res;* vide ad XXVI, 17, n. 3. — *Confecta provincia;* vide ad II, 40, n. 9.

sermones tantum occulti serebantur, *si bellum in provincia esset, quid sese inter pacatos facere? si debellatum iam et confecta provincia esset, cur in Italiam non revehi?* Flagitatum quoque stipendium procacius, quam ex more et modestia militari erat; et ab custodibus probra in circumeuntes vigilias tribunos[5] iacta; et noctu quidam praedatum in agrum circa pacatum ierant; postremo interdiu ac propalam sine commeatu ab signis abibant. Omnia libidine ac licentia militum, nihil instituto ac disciplina militiae, aut imperio eorum qui praeerant, gerebatur. Forma tamen romanorum castrorum constabat una ea spe, quod tribunos ex contagione furoris haud expertes seditionis defectionisque rati fore, et iura reddere in principiis [6] sinebant, et signum ab eis petebant, et in stationes ac vigilias in ordinem ibant; et, ut vim imperii abstulerant, ita speciem dicto parentium, ultro sibi imperantes, servabant. Erupit deinde seditio, postquam reprehendere atque improbare tribunos ea, quae fierent, et conari obviam ire, et propalam abnuere, furoris eorum se futuros socios, senserunt. Fugatis itaque ex principiis ac post paulo e castris tribunis ad principes seditionis, gregarios milites, C. Albium Calenum et C. Atrium Vmbrum, delatum omnium consensu imperium est; qui, nequaquam

5. *Circumeuntes vigilias tribunos*; vid. XXII, 1, n. 10.—*Sine commeatu*; vid. I, 57, n. 2. — *Constabat una ea spe*, immo *specie*; Freinsh. *Vna ex parte* coni. Gron.

6. *Iura*, imperia, edicta, *reddere in principiis*; vide ad VII, 12, n. 6. — *Signum ab eis petebant*, tesseras, quae mandata continebant imperatoris, et ab hoc vesperi tribunis excubitoribus, ab his vero uni ex quoque decimo manipulo electo militi, tesserario, ab hoc proximi manipuli duci, ab illo sequenti etc. dabantur, et ante solis occasum omnes referebantur ad tribunos. Cf. VII, 35, n. 1; Sil. VII, 347, et ad Tac. Ann. I, 7, 15; Lips. Mil. Rom. V, 9. — *In stationes ac vigilias in ordinem ibant*; vide ad librum VII, cap. 35, n. 2. — *Obviam ire*, repugnare.

tribuniciis contenti ornamentis, insignia etiam summi imperii, fasces securesque, attrectare ausi [7]: neque venit in mentem, suis tergis suisque cervicibus virgas illas securesque imminere, quas ad metum aliorum praeferrent. Mors Scipionis falso credita obcaecabat animos; sub cuius vulgatam mox famam non dubitabant totam Hispaniam arsuram bello: in eo tumultu et sociis pecunias imperari, et diripi propinquas urbes posse; et, turbatis rebus, quum omnia omnes auderent, minus insignia fore, quae ipsi fecissent.

XXV. Quum alios subinde recentes nuntios, non mortis modo, sed etiam funeris, exspectarent, neque superveniret quisquam, evanesceretque temere ortus rumor; tum primi auctores requiri coepti, et, subtrahente se quoque [1], ut credidisse potius temere, quam finxisse, rem talem videri posset, destituti duces iam sua ipsi insignia, et pro vana imagine imperii, quod gererent, veram iustamque mox in se versnram potestatem horrebant [2]. Stupente ita seditione, quum vivere primo, mox etiam valere Scipionem, certi auctores afferrent, tribuni militum septem ab ipso Scipione missi sunt. Ad quorum primum adventum exasperati animi; mox, ipsis placido sermone permulcentibns notos, cum quibus congressi erant, leniti sunt. Circumeuntes enim tentoria primo, deinde in principiis praetorioque, ubi sermones inter se serentiam circulos vidissent [3], alloquebantur, percun-

7. *Fasces securesque, attrectare ausi*, tanquam res sacras manibus impuris, h. e. sibi vindicare, ut XXXIV, 4, n. 3. — *Praeferrent*, sibi iuberent praeferri.

Cap. XXV. 1. *Subtrahente se quoque*, se auctorem fuisse rumoris negante, *destituti duces* Calenus et Umber etc. Gronov. — *Insignia*, fasces securesque.

2. *In se versuram se potestatem horrebant*; vid. II, 3, n. 2, et XXI, 63, n. 15. — *Stupente ita seditione* (ut mox *languescentem*), stupentibus seditiosis.

3. *In principiis praetorioque, ubi*

ctantes magis, quae causa irae consternationisque subitae foret, quam factum accusantes. Vulgo *stipendium non datum ad diem* iactabatur, *et*, *quum eodem tempore*, *quo scelus Illiturgitanorum exstitisset*, *post duorum imperatorum duorumque exercituum stragem*, *sua virtute defensum nomen romanum ac retenta provincia esset : Illiturgitanos poenam noxae meritam habere ; suis recte factis gratiam qui exsolvat*, *non esse. Talia quaerentes aequa orare*, *seque ea relaturos ad imperatorem*, respondebant. *Laetari*, *quod nihil tristius*, *nec insanabilius esset : et P. Scipionem deum benignitate*, *et rempublicam esse gratiae referendae* [4]. Scipionem bellis assuetum, ad seditionum procellas rudem, sollicitum habebat res, ne aut exercitus peccando, aut ipse puniendo, modum excederet. In praesentia, ut coepisset, leniter agi placuit, et, missis circa stipendiarias civitates exactoribus, stipendii spem propinquam facere. Edictum subinde propositum, ut ad stipendium petendum [5] convenirent Carthaginem, seu carptim partes, seu universi mallent. Tranquillam seditionem, iam per se languescentem, repentina quies rebellantium Hispanorum fecit. Redierant enim in fines, omisso incepto, Mandonius et Indibilis, postquam vivere Scipionem alla-

sermones inter se serentium circulos vidissent etc. vid. VII, 12, n. 6. — *Consternationis*, seditionis, furoris; vid. II, 47, n. 3. — *Stipendium non datum ad diem* ; vid. XXIII, 21, n. 1. —*Scelus Illiturgitanorum* etc. vid. cap. 19, 20. — *Duorum imperatorum* (Scipionum) *duorumque e.* vide ad X, 25, n. 9.

4. *Rempublicam* (senatum populumque) *esse gratiae referendae* ; vide ad II, 9, n. 5. — *Seditionum procellas* ; vid. II, 1, n. 5. —*Stipendiarias civitates* ; vid. V, 10, n. 5.

5. *Ad stipend. petendum*, ἧκειν ἐπὶ σῖτον ap. Appian. Hisp. 34 extr. κομίζεσθαι τὰς σιταρχίας et ἡ κομιδὴ τῶν ὀψωνίων ap. Polyb. XI, 25 et 26. — *Seu carptim partes*, *seu universi mallent*, forte *per partes*, Gron. Sic et Polyb. XI, 13 (XI, 25, 10, ed. Schweigh.), quod iam monuit Drak. ἄν τε κατὰ μέρη τοῦτο βούλωνται ποιεῖν, ἄν θ' ὁμοῦ πάντες.

tum est: nec iam erat aut civis, aut externus, cum quo furorem suum consociarent. Omnia circumspectantes consilia nihil reliqui habebant, praeter non tutissimum a malis consiliis receptum [6], ut imperatoris vel iustae irae, vel non desperandae clementiae sese committerent: etiam hostibus eum ignovisse, cum quibus ferro dimicasset: suam seditionem sine vulnere, sine sanguine fuisse, nec ipsam atrocem, nec atroci poena dignam; ut ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda [7]. Illa dubitatio erat, singulaene cohortes, an universi, ad stipendium petendum irent. Inclinavit sententia, quod tutius censebant, universos [8] ire.

XXVI. Per eosdem dies, quibus haec illi consultabant, consilium de iis Carthagini erat [1]; certabaturque sententiis, utrum in auctores tantum seditionis (erant autem hi numero haud plus, quam quinque et triginta) animadverteretur, an plurium sup-

6. *Non tutissimum a malis consiliis receptum*; cf. ad IV, 57, n. 2. Non est sane tutus admodum receptus, *permittere* se alienae *vel irae vel clementiae*, quia nescis, maioremne doloris ille vindicandi an gratiae quaerendae cupiditatem habeat; Gron.

7. *Ingenia humana sunt ad suam cuique levandam culpam nimio plus facunda*: «potius *fecunda*, multis scil. inveniendis et animo fingendis, quibus iras adversus se conceptas molliri, et magnitudinem delictorum suorum extenuari posse sibi blandiuntur. *Facundia* in sermone προφορικῷ est, de quo hic non agitur». Duker. *Fecunda ad levandam culpam* dici non posse putabat Ern. Pro *cuique* forte leg. *quaeque*, sc. ingenia.

8. *Inclinavit sententia*, *universos ire*, ut XXXII, 13, n. 4: vicit pondere ea sententia, eundem esse universis; Gron.

Cap. XXVI. 1. *Carthagini erat* omnes fere MSS. pro *Carthagine*, ut XXX, 9, n. 2; XXXI, 11, et apud Plaut. Cas. Prol. 71; unde *Carthaginiensis*, quod conceptum quasi est ab *Carthagini*, non *Carthagine* (nam *i* longum in huiusmodi ἐθνικῶν formatione non semper eliditur), haud magis analogia caret, quam *Latiniensis* a *Latini*, *Aventiniensis*, *Crotoniensis*; Gronov. Sic et plerique MSS. XXXV, 35 pr. *Lacedaemoni* pro *Lacedaemone*. Conf. ad IV, 12, n. 8; Drak. ad XXVII, 5, n. 11; XXX, 44, n. 4; XXXI, 11, n. 7; ad Epit. Liv. XXVIII, XLVIII, XLIX; Gron. ad Sen. Contr. I, 1. Ad seqq. conf Polyb. XI, 26, 27.

plicio vindicanda tam foedi exempli defectio magis, quam seditio, esset. Vicit sententia lenior, ut, unde orta culpa esset, ibi poena consisteret: ad multitudinem castigationem satis esse. Consilio dimisso, ut id actum videretur, expeditio adversus Mandonium Indibilemque edicitur exercitui, qui Carthagine erat, et cibaria dierum aliquot parare iubentur. Tribunis septem, qui et antea Sucronem adleniendam seditionem ierant, obviam exercitui missis, quina nomina principum seditionis edita sunt; ut eos, per idoneos homines benigno vultu ac sermone in hospitium invitatos [2] sopitosque vino, vincirent. Haud procul iam Carthagine aberant, quum ex obviis auditum, postero die omnem exercitum cum M. Silano in Lacetanos proficisci, non metu modo omni, qui tacitus insidebat animis, liberavit eos, sed laetitiam ingentem fecit; quod magis habituri solum imperatorem, quam ipsi futuri in potestate eius essent. Sub occasum solis urbem ingressi sunt, exercitumque alterum parantem omnia ad iter viderunt. Excepti sermonibus de industria compositis, *laetum opportunumque adventum eorum imperatori esse, quod sub ipsam profectionem alterius exercitus venissent*, corpora curant. A tribunis sine ullo tumultu auctores seditionis, per idoneos homines perducti in hospitia, comprehensi ac vincti sunt. Vigilia [3] quarta impedimenta exercitus, cuius simulabatur iter, proficisci coepere. Sub lucem signa mota, et ad portam retentum agmen, custodesque circa omnes portas missi, ne quis urbe egrederetur. Vocati deinde ad

2. *In hospitium invitatos;* vide ad II, 14, n. 4. — *Ex obviis auditum* etc. h. e. auditio, seu quod auditum erat. Conf. ad I, 53, n. 1. — *Solum imperatorem habituri* Scipionem sine exercitu; vel quod Scipio tantum imperator eorum futurus esset et cum iis profecturus, non severus iudex.

3. *Vigilia quarta;* vide supra ad VII, 35, n. 2.

concionem, qui pridie venerant, ferociter in forum ad tribunal imperatoris, ut ultro territuri succlamationibus, concurrunt. Simul et imperator in tribunal escendit [4], et reducti armati a portis inermi se concioni ab tergo circumfuderunt. Tum omnis ferocia concidit, et, ut postea fatebantur, nihil aeque eos terruit, quam praeter spem robur et color imperatoris, quem affectum visuros [5] crediderant, vultusque, qualem ne in acie quidem aiebant meminisse. Sedit tacitus paulisper, donec nuntiatum est, deductos in forum auctores seditionis, et parata iam omnia esse.

XXVII. Tum, silentio per praeconem facto, ita coepit [1]: « Nunquam mihi defuturam orationem [2], qua » exercitum meum alloquerer, credidi; non quo » verba unquam potius, quam res, exercuerim, sed » quia prope a pueritia in castris habitus, assueram » militaribus ingeniis. Ad vos quemadmodum loquar, » nec consilium, nec oratio suppeditat [3]: quos ne quo » nomine quidem appellare debeam, scio. Cives? qui » a patria vestra descistis: an milites? qui imperium » auspiciumque abnuistis, sacramenti religionem rupistis. Hostes? corpora, ora, vestitum, habitum ci» vium agnosco: facta, dicta, consilia, animos hostium » video. Quid enim vos, nisi quod Ilergetes et Lace» tani, aut optastis aliud, aut sperastis? Et illi tamen

4. *In tribunal escendit;* vide ad II, 7, n. 7. *Tribunal* imperatorum in castris, quod plerumque erat e cespite congesto; vide ad Tac. Ann. I, 18, n. 5; sed et Spanhem. de usu et pr. num. Diss. XIII, p. 628.

5. *Quem affectum se visuros;* vide ad V, 10, n. 6.

Cap. XXVII. 1. *Ita coepit* concionari. Conf. Polyb. XI, 28, 29.

2. *Defuturam orationem*, eius formam materiamque. — *Non quo*, non quia, seu quod; ut passim. Cf. Gron. ad XXXIX, 13 pr. et ad Gell. IX, 12. — *Verba*, artem dicendi, *res* gerendas; non inusitata oppositione.

3. *Nec consilium, nec oratio suppeditat*, suppetit, adest, praesto est; nisi leg. *ratio suppeditat*, ostendit. — *Quos ne quo nomine quidem appellare* etc. conf. Tac. Ann. I, 42.

» Mandonium atque Indibilem, regiae nobilitatis viros, duces furoris sequuti sunt; vos auspicium et imperium ad Vmbrum Atrium et Calenum Albium detulistis. Negate, vos id omnes fecisse, aut factum voluisse, milites; paucorum eum furorem atque amentiam esse, libenter credam negantibus [4]; nec enim ea sunt commissa, quae vulgata in omnem exercitum sine piaculis ingentibus expiari possint. Invitus ea, tanquam vulnera, attingo: sed nisi tacta [5] tractataque sanari non possunt. Equidem, pulsis Hispania Carthaginiensibus, nullum locum tota provincia, nullos homines credebam esse, ubi vita invisa esset mea: sic me non solum adversus socios gesseram, sed etiam adversus hostes. In castris en meis, quantum me opinio fefellit! fama mortis meae non accepta solum [6], sed etiam exspectata est. Non quod ego vulgari facinus per omnes velim (equidem si totum exercitum meum mortem mihi optasse crederem, hic statim ante oculos vestros morerer; nec me vita iuvaret, invisa civibus et militibus meis), sed multitudo omnis, sicut natura maris [7], per se immobilis est, venti et aurae

4. *Libenter credam negantibus*, sc. id omnea fecisse. Alii post *amentiam esse* maiorem ponnnt distinct. et ex praec. *negate* repetunt *dicite*. Ita et Baner. qui praeterea monet, *negare* alibi mollius dici pro affirmare, non esse ita, at h. l. pro infitiari. — *Vulgata in omnem e.* vid. II, 29, n. 5.

5. *Tacta tractataque* vulnera synon. dicuntur.

6. *Fama mortis meae non accepta solum*, credita, *sed etiam exspectata est*, cum desiderio et spe, tanquam res desiderabilis et votis expetita; unde mox *mortem mihi optasse*. Cf. ad V, 19, n. 7; XXVI, 40, n. 1; XL, 54 pr. ad Sil. V, 207; Iuvenal. VIII, 87.

7. *Multitudo omnis est sicut natura* (φύσις) *maris*, haec *per se immobilis est*, *venti et aurae* id *cient*, commovent turbulentumque reddunt; Gron. Verba *multitudo omnis* non habent, quo referantur, et forte ab aliena manu profecta sunt, aut potius ad anacolutha, in oratione concitatiore frequentia, locus hic referendus; Doër. Eadem comparatione utuntur Polyb. XI, 29, 9 (ubi id Schweigh. iam notavit); XXII, 13, 9 sq. XXII, 14, 6 sq. Demosth. tom. I, pag. 383,

» cient; ita aut tranquillum, aut procellae in vobis » sunt; et causa atque origo omnis furoris penes au» ctores est: vos contagione insanistis; qui mihi ne » hodie quidem scire videmini, quo amentiae pro» gressi sitis, quid facinoris in me, quid in patriam » parentesque ac liberos vestros, quid in deos, sacra» menti testes, quid adversus auspicia, sub quibus » militatis, quid adversus morem militiae disciplinam» que maiorum, quid adversus summi imperii maie» statem ausi sitis. De me ipso taceo: temere potius, » quam avide, credideritis [8]. Denique ego sim, cuius » imperii taedere exercitum minime mirandum sit: » patria quid de vobis meruerat, quam cum Mando» nio et Indibili consociando consilia prodebatis? Quid » populus romanus, quum imperium, ablatum ab » tribunis suffragio populi creatis, ad homines priva» tos detulistis? quum, eo ipso non contenti, si pro » tribunis illos haberetis, fasces imperatoris vestri ad » eos, quibus servus, cui imperarent, nunquam fue» rat, romanus exercitus detulistis. In praetorio 9
» tetenderunt Albius et Atrius; classicum apud eos » cecinit; signum ab iis petitum est; sederunt in tri-

ed. Reisk. et ex eo Appian. B. C. III, 20. Conf. et inf. XXXVIII, 10; Cic. Cluent. 49, et, fons forte omnium, Herodot. VII, 16. — *Tranquillum*; vide ad III, 40, n. 9.

8. *Quam avide credideritis* famam mortis meae. — *Denique ego sim*; ante *denique* quatuor MSS. et edd. addunt *is*, quod facile post *credideritis* excidere poterat. Elegans haec locutio arridebat Drak. et Burm. ad Ovid. Met. VII, 43.

9. *In praetorio tetenderunt*; vide ad VI, 42, n. 7, et XXV, 6, n. 10. — *Classicum apud eos cecinit*; vide ad VII, 40, n. 4. *Classicum*, sc. signum, et quidem militare (nam *classis* etiam exercitus dicebatur), quod cornu vel tuba seu buccina *canebatur*, h. e. eorum cantu seu sono, vel iis inflatis, dabatur, et quo milites vel ad arma, vel ad concionem (vide ad VII, 36, n. 4), castraque movenda convocari, aut somno excitari quovis diluculo (vid. Polyb. XII, 26 pr.), aut vigiliae ordinari (vide ad VII, 35, n. 2) solebant. — *Signum ab iis petitum est*; vide ad cap. 24, n. 6.

» bunali P. Scipionis; lictor apparuit; submoto inces-» serunt [10]; fasces cum securibus praelati sunt. Lapi-» des pluere, et fulmina iaci de caelo [11], et insuetos » fetus animalia edere, vos portenta esse putatis: hoc » est portentum, quod nullis hostiis, nullis suppli-» cationibus, sine sanguine eorum, qui tantum faci-» nus ausi sunt, expiari possit.

XXVIII. « Atque ego (quamquam nullum scelus » rationem habet [1]) tamen, ut in re nefaria, quae » mens, quod consilium vestrum fuerit, scire velim. » Rhegium quondam in praesidium missa legio, inter-» fectis per scelus principibus civitatis, urbem opu-

10. *Submoto incesserunt*; vide ad III, 14, n. 4, et XXV, 3, n. 14; Gron. et Drak. ad h. l. et ad XXV, 3, n. 16; Guther. de iure man. I, 4 (qui *submoto* adverbialiter dici putabat, ut *optato*); Lips. Elect. I, 23; Salmas. ad Solin. pag. 217; Burm. ad Petron. c. 51, p. 252, et syll. epist. t. II, p. 607.

11. *Fulmina iaci de caelo*: hoc non portentum est, (unde enim alioqui caderent fulmina?) sed loca fulminibus tangi, aut ea cadere seu *iaci sereno*, ut fortasse legendum; Gron. Cf. Hor. Od. I, 34, 5 sq. ibique intpp. Suspicari possis *culmina* (aedium) *tangi de caelo*, ut XXVII, 4, et al. Sed nihil forte mutandum. « Si ratio Gron. valet, verba *de caelo* etiam supervacua forent, quoties quaedam *de caelo tacta* et *icta*, sc. fulmine dicuntur: et *iaci* cum effectu accipi potest, ita, ut loca hominesve iis tangantur, ut *mittere* ap. Ovid. Trist. II, 33: *Si, quoties peccant homines, sua fulmina mittat Iupiter* ». Duker. Mox *animales* optimi MSS., ut apud Varr. L. L. 8. *Animantes* coni. Gron. ut XXI, 30; XLI, 18, et ap. Cic. N. D. I, 18; II, 47, 61.

Cap. XXVIII. 1. *Nullum scelus rationem habet*, committitur cum ratione, vel ab eo, qui ratione ducitur. Cf. Terent. Eun. I, 1, 12. — *Vt in re nefaria*, prout, quatenus esse aut quaeri vel locum habere possit: nam restringit hic *ut* et corrigit, non probat, Bauer. Cf. VIII, 30, n. 7. — *Rhegium quondam* A. V. 474 ... 483, *in praesidium missa legio* ... *Romae securi percussi sunt*; vide ad XXXI, 31; Epit. XII et XV; Frontin. Strat. IV, 1, 38; Oros. IV, 3; Zonar. VIII, 6; Val. Max. II, 7, 15; Appian. Samn. Exc. 9, et in pr. Polyb. I, 7: ex quo probabile fit, legendum esse *per IX annos*, et a Livio aliisque rem tragice exaggerari, nempe trecentos tantum securi fuisse percussos, plerisque in diuturna difficilique urbis expugnatione interemptis. Cf. Schweigh. ad Polyb. l. l. et ad Appian. t. III, pag. 163, 164. — *In praesidium missa legio* duce *Decio Iubellio* Campano praefecto vel *tribuno mil*. Cf. Polyb. l. l.

» lentam per decem annos tenuit. Propter quod facinus tota legio, millia hominum quatuor, in foro Romae securi percussi sunt: sed illi primum non Atrium Vmbrum semilixam [2], nominis etiam abominandi ducem, sed Decium Iubellium tribunum militum sequuti sunt; nec cum Pyrrho, nec cum Samnitibus aut Lucanis, hostibus populi romani, se coniunxerunt. Vos cum Mandonio et Indibili consilia communicastis, et arma consociaturi fuistis. Illi, sicut Campani Capuam, Tuscis veteribus cultoribus ademptam [3], Mamertini in Sicilia Messanam, sic Rhegium habituri perpetuam sedem erant; nec populum romanum, nec socios populi romani ultro lacessituri bello. Sucronemne vos domicilium habituri eratis? ubi si vos decedens confecta provincia [4] imperator relinquerem, deum hominumque fidem implorare debebatis, quod non rediretis ad coniuges liberosque vestros. Sed horum quoque memoriam, sicut patriae meique, eieceritis ex animis [5] vestris. Viam consilii scelerati, sed non ad ultimum dementis, exsequi volo. Mene vivo et ce-

2. *Atrium Vmbrum semilixam*, qui paene lixa, nec melioris conditionis est, ut XXX, 38; et *semimas*, *semihomo* etc. cf. Gron. Obss. IV, 7. *Nominis etiam abominandi*: quasi *Atrius* sit dictus ab *ater*, h. e. infaustos, horrendos, abominandos.

3. *Campani Capuam*, *Tuscis veteribus cultoribus ademptam*; vid. IV, 37 pr. unde probabile fit, *Samnites* leg. pro *Campani*. — *Mamertini*, Campani et Agathoclis mercenarii, circa A. V. 473, *in Sicilia Messanam* per vim ac fraudem occuparunt adiuvaruntque mox legionem romanam in opprimendo Rhegio; vide ad Sil. I, 662; Diodor. XXI, ecl. 13; Polyb. I, 7 et 8, ibique Schweigh.

4. *Confecta provincia*; vide ad II, 40, n. 9. — *Deum hominumque fidem implorare*; vide ad Iuvenal. XIII, 31.

5. *Eieceritis ex animis* ex optimis MSS. recepit Gron. pro *eieceratis*, ut non simplex sit affirmatio Scipionis, sed occupatio, quam rhetores vocent: sit ita, horum quoque sitis obliti: quae autem via? quis exitus erat consilii? — *Non ad ultimum dementis*, non adeo insani, ut ad ultima et somma quaeque spectasset; Doër. — *Exsequi volo*; vide ad V, 15, n. 8.

» tero incolumi exercitu, cum quo ego die uno Carthaginem cepi, cum quo quatuor imperatores [6], quatuor exercitus Carthaginiensium fudi, fugavi, Hispania expuli, vos octo millia hominum, minoris certe omnes pretii [7], quam Albius et Atrius sunt, quibus vos subiecistis, Hispaniam provinciam populo romano erepturi eratis? Amolior et amoveo nomen meum: nihil ultra facile creditam mortem meam a vobis violatus sim [8]. Quid? si ego morerer, mecum exspiratura respublica, mecum casurum imperium populi romani erat? ne istuc Iupiter optimus maximus sirit, Vrbem, auspicato diis auctoribus in aeternum conditam, fragili huic et mortali corpori aequalem esse. Flaminio, Paullo, Graccho, Postumio Albino, M. Marcello, T. Quintio Crispino, Cn. Fulvio, Scipionibus meis, tot tam praeclaris imperatoribus uno bello absumptis, superstes est populus romanus, eritque, mille aliis nunc ferro, nunc morbo morientibus. Meo unius funere elata populi romani esset respublica [9]? Vos ipsi hic in Hispania, patre et patruo meo, duobus imperatoribus, interfectis, Septimum Marcium du-

6. *Quatuor imperatores*, Magonem, Hannonem duosque Hasdrubales, *quatuor exercitus C.* vid. X, 25, n. 9.

7. *Minoris certe omnes pretii* etc. al. *maioris*, ut Scipio milites timens iis blandiatur: sed minoris pretii erant suo ipsorum iudicio, quippequi praeposuerant sibi Calenum et Vmbrum, tanquam praestantiores; hos vero *semilixas* antea vocaverat: unde nullo genere comparabiles eos evincit cum cetero exercitu, quocum se Carthaginem die uno cepisse etc. dixerat, eosque in comparatione cum illo deprimit; Gron.

8. *Nihil ultra facile creditam mortem meam a vobis violatus sim*, ponam, credam, vos non gravius me violasse, non aliud maiusve scelus in me commisisse, quam quod temere (et *temere potius, quam avide*, ut supra dixit cap. 27) credideritis, me mortuum esse. — *Mecum exspiratura resp. mecum casurum* etc., conf. ad XXIV, 22, n. 11, et ad Tac. Annal. III, 6, n. 8. — *Sirit*, siverit, scilicet fieri. — *Auspicato*; vid. V, 21, n. 1.

9. *Meo funere elata . . . resp.* vide ad XXIV, 22, n. 11.

» cem[10] vobis adversus exsultantes recenti victoria » Poenos delegistis. Et sic loquor, tanquam sine duce » Hispaniae futurae fuerint[11]: M. Silanus, eodem iure, » eodem imperio mecum in provinciam missus, L. Scipio » frater meus et C. Laelius, legati, vindices maiesta- » tis imperii deessent? Vtrum exercitus exercitui, » an duces ducibus, an dignitas, an causa comparari » poterat? quibus si omnibus superiores essetis, arma » cum Poenis contra patriam, contra cives vestros » ferretis? Africam Italiae, Carthaginem urbi roma- » nae imperare velletis? quam ob noxam patriae?

XXIX. « Coriolanum quondam damnatio iniusta, » miserum et indignum exsilium, ut iret ad oppu- » gnandam patriam, impulit: revocavit tamen a pu- » blico parricidio[1] privata pietas. Vos qui dolor, quae » ira incitavit? Stipendiumne diebus paucis impera- » tore aegro serius numeratum satis digna causa fuit, » cur patriae indiceretis bellum? cur ad Ilergetes » descisceretis a populo romano? cur nihil divinarum » humanarumve rerum inviolatum vobis esset? In- » sanistis profecto, milites: nec maior in corpus » meum vis morbi, quam in vestras mentes, invasit. » Horret animus referre, quid crediderint homines, » quid speraverint, quid optaverint. Auferat omnia » irrita oblivio, si potest: si non, utcumque silentium » tegat. Non negaverim, tristem atrocemque vobis

10. *Sept. M. duc. etc.* v. XXV, 37.

11. *Tanquam sine duce Hispaniae futurae fuerint*, scilic. me mortuo.— *Vtrum exercitus*, cui illi praesunt, *exercitui* vestro, qui ab illo seiunxit se, *an duces*, Silanus, Scipio, Laelius, *ducibus* vestris, Albio et Atrio, *an causa* pia illorum, qui pro patria pugnaturi fuissent, causae impiae vestrum etc.

Cap. XXIX. 1. *A publico parricidio*, a bello adversus patriam suscepto, ab expugnatione nefaria patriae: nam *parricidium* dicitur quaevis caedes impia (v. c. filii VIII, 11, et fratris XL, 8 et 24) scelusque omne, quo pietas in patriam, parentes etc., violatur. — *Privata pietas*, in matrem, uxorem et liberos. Res nota ex II, 37 sq. — *Qui dolor*; vide ad VI, 32, n. 3.

» visam orationem meam; quanto creditis facta vestra » atrociora esse, quam dicta mea? et me ea, quae » fecistis, pati aequum censetis; vos ne dici quidem » omnia aequo animo ferretis? Sed ne ea quidem » ipsa ultra exprobrabuntur. Vtinam tam facile vos » obliviscamini eorum, quam ego obliviscar: itaque, » quod ad vos universos attinet, si erroris poenitet, » satis superque poenarum habeo. Albius Calenus et » Atrius Vmber et ceteri nefariae seditionis auctores » sanguine luent, quod admiserunt. Vobis supplicii » eorum spectaculum non modo non acerbum, sed » laetum etiam, si sana mens rediit, debet esse: de » nullis enim, quam de vobis, infestius aut immi» tius[2] consuluerunt.» Vix finem dicendi fecerat, quum ex praeparato simul omnium rerum terror oculis auribusque est offusus. Exercitus, qui corona concionem circumdederat, gladiis ad scuta concrepuit[3]: praeconis audita vox citantis nomina damnatorum in consilio. Nudi in medium protrahebantur: et simul omnis apparatus supplicii expromebatur. Deligati ad palum virgisque caesi et securi percussi[4], adeo torpentibus metu, qui aderant, ut non modo ferocior vox adversus atrocitatem poenae, sed ne gemitus quidem, exaudiretur. Tracti inde de medio omnes, purgatoque loco citati milites nominatim apud tribunos militum in verba P. Scipionis iurarunt[5],

2. *Infestius aut immitius:* ita quidam MSS. Alii *iniquius* et *inimicius.* Hoc recepere Gron. et Drak. sed ille non improbat *immitius*, et hic *iniquius.* In Put. est *inicius*, et in Flor. *initius*; quae potius pro *immitius* scripta crediderim, quam pro *inimicius* aut *iniquius.*

3. *Gladiis ad scuta concrepuit*, terroris incutiendi causa; vide ad VI, 24, n. 1, et ad haec et seqq. cf. Polybius XI, 30.

4. *Virgisque caesi et securi percussi*; vide ad I, 26, n. 6.—*Non modo non ferocior* etc., vide ad I, 40, n. 1.

5. *Apud tribunos mil. in verba P. Scipionis iurarunt*; vide ad II, 32, n. 1. Cf. Polyb. l. l.

stipendiumque ad nomen singulis persolutum est. Hunc finem exitumque seditio militum coepta apud Sucronem habuit.

XXX. Per idem tempus ad Baetim fluvium Hanno, praefectus Magonis [1], missus a Gadibus cum parva manu Afrorum, mercede Hispanos sollicitando ad quatuor millia iuvenum armavit. Castris deinde exsutus ab L. Marcio, maxima parte militum inter tumultum captorum castrorum, quibusdam etiam in fuga amissis, palatos persequente equite, cum paucis ipse effugit. Dum haec ad Baetim fluvium geruntur, Laelius interim, freto in Oceanum evectus, ad Carteiam [2] classe accessit: urbs ea in ora Oceani sita est, ubi primum e faucibus angustis panditur mare. Gades, sine certamine, proditione recipiendi, ultro qui eam rem pollicerentur, in castra romana venientibus, spes, sicut ante dictum est, fuerat. Patefacta immatura proditio est, comprehensosque omnes Mago Adherbali praetori Carthaginem devehendos tradit. Adherbal, coniuratis in quinqueremem impositis, praemissaque ea, quia tardior, quam triremis, erat [3], ipse cum octo triremibus modico intervallo sequitur. Iam fretum intrabat quinqueremis, quum Laelius, et ipse in quinqueremi e portu Carteiae, sequentibus

Cap. XXX. 1. *Hanno, praefectus Magonis*, ut XXIII, 30; XXV, 28, n. 3, et al. v. Gron. ad h. l. et Ernesti clav. Cic.

2. *Ad Carteiam* etc. vid. XXI, 5, n. 3. — *Gades sine certamine, prodit. recipiendi spes* etc. vid. cap. 23.

3. *Praemissaque ea* quinqueremi, *quia tardior, quam triremis, erat.* « De qus re vix quidquam certi credo statui posse. Non improbabile est, ut nunc, ita olim quoque, inter eiusdem generis et magnitudinis naves alias aliis velociores, alias tardiores fuisse; idque vel ex eo, quod hae inscite factae essent (cf. XXXVI, 43), vel aliis de caussis fieri potuisse. Nec semper naves eo velociores fuisse, quo plures remorum ordines habebant, ex iis liquet, quae Flor. IV, 2, et alii de Antonii et Caesaris Octaviani classibus prodiderunt. Et leves ac fugaces piratarum myoparones saepe longe maiores naves celeritate vincebant. » Duk. — *Fretum* Gaditanum.

septem triremibus, evectus, in Adherbalem ac triremes invehitur, quinqueremem satis credens deprensam rapido in freto [4], in adversum aestum reciprocari non posse. Poenus in re subita parumper incertus trepidavit, utrum quinqueremem sequeretur, an in hostes rostra converteret. Ipsa cunctatio facultatem detrectandae pugnae ademit: iam enim sub ictu teli erant, et undique instabant hostes; aestus quoque arbitrium moderandi naves ademerat: neque erat navali pugna similis; quippe ubi nihil voluntarium, nihil artis aut consilii esset. Vna natura freti aestusque totius certaminis potens [5], suis, alienis navibus nequidquam remigio in contrarium tendentes invehebat, ut fugientem navem videres retro vortice intortam victoribus illatam; et sequentem, si in contrarium tractum incidisset maris, fugientis modo sese avertentem. Iam in ipsa pugna haec, quum infesto rostro peteret hostium navem [6], obliqua ipsa ictum alterius rostri accipiebat: illa, quum transversa obiiceretur hosti, repente intorta in proram circumagebatur. Quum inter triremes, fortuna regente, anceps proelium misceretur [7], quinqueremis romana, seu pondere tenacior, seu pluribus remorum ordinibus

4. *Deprensom rapido in freto* (vid. IX, 23, n. 3), *in adv. aestum reciprocari*, reciprocare se, redire, retro agi.

5. *Aestus totius certaminis potens*, illud unice regens; ut mox *fortuna regente* proelium. — *Victoribus*, navibus hostium victricibus. — *Sese avertentem*, circum et retro aetam.

6. *Infesto rostro peteret navem*; cf. supra ad lib. I, cap. 13, not. 2.

7. *Anceps proelium misceretur*; vide ad II, 19, n. 3. — *Pondere tenacior*, firmior, immobilior. — *Praelata impetu*, celeriter et proxime praetervecta (vide ad I, 45, n. 7, et II, 14, n. 3), *remos alterius lateris unius triremis punicae detersit*, fregit, defregit, ut XXXVI, 44; XXXVII, 24, 30; XXXVIII, 5. Sic παραλύειν et παρασύρειν, seu διασύρειν τοὺς ταρσούς apud Diodor. XI, 18; Polyb. XVI, 4, 5 et 14. Conf. Sil. XIV, 382; Voss. ad Caes. B. C. I, 58; Duk. ad Flor. II, 2, 8, et *Bottigeri* Archaeol. Mus. Fasc. I, pag. 53, 54, 68. — *Mulcasset*, male tractasset, mutilasset; vide ad III, 11, n. 3.

scindentibus vortices, quum facilius regeretur, duas triremes suppressit, unius praelata impetu lateris alteris remos detersit: ceterasque, quas indepta esset, mulcasset, ni cum reliquis quinque navibus Adherbal velis in Africam transmisisset.

XXXI. Laelius, victor Carteiam revectus, auditis, quae acta Gadibus erant, patefactam proditionem, coniuratosque missos Carthaginem, spem ad irritum redactam [1], qua venissent, nuntiis ad L. Marcium missis, nisi si terere frustra tempus sedendo ad Gades vellent, redeundum ad imperatorem esse, assentiente Marcio, paucos post dies ambo Carthaginem rediere. Ad quorum discessum non respiravit modo Mago, quum terra marique ancipiti metu urgeretur; sed etiam, audita rebellione Ilergetum, spem recuperandae Hispaniae nanctus, nuntios Carthaginem ad senatum mittit, qui, simul seditionem civilem in castris romanis, simul defectionem sociorum in maius verbis extollentes, hortarentur, ut auxilia mitterent, quibus traditum a patribus imperium Hispaniae repeti posset. Mandonius et Indibilis [2], in fines regressi, paulisper, dum, quidnam de seditione statueretur, scirent, suspensi quieverunt; si civium errori ignosceretur, non diffidentes, sibi quoque ignosci posse. Postquam vulgata est atrocitas supplicii, suam quoque noxam pari

Cap. XXXI. 1. Et *spem ad irritum redactam* (ut *ad irritum cecidisse* II, 6), *qua* spe ipsi, Laelius Marciusque, *venissent* Gades; vid. c. 23. — *Nuntiis ad L. Marcium missis, redeundum ad imperatorem* Scipionem *esse*; vide ad VIII, 19, n. 10. — *Sedendo ad Gades*; vide ad VII, 37, n. 4. Ceterum structura verborum h. l. impeditior fit ablativis conseq. sine copula cumulatis et mutato subiecto. Suspicari possis: *Laelius, victor Carteiam revectus, . . . paucos post dies cum eo Carthaginem rediit.* Conf. tamen ad librum II, cap. 56, n. 1.

2. *Mandonius et Indibilis* etc. cf. cap. 24. — *Pari poena aestimatam*, dignam fuisse iudicatam. Cf. ad IV, 15, n. 1.

poena aestimatam rati, vocatis rursus ad arma popularibus, contractisque, quae ante habuerant, auxiliis, in sedetanum agrum [3], ubi principio defectionis stativa habuerant, cum viginti millibus peditum, duobus millibus equitum et quingentis trascenderunt.

XXXII. Scipio, quum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxiisque stipendii [1], tum vultu ac sermone in omnes placato, facile reconciliatis militum animis, prius quam castra ab Carthagine moveret, concione advocata, multis verbis in perfidiam [2] rebellantium regulorum invectus, *nequaquam eodem animo se ire professus est ad vindicandum id scelus, quo civilem errorem nuper sanaverit. Tum se, haud secus quam viscera secantem sua, cum gemitu et lacrymis quinque et triginta hominum* [3] *capitibus expiasse octo millium seu imprudentium, seu noxium: nunc laeto et erecto animo ad caedem Ilergetum ire. Non enim eos neque natos in eadem terra, nec ulla secum societate iunctos esse: eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae* [4] *ipsos*

3. *In sedetanum agrum etc.* Nota Drak. est: «Ex Livii narratione colligendum, Mandonium et Indibilem, adventu Scipionis audito, ex agro sedetano in patriam recessisse, et hinc Scipioni, ut eos assequeretur, Iberum transeundum fuisse. Eos autem in Sedetanis exercitum collegisse, quod Glar. putabat, nullo loco Livius tradit. Supra c. 24, concitatis popularibus et Celtiberis depopulantur agrum suessetanum sedetanumque. Hic autem, primo in fines regressi, mox vocatis rursus ad arma popularibus, contractisque, quae antea habuerant, auxiliis, in sedetanum agrum transcendisse dicuntur».

Cap. XXXII. 1. *Scipio quum fide solvendi pariter omnibus noxiis innoxiisque stipendii*; leg. cum Gron. *Scipio cum fide solvendo stipendio, tum*, praeterea etc. Conf. ad I, 53, n. 3.

2. *Multis verbis in perfidiam* etc. cf. Polyb. XI, 31.

3. *Quinque et triginta hominum* ex MS. Hav. et Sigon. recepi pro vulg. *triginta h.* Cf. cap. 26 pr. et Polyb. XI, 27. Numeri XXX et XXXV facile permutari poterant. Vulgatum retinuit Drak. ut ita Scipio numero rotundo minori usus sit minuendi causa numerum illorum, quos ex tanta noxiorum multitudine poena affecerit.

4. *Eam, quae sola fuerit, fidei atque amicitiae* societatem, non propiorem, sed remotiorem: nam varii sunt tituli et formae societatum inter homines; est civitas, est consangui-

per scelus rupisse. In exercitu suo se, praeterquam quod omnes cives, aut socios latinique nominis videat, etiam eo moveri, quod nemo vere sit miles, qui non aut a patruo suo Cn. Scipione, qui primus romani nominis in eam provinciam venerit, aut a patre consule, aut a se sit ex Italia advectus. Scipionum nomini auspiciisque omnes assuetos, quos secum in patriam ad meritum triumphum deducere velit; quos consulatum petenti, velut si omnium communis agatur honos, affuturos [5] *speret. Quod ad* [6] *expeditionem attineat, quae instet, immemorem esse rerum suarum gestarum, qui id bellum ducat. Magonis hercule sibi, qui extra orbem terrarum* [7] *in circumfusam Oceano insulam cum paucis perfugerit navibus, maiorem curam esse, quam Ilergetum. Quippe illic et ducem carthaginiensem, et quantumcumque punicum praesidium esse; hic latrones latronumque duces: quibus ut ad populandos finitimorum agros tectaque urenda et rapienda pecora aliqua vis sit, ita in acie ac signis collatis nullam esse. Magis velocitate ad fugam, quam armis fretos, pugnaturos esse: itaque non, quod ullum inde periculum, aut semen maioris belli videat, ideo se, prius quam provincia decedat, opprimendos Ilergetes duxisse; sed primum, ne impunita tam scelerata defectio esset; deinde, ne quis in provincia, simul virtute tanta et felicitate perdomita, relictus hostis dici posset. Proinde deis bene iuvantibus sequerentur, non tam ad bellum gerendum (neque enim*

nitas, affinitas, sacrorum vel publicorum vel familiarium communitas, collegium, est etiam foedus; Gron. coll. Cic. Off. I, 17.

5. *Consulatum petenti* sibi *affuturos*; vide ad III, 14, n. 6.

6. *Quod ad expeditionem*; nunc suscipiendam adversus Mandonium et Indibilem, *attineat*, eum profecto *immemorem ... qui id bellum ducat*, qui huic expeditioni det belli nomen. Cf. extrema verba huius capitis.

7. *Extra orbem terrarum*, Gades. Cf. ad Sil. I, 141.

cum pari hoste certamen esse), *quam ad expetendas ab hominibus scelestis poenas.*

XXXIII. Ab hac oratione dimissos ad iter se comparare in diem posterum iubet, profectusque decimis castris [1] pervenit ad Iberum flumen: inde, superato amni, die quarto in conspectu hostium posuit castra: campus ante montibus circa septus erat. In eam vallem Scipio quum pecora, rapta pleraque ex hostium agris, propelli ad irritandam feritatem Barbarorum iussisset, velites subsidio misit. A quibus ubi per procursationem commissa pugna esset, Laelium cum equitatu impetum ex occulto facere iubet. Mons opportune prominens equitum insidias texit: nec ulla mora pugnae facta est. Hispani in conspecta procul pecora, velites in Hispanos praeda occupatos incurrere. Primo missilibus territavere; deinde, emissis levibus telis, quae irritare magis, quam decernere pugnam [2] poterant, gladios nudant, et collato pede res coepta geri est; ancepsque pedestre certamen erat, nisi equites supervenissent. Neque ex adverso tantum illati obvios obtrivere, sed circumvecti etiam quidam per infima clivi ab tergo se, ut plerosque intercluderent, obie-

Cap. XXXIII. 1. *Profectusque decimis castris* etc. cf. Polyb. XI, 32, 33. — *In conspectu hostium*, Mandonii et Indibilis, qui de adventu Scipionis certiores facti, relicto agro sedetano, in patriam redierant. Cf. ad c. 31, n. 3. — *Campus ante* castra, a fronte eorum; vide ad XXVI, 42, n. 6. — *In eam vallem*, αὐλῶνά τινα μεταξὺ τῆς αὐτοῦ καὶ τῶν πολεμίων στρατοπεδείας Polyb.

2. *Decernere pugnam*; vide ad VII, 9, n. 4. — *Pede res coepta geri est; ancepsque*: nihil horum verborum in optimis MSS., sed continenter *collato pedestre*; unde scribendum: *gladios nudant, et collato pede acre certamen erat*; Gron. Sed in illis verbis nihil Livio indignum esse, immo eorum ope fluere magis orationem, et vicinitatem vocum *pede res* et *pedestre* effecisse, ut librarii media transilirent, monent Crev. et Drak. Conf. ad VI, 12, n. 7, et de forma dicendi *acre certamen erat, nisi equites supervenissent*, ad II, 50, n. 10. Similis ei haec: *occasio egregie rei gerendae fuit, si ... duxisset* XXXI, 21, n. 1. — *Neque ex adverso* etc. pro *qui non ex a.*

cerunt; maiorque caedes fuit, quam quantam edere levia per excursiones proelia solent. Ira magis accensa adverso proelio Barbaris est, quam imminuti animi: itaque, ne perculsi viderentur, prima luce postero die in aciem processere. Non capiebat omnes copias angusta, sicut ante dictum est, vallis: duae ferme peditum partes, omnis equitatus in aciem descendit: quod reliquum peditum erat, obliquo constituerunt colle [3]. Scipio, pro se esse loci angustias ratus, et quod in arcto pugna romano aptior, quam hispano militi, futura videbatur, et quod in eum locum detracta hostium acies esset, qui non omnem multitudinem eorum caperet, novo etiam consilio adiecit [4] animum: equitem nec se posse circumdare cornibus in tam angusto spatio, et hosti, quem cum pedite eduxisset, inutilem fore. Itaque imperat Laelio, ut per colles quam occultissimo itinere circumducat equites, segregetque, quantum possit, equestrem a pedestri pugnam. Ipse omnia signa peditum in hostes vertit: quatuor cohortes in fronte statuit, quia latius pandere aciem non poterat [5]. Moram pugnandi nullam fecit,

3. *Obliquo constituerunt colle*, locaverunt, posuerunt, scilic. Barbari; Gron. *Constiterunt* Rhen. et al. Τοὺς ἐν τῇ παρωρείᾳ τεταγμένους, per infima collis latera dispositos, dixit Polyb. XI, 33 pr. — *Pro se esse loci angustias*, sibi utiles, opportunas, faventes, ut *loca et genus pugnae pro hoste fuere* XXXIX, 30. — *In arcto pugna romano aptior*, ob eandem causam, ob quam in locis asperis; Duk. coll. c. 2 et 32. *In arcto* loco, ἐν στενῷ ap. Polyb. *In loci angustiis*, vel, ut mox, *in tam angusto* spatio; aut potius, ne idem bis dicatur, quae fit cominus, συστάδην, *pede collato*, sup. n. 2. Conf. ad V, 38, n. 4; VI, 12, n. 7; XXVI, 17, n. 3; XXVII, 46, n. 2. Id quoque firmat Polyb. XI, 32 extr. ubi dicit: κατὰ τὰς ἐξ ὁμολόγου καὶ συστάδην μάχας *romanos* milites longe hispanis praestare ob virtutem et genus armorum. De armis Hispanorum, vide ad librum XXI, cap. 46, n. 2 et 3.

4. *Novo etiam consilio adiecit animum*, intelligens seu reputans secum, *nec se posse circumdare equitem cornibus*, equitatu uti ad firmanda cornua, *et hosti* equitem, *quem cum pedite eduxisset* e castris in aciem, *inutilem fore*.

5. *Latius pandere aciem non pote-*

ut ipso certamine averteret ab conspectu transeuntium per colles equitum: neque ante circumductos sensere, quam tumultum equestris pugnae ab tergo accepere. Ita duo proelia erant: duae peditum acies, duo equitatus per longitudinem campi, quia misceri ex genere utroque proelium angustiae non patiebantur, pugnabant. Hispanorum quum neque pedes equiti, nec eques pediti auxilio esset, pedes fiducia equitis temere commissus campo caederetur, eques circumventus nec peditem a fronte (iam enim stratae pedestres copiae erant), nec ab tergo equitem sustineret, et ipsi, quum diu in orbem sese stantibus equis defendissent [6], ad unum omnes caesi sunt: nec quisquam peditum equitumque superfuit, qui in valle pugnaverunt. Tertia pars, quae in colle ad spectaculum magis tutum, quam ad partem pugnae capessendam, steterat, et locum et tempus ad fugiendum habuit. Inter eos et reguli ipsi [7] fugerunt, prius quam tota circumveniretur acies, inter tumultum elapsi.

XXXIV. Castra eodem die Hispanorum, praeter reliquam praedam, cum tribus ferme millibus hominum capiuntur. Romani sociique ad mille ducenti [1] eo proelio ceciderunt: vulnerata amplius tria millia hominum. Minus cruenta victoria fuisset, si patentiore campo et ad fugam capessendam facili foret pugnatum. Indibilis, abiectis belli consiliis, nihil tutius in afflictis rebus experta fide et clementia Scipionis ratus, Mandonium fratrem ad eum mittit; qui, advolutus genibus, *fatalem rabiem temporis eius* accusat, *quum velut contagione quadam pestifera non Ilergetes*

rat propter vallis angustias. — *Averteret*, sc. hostes, Hispanos.

6. *In orbem sese defendissent*; vide ad II, 50, n. 6.

7. *Reguli ipsi*, Indibilis et Mandonius, fratres.

CAP. XXXIV. 1. *Ad mille ducenti*; vide ad IV, 59, n. 4. — *Mandonium*

modo et Lacetani, sed castra quoque romana insanierint. Suam quidem et fratris et reliquorum popularium eam conditionem esse, ut aut, si ita videatur, reddant spiritum P. Scipioni [2], *ab eodem illo acceptum, aut servati bis uni debitam vitam pro eo in perpetuum devoveant. Antea in causa sua fiduciam sibi fuisse, nondum experta clementia eius: nunc contra, nullam in causa, omnem in misericordia victoris spem positam habere.* Mos vetustus erat Romanis [3], cum quo nec foedere, nec aequis legibus iungeretur amicitia, non prius imperio in eum tanquam pacatum uti, quam omnia divina humanaque dedidisset, obsides accepti, arma adempta, praesidia urbibus imposita forent. Scipio, multis invectus in praesentem Mandonium absentemque Indibilem verbis, *illos quidem merito perisse ipsorum maleficio* [4], ait; *victuros suo atque populi romani beneficio. Ceterum se neque arma iis adempturum (quippe ea pignora timentium rebellionem esse, se libera arma relinquere solutosque metu animos), neque se in obsides innoxios, sed in ipsos, si defecerint, saeviturum, nec ab inermi, sed ab armato hoste, poenas expetiturum. Vtramque fortunam expertis permittere sese, utrum propitios, an iratos, habere Romanos mallent.* Ita dimissus

fratrem Indibilis; vide ad XXVI, 49, n. 5.

2. *Reddant Scipioni spiritum*, vitam eius arbitrio permittant, et amittant, *si ita ei videatur*, placeat. Conf. Cic. Phil. X, 10.

3. *Mos vetustus erat Romanis .... forent*; conf. XXXVI, 28; Sigon. de Ant. iur. Ital. I, 1, et Salmas. Obss. ad ius Att. et Rom. c. 26, p. 601.

4. *Illos quidem merito perisse ipsorum maleficio*; ut passim *perire*, *interire*, *occidere*, *everti*, pro perdi, malis urgeri, omnia fere sua amittere; et contra *vivere* pro conditionem libertatemque suam retinere (conf. ad XXX, 16, n. 2): nisi potius *merito periisse* dictum est pro: meruisse mori, dignos esse, qui pereant, sed *victuros* esse etc. *Suo* ante *ipsorum* excidisse coni. Duker. — *Quippe ea* arma ut *pignora* adimi ac retineri tantum ab iis, qui *timeant rebellionem* armatorum hominum. *Adempturum* (*quippe ... esse*), *sed libera ... animos, neque* etc. rectius forte ediderunt Crev. et alii.

Mandonius; pecunia tantummodo imperata, ex qua stipendium militi praestari [5] posset. Ipse, Marcio in ulteriorem Hispaniam praemisso, Silano Tarraconem remisso, paucos moratus dies, dum imperatam pecuniam Ilergetes pernumerarent, cum expeditis [6] Marcium iam appropinquantem Oceano assequitur.

XXXV. Inchoata res iam ante de Masinissa [1] aliis atque aliis de causis dilata erat, quod Numida cum ipso utique congredi Scipione volebat, atque eius dextra fidem sancire: ea tum itineris tam longi ac tam devii causa Scipioni fuit. Masinissa quum Gadibus esset, certior adventare eum a Marcio factus, causando corrumpi equos inclusos in insula, penuriamque omnium rerum et facere ceteris, et ipsos sentire, ad hoc equitem marcescere desidia [2], Magonem perpulit, ut se traiicere in continentem ad depopulandos proximos Hispaniae agros pateretur. Transgressus tres principes Numidarum praemittit, ad tempus locumque colloquio statuendum. Duos pro obsidibus retineri a Scipione iubet: remisso tertio, qui, quo iussus erat, adduceret Masinissam, cum paucis in colloquium venerunt. Ceperat iam ante Numidam ex fama rerum gestarum admiratio viri; substitueratque animo [3] speciem quoque corporis amplam ac magnificam. Ceterum maior praesentis veneratio cepit; et, praeterquam

5. *Stipendium militi praestari;* in optimis MSS. *praesidium:* unde forte leg. *residuum*, scilic. stipendium, ut *residuae pecuniae* et iurisconsultorum *residua;* Gron.

6 *Cum expeditis;* vide supra ad V, 16, n. 2.

Cap. XXXV. 1. *Inchoata res iam ante de Masinissa* Romanis conciliando, societas cum eo iungenda, *aliis* etc. cf. cap. 16. — *Utique;* vide ad II, 30, n. 1, et VI, 35, n. 4. — *Eius dextra f. s.* vide ad XXV, 16, n. 8.

2. *Equitem marcescere desidia;* vide ad XXIII, 45, n. 1.

3. *Substitueratque animo suo speciem* etc., ut gr. ὑφίστασθαι, h. e. finxerat, conceperat animo; Ern. *Funera fratrum oculis substituere*, proponere, similiter dixit Ovid. Rem. Am. 574.

quod suapte natura multa maiestas inerat, adornabat promissa caesaries [4] habitusque corporis non cultus munditiis, sed virilis vere ac militaris, et aetas in medio virium robore; quod plenius nitidiusque ex morbo velut renovatus flos iuventae faciebat. Prope attonitus ipso congressu Numida, *gratias de fratris filio remisso* [5] *agit. Ex eo tempore*, affirmat, *eam se quaesisse occasionem, quam tandem oblatam deum immortalium beneficio non omiserit. Cupere se illi populoque romano operam navare, ita ut nemo unus* [6] *externus magis enise adiuverit rem romanam. Id se, etiamsi iam pridem vellet, minus praestare in Hispania, aliena atque ignota terra, potuisse: in qua autem genitus educatusque in spem paterni regni esset, facile praestaturum. Siquidem eundem Scipionem ducem in Africam mittant Romani, satis sperare perbrevis aevi Carthaginem esse.* Laetus eum Scipio vidit audivitque, quum caput rerum in omni hostium equitatu Masinissam fuisse sciret, et ipse iuvenis specimen [7] animi prae se ferret. Fide data acceptaque, profectus retro Tarraconem est: Masinissa permissu Romanorum, ne sine causa traiecisse in continentem videretur, populatus proximos agros Gades rediit.

XXXVI. Magoni, desperatis in Hispania rebus, in quarum spem seditio primum militaris, deinde defectio Indibilis animos eius sustulerant, paranti traiicere in Africam, nuntiatum ab Carthagine est, iubere se-

4. *Adornabat promissa caesaries*; cf. ad V, 41, n. 6; ad Sil. I, 613; VII, 196; XVI, 525; Heyn. ad Virg. Aen. I, 590.

5. *De fratris filio remisso*; vide ad XXVII, 19, n. 4.

6. *Nemo unus externus*; vide ad III, 12, n. 2, et XXXIV, 49, n. 4.

7. *Specimen animi* gravius et significantius quam *speciem*: nam qui speciem virtutis prae se ferunt, ii illam nondum probarunt satis; at Masinissa iam ita animum et virtutem probaverat, ut *exemplum* virtutis et esset, et haberetur; Doër. Conf. ad XXXVIII, 17, n. 7.

natum [1], ut classem, quam Gadibus haberet, in Italiam traiiceret; conducta ibi Gallorum ac Ligurum quanta maxima posset iuventute, coniungeret se Hannibali; neu senescere bellum [2], maximo impetu, maiore fortuna coeptum, sineret. Ad eam rem et a Carthagine pecunia Magoni advecta est; et ipse, quantam potuit, a Gaditanis exegit, non aerario modo eorum, sed etiam templis spoliatis, et privatim omnibus coactis aurum argentumque in publicum [3] conferre. Quum praeterveheretur Hispaniae oram, haud procul Carthagine nova expositis in terram militibus, proximos depopulatus agros, inde ad urbem classem appulit. Ibi quum interdiu milites in navibus tenuisset, nocte in litus expositos ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuerat, ducit; nec praesidio satis valido urbem teneri ratus, et aliquos oppidanorum ad spem novandi res [4] aliquid moturos. Ceterum nuntii ex agris trepidi simul populationem agrestiumque fugam et hostium adventum attulerant; et visa interdiu classis erat, nec sine causa electam ante urbem stationem apparebat. Itaque instructi armatique intra portam, ad stagnum ac mare versam, continebantur. Vbi effusi hostes [5], mixta inter milites navalis turba, ad muros tumultu maiore, quam vi, subierunt, patefacta repente porta, Romani cum clamore erumpunt, turbatosque hostes, et ad primum incursum coniectumque telorum aversos, usque ad

CAP. XXXVI. 1. *Iubere senatum, ut* etc. vide supra ad librum I, c. 17, n. 7.

2. *Senescere bellum*, ut XXX, 19; vide ad I, 22, n. 3.

3. *In publicum conferre*; vide ad XXVI, 36, n. 3.

4. *Ad spem novandi res*; vide ad I, 52, n. 1. — *Nec sine causa electam* (plurimi MSS. *erectam*) *ante urbem stationem*, Poenos a Magone *noctu in litus expositos esse ad partem eam muri, qua capta Carthago ab Romanis fuisset.*

5. *Vbi effusi hostes*, qui erant *mixta* etc.

litus cum multa caede persequuntur: nec, nisi naves litori appulsae trepidos accepissent, superfuisset pugnae aut fugae quisquam. In ipsis quoque trepidatum navibus est, dum, ne hostes cum suis simul irrumperent, trahunt scalas [6], orasque et ancoras, ne in moliendo mora esset, praecidunt; multique adnantes navibus, incerto prae tenebris [7], quid aut peterent aut vitarent, foede interierunt. Postero die quum classis inde retro ad Oceanum, unde venerat, fugisset, ad octingenti homines [8] caesi inter murum litusque, et ad duo millia armorum inventa.

XXXVII. Mago, quum Gades repetisset, exclusus inde [1], ad Cimbim, haud procul a Gadibus is locus abest, classe appulsa, mittendis legatis querendoque, quod portae sibi socio atque amico clausae forent, purgantibus iis [2], multitudinis concursu factum, infestae ob direpta quaedam abs conscendentibus naves militibus, ad colloquium sufetes eorum, qui summus Poenis [3] est magistratus, cum quaestore eli-

6. *Trahunt scalas*, in naves retrahunt pontes asseresque expositos litorique admotos, ut inde in naves redirent egressi. Cf. Virg. Aen. X, 654. — *Orasque et ancoras praecidunt*; vide ad librum XXII, cap. 19, n. 6, et lib. XXV, cap. 11, not. 10. — *In moliendo*; vide ad XXVIII, 17, n. 6.

7. *Incerto prae tenebris*; vide ad I, 41, n. 10, et VI, 40, n. 1.

8. *Ad octingenti homines*; vide ad IV, 59, n. 4.

Cap. XXXVII. 1. *Exclusus inde*, non admissus, portis clausis. — *Ad Cimbim*; Flor. et Put. *Cimbios*; 8 MSS. *Ambros*, prob. Lips. Epist. Quaest. IV, 4. Alii codd. *Vmbros*, *Cumbam* et *Cimbros*. *Cuneos* emend. Voss. ad Mel. III, 1; quem tamen agrum *procul a Gadibus* ultra Anam remotum fuisse monet Cellar. Geogr. Ant. II, 1, p. 51. Conf. ad XXV, 32, n. 2. *Ebora*, *Olitingin* et *Onobam* coni. Duiat. Nomen loci vel parum notum, vel depravatum putabant Crev. et Drak.

2. *Purgantibus iis*, Gaditanis; vide ad III, 47, n. 1, et XXIV, 47, n. 3.

3. *Sufetes eorum, qui summus Poenis* (et, quod hinc intelligendum, Gaditanis eorum colonis; Duker. et Spanhem. ad Iuliani Orat. I, p. 130) *est magistratus*. Cf. XXX, 7; XXXIV, 61; Potteri Archaeol. lib. I extr. et Fest. Hos duos annos magistratus *reges* appellant Nep. Hannib. 7, et Polyb. III, 33, §. 3; III, 41, §. 6; VI, 51, §. 2. *Suffetes* alii, minus recte,

cuit, laceratosque verberibus cruci affigi iussit: inde navibus ad Pityusam insulam [4], centum millia ferme a continenti (Poeni tum eam incolebant), traiecit. Itaque classis bona cum pace accepta est, nec commeatus modo benigne praebiti, sed in supplementum classis iuventus armaque data: quorum fiducia Poenus in Baliares insulas (quinquaginta inde millia absunt) transmisit. Duae sunt Baliares insulae [5], maior altera atque opulentior armis virisque; et portum habet, ubi commode hibernaturum se (et iam extremum autumni erat) credebat. Ceterum, haud secus quam si Romani eam insulam incolerent, hostiliter classi occursum est. Fundis ut nunc plurimum, ita tunc solo eo telo utebantur: nec quisquam alterius gentis unus tantum ea arte, quantum inter alios omnes Baliares excellunt. Itaque tanta vis lapidum creberrimae grandinis modo in propinquantem iam terrae classem effusa est, ut, intrare portum non ausi, averterent in altum naves. In minorem inde Baliarium insulam traiecerunt, fertilem agro; viris, armis haud aeque [6] validam. Itaque egressi navibus supra portum

etsi vox ita scripta est in quatuor inscriptt. ap. Grut. 470, I, 2, et Oct. Rossi Memor. Bresc. p. 176, 177.

4. *Ad Pityusam insulam:* propr. duae sunt Πιτυοῦσαι, insulae maris Balearici, a πιτύων, pinuum seu picearum, copia sic dictae, maior Ebusus, minor Ophiusa (nisi potius tres fuere, Ebusus, Ophiusa seu Colubraria et Frumentaria, hod. *Iviza*, *Monte Colibre* et *Fromentera* seu *Farmentara*): sed minor tam parva est, ut nulla nonnunquam eius ratio haberetur et utraque vocaretur Ebusus. Cf. XXII, 20, n. 9; Plin. III, 5 extr. Diodor. V, 16; Strab. III, 5, p. 167. — *Centum millia;* vid. IX, 24, n. 2.

5. *Duae sunt Baliares ins.* etc. vide ad XXI, 21, n. 7. — *Et portum habet* etc. duos quoque minor ins. seu Minorca habet, parvum *Ciudadella*, caput insulae, maiorem egregiumque Magu, hod. *Mahon.* — *Quantum inter alios* (forte *alias*, sc. gentes; Gronov.) *omnes Baliares excellunt;* vid. XXI, 21, n. 7.

6. *Viris, armis haud aeque validam.* Sigonius nimis diligens, ut ait Creverius, dederat *armis virisque:* sed τὸ *que* ignorant fere omnes MSS. Strabo, lib. III, p. 167, minorem Baleariuin virtute nihilo inferiorem maiore

loco munito castra locant, ac sine certamine urbe agroque potiti, duobus millibus auxiliarium inde conscriptis missisque Carthaginem, ad hibernandum naves subduxerunt. Post Magonis ab Oceani ora discessum Gaditani Romanis deduntur [7].

XXXVIII. Haec in Hispania P. Scipionis ductu auspicioque [1] gesta. Ipse, L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita [2], decem navibus Romam rediit; et, senatu extra Vrbem dato in aede Bellonae [3], quas res in Hispania gessisset, disseruit, quoties signis collatis dimicasset, quot oppida ex hostibus vi cepisset, quas gentes in ditionem populi romani redegisset. *Adversus quatuor se imperatores, quatuor victores exercitus in Hispaniam isse: neminem carthaginiensem in iis terris reliquisse.* Ob has res gestas magis tentata est triumphi spes, quam petita pertinaciter [4]; quia neminem ad eam diem triumphasse,

fatetur: illud forte sic eius tempore fuisse conjicit Glareanus. Lem. — *Naves subduxerunt*; vide supra ad librum VIII, cap. 26, n. 1.

7. *Gaditani Romanis deduntur*; vide ad XXXII, 2, n. 3.

Cap. XXXVIII. 1. *Scipionis ductu auspicioque*; cf. not. 4.

2. *L. Lentulo et L. Manlio Acidino provincia tradita*: sed M. Iunio vel M. Iunio Silano et L. Marcio ap. Polyb. XI, 33 extr. ubi Schweigh. monet, haec ita conciliari posse, ut Silanum Marciumque, post discessum Scipionis, adventum Lentuli et Manlii, qui successores missi sint Scipioni, exspectasse, hisque Scipionis nomine provinciam tradidisse statuamus. Dukeri nota est: «Cur non potius Silano, eodem iure imperioque secum in Hispaniam misso (cf. Epit. XXVIII, n. 1), provinciam tradidit? Probabile est, etsi nec Livius, nec Polybius et Appianus, quos Pighius in Ann. ad a. 547 perperam testes laudat, haec diserte tradunt, et Silanum cum Scipione Romam decessisse, et Lentulum Manliumque iam a. V. 546 cum proconsulari imperio in Hispaniam missos fuisse in locum Scipionis. Id colligitur ex XXVIII, 45, n. 4, et XXIX, 13 extr.»

3. *Senatu extra Vrbem dato in aede Bellonae* etc. vide ad XXVI, 21, n. 1. — *Quatuor imperatores, quatuor ex.* vide ad X, 25, n. 9.

4. *Magis tentata est triumphi spes* (vide ad X, 16, n. 1), *quam petita pertinaciter*, forte *petitus*, sc. triumphus; nisi *petere spem* fortassis sic dici potest, ut cap. 18, n. 6, *affectare spem*; Duk. *Spes triumphi* est triumphus, quem sperabat; Doër. — *Neminem ad eam diem triumphasse, qui*

qui sine magistratu res gessisset, constabat. Senatu

sine magistratu, h. e. neque dictator, neque consul, neque praetor, *res gessisset*; cf. XXXI, 20; ad XXVI, 21, n. 1; Sigon. de civ. Rom. II; Vales. ad Exc. Peiresc. p. 603. *Proconsules* temporibus liberae reip. primum dicebantur ii, quibus vel quum abiissent magistratu (sive consulatu, sive praetura, ut III, 4, 29; XXXVII, 46, et al.), vel privatis, eo nondum gesto (ut Caes. Fabio, Sp. Furio a. V. 275, et huic P. Scipioni an. Vrb. 542; vide supra ad XXVI, 18, et Dionys. Hal. IX, 16), imperium extra ordinem mandabatur proconsulare, quibusque prorogatur imperium post annuum non modo consulatus, sed etiam praeturae honorem (ut XLI, 12) in primis vero iis, qui post finitam praeturam prorogato imperio *propraetores Hispaniae* praeerant, et modo vocantur *praetores*, ut XXX, 21; XXXVIII, 42; XL, 30, 31, 34; modo *propraetores*, ut XXXIX, 56; XL, 16, 47; modo *proconsules*, ut XXXIII, 25; XXXV, 22; XXXVII, 46; XXXIX, 29, 56; XL, 16, 39; XLI, 15, 28; XLII, 10 (cf. XXXIII, 25, n. 2; Duk. ad XXXVII, 46, et XXXIX, 29, n. 4, ubi eosdem variis his titulis insigniri docet, nec dubitat, quin scribae saepius in iis errarint, Drak. ad XL, 39, n. 1. Et intpp. Suet. Caes. 54), deinde ab a. V. 631, *proconsules* et *propraetores* vocabantur, qui secundum rogationem a C. Sempronio Graccho latam finito consulatus et praeturae suno in provincias mittebantur. Conf. inf. ad XXXV, 1, n. 2. Ili in provinciis et imperium habebant et potestatem seu iurisdictionem; at illi solum imperium militare, quod iis extra ordinem et curiatis, non centuriatis, ut magistratus maiores, comitiis deferebatur: unde etiam non magistratus erant, sed pro magistratibus, et *sine magistratu*, adeoque et sine *auspiciis*; etsi haec Scipioni tribuuntur supra (v. not. 1, et ad V, 46, n. 10; Ern. clav. Cic. v. *magistratus*, et Periz. Anim. hist. c. 7, p. 262 sq. ubi monet, Livium, communi et usitato *ductum auspiciumque* coniungendi modo abreptum, utrumque Scipioni tribuisse, qui privatus, nullo dum gesto magistratu, proconsulari imperio extra ordinem dato, in Hispaniam prov. fuerit missus). Ita vero Livius immemor fuisse videtur eius, quod supra VIII, 26 extr. retulit: nisi forte dixeris, verba *sine magistratu* spectare ad privatos, quibus, nullo antea gesto magistratu curuli, vel potius (vid. XXXI, 20) neque dictatura, neque consulatu, neque praetura (nam aedilem curulem iam fuisse Scipionem, et XXV, 2 intelligitur), imperium extra ordinem mandatum sit. Conf. tamen Gruch. c. 4, Refutat. ad post. Sigon. disp., qui sententiam Sigonii et Valesii, proconsules et propraetores, sive prorogato ex magistratu imperio, sive ex privatis in provincias missi fuissent, magistratus non fuisse, gravibus impugnat argumentis. Neque etiam intelligi posse monet Duker., quomodo ita multi ex iis triumphare potuerint, quum nemini, qui sine magistratu rem gessisset, triumphus sit concessus. Ceterum in Hispaniam primum proconsules extra ordinem bini solebant mitti (cf. XXII, 22; XXVIII, 38; XXIX, 13 etc.); deinde ab a. V. 555, aucto praetorum numero, duo quotannis praetores in duas Hispanias, citeriorem et ulteriorem. Conf. XXXII, 27, 28 etc. Pigh. Annal. t. II, p. 253, et Appian. Hisp. 37, 38.

misso, Vrbem est ingressus, argentique prae se in aerarium tulit quatuordecim millia pondo trecenta quadraginta duo et signati argenti magnum numerum. Comitia inde creandis consulibus habuit L. Veturius Philo; centuriaeque omnes ingenti favore P. Scipionem consulem dixerunt: collega additur ei P. Licinius Crassus pontifex maximus. Ceterum comitia maiore, quam ulla per id bellum, celebrata frequentia, proditum memoriae est: convenerant undique non suffragandi modo, sed etiam spectandi causa P. Scipionis: concurrebantque et domum frequentes, et in Capitolium ad immolantem eum, quum centum bubus votis in Hispania Iovi sacrificaret; spondebantque animis, sicut C. Lutatius superius bellum punicum finisset, ita id, quod instaret [5], P. Cornelium finiturum, atque, ut Hispania omni Poenos expulisset, sic Italia pulsurum esse; Africamque ei, perinde ac debellatum in Italia foret, provinciam destinabant. Praetoria inde comitia habita: creati duo, qui tum aediles plebis erant, Sp. Lucretius et Cn. Octavius, et ex privatis Cn. Servilius Caepio et L. Aemilius Papus. Quartodecimo anno punici belli P. Cornelius Scipio et P. Licinius Crassus ut consulatum inierunt, nominatae consulibus provinciae sunt, Sicilia Scipioni extra sortem, concedente collega, quia sacrorum cura pontificem maximum in Italia retinebat [6]; Bruttii Crasso. Tum praetoriae provinciae in sortem coniectae [7]: urbana Cn. Servilio obtigit, Ariminum (ita

5. *Id, quod instaret*; vide ad III, 6, p. 5, et XXX, 10, n. 6.

6. *Sacrorum cura pontificem max. in Italia retinebat*; conf. c. 44; Liv. Epit. LIX; ad Tac. Ann. III, 58, n. 3; Guther. de vet. iur. Pontif. I, 13; Bosius de Pontif. max. c 6, et Vales. ad Dion. in Exc. Peiresc. p. 605.

7. *Provinciae in sortem coniectae*; vide ad III, 2, n. 1.—*Vrbana* provincia (vide ad II, 40, n. 9) *Cn. Servilio obtigit*, et haud dubie etiam peregrina; vide ad XXV, 41, n. 8.

Galliam appellabant [8]) Sp. Lucretio, Sicilia L. Aemilio, Cn. Octavio Sardinia. Senatus in Capitolio habitus. Ibi, referente P. Scipione, senatusconsultum factum est, ut, quos ludos inter seditionem militarem in Hispania vovisset, ex ea pecunia, quam ipse in aerarium detulisset, faceret.

XXXIX. Tum Saguntinorum legatos in senatum introduxit. Ex eis maximus natu: « Etsi nihil ultra malorum est, Patres conscripti, quam quod passi sumus, ut ad ultimum fidem vobis praestaremus, tamen ea vestra merita imperatorumque vestrorum erga nos fuerunt, ut nos cladium nostrarum non poeniteat. Bellum propter nos suscepistis: susceptum quartumdecimum annum tam pertinaciter geritis, ut saepe ad ultimum discrimen et ipsi veneritis, et populum carthaginiensem adduxeritis. Quum in Italia tam atrox bellum et Hannibalem hostem haberetis, consules cum exercitu in Hispaniam [1], velut ad colligendas reliquias naufragii nostri, misistis. P. et Cn. Cornelii, ex quo in provinciam venerunt,

8. *Ariminum (ita Galliam appellabant)*; vide ad XXIV, 44, n. 2.

Cap. XXXIX. 1. *Consules cum exercitu in Hispaniam misistis*, propr. consularem et proconsulem, *Cn. Cornelium* Scipionem, qui a. V. 530 consul fuerat, et *P. Cornelium* fratrem, qui prorogato post consulatum imperio, a. V. 535 in Hispaniam missus est; vid. XXII, 22 pr. Sed *consules* passim dicuntur et proconsules (ut *praetor* pro propraetore XL, 19, n. 8; XL, 34, n. 1, et al.), et consulares vel qui ante aliquot annos consules fuere. Cf. VI, 42, n. 7; XXVI, 33, n. 5, et VI, 31, 49; XXXVIII, 35, n. 3; Ernesti clav. Cic. v. *Praetor*; et Periz. Anim. hist. c. 7, p. 305 sq. qui etiam docet, *consulis* voce in titulis non semper designari annum, quo gesta sit res, in titulis memorata, sed nonnunquam hoc summi magistratus vocabulum in honorem alicuius adiici, etiamsi res, cuius mentio fiat, vel ante vel post consulatum eius acciderit: unde Livium in hac re haesitasse miratur IV, 20, et XXXVIII, 35. *Consulem* e quibusdam MSS. recepit Drak. ut *consul* sit P. Corn. Scipio, qui in Hispaniam missus est, sed certior factus de Hannibalis adventu, fratre ibi relicto, in Italiam rediit. Cf. XXI, 17, 22. Sed quae proxime dicuntur, ad *P. et Cn. Cornelios* spectant.

» nullo tempore destiterunt, quae nobis secunda, » quaeque adversa hostibus nostris essent, facere. » Iam omnium primum oppidum nobis restituerunt [2]; » per omnem Hispaniam cives nostros venumdatos, » dimissis, qui conquirerent, ex servitute in liber- » tatem restituerunt. Quum iam prope esset, ut opta- » bilem ex miserrima fortunam haberemus, P. et Cn. » Cornelii imperatores vestri luctuosius nobis quoque, » quam vobis, perierunt. Tum vero ad hoc retracti [3] » ex distantibus locis in sedem antiquam videbamur, » ut iterum periremus, et alterum excidium patriae » videremus: nec ad perniciem nostram carthaginiensi » utique aut duce aut exercitu opus esse; ab Tur- » dulis [4] nos veterrimis hostibus, qui prioris quoque » excidii causa nobis fuerunt, exstingui posse: quum » ex insperato repente misistis nobis P. hunc Scipio- » nem; quem, fortunatissimi omnium Saguntinorum » videmur, quia consulem declaratum videmus, ac » vidisse nos civibus nostris renuntiaturi sumus, spem » omnem salutemque nostram: qui, quum plurimas, » hostium vestrorum cepisset in Hispania urbes, ubi- » que ex captorum numero excretos Saguntinos in » patriam remisit; postremo Turdetaniam, adeo infe- » stam nobis, ut illa gente incolumi stare Saguntum » non posset, ita bello afflixit, ut non modo nobis » (absit verbo invidia), ne posteris quidem timenda » nostris esset [5]. Deletam urbem cernimus eorum,

2. *Oppidum nobis restituerunt*; vid. XXIV, 42. — *Luctuosius nobis quoque*, adeo: conf. seqq. Quidam MSS. *prope.*

3. *Ad hoc retracti* etc. vide ad I, 34, n. 5.

4. *Ab Turdulis nos* (al. *ab Turdetanis*) *veterrimis hostibus* etc. vide ad XXI, 6, n. 1, *opus esse* et *exstingui posse*, sc. putabamus aut simile verbum, quod latet in *videbamur.* Post *posse* minor distinctio aptior est quam maxima.

5. *Ut non modo nobis* (*absit verbo invidia*), *ne posteris quidem timenda*

» quorum in gratiam Saguntum deleverat Hannibal: » vectigal ex agro eorum capimus, quod nobis non » fructu iucundius est, quam ultione. Ob haec, » quibus maiora neque sperare, neque optare ab » diis immortalibus poteramus, gratias actum nos de» cem legatos saguntinus senatus populusque ad vos » misit; simul gratulatum, quod ita res hos annos » in Hispania atque Italia gessistis, ut Hispaniam non » Ibero amne tenus, sed qua terrarum ultimas [6] finit » Oceanus, domitam armis habeatis; Italiae, nisi qua» tenus vallum castrorum cingit, nihil reliqueritis » Poeno. Iovi optimo maximo, praesidi capitolinae » arcis, non grates tantum ob haec agere iussi su» mus, sed donum hoc etiam, si vos permitteretis, » coronam auream in Capitolium victoriae ergo ferre. » Id uti permittatis, quaesumus; utique, si vobis » ita videtur [7], quae nobis imperatores vestri com» moda tribuerunt, ea rata atque perpetua auctori» tate vestra faciatis. » Senatus legatis Saguntinis respondit, *Et dirutum et restitutum Saguntum fidei socialis utrinque servatae documentum omnibus gentibus fore. Suos imperatores recte et ordine et ex voluntate senatus fecisse* [8], *quod Saguntum restituerint*, *civesque*

nostris esset; vide ad librum III, cap. 71, n. 4, et lib. IX, cap. 19, n. 7.

6. *Terrarum ultimas*; vide ad XXX, 30, n. 2. Mox pro *quatenus* forte leg. *quantum eius*.

7. *Si vobis ita videtur*; al. *videretur*, prob. Gron.

8. *Recte et ordine et ex voluntate senatus fecisse*; vide ad XXIV, 31, n. 3. — *Locus inde lautiaque legatis praeberi iussa*, ut in vet. senatusconsulto ap. Gruter. IↃIII, et ap. Vrsin. ad Polyb. XXV, 6, 6, *manus eis ex formula locum lautiaque* etc. et in vers. gr. ξένιά τε αὐτοῖς κατὰ τὸ διάταγμα καὶ τόπον παρεχῆντε. Eodem sensu, ni fallor, Livius, XLII, 6, dixit *aedes liberae hospitio datae sumptusque decretus legata Antiochi*, *donec in Italia esset*; Polyb. XXXII, 19, 2, κατάλυμα δοθῆναι καὶ παροχήν, et Valer. Max. V, 1, 1, *Prusiae domus quam aptima Romae conducta et copiae publicae praebitae*. Hinc probabile fit, *lautia* non modo supellectilem fuisse (Gloss. ἐνδομενίαν), sed etiam, quae ad victum pertinerent. De *locis*, vide ad XXIV, 7, n. 3. *Loca*

saguntinos servitio exemerint: quaeque alia eis benigne fecerint, ea senatum ita voluisse fieri. Donum permittere ut in Capitolio ponerent. Locus inde lautiaque legatis praeberi iussa, et muneris ergo in singulos dari ne minus dena millia aeris [9]. Legationes deinde ceterae in senatum introductae auditaeque, et petentibus Saguntinis, ut, quatenus tuto possent, Italiam spectatum irent, duces dati, literaeque per oppida missae, ut Hispanos comiter acciperent. Tum de republica, de exercitibus scribendis, de provinciis [10] relatum.

XL. Quum Africam novam provinciam extra sortem P. Scipioni destinari homines fama ferrent, et ipse, nulla iam modica gloria contentus, non ad gerendum modo bellum, sed ad finiendum, diceret se consulem declaratum esse, neque aliter id fieri posse, quam si ipse in Africam exercitum transportaret, et, acturum se id per populum, aperte ferret, si senatus adver-

lautiaque memorantur etiam XXX, 17; XXXIII, 24; XXXV, 23; XLII, 6, 26; XLIV, 16; XLV, 20. Donatus ad XXX, 17, intell. *loca* in theatris et munera *lauta* seu lautitia, ad victum spectantia. Livium Andronicum *dautia* dixisse pro *lautia*, et hanc vocem esse gr. δώτιον; ut vero distingueretur a *lotium*, *au* pro o substitutum, monet Gron. ad XLI, 10. Festus: *Dautia dicebant Veteres, quae Lautia dicimus: dabantur legatis hospitii gratia.* Conf. Salmas. ad Solin. pag. 612; Dodwell. Append. Prael. Camd. pag. 688; Beroaldi Obss. pag. 224; Bergeri Diss. de Lautiis, Witemb. 1711, et in pr. Duk. ad h. l.

9. *Muneris ergo* (vide ad VI, 27, n. 1) *in singulos dari ne* (non) *minus dena millia aeris*; cf. XXX, 17 extr. et Periz. Diss. de Aere gravi, §. 25. Verba *ergo in singulos dari* ab optimis MSS. absunt, et interpolationem redolent, ut et illa *in singulos* XXX, 17.

10. *De provinciis relatum*, scilic. a consulibus ad senatum. Verba *de provinciis* videri possunt parum apta aut perspicua. Nam *provinciae* iam decretae erant (v. cap. 38), et praetoriarum in reliqua huius libri parte nulla amplius fuit mentio. Neque in consularibus quidquam mutatum, nisi quod Scipioni permissum est, ut e Sicilia provincia traiiceret in Africam, si id e republica esse censeret; v. cap. 45. Id vero Scipioni in votis erat, eamque ob causam *de provinciis* iterum ad senatum retulisse videtur. Cf. cap. 40.

saretur, id consilium haudquaquam primoribus Patrum quum placeret [1], ceterique per metum aut ambitionem mussarent, Q. Fabius Maximus rogatus sententiam, « Scio, inquit, multis vestrum videri, Patres » conscripti, rem actam hodierno die agi [2], et frustra » habiturum orationem, qui, tanquam de integra re, » de Africa provincia sententiam dixerit. Ego autem » primum illud ignoro, quemadmodum iam certa pro» vincia Africa consulis, viri fortis ac strenui [3], sit, » quam nec senatus censuit in hunc annum provin» ciam esse, nec populus iussit. Deinde, si est, con» sulem peccare arbitror, qui, de re transacta simu» lando se referre, senatum ludibrio habet, non se» natorem modo [4], qui, de quo consulitur, suo loco » dicit sententiam. Atque ego certum habeo, dissen» tienti mihi ab ista festinatione in Africam traiiciendi » duarum rerum subeundam opinionem esse; unius, » insitae ingenio meo cunctationis; quam metum pi» gritiamque homines adolescentes sane appellent, » dum ne poeniteat [5], adhuc aliorum speciosiora primo

Cap. XL. 1. *Id consilium haudquaquam primoribus Patrum quum placeret* optimi MSS. *Idque consilium h. pr. Pat. placeret* edd. antt. Etsi pendeat oratio ab illo *Quum Africam* etc., tamen id tanto ante praecessit, ut non ineleganter illud *quum* repetatur; Gron. Cf. ad XXII, 11, n. 2. — *Mussarent*, ut XXXIII, 31 pr. de indignatione tacita; Ern.

2. *Rem actam hodierno die agi*, h. e. tractari rem, quae non amplius *integra* sit, sed iam *transacta*, diiudicata, constituta (cf. ad III, 5, n. 1); vel fieri quasi, quod iam factum sit, adeoque *frustra* operam impendi, ut *actum* seu *acta agere*: nam *Africa provincia* a populo iam destinata est Scipioni.

3. *Viri fortis ac strenui*; vid. Tac. Ann. III, 53, n. 2. — *De re transacta*, tanquam de re transigenda, quae vere iam transacta sit; Doër. Recte, si Livius dixisset *de re t. referenda*, non *de re t. simulando se referre*. Forte leg. *de re haud acta*, aut *de re nondum acta*. Cf. not. 2.

4. *Non senatorem modo*, non eum, qui, ut ego, senator tantum sit. — *Suo loco*, ordine. — *Subeundam opinionem esse*, iudicium, suspicionem sustinendam esse. Conf. ad XLV, 38, n. 2.

5. *Dum ne poeniteat* me et eos; vide ad II, 54, n. 16, et III, 21, n. 6.

» adspectu consilia semper visa, mea usu meliora: » alterius, obtrectationis atque invidiae adversus cre» scentem in dies gloriam fortissimi consulis. A qua » suspicione si me neque vita acta et mores mei, » neque dictatura cum quinque consulatibus [6] tantum» que gloriae belli domique partae vindicat, ut pro» pius fastidium eius sim [7], quam desiderium, aetas » saltem liberet. Quae enim mihi aemulatio cum eo » esse potest, qui ne filio quidem meo aequalis sit? » Me dictatorem, quum vigerem adhuc viribus, et in » cursu maximarum rerum essem [8], recusantem nemo » aut in senatu, aut ad populum audivit, quominus » insectanti me magistro equitum, quod fando nun» quam ante auditum erat, imperium mecum aequa» retur. Rebus, quam verbis, assequi malui, ut, qui » aliorum iudicio mihi comparatus erat, sua mox » confessione me sibi praeferret: nedum ego, per» functus honoribus, certamina mihi atque aemula» tiones cum adolescente florentissimo proponam; » videlicet ut mihi, iam vivendo, non solum rebus » gerendis fesso, si huic negata fuerit, Africa provin» cia decernatur. Cum ea gloria, quae parta est, vi» vendum atque moriendum est. Vincere ego prohibui » Hannibalem, ut a vobis, quorum vigent nunc vires, » etiam vinci posset.

XLI. » Illud te mihi ignoscere, P. Corneli, aequum » erit, si, quum in me ipso nunquam pluris famam » hominum, quam rempublicam, fecerim, ne tuam

6. *Dictatura cum quinque consulatibus*; vide ad XXII, 9, n. 5.

7. *Propius fastidium eius sim*; vid. II, 48, n. 5

8. *In cursu maximarum rerum essem*, ut al. *in cursu honorum, gloriae* etc. forma loquendi ducta a stadio vel navigatione, et ad continuam seriem aut celeritatem translata. Cf. Ernesti clav. Cicer. — *Insectanti me magistro equitem* etc. v. XXII, 24 sq.

» quidem gloriam (bono publico praeponam [1]). Quamquam, si aut bellum nullum in Italia, aut is hostis esset, ex quo victo nihil gloriae quaereretur, qui te in Italia retineret, etsi id bono publico faceret, simul cum bello materiam gloriae tuae isse ereptum videri posset. Quum vero Hannibal hostis incolumi exercitu quartumdecimum annum Italiam obsideat, poenitebit te, P. Corneli, gloriae tuae [2], si hostem eum, qui tot funerum, tot cladium nobis causa fuit, tu consul Italia expuleris, et, sicut penes C. Lutatium prioris punici perpetrati belli titulus fuit, ita penes te huius fuerit? nisi aut Hamilcar Hannibali dux est praeferendus, aut illud bellum huic, aut victoria illa maior clariorque, quam haec (modo contingat, ut te consule vincamus), futura est. Ab Drepanis atque Eryce [3] detraxisse Hamilcarem, quam Italia expulisse Poenos atque Hannibalem, malis? Ne tu quidem, etsi magis partam, quam speratam, gloriam amplecteris, Hispania potius, quam Italia, bello liberata gloriatus fueris. Nondum is est Hannibal [4], quem non magis timuisse videatur, quam contempsisse, qui aliud bellum maluerit. Quin igitur ad hoc accingeris, nec per istos circuitus, ut, quum in Africam traieceris, sequuturum te illuc Hannibalem speres potius, quam recto hinc itinere,

Cap. XLI. 1. *Bono publico praeponam*: verba haec absunt ab optimis MSS. prob. Gron. ut per ἀποσιώπησιν intelligatur *pluris quam remp. faciam*, aut legatur, *ne tua quidem in gloria*, scilic. pluris famam hominum, quam remp., faciam.

2. *Poenitebit te gloriae tuae*; vide ad II, 54, n. 16.

3. *Ab Drepanis atque Eryce* etc. vide ad XXI, 10, n. 8.

4. *Nondum is*, tam spernendus, *est Hannibal, quem non*, ut non eum, *magis* etc. Mox Doër. ita interpungit verba: *Quin* (quidni) *igitur ad hoc* (bellum cum Hannibale) *accingeris*, *nec per istos circuitus* (*ut*, *quum* .... *speres*) *potius*, *quam recto hinc itinere*, *ubi H. est*, *eo bellum intendis?* (vide ad XXI, 6, n. 5) ut *nec potius*... *quam* dicta sint pro: et minime, sed.

» ubi Hannibal est, eo bellum intendis? Egregiam » istam palmam belli punici patrati petis? Hoc et » natura prius est, tua quum defenderis, aliena ire » oppugnatum. Pax ante in Italia, quam bellum in » Africa sit; et nobis prius decedat timor, quam ultro » aliis inferatur. Si utrumque tuo ductu auspicioque » fieri potest, Hannibale hic victo, illic Carthaginem » expugna. Si altera utra victoria novis consulibus » reliquenda est, prior quum maior clariorque, tum » causa etiam insequentis fuerit: nam nunc quidem, » praeterquam quod et in Italia et in Africa duos di- » versos exercitus alere aerarium non potest, prae- » terquam quod, unde classes [5] tueamur, unde com- » meatibus praebendis sufficiamus, nihil reliqui est, » quid? periculi tandem quantum adeatur, quem » fallit? P. Licinius in Italia, P. Scipio bellum in » Africa geret. Quid? si (quod omnes dii omen aver- » tant, et dicere etiam reformidat animus; sed, quae » acciderunt, accidere possunt) et victor Hannibal » ire ad urbem pergat; tum demum te consulem ex » Africa, sicut Q. Fulvium a Capua [6], arcessemus? » Quid, quod in Africa quoque Mars communis belli » erit? Domus tibi tua, pater patruusque, intra tri- » ginta dies cum exercitibus caesi, documento sint; » ubi per aliquot annos, maximis rebus terra marique » gerendis, amplissimum nomen apud exteras gentes » populi romani vestraeque familiae fecerant. Dies » me deficiat, si reges imperatoresque, temere in ho- » stium terras transgressos cum maximis cladibus suis » exercituumque suorum, numerare velim. Athenien- » ses, prudentissima civitas, bello domi relicto [7], au-

5. *Vnde classes tueamur;* vide ad XXXIV, 6, n. 6.

6. *Sicut Q. Fulvium a Capua;* vid. XXVI, 8. — *Mars communis belli erit;* vide ad V, 12, n. 1.

7. *Athenienses, prudentissima civi-*

» ctore aeque impigro ac nobili iuvene, magna classe » in Siciliam transmissa, una navali pugna florentem » rempublicam suam in perpetuum afflixerunt.

XLII. » Externa et nimis antiqua repeto. Africa » eadem ista, et M. Atilius, insigne utriusque fortunae » exemplum [1], nobis documento sint. Nae tibi, P. » Corneli, quum ex alto Africam conspexeris, ludus » et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur [2]. Quid » enim simile? pacato mari praeter oram Italiae » Galliaeque vectus Emporias, in urbem sociorum, » classem appulisti: expositos milites, per tutissima » omnia, ad socios et amicos populi romani Tarraco» nem duxisti: ab Tarracone deinde iter per praesi» dia [3] romana: circa Iberum exercitus patris patrui» que tui, post amissos imperatores ferociores et » calamitate ipsa: dux tumultuarius quidem ille L. » Marcius, et militari suffragio ad tempus lectus, » ceterum, si nobilitas ac iusti honores adornarent, » claris imperatoribus qualibet arte belli par: oppu» gnata per summum otium Carthago, nullo trium » punicorum exercituum socios defendente. Cetera,

tas, *bello domi relicto*, Peloponnesio adhuc flagrante, quo ipsi plurimum affligebantur, *auctore aeque impigro ac nobili iuvene*, Alcibiade, Syracusanis terra marique bellum intulere, ducibus Demosthene, Nicia ac Lamacho, et a Gylippo Spartano bis victi omnes fere naves hominesque amisere; vid. Nep. Alcib. 3; Thucyd. VI, 15 sq. VII, 2 sq. Iustin. IV, 3—5; Diodor. XIII, 7 sq. Cic. Verr. V, 37; Plut. in Nicia.

Cap. XLII. 1. *M. Atilius* Regulus, *insigne utriusque fortunae exemplum*; conf. ad Sil. VI, 122-550; Polyb. I, 26—34, al.

2. *Ludus et iocus fuisse Hispaniae tuae videbuntur*, h. e. earum expugnatio facillima, res nullo labore et quasi a ludente (al. *per ludum* et mox *per summum otium*) perficienda, si cum Africae expugnatione comparetur. Cf. Schelleri Lex.

3. *Per praesidia romana*; vide ad IX, 31, n. 1. — *Dux tumultuarius L. Marcius* etc. vide ad I, 37, n. 4, et cf. XXV, 37 sq. XXVI, 2. 19 al. — *Iusti honores*, gradatim et vel solemni more delati: Doër. Nonne potius debiti ac meriti?

» neque ea elevo, nullo tamen modo africo bello » comparanda: ubi non portus ullus classi nostrae » apertus, non ager pacatus, non civitas socia, non rex » amicus, non consistendi usquam locus, non pro- » cedendi: quacumque circumspexeris, hostilia om- » nia atque infesta. An Syphaci Numidisque credis? » satis sit semel creditum; non semper temeritas est » felix [4]; et fraus fidem [5] in parvis sibi praestruit, ut, » quum operae pretium sit, cum mercede magna fallat. » Non hostes patrem patruumque tuum armis prius, » quam Celtiberi socii fraude circumvenerunt: nec tibi » ipsi a Magone et Hasdrubale, hostium ducibus, quan- » tum ab Indibili et Mandonio in fidem acceptis, peri- » culi fuit. Numidis tu credere potes, defectionem mi- » litum tuorum expertus? et Syphax et Masinissa se, » quam Carthaginienses, malunt potentes in Africa esse; » Carthaginienses, quam quemquam alium. Nunc illos » aemulatio [6] inter sese et omnes causae certaminum » acuunt, quia procul externus metus est. Ostende » romana arma, exercitum alienigenam; velut ad » commune restinguendum incendium concurrent. » Aliter iidem illi Carthaginienses Hispaniam defen- » derunt; aliter moenia patriae, templa deum, aras et » focos, defendent [7], quum euntes in proelium pavida » prosequetur coniux, et parvi liberi occursabunt. » Quid porro? si satis confisi Carthaginienses con- » sensu Africae, fide sociorum regum, moenibus suis,

4. *Non semper temeritas est felix*; ut illa cap. 17, 18.

5. *Fraus fidem in parvis*, parvi momenti rebus, *sibi praestruit*, praeparat, ante parat. *Fraus*, fraudulenti homines, quales sunt Syphax et Numidae; Drak.

6. *Nunc illos aemulatio... acuunt*, exercent, occupant, incitant. — *Externus metus*; vide ad I, 57, n. 7. — *Velut ad commune restinguendum* i. e. conf. Cic. Phil. X, 10.

7. *Aras et focos defendent*; vide ad V, 30, n. 2. Ne idem facturi sint Britanni, nostra aetate Franci verentur.

» quum tuo exercitusque tui praesidio nudatam Ita-
» liam viderint, ipsi ultro novum exercitum in Ita-
» liam aut ex Africa miserint; aut Magonem, quem,
» a Baliaribus classe transmissa, iam praeter oram
» Ligurum Alpinorum vectari constat, Hannibali se
» coniungere iusserint? nempe in eodem terrore eri-
» mus, in quo nuper fuimus, quum Hasdrubal in
» Italiam transcendit: quem tu, qui non solum Car-
» thaginem, sed omnem Africam, exercitu tuo es
» clausurus, e manibus tuis in Italiam emisisti. Vi-
» ctum a te dices: eo quidem minus vellem, et id tua,
» non reipublicae solum, causa, iter datum victo in
» Italiam esse. Patere, nos omnia, quae prospera tibi
» ac populi romani imperio evenere, tuo consilio
» assignare; adversa casibus incertis belli et fortunae
» delegare [8]. Quo melior fortiorque es, eo magis
» talem praesidem sibi patria atque universa Italia
» retinet. Non potes ne ipse quidem dissimulare, ubi
» Hannibal sit, ibi caput [9] atque arcem huius belli
» esse; quippe qui prae te feras, eam tibi causam
» traiiciendi in Africam esse, ut Hannibalem eo tra-
» has: sive igitur hic, sive illic, cum Hannibale est
» tibi futura res. Vtrum ergo tandem firmior eris in
» Africa solus, an hic, tuo collegaeque tui exercitu
» coniuncto? Ne Claudius quidem et Livius consules [10]
» tam recenti exemplo, quantum id intersit, docu-
» mento sunt? Quid? Hannibalem utrum tandem
» extremus angulus agri bruttii, frustra iam diu po-
» scentem ab domo auxilia, an propinqua Carthago

8. *Adversa casibus... delegare*; vide ad VI, 28, n. 4.

9. *Caput atque arcem belli*; vid. I, 55, n. 6; IV, 31, n. 8, et VI, 14, n. 9.

10. *Claudius et Livius consules*, qui Hasdrubalem vicere *exercitibus coniunctis*; vide ad XXVII, 43-50. — *Quantum id intersit* (vide ad VIII, 39, n. 3), sc. coniunctis viribus bellum gerere.

» et tota socia Africa potentiorem armis virisque faciet? Quod istud consilium est, ibi malle [11] decernere, ubi tuae dimidio minores copiae sint, hostium multo maiores, quam ubi duobus exercitibus adversus unum, tot proeliis et tam diuturna et gravi militia fessum, pugnandum sit? Quam compar consilium tuum parentis tui consilio sit, reputa. Ille, consul profectus in Hispaniam, ut Hannibali ab Alpibus descendenti occurreret, in Italiam ex provincia rediit: tu, quum Hannibal in Italia sit, relinquere Italiam paras; non quia reipublicae id utile, sed quia tibi amplum et gloriosum [12] censes esse: sicut quum, provincia et exercitu relicto, sine lege, sine senatusconsulto, duabus navibus populi romani imperator fortunam publicam et maiestatem imperii, quae tum in tuo capite periclitabantur, commisisti. Ego P. Cornelium, Patres conscripti, reipublicae nobisque, non sibi ipsi privatim creatum consulem existimo; exercitusque ad custodiam urbis atque Italiae scriptos esse, non quos regio more per superbiam consules, quo terrarum velint, traiiciant ».

XLIII. Quum oratione ad tempus parata [1] Fabius, tum auctoritate et inveterata prudentiae fama, magnam partem senatus et seniores maxime movisset,

11. *Ibi malle decernere;* vide ad XXI, 41, n. 2.

12. *Tibi amplum et gloriosum;* vide ad II, 9, n. 2. — *Sicut quum provincia* tua, Hispania, *et exercitu relicto* etc. vid. cap. 17, 18. — *Populi romani imperator;* vid. Gron. Obss. IV, 14, p. 229. — *Commisisti*, scil. in periculum (quod latet in verbo praec. *periclitabantur*), ut *committere in discrimen* et *in casum ancipitis eventus* vel *in aleam casus* IV, 27, n. 8 et 32; XXXIII, 7; XL, 21, et *in aleam* (vide ad I, 23, n. 10) *dare* XLII, 50 et 59.

CAP. XLIII. 1. *Quum oratione ad tempus* et rem *parata*, attemperata, accommodata, *tum*, et praeterea, *auctoritate* etc.

pluresque consilium senis, quam animum adolescentis ferocem, laudarent, Scipio ita loquutus fertur: « Et » ipse Q. Fabius principio orationis, Patres conscripti, commemoravit, in sententia sua posse obtrectationem suspectam esse. Cuius ego rei non tam » ipse [2] ausim tantum virum insimulare, quam ea » suspicio, vitio orationis, an rei, haud sane purgata » est. Sic enim honores suos et famam rerum gestarum » extulit verbis, ad exstinguendum invidiae crimen, » tanquam mihi ab infimo quoque periculum sit, ne » mecum aemuletur; et non ab eo, qui quia super » ceteros excellat, quo me quoque niti non dissimulo, » me sibi aequari nolit. Sic senem se perfunctum » honoribus [3], et me infra aetatem filii etiam sui po- » suit; tanquam non longius, quam quantum vitae » humanae spatium est, cupiditas gloriae extendatur, » maximaque pars eius in memoriam ac posteritatem » promineat. Maximo cuique id accidere animo cer- » tum habeo, ut se non cum praesentibus modo, » sed cum omnis aevi claris viris, comparent. Equi- » dem haud dissimulo, me tuas, Q. Fabi, laudes non » assequi solum velle, sed (bona venia tua dixerim), » si possim, etiam exsuperare. Illud nec tibi in me, » neu mihi in minoribus [4] natu animi sit, ut nolimus, » quemquam nostri similem evadere civem: id enim » non eorum modo, quibus inviderimus, sed reipu-

2. *Cuius ego rei non tam*, tantopere, *ipse ausim... purgata est*, eleganter pro: magis ille criminis huius reum se facit, quam ego illum accusare audeam; Gron. qui simul monet, male et contra libros MSS. post *quam* inculcari *quod* h. l. et XXVI, 6, n. 3, et apud Cic. p. red. in sen. c. 26; *vitio* utrum *orationis*, *an rei*, nescio, haud dixerim.

3. *Senem se perfunctum honoribus*, recte, opinor, ut cap. 40 extr. etsi τὸ *honoribus* plerique MSS. ignorant.

4. *Neu mihi in minoribus*, minores, *natu illud animi sit*; vide ad VI, 22, n. 1, et Drak. ad h. l. *Neu* vero pro *nec*, ut passim. Cf. ad II, 15, et Gron. ad Sen. Nat. Quaest. 4 praefat.

» blicae et paene omnis generis humani detrimentum » sit. Commemoravit, quantum essem periculi aditurus, si in Africam traiicerem; ut meam quoque, » non solum reipublicae et exercitus, vicem videretur sollicitus [5]. Vnde haec repente cura de me » exorta? quum pater patruusque meus interfecti, » quum duo exercitus eorum prope occidione occisi » essent, quum amissae Hispaniae, quum quatuor exercitus Poenorum quatuorque duces omnia metu armisque tenerent, quum quaesitus ad id bellum imperator nemo se ostenderet, praeter me, nemo profiteri nomen ausus esset, quum mihi quatuor et viginti » annos nato detulisset imperium populus romanus, » quid ita tum nemo aetatem meam, vim hostium, » difficultatem belli, patris patruique recentem cladem commemorabat? Vtrum maior aliqua nunc in » Africa calamitas accepta est, quam tunc in Hispania » erat? an maiores nunc sunt exercitus in Africa, » duces plures melioresque, quam tunc in Hispania » fuerunt? an aetas mea tunc maturior bello gerendo » fuit, quam nunc est? an cum carthaginiensi hoste » in Hispania, quam in Africa, bellum geri aptius » est? Facile est, post fusos fugatosque quatuor exercitus punicos, post tot urbes vi captas aut metu » subactas in ditionem, post perdomita omnia usque » ad Oceanum, tot regulos, tot saevas gentes, post receptam totam Hispaniam, ita ut vestigium nullum » belli reliquum sit, elevare meas res gestas: tam, » hercule, quam, si victor ex Africa redierim, ea » ipsa elevare, quae nunc, retinendi mei causa, ut » terribilia eadem videantur, verbis extolluntur. Ne-

5. *Meam ... vicem videretur sollicitus;* vide ad I, 25, n. 5. — *Quatuor exercitus Poenorum quatuorque duces;* vide supra ad librum X, cap. 25, not. 9.

» gat aditum esse in Africam; negat ullos patere portus. M. Atilium captum in Africa commemorat; tanquam M. Atilius [6] primo accessu ad Africam offenderit: neque recordatur, illi ipsi tam infelici imperatori patuisse tamen portus Africae, et res egregias primo anno gessisse, et, quantum ad carthaginienses duces attinet, invictum ad ultimum permansisse. Nihil igitur me isto tu exemplo terrueris: si hoc bello, non priore, si nuper, et non annis ante quinquaginta [7], ista clades accepta foret, qui ego minus in Africam, Regulo capto, quam, Scipionibus occisis, in Hispaniam traiicerem? Nec felicius Xanthippum Lacedaemonium [8] Carthagini, quam me patriae meae sinerem natum esse; cresceretque mihi ex eo ipso fiducia, quod possit in hominis unius virtute tantum momenti esse. At etiam Athenienses audiendi [9] sunt, temere in Siciliam, omisso domi bello, transgressi. Cur ergo, quoniam graecas fabulas enarrare vacat, non Agathoclem potius, syracusanum regem, quum diu Sicilia punico bello ureretur, transgressum in hanc eandem Africam, avertisse eo bellum, unde venerat, refers?

6. *Tanquam M. Atilius* (vide ad cap. 42 pr.) *primo accessu ad Africam offenderit*, infeliciter rem gesserit, ut XXXV, 26. Cf. Ernesti clav. Cic. et Manut. ad Cic. Ep. V, 14. — *Illi ipsi tam i. imperatori patuisse tamen portus Africae, et res egregias primo anno gessisse*, sc. cum. Cf. ad XXXV, 14, n. 4.

7. *Annis ante quinquaginta* pro *quadraginta* edidi auctore Perizon. qui recte iam monuit, M. Atilium Regulum cos. II fuisse a. V. 496, et anno seq. captum. — *Qui*, cur.

8. *Xanthippum Lacedaemonium* etc. cf. Polyb. I, 32-36, et Sd. II, 305, 434; IV, 357 sq. VI, 301 sq. 680 sq.

9. *At etiam Athen. audiendi* etc. conf. ad c. 41, n. 6. — *Graecas fabulas*; vide ad I, 11, n. 5; XXVI, 31, n. 1, et ad Iuvenal. X, 174 sq. — *Agathoclem potius, syracusanum regem*, qui Poenos expulit *Sicilia* et in *Africa* aliquoties devicit; vid. Diodor. XIX et XX; Polyb. VIII, 12: IX, 23; XII, 15; XV, 35; Iustin. XXII, 1 sq. XXIII, 1 sq.

XLIV. « Sed quid, ultro metum inferre hosti, et » ab se remoto periculo alium in discrimen adduce» re, quale sit, veteribus externisque exemplis ad» monere opus est? Maius praesentiusve ullum exem» plum esse, quam Hannibal, potest [1]? multum in» terest, alienos populere fines, an tuos uri, exscindi, » videas: plus animi est inferenti periculum, quam » propulsanti. Ad hoc maior [2] ignotarum rerum est » terror: bona malaque hostium ex propinquo ingres» sus fines adspicias. Non speraverat Hannibal fore, » ut tot in Italia populi ad se deficerent, quot defe» cerunt post cannensem cladem. Quanto minus » quidquam in Africa Carthaginiensibus firmum ac » stabile sit, infidis sociis, gravibus ac superbis do» minis? Ad hoc nos [3], etiam deserti ab sociis, viri» bus nostris, milite romano, stetimus: carthaginiensi » nihil civilis roboris est. Mercede paratos milites » habent, Afros Numidasque, levissima fidei mutan» dae ingenia. Hic modo nihil morae sit, una et tra» iecisse me audietis, et ardere bello Africam, et » molientem hinc Hannibalem [4], et obsideri Cartha» ginem. Laetiores et frequentiores ex Africa exspe» ctate nuntios, quam ex Hispania accipiebatis: has » mihi spes subiicit fortuna populi romani, dii foe» deris ab hoste violati testes, Syphax et Masinissa » reges; quorum ego fidei ita innitar, ut bene tutus

Cap. XLIV. 1. *Maius praesentiusve ullum exemplum e. q. H. potest*: verba haec absunt ab optimis MSS.

2. *Ad hoc maior* etc. vide ad II, 23, n. 3.

3. *Ad hoc nos... stetimus*; vide ad II, 23, n. 3, et II, 29, n. 7. — *Carthaginiensi* (sc. populo) omnes MSS. *Carthagini* coni. Rhen. et *Carthagini* Gronov. Sed vide ad III, 2, n. 3. — *Nihil civilis roboris*, ut gr. πολιτικὴ δύναμις, πολιτικοὶ στρατιῶται, πολιτικὸν στρατόπεδον. Schaef.

4. *Molientem hinc Hann.* (forte *moliturum*); vide ad VI, 11, n. 5. — *Has mihi spes subiicit f. p. r.* vide ad I, 59, n. 7. — *Quorum ego fidei ita innitar*, tam caute ac prudenter.

» a perfidia sim. Multa, quae nunc ex intervallo non » apparent, bellum aperiet: et id est viri et ducis, » non deesse fortunae[5] praebenti se, et oblata casu » flectere ad consilium. Habebo, Q. Fabi, parem, » quem das, Hannibalem; sed illum potius ego tra- » ham, quam ille me retineat: in sua terra cogam pu- » gnare eum; et Carthago praemium victoriae erit[6], » quam semiruta Bruttiorum castella. Ne quid interim, » dum traiicio, dum expono exercitum in Africa, » dum castra ad Carthaginem promoveo, respublica » hic detrimenti capiat, quod tu, Q. Fabi, quum » victor tota Italia volitaret Hannibal, potuisti prae- » stare, hoc vide ne contumeliosum sit, concusso iam » et paene fracto Hannibale, negare, posse P. Lici- » nium consulem virum fortissimum praestare; qui, ne » a sacris absit pontifex maximus, ideo in sortem tam » longinquae provinciae non venit. Si, hercule, ni- » hilo maturius hoc, quo ego censeo, modo perfice- » retur bellum; tamen ad dignitatem populi romani » famamque apud reges gentesque externas pertine- » bat, non ad defendendam modo Italiam, sed ad » inferenda etiam Africae arma, videri nobis animum » esse; nec hoc credi vulgarique, quod Hannibal » ausus sit, neminem ducem Romanorum audere; » et priore punico bello, tum quum de Sicilia certa- » retur, toties Africam ab nostris exercitibusque et » classibus oppugnatam; nunc, quum de Italia cer-

5. *Non deesse fortunae* (vide ad III, 46, n. 3) *praebenti se*, se ostendenti, offerenti, *oblatae* occasioni; et, quae *casu*, forte fortuna, *oblata sunt*, *flectere ad consilium*, vertere in rem suam. — *Parem*; vid. VII, 33, n. 1.

6. *Carthago praemium victoriae erit, quam* etc. optimi MSS. omisso τῷ *potius*, quod insertum in edd. antt. ante *praemium*, sed passim deest et intelligitur; vide ad I, 25, n. 11; Nep. Dat. 8 pr. Valer. Flac. VII, 428; Plaut. Rud. IV, 4, 70. — *Hoc vide ne c. sit* etc. vide ad XXXV, 6, n. 3. — *Ne a sacris absit pontifex max. ideo in sortem* etc. conf. cap. 38, et ibi n. 6.

» tetur, Africam pacatam esse. Requiescat aliquando » vexata tam diu Italia: uratur evasteturque in vicem » Africa: castra romana potius Carthaginis portis » immineant, quam nos iterum vallum hostium ex » moenibus nostris videamus. Africa sit reliqui belli » sedes: illuc terror fugaque, populatio agrorum, » defectio sociorum, ceterae belli clades, quae in » nos per quatuordecim annos ingruerunt, vertan- » tur. Quae ad rempublicam pertinent et bellum, » quod instat, et provincias, de quibus agitur, di- » xisse satis est. Illa longa oratio nec ad vos perti- » nens sit [7], si, quemadmodum Q. Fabius meas res » gestas in Hispania elevavit, sic et ego contra glo- » riam eius eludere, et meam verbis extollere velim. » Neutrum faciam, Patres conscripti, et, si ulla alia » re [8], modestia certe et temperando linguae adole- » scens senem vicero. Ita et vixi et res gessi, ut ta- » citus ea opinione, quam vestra sponte conceptam » animis haberetis, facile contentus essem. »

XLV. Minus aequis animis auditus est Scipio, quia vulgatum erat, si apud senatum non obtinuisset, ut provincia Africa sibi decerneretur, ad populum extemplo laturum. Itaque Q. Fulvius, qui consul quater et censor fuerat, postulavit a consule, ut palam in senatu diceret, *permitteretne Patribus*, *ut de provin-*

7. *Nec ad vos pertinens sit*, pertineret; vide ad V, 34, n. 4. — *Elevavit*; vide ad III, 21, n. 5. — *Eludere*; vide ad XXVI, 19, n. 7.

8. *Si ulla alia re*; al. *nulla*: sed hoc magis est desperantis aut desperationem prae se ferentis; Scipio autem, quod tota clamat oratio, sperabat, multis aliis quoque vel potius omnibus rebus sese superaturum gloriam Fabii, et tam mares gerebat spiritus non ex invidia aut vanitate, sed ex vera conscientia verarum insitarum sibi virtutum et eorum, quae iam gesserat, respectu; Gron. Vulgatum quoque *nulla* recte defendi potest, et necessario ita legi debet, si *certe*, ut videtur, pro *saltem* positum est; Doër.

ciis decernerent? staturusque eo esset [1], *quod censuissent, an ad populum laturus?* Quum Scipio respondisset, se, quod e republica esset, facturum; tum Fulvius, *Non ego ignarus, quid responsurus facturusve esses, quaesivi, quippe quum prae te feras, tentare magis, quam consulere senatum, et, ni provinciam tibi, quam volueris, extemplo decernamus, paratam rogationem habeas. Itaque a vobis, tribuni plebis, postulo,* inquit, *ut sententiam mihi ideo non dicenti, quod, etsi in meam sententiam* [2] *discedatur, non sit ratum habiturus consul, auxilio sitis.* Inde altercatio orta, quum consul negaret aequum esse, tribunos intercedere, quo minus suo quisque [3] loco (senator) rogatus sententiam diceret. Tribuni ita decreverunt, *Si consul senatui de provinciis permittit, stari eo, quod senatus censuerit, placet; nec de ea re ferri ad populum patiemur: si non permittit, qui de ea re sententiam recusabit dicere, auxilio erimus.* Consul diem ad colloquendum cum collega petiit: postero die permissum senatui est. Provinciae ita decretae: alteri consuli Sicilia et triginta rostratae naves, quas C. Servilius superiore anno habuisset; permissumque, ut in Africam, si id e republica esse censeret, traiiceret: alteri Bruttii et bellum cum Hannibale, cum eo exercitu, quem L. Veturius [4], aut Q. Caecilius. Hi et sortirentur inter se

Cap. XLV. 1. *Staturusque eo esset;* vide ad III, 36, n. 11. — *Quod e republica esset;* vide ad I, 27, n. 5. — *Tentare;* vide ad IX, cap. 35, n. 1.

2. *In meam sententiam discedatur;* vide ad I, 32, n. 13.

3. *Quo minus suo quisque loco,* vel ordine, *senator rogatus sententiam diceret;* vide ad XXII, 49, n. 13. Olim plerumque primus sententiam rogabatur princeps senatus, tum consul designatus, deinde consulares, praetorii, aedilitii et reliqui pro ordine dignitatis aetatisque: qui tamen mos neque primis neque postremis reipublicae temporibus servatus est, sed pro libitu eius, qui senatum habuit, immutatus. Conf. ad V, 20, n. 2; Gell. IV, 10; XIV, 7; Dionys. Hal. VII, 21; Suet. Caes. 21, et Aug. 35; Sall. Bell. Cat. 10, ibique Cort. Vox *senator* abest a plurimis MSS. et glossam redolet.

4. *Cum eo exercitu, quem L. Ve-*

compararentve, uter in Bruttiis duabus legionibus, quas consul reliquisset, rem gereret; imperiumque in annum prorogaretur, cui ea provincia evenisset: et ceteris, praeter consules praetoresque, qui exercitibus provinciisque praefuturi erant, prorogata imperia. Q. Caecilio sorte evenit [5], ut cum consule in Bruttiis adversus Hannibalem bellum gereret. Ludi deinde Scipionis magna frequentia et favore spectantium celebrati: legati, Delphos ad donum ex praeda Hasdrubalis portandum missi, M. Pomponius Matho et Q. Catius, tulerunt coronam auream ducentum pondo, et simulacra spoliorum, ex mille pondo argenti facta. Scipio, quum, ut delectum haberet, neque impetrasset [6], neque magnopere tetendisset, ut voluntarios ducere sibi milites liceret, tenuit, et, quia impensae negaverat reipublicae futuram classem,

turius, aut Q. Caecilius, sc. *habuisset*, quod verbum modo praemissum. Cf. Gron. ad h. l. et Obss. I, 10, p. 92. — *Sortirentur inter se compararentve*; vide ad III, 2, n. 1. — *Duabus cum legionibus*; vide ad I, 14, n. 4. — *Et ceteris* magistratibus antiquis, *praeter consules praetoresque qui . . . erant*, adeoque huius anni, *prorogata imperia*; conf. ad cap. 38, n. 2. Dukeri nota est: « Q. Claudio tamen, qui Tarentum habebat, successor datus T. Quintius. Cf. cap. 10, et ad XXIX, 13, n. 2. Ceteri sunt C. Hostilius Tubulus Capuae, cap. 10; M. Livius Salinator in Etruria, cap. 10, 46; Lentulus et Acidinus in Hispania, cap. 38, et forte P. Sempronius Tuditanus, quem hoc anno cum imperio in Graecia fuisse, scribit XXIX, 11, 12; etsi ex Livio ipso non satis certum est, hoc, an priore anno successor Sulpicio in Graeciam missus fuerit. Nam hoc, ut alia de provinciarum permutatione, praeteriit Livius. Qui superiore anno Galliae, Siciliae et Sardiniae praefuerant, praetores huius anni successores habuerunt c. 38 ». Cf. Periz. Anim. hist. c. 4.

5. *Caecilio sorte evenit*; Put. et Flor. *sorti*; vide ad IV, 37, n. 5. — *Coronam auream ducentum pondo*; vide ad XXX, 21, n. 1.

6. *Scipio quum . . . neque impetrasset.* Hic Creverius insimulat Fabium, qui invidens crescenti in dies gloriae Scipionis, quum obtinere non potuisset ne permitteretur ei in Africam traiicere, vociferando et vanis terroribus animos implendo pervicerit ne aut delectum habere liceret consuli, aut pecunia decerneretur. Vid. Plut. in Fabio. — *Magnopere tetendisset*; vide ad IV, 7, n. 6. — *Tenuit* (vide ad II, 42, n. 2), *ut voluntarios ducere sibi milites liceret*, et *ut quae ab sociis darentur, acciperet*, accipere liceret; Gronovius.

ut, quae ab sociis darentur ad novas fabricandas naves, acciperet. Etruriae primum populi, pro suis quisque facultatibus, consulem adiuturos polliciti; Caerites frumentum sociis navalibus 7 commeatumque omnis generis; Populonienses ferrum; Tarquinienses lintea in vela; Volaterrani interamenta navium et frumentum; Arretini triginta millia scutorum [8], galeas totidem, pila, gaesa, hastas longas, millium

7. *Sociis navalibus;* vide supra ad IX, 38, n. 1. — *Lintea in vela*, ut ὀθονίων ἱστοὺς, velorum seu linteorum telas, apud Polyb. V, 89, n. 2. — *Interamenta navium* plurimi MSS. probb. Salmas. ad Solin. p. 166, 781, et Vlit. ad Gratii Cyneg. v. 47. Illo intell. τὸ μεσαίτατον νεώς, hic stuppam et quidquid infercitur sive vasis componendis, sive navium rimis: at Crev. ligna, quae a carinis utrinque adscendentia efficiunt costas navium, quorum compages gr. ἐντερόνεια dicuntur. *Inceramenta* Pal. 3, Lov. 2, Harl. Ber. a m. sec. et unus Crev. *Armamenta* plerique cdd. ante Gron. cuius docta nota est haec: «Putest videri *interamentum*, ut et *interamen*, ab *interare* deduci. Glossar. *interata* ἐξεντερισθέντα. Eius compositum *exenterare*. Et *interior* ostendit fuisse aliquando *interus*, ut *superior*, *superus*, *superare*: unde *superamenta materiarum* Pandect. XXXII, 1, 55. Etiam Veteres dixisse *interatim* pro *interim*, testis est Festus. Sic *interamen* ἐντερόνεια, h. e. τὰ καλούμενα ἐγκοίλια τῶν νεῶν, vel τὰ ἐγκοίλια, τὰ ἀπὸ τρόπιδος ἀνερχόμενα ξύλα; vid. Pollux II, 4, et Schol. Aristoph. Ἱππ. Vix tamen putem, *interare* Veteres usurpasse, quum et *externare* quam *exterare* maluerint, ut *exenterare* a gr. ἔντερα quam *exinterare*. Forte leg. *inceramenta navium*: quas cera piceque oblini et oblitas olim fuisse notum est; unde Pollux inter τὰ τῶν ναυπηγῶν ponit κηρὸν et πίσσαν. Mixturam picis cum cera una voce κηρὸς dicitur Graecis et ζώπισσα (cf. Plin. XVI, 11), Latinis *cera* (vid. Veget. V, 7 et 14), h. l. *inceramentum*, quippe quo incerantur naves. Hinc et *ceratae naves*, *cerare* et *ceratura* apud Columellam, XII, 50».

8. *Arretini XXX millia scutorum*, Put. Reg. et al. *III millia*. — *Gaesa*; vide ad VIII, 8, n. 3. — *Hastas longas*, quibus proiectis cominus in stataria pugna utebantur: missiles enim, quas eminus iaculabantur, breviores fuisse probabile est; Duk. Cf. Strab. X, 448, et Lips. Poliorc. IV, 4. — *Millium L* (quidam MSS. *XL*) *summam pari cuiusque generis numero expleturos*, Crev. coni. *ad millium L* etc. sensum autem hunc putat, Arretinos pollicitos esse, se *pila gaesa*, *hastas longas* daturos esse eo numero, ut summa omnium simul collectorum esset L millium, pari cuiusque generis numero, ita ut pila daturi essent circiter 16670, totidem gaesa totidemque hastas. Vox expleturos forte delenda, ut omnia pendeant a seq. *collaturos*, scil. se esse polliciti sunt. — *Rutra* et *alveolos*; cf. Marc. Donat. ad h. l. Veget. II, 25, ibique Stewich. — *Molas* frumento frangendo; vid. ad Lips. de Militia Rom. V, 11 et 16.

quinquaginta summam pari cuiusque generis numero expleturos, secures, rutra, falces, alveolos, molas, quantum in quadraginta longas naves opus esset, tritici centum et viginti millia modium, et in viaticum decurionibus remigibusque collaturos [9]: Perusini, Clusini, Rusellani abietem in fabricandas naves et frumenti magnum numerum: abiete ex publicis silvis est usus. Vmbriae populi et praeter hos Nursini et Reatini et Amiternini sabinusque ager omnis milites polliciti. Marsi, Peligni Marrucinique, multi voluntarii nomina in [10] classem dederunt. Camertes, quum aequo foedere cum Romanis essent [11], cohortem armatam sexcentorum hominum miserunt. Triginta navium carinae, viginti quinqueremes, decem quadriremes, quum essent [12] positae, ipse ita instituit operi, ut die quadragesimo quinto, quam ex silvis detracta materia erat, naves instructae armataeque in aquam deductae sint.

XLVI. Profectus in Siciliam est triginta navibus longis, voluntariorum septem ferme millibus in naves

9. *Et in viaticum decurionibus remigibusque collaturos*, scil. aliquid, vel pecuniam. Forte del. *et*, iungendaque *tritici CXX millia modiorum in viaticum*, Glar. « Incredibile est, haec fuisse viaticum decurionum remigumque; et suppleri potest aptum aliquod nomen, ut apud Cic. Verr. II, 59, *imperasti, ut iidem pro parte in commune Siciliae conferrent: etiam id contulerunt.* Ceterum *decuriones remigibus* praefuisse, ex eo colligi potest, quod his a Livio iunguntur. Sed quaenam speciatim partes eorum muneris in navibus fuerint, nemo tradidit. » Duker.

10. *Nomina in classem dederunt*; vide ad I, 11, n. 3.

11. *Camertes, quum aequo foedere cum Romanis essent*, « amicitia forte inita A. V. 443, quod ex IX, 36 probabile est. Ceterum Sigon. de Ant. iur. Ital. I, 21, dicit, his verbis significari, ceteris populis exiguam, Camertibus, qui nihil debebant, maximam laudem fuisse tribuendam. Sed ceterorum quoque populorum non minus voluntariam fuisse collationem, nec eos illa, quae Livius dicit, ex formula foederis debuisse dare, ex tota huius rei narratione patet ». Duk.

12. *Triginta navium carinae, viginti quinqueremes, decem quadriremes, quum essent positae*; vid. cap. 8, n. 8.

impositis: et P. Licinius in Bruttios ad duos exercitus consulares venit. Ex eis eum sibi sumpsit, quem L. Veturius consul habuerat: Metello, ut, quibus praefuisset legionibus, iis praeesset (facilius cum assuetis imperio rem gesturum ratus), permisit: et praetores diversi in provincias profecti [1]: et quia pecunia ad bellum deerat, agri campani regionem, a fossa graeca ad mare versam, vendere quaestores iussi; indicio quoque permisso [2], qui ager civis campani fuisset, ut is publicus populi romani esset: indici praemium constitutum, quantae pecuniae ager indicatus esset, pars decima: et Cn. Servilio praetori Vrbis negotium datum, ut campani cives, ubi cuique [3] ex senatusconsulto liceret habitare, ibi habitarent, animadverteretque in eos, qui alibi habitarent. Eadem aestate Mago, Hamilcaris filius, ex minore Baliarium insula, ubi hibernarat, iuventute lecta in classem imposita, in Italiam triginta ferme rostratis navibus et multis onerariis, duodecim millia peditum, duo ferme equitum traiecit; Genuamque, nullis praesidiis maritimam oram tutantibus, repentino adventu cepit. Inde ad oram Ligurum Alpinorum, si quos ibi motus facere posset, classem appulit. Ingauni (Ligurum ea gens

Cap. XLVI. 1. *Praetores diversi in provincias profecti;* vide ad III, 60, n. 1. — *Agri campani*, Capuae; ubi *fossa graeca*, nescio quae et unde sic dicta. Ager ultra Vulturnum circa Literuum seu Clanium fl. Atellam versus et Trebulam; Douiat.

2. *Indicio quoque permisso* etc. scil. quum omnis Campanorum ager populi rom. factus esset (vide ad XXVI, 16), mota de fraude, qua nondum omnis ager a Campanis concessus fuisset Romanis, suspicione, non solum *indicium permissum*, h. e. publica auctoritate propositum fuit, ut ager, qui nondum a cive aliquo campano traditus esset populo rom. indicaretur, sed indici quoque praemium constitutum fuit; Doër.

3. *Vt campani cives ubi cuique* etc. conf. XXVI, 34. Verba *habitare*, *ibi* forte spuria, certe prius. Vtrumque deest in aliquot MSS. illud in pluribus et in edd. ante Ald. — *Ex minore Baliarium insula;* vide supra ad XXI, 21, n. 7.

est [4]) bellum ea tempestate gerebant cum Epanteriis montanis: igitur Poenus, Savone oppido Alpino praeda deposita, et decem longis navibus in statione ad praesidium relictis, ceteris Carthaginem missis ad tuendam maritimam oram, quia fama erat Scipionem traiecturum esse, ipse, societate cum Ingaunis, quorum gratiam malebat, composita, montanos instituit oppugnare: et crescebat exercitus in dies, ad famam nominis eius Gallis undique confluentibus. Ea literis cognita Sp. Lucretii, ne frustra, Hasdrubale cum exercitu deleto biennio ante, forent laetati, si par aliud inde bellum, duce tantum mutato, oriretur, curam ingentem accenderunt Patribus. Itaque et M. Livium proconsulem ex Etruria volonum exercitum admovere Ariminum [5] iusserunt, et Cn. Servilio praetori negotium datum, ut, si e republica censeret esse, urbanas legiones, cui imperio videretur dato, ex Vrbe duci iuberet. M. Valerius Laevinus Arretium eas legiones duxit. Eisdem diebus naves onerarias

4. *Ingauni* (*Ligurum ea gens est*) etc. Albingaunum oppidum, auctore Strabone lib. IV, p. 202, cuius incolae *Ligures Ingauni* appellantur. Memoratur quoque a Ptolemaeo et Plin. lib. III, cap. 5. De *Epanteriis* nihil apud idoneos auctores a se inventum testatur Glareanus; quod nomen suspicatur vel corruptum esse vel vetustate abolitum. Quum autem *Epanterii* prae Ingaunis *montani* vocentur, eos supra Albingaunum oppidum Alpina iuga incoluisse existimat Cluver. Ital. Aut. I, 8. Contra Douiatius nomen corruptum existimat, ac scribendum esse *cum Intemeliis*. Quas opiniones postquam retulit Drakenborch. pronuntiat sibi videri ex Strabone colligendum, Intemelios aeque atque Ingaunos fuisse maritimos; certe, loco cit. eorum urbes Albium I[illegible]lium et Albingaunum maritimas, ἐπὶ τῇ θαλάττῃ, vocat. Praestat igitur nihil mutari, et Epanterios referri inter populos, quorum memoria lapsu saeculorum ubicumque depressa, apud solum Livium emergit. Lem. — *Montanos instituit oppugnare*; edd. antt. Vtrumque bene dicitur. Conf. Drak. et ad XXIV, 26, n. 7.

5. *Volonum exercitum admovere Ariminum*; vide ad XXII, 57, n. 12, et XXV, 24, n 9. — *E republica esse*; vide ad I, 27, n. 5. — *Cui imperio videretur dato*, immo leg. ex Lov. 3, 4, *imperio, cui videretur, dato*, vel ex Lov. 5, *cui videretur, imperio dato*, sc. lege curiata.

Poenorum [6] ad octoginta circa Sardiniam ab Cn. Octavio, qui provinciae praeerat, captas, Coelius frumento misso ad Hannibalem commeatuque onustas, Valerius praedam etruscam Ligurumque montanorum captivos Carthaginem perportantes, tradit. In Bruttiis nihil ferme anno eo memorabile gestum. Pestilentia incesserat pari clade in Romanos Poenosque; nisi quod punicum exercitum super morbum etiam fames affecit. Propter Iunonis Laciniae [7] templum aestatem Hannibal egit; ibique aram condidit dedicavitque, cum ingenti rerum ab se gestarum titulo, punicis graecisque literis insculpto.

6. *Eadem diebus naves onerarias Poenorum . . . captas* tradunt Coelius et Valerius, sed *Coelius tradit*, eas fuisse *frumento misso* etc. Rotundissima et prorsus Liviana periodus, e MSS. restituenda; Gron. *Naves onerariae... captae. Eas Coelius* etc. edd. antt. — *Carthaginem perportantes*, ut *perferentes*, *perpopulari*, *perpacata*, *percuratum*; Gron. — *Pestilentia incesserat in Romanos*, ut XXIX, 10 pr. Conf. supra ad librum I, cap. 31, n. 4, et lib. II, cap. 27, n. 10.

7. *Propter Iunonis Laciniae templum aestatem Hannibal egit*; vide ad lib. XXI, cap. 27, n. 6, et lib. XXIV, cap. 3, not. 3.

T. LIVII PATAVINI

HISTORIARVM

AB VRBE CONDITA

LIBER VIGESIMVS NONVS.

BREVIARIVM.

CAP. I; Scipio in Sicilia volones suos centuriat; egregiam CCC equitum alam corporis sui custodes facit; novas Panormi naves curat aedificandas, et cum veteribus C. Laelium in Africam praedatum mittit: Syracusanis restituit res suas. In Hispania Indibilis ingens conciet bellum: — II; sed a L. Lentulo et L. Manlio Acidino vincitur, et cum multis suorum perit. — III; Romanis Mandonius ceterique principes ad supplicium traduntur, et obsides ab xxx Hispaniae populis. Interea Laelius in Africa populatur Hipponensium agros, et ingentem Carthagini terrorem incutit. — IV; Multa ibi parantur agitanturque: et Masinissa ad Laelium venit, querens, quod nondum Scipio exercitum traiecisset in Africam. — V; Laelius cum ingenti praeda revectus in Siciliam mandata Masinissae exponit Scipioni: iisdemque diebus Mago, auctus novis navibus, copiis, elephantis et pecunia, ab Carthagine missis, in Liguribus multa auxilia mercede conducit. — VI; Fabri quidam locrenses capti spem faciunt Scipioni, Locros in Bruttiis recipiendi: eorumque ope Q. Pleminius propraetor alteram oppidi arcem capit. — VII; Scipio et Hannibal ipsi Locros accedunt; prospera vero Romanorum eruptione facta, et Poenus et praesidium eius urbem relinquunt. — VIII; De auctoribus defectionis sumitur supplicium, et Pleminius legatus Locris tuendis praeficitur. Is et praesidiarii milites rom. Hamilcarem et Poenos longe superant crudelitate atque avaritia; nec alia modo templa violant, sed sacros etiam Proserpinae thesauros, a Pyrrho olim spoliatos et restitutos. — IX; Pleminius in suos

quoque saevit milites, et ab iis hostiliter laceratur. Noxa deinde ab Scipione liberatus ab ira in rabiem vertitur. — X; Q. Caecilius Metellus dictator comitiorum causa dicitur: et in libris sibyllinis invenitur carmen, hostem alienigenam pelli Italia vincique posse, si mater Idaea a Pessinunte Romam advecta foret. — XI; Legati idcirco in Asiam missi Delphis oraculum adeunt feruntque responsum, per Attalum regem se compotes eius fore, quod petant, tumque curandum esse, ut Deam, qui vir optimus Romae sit, hospitio excipiat. Inde Pergamum veniunt ad Attalum, qui eos Pessinuntem deducit in Phrygiam, sacrumque illis lapidem tradit, Deae simulacrum. Interim consules creantur M. Cornelius Cethegus et P. Sempronius Tuditanus. Comitia praetoria. Ludi Romani et plebeii. Aedes Virtutis a M. Marcello dedicata. — XII; Philippus a P. Sempronio proc. pacem petit et impetrat. — XIII; Provinciae decernuntur, et in Hispanias duo mittuntur proconsules. — XIV; Prodigia procurantur; et nuntius affertur, Matrem deum Tarracinae iam esse. Hinc P. Scipio, Cn. filius, eius qui in Hispania ceciderat, adolescens nondum quaestorius, a senatu iudicatus vir bonorum optimus, cum omnibus matronis Ostiam ire iubetur obviam Deae; eaque ab illo in terram elata traditur matronis, et ab his in aedem Victoriae in Palatio perfertur. Quod religiosum ministerium dubiam antea pudicitiam Claudiae Quintae clariorem ad posteros facit. Dona Deae allata, lectisternium et Megalesia. — XV; Duodecim coloniis latinis, qui ante sex ferme annos vacationem militiae impetraverant, numerus militum duplo maior stipendiumque imperatur. — XVI; Decernunt Patres, ut pecunia, a privatis olim in publicum collata, tribus pensionibus solvatur. Locrensium legati Romam veniunt, et senatu dato. — XVII - XVIII; de Q. Pleminii praesidiique rom. sceleribus queruntur. — XIX: Q. Fabius non modo in Pleminii inhumanitatem, sed etiam in mollitiem et negligentiam Scipionis acerrime invehitur, et orationi adiicit sententiam non minus trucem. — XX; Q. Metello auctore M. Pomponius praetor cum x legatis, duobus tribunis plebei et aedile rei cognoscendae causa Locros et inde in Siciliam, provinciam suam, proficisci iubetur. — XXI; Hi Pleminium et XXXII seditionis principes damnatos in catenis Romam mittunt, sacramque pecuniam reponunt in thesauros. — XXII; Scipio rebus, non verbis, ad purgandum sese utitur et legatis summam omnium rerum admirationem incutit. Ple-

minius mox moritur in vinculis: et Scipioni permittitur, ut cum delectis militibus in Africam traiiciat. — XXIII; Syphax ducta Hasdrubalis filia societatem init cum Carthaginiensibus, et Scipionem de ea re certiorem facit. — XXIV; Is laetum contra nuntium ementitur, et ex iis exercitibus, qui in Sicilia sunt, legit, quos secum in Africam quam primum traiiciat. — XXV; Hi, de quorum numero discrepat inter auctores, naves conscendunt. — XXVI; Ad spectaculum classis, e portu syracusano proficiscentis, ingens hominum turba concurrit. — XXVII; Scipio precibus et deos fusis cruda victimae exta in mare porricit; et vento mox secundo vehementique ad Africae litora perlatus ad Pulcri promontorium copias omnes in terram exponit. — XXVIII; Agris urbibusque, praecipue Carthagini, magnum infert terrorem, et, classe Vticam missa, tumulos mari proximos capit. — XXIX; Alam equitum carthag. cum Hannone praefecto caedit, magnamque praedam mittit in Siciliam. Laetissimus tamen Romanis in principio rerum gerendarum est adventus Masinissae cum cc vel adeo MM equitibus. —XXX-XXXIII; Enarratur, quam varia is fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno. — XXXIV, Hanno, Hamilcaris filius, a Masinissa e Salera, urbe ab eo expugnata, elicitur, et circumventus perit cum multis equitibus. — XXXV; Scipio naves e Sicilia reversas novis spoliis onustas dimittit, omnesque belli vires convertit ad Vticam terra marique oppugnandam: sed, Hasdrubale et Syphace cum centum prope millibus armatorum advenientibus, obsidionem solvit, et in promontorio biberna communit castra. — XXXVI; Ex Sicilia et Italia ingens vix frumenti vestimentorumque in Africam advehitur. In agro crotoniensi P. Sempronius cos. ab Hannibale fugatur, sed mox iunctus P. Licinio proc. hostes fundit. Alter vero consul, M. Cornelius, in Etruria, ad Magonem versa, acerbas quaestiones habet. — XXXVII; Interim Romae censores M. Livius et C. Claudius Nero severum senatus equitumque agunt recensum, et lustro condito censum quoque XII coloniarum accipiunt. Vectigal etiam novum ex salaria annona comminiscitur Livius: unde Salinatori ei inditum cognomen putatur. Pravum deinde inter ipsos censores oritur certamen notarum, quibus alter alteri equum adimit, et Claudius collegam, hic vero, praeter Maeciam tribum, populum rom. omnem, XXXIV tribus, aerarios relinquit. Hinc Cn. Baebius trib. pl. diem ad populum utrique dicit: quae res

consensu Patrum discutitur. — XXXVIII; Cn. Servilius Caepio et C. Servilius Geminus consules creantur. Comitia praetoria: sacerdotes mortui et suffecti: quadrigae aureae in Capitolio positae. Ludi Romani plebeiique instaurati.

I. Scipio, postquam in Siciliam venit, voluntarios milites [1] ordinavit centuriavitque: ex iis trecentos iuvenes, florentes aetate et virium robore, inermes circa se habebat, ignorantes, quem ad usum, neque centuriati, neque armati, servarentur. Tum ex totius Siciliae iuniorum numero principes genere et fortuna trecentos equites, qui secum in Africam traiicerent, legit; diemque iis, qua equis armisque instructi atque ornati adessent, edixit. Gravis ea militia, procnl domo, terra marique multos labores, magna pericula allatura videbatur; neque ipsos modo, sed parentes cognatosque eorum ea cura angebat: ubi dies, quae dicta erat, advenit, arma equosque ostenderunt. Tum Scipio, *renuntiari sibi*, dixit, *quosdam equites Siculorum, tanquam gravem et duram, horrere eam militiam. Si qui ita animati essent, malle eos sibi iam tum fateri, quam postmodo querentes, segnes atque inutiles milites reipublicae esse. Expromerent, quid sentirent: cum bona venia se auditurum.* Vbi ex his unus ausus est dicere, *se prorsus, si sibi, utrum velit, liberum esset, nolle militare*, tum Scipio ei [2], « Quoniam igitur, adolescens, quid sentires, non dis-

CAP. I. 1. *Voluntarios milites* (cf. XXVIII, 45, n. 6) *ordinavit centuriavitque*; vide ad II, 23, n. 4, et VI, 2, n. 4. — *Ex iis*, scil. voluntariis elegit *trecentos*, quos non centuriavit; Gron. Idem iam monuit, hoc paulo aliter narrari a Valer. Max. VII, 3, 3, videri autem Scipionem cepisse id consilii ab Agesilao; vide ad Plutarch. Ages. p. 600, D. E.

2. *Tum Scipio ei*, τὸ *ei* del.; Crev. Abest a Lov. 3. — *Docendum equo armisque*, erudiendum in arte equitandi armorumque tractandorum; vide ad XXIV, 4, n. 5. — *Laeto condit, accipienti*, laete; nisi ita leg.

» simulasti, vicarium tibi expediam, cui tu arma » equumque et cetera instrumenta militiae tradas, » et tecum hinc extemplo domum ducas, exerceas, » docendum cures equo armisque ». Laeto conditionem accipienti unum ex trecentis, quos inermes habebat, tradit. Vbi hoc modo exauctoratum equitem [3] cum gratia imperatoris ceteri viderunt, se quisque excusare, et vicarium accipere. Ita trecentis Siculis romani equites substituti, sine publica impensa: docendorum atque exercendorum curam Siculi habuerunt: quia edictum imperatoris erat, ipsum militaturum, qui ita non fecisset. Egregiam hanc alam equitum [4] evasisse ferunt, multisque proeliis rempublicam adiuvisse. Legiones inde quum inspiceret, plurimorum stipendiorum ex iis milites [5] delegit, maxime qui sub duce Marcello militaverant; quos quum optima disciplina institutos credebat, tum etiam ab longa Syracusarum obsidione peritissimos esse urbium oppugnandarum: nihil enim parvum, sed Carthaginis iam excidia agitabat animo. Inde exercitum per oppida dispertit: frumentum Siculorum civitatibus imperat; ex Italia advecto parcit: veteres naves reficit, et cum iis C. Laelium in Africam praedatum mittit; novas Panormi subducit [6], quia ex viridi materia raptim factae erant, ut in sicco hibernarent. Praeparatis omnibus ad bellum, Syracusas, nondum ex magnis belli motibus satis tranquillas, venit. Graeci res a quibusdam italici generis, eadem vi, qua per bellum

3. *Exauctoratum equitem*; vide ad VIII, 34, n. 8.

4. *Egregiam hanc alam equitum* romanorum. Cf. praec. et ad XXVI, 21, n. 4. — *Legiones inde quum inspiceret*; vide ad XXI, 6, n. 4.

5. *Plurimorum stipendiorum milites*; vide ad III, 57, n. 5.

6. *Novas Panormi subducit*; vide ad VIII, 26, n. 1.

cepcrant, retinentibus, concessas sibi ab senatu, repetebant. Omnium primum ratus tueri publicam fidem, partim edicto, partim iudiciis etiam in pertinaces ad obtinendam iniuriam redditis [7], suas res Syracusanis restituit. Non ipsis tantum ea res, sed omnibus Siciliae populis, grata fuit; eoque enisius ad bellum adiuverunt [8]. Eadem aestate in Hispania coortum ingens bellum, conciente Ilergete Indibili, nulla alia de causa, quam per admirationem Scipionis contemptu imperatorum aliorum orto. *Eum superesse unum ducem Romanis, ceteris ab Hannibale interfectis* rebatur. *Eo nec in Hispania caesis Scipionibus alium, quem mitterent, habuisse; et, postquam in Italia gravius bellum urgeret, adversus Hannibalem eum arcessitum. Praeterquam quod nomina tantum ducum in Hispania Romani haberent, exercitum quoque inde veterem deductum. Trepida omnia* [9], *ut inconditam turbam tironum, esse: nunquam talem occasionem liberandae Hispaniae fore. Servitum ad eam diem aut Carthaginiensibus aut Romanis; nec in vicem his aut illis, sed interdum utrisque simul. Pulsos ab Romanis Carthaginienses; ab Hispanis, si consentirent, pelli Romanos posse, ut ab omni externo imperio soluta in perpetuum Hispania in patrios rediret mores ritusque.* Haec aliaque dicendo non populares modo,

7. *Iudiciis etiam redditis*, datis, concessis et habitis, *in pertinaces ad obtinendam iniuriam*, adversos eos, qui pertinaciter *retinebant*, quae per iniuriam sibi vindicaverant. Cf. Gron. ad Tac. Hist. II, 84, et Ern. Clav. Cic. voc. *obtinere*.

8. *Ad bellum adiuverunt*, ut apud Plin. XXXI, 10; Cic. Quint. 23, et pro Arch. 7. Gron. — *Rebatur* non nego etiam de eo dici posse, qui animi sententiam verbis expromit: sed saepe talia in orationibus inculcata sunt, et omnia pendere possunt a verbis seqq. *haec aliaque dicendo*; Duker. — *Eo nec in Hispania*; vide ad I, 11, n. 6. — *Nomina tantum ducum in H. R. haberent*; vide ad III, 65, n. 6.

9. *Trepida omnia*, trepidos, timidos omnes esse, *ut inconditam turbam tironum*; vide ad VIII, 30, n. 7.

sed Ausetanos quoque, vicinam gentem, concitat, et alios finitimos sibi atque illis populos. Itaque intra paucos dies triginta millia peditum, quatuor ferme equitum in sedetanum agrum, quo edictum erat, convenerunt.

II. Romani quoque imperatores, L. Lentulus et L. Manlius Acidinus, ne glisceret prima [1] negligendo bellum, iunctis et ipsi exercitibus, per agrum ausetanum, hostico, tanquam pacato, clementer ductis militibus, ad sedem hostium pervenere. Trium millium spatio procul a castris eorum posuerunt castra. Primo per legatos nequidquam tentatum, ut discederetur ab armis : dein, quum in pabulatores romanos impetus repente ab equitibus hispanis factus esset, submisso ab statione romana equitatu, proelium equestre fuit, haud sane memorando in partem ullam eventu. Sole oriente, postero die armati instructique omnes mille ferme passus procul a castris romanis aciem ostendere. Medii Ausetani erant: cornua dextrum Ilergetes, laevum [2] ignobiles tenebant hispani populi. Inter cornua et mediam aciem intervalla patentia satis late fecerant, qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent. Et Romani, more suo exercitum quum instruxissent, id modo hostium imitati sunt, ut inter

CAP. II. 1. *Prima negligendo.* Sic restituit Rhenanus pro *primo*, quod ante eum vulgabatur. Gronovius proponit *principio*, hoc est, dum negligitur principium, secundum illud Nasonis *principiis obsta.* Sed vetus lectio *primo* Creverium non offendit, qui intelligit, negligendo eo quod primum esset. Certe, si quid mutandum, malo *prima*, ut τὸ *primo* ex librariorum errore ortum sit. LEM. — *Hostico, tanquam pacato;* vide ad VI, 31, n. 3, et VIII, 12, n. 11. *In hostico* quaedam edd. antt. — *Clementer*, sine damno et vi, quae in bello agris infertur praedando et populando.

2. *Cornua* (et quidem) *dextrum Ilergetes, laevum* etc. conf. Drakenb. *Cornu* vett. edd. — *Qua equitatum, ubi tempus esset, emitterent;* vide ad III, 70, n. 2, et X, 5, n. 4. — *Id modo hostium* institutum, id tantum ex iis, quae hostes fecerant, *imitati sunt, ut* etc.

legiones et ipsi patentes equiti relinquerent vias. Ceterum Lentulus, ei parti usum equitis fore ratus, quae prior in dehiscentem intervallis hostium aciem equites emisisset, Ser. Cornelio tribuno militum imperat, equites per patentes in hostium acie vias permittere equos [3] iubeat: ipse, coepta parum prospere pedestri pugna, tantum moratus, dum cedenti duodecimae legioni, quae in laevo cornu adversus Ilergetes locata erat, tertiam decimam legionem ex subsidiis in primam aciem firmamentum ducit; postquam aequata ibi pugna est, ad L. Manlium, inter prima signa hortantem, ac subsidia, quibus res postulabat locis, inducentem, venit. Indicat tuta ab laevo cornu esse [4]: iam missum ab se Cornelium Servium procella equestri hostes circumfusurum. Vix haec dicta dederat, quum romani equites, in medios invecti hostes, simul pedestres acies turbarunt, simul equitibus Hispanorum viam immittendi equos clauserunt. Itaque, omissa pugna equestri, ad pedestrem Hispani descenderunt. Romani imperatores, ut turbatos hostium ordines et trepidationem pavoremque et fluctuantia viderunt signa [5], hortantur, orant milites, *ut perculsos invadant, neu restitui aciem patiantur.* Non sustinuissent tam infestum impetum Barbari, ni regulus ipse Indibilis cum equitibus ad pedes degressis ante prima signa peditum se obiecisset. Ibi aliquandiu atrox pugna stetit. Tandem postquam ii, qui circa regem, seminecem restantem [6], deinde pilo terrae affixum, pu-

3. *Permittere equos*; vide supra ad librum II, cap. 56, n. 1, et lib. X, c. 5, n. 4.

4. *Tuta ab* (in) *laevo cornu esse* omnia. — *Cornelium Servium* MSS. pro *Ser. Cornelium*; vide ad III, 1, n. 1. — *Ad pedestrem* pugnam *Hispani descenderunt*; aliquot MSS. et edd. *ad pedes*, ut mox *ad pedes degressis*. Cf. ad III, 62, n. 9.

5. *Fluctuantia viderunt signa*; vide ad III, 60, n. 8.

6. *Seminecem restantem*; vide ad IV, 58, n. 5.

gnabant, obruti telis occubuerunt, tum fuga passim coepta, pluresque caesi, quia equos conscendendi equitibus spatium non fuerat, et quia perculsis acriter institerunt Romani: nec ante abscessum est, quam castris quoque exsuerunt hostem. Tredecim millia Hispanorum caesa eo die, octingenti ferme capti. Romanorum sociorumque paulo amplius ducenti, maxime in laevo cornu, ceciderunt. Pulsi castris Hispani, aut qui ex proelio effugerant, sparsi primo per agros, deinde in suas quisque civitates redierunt.

III. Tum a Mandonio evocati in concilium conquestique ibi clades suas, increpitis auctoribus belli, legatos mittendos ad arma tradenda deditionemque faciendam censuerunt. Quibus, culpam in auctorem belli Indibilem ceterosque principes, quorum plerique in acie cecidissent, conferentibus, tradentibusque arma et dedentibus sese, responsum est: *In deditionem ita accipi*[1] *eos, si Mandonium ceterosque belli concitores tradidissent vivos: sin minus, exercitus se in agrum Ilergetum Ausetanorumque et deinceps aliorum populorum ducturos.* Haec dicta legatis, renuntiataque in concilium: ibi Mandonius ceterique principes comprehensi et traditi ad supplicium. Hispaniae populis reddita pax: stipendium eius anni duplex et frumentum sex mensium imperatum sagaque et togae exercitui[2], et obsides ab triginta ferme populis accepti. Ita Hispaniae rebellantis tumultu, haud magno motu, intra paucos dies concito et compresso, in Africam

CAP. III. 1. *In deditionem accipi*; vide ad VIII, 20, n. 7. — *Belli concitores*, ut XXIII, 4; XXXVII, 45; XLV, 10. — *Deinceps*; vide supra ad I, 21, n. 8.

2. *Sagaque et togae* imperatae *exercitui*, in eius usum. Conf. XXIX, 36; XLIV, 16, et supra XXII, 54, ubi Crev. suspicatur, togatum usum vel militibus fuisse in hibernis et otio castrorum, vel concessum honestioribus, centurionibus, equitibus etc.

omnis terror versus. C. Laelius nocte ad Hipponem Regium[3] quum accessisset, luce prima ad populandum agrum sub signis milites sociosque navales duxit. Omnibus, pacis modo incuriose agentibus, magna clades illata; nuntiique trepidi Carthaginem terrore ingenti complevere, classem romanam Scipionemque imperatorem (et fama fuerat iam in Siciliam transgressum) advenisse: nec quot naves vidissent, nec quanta manus agros popularetur, satis gnari, omnia in maius, metu augente, accipiebant[4]. Itaque primo terror pavorque, dein moestitia animos incessit: *tantum fortunam mutasse, ut, qui modo ipsi exercitum ante moenia romana habuissent victores, stratisque tot hostium exercitibus, omnes Italiae populos aut vi aut voluntate in deditionem accepissent, ii, verso marte, Africae populationes et obsidionem Carthaginis visuri forent*[5], *nequaquam pari ad patienda ea robore, ac Romani fuissent. Illis romanam plebem, illis Latium iuventutem praebuisse, maiorem semper frequentioremque pro tot caesis exercitibus subolescentem*[6]*: suam plebem imbellem in urbe, imbellem in agris esse: mercede parari auxilia ex Afris, gente ad omnem auram spei mobili atque infida. Iam reges, Syphacem post colloquium cum Scipione alienatum; Masinissam aperta defectione infestissimum hostem. Nihil usquam spei, nihil auxilii esse: nec Magonem ex Gallia movere tumultus*

3. *Ad Hipponem Regium*; conf. ad Silium III, 259. — *Ad populandum agrum sub signis milites sociosque navales* (vide ad IX, 38, n. 1) *duxit*, ex more militiae romanae; Duk. Cf. ad XXIII, 42, n. 5, et Schel. ad Polyb. cap. 9. — *Pacis modo*; vide supra ad XXI, 33, n. 7.

4. *Omnia in maius accipiebant*; vide ad IV, 1, n. 6. — *Tantum fortunam mutasse* se; vid. II, 3, n. 2.

5. *Obsidionem Carthag. visuri forent*; vide ad VI, 42, n. 7.

6. *Maiorem semper frequentioremque subolescentem*; vide ad VI, 1, n. 3. — *Ad omnem auram spei*; vide ad III, 33, n. 2.

quidquam, nec coniungere sese Hannibali: et Hannibalem ipsum iam et fama senescere, et viribus 7.

IV. In haec deflenda prolapsos ab recenti nuntio animos rursus terror instans revocavit[1] ad consultandum, quonam modo obviam praesentibus periculis iretur. Delectus raptim in urbe agrisque haberi placet, mittere ad conducenda Afrorum auxilia, munire urbem, frumentum convehere, tela, arma parare, instruere naves ac mittere ad Hipponem adversus romanam classem. Iam haec agentibus nuntius tandem venit, Laelium, non Scipionem, copiasque, quantae ad incursiones agrorum satis sint, transvectas; summae belli molem[2] adhuc in Sicilia esse. Ita respiratum, mittique ad Syphacem legationes aliosque regulos, firmandae societatis causa, coeptae. Ad Philippum quoque missi, qui ducenta argenti talenta pollicerentur, ut in Siciliam, aut in Italiam traiiceret. Missi et ad duos imperatores in Italiam, ut omni terrore Scipionem retinerent: ad Magonem non legati modo, sed viginti quinque naves longae, sex millia peditum, octingenti equites, septem elephanti, ad hoc magna pecunia ad conducenda auxilia, quibus fretus propius urbem romanam exercitum admoveret, coniungeretque se Hannibali. Haec Carthagine parabant agitabantque. Ad Laelium, praedas ingentes ex agro inermi ac nudo praesidiis agentem, Masinissa, fama romanae classis excitus, cum equitibus paucis venit. Is *segniter rem agi ab Scipione* questus, *quod tum non iam exercitum in Africam traiecisset, perculsis Cartha-*

7. *Et fama senescere et viribus*; vide ad I, 22, n. 3.

Cap. IV. 1. *Rursus terror revocavit*; vide ad XLIII, 20, n. 2.

2. *Summae belli molem*; vide ad I, 38, n. 4, et III, 5, n. 6. — *Ad duos imperatores*, Hannibalem Magonemque. — *Sed XXV naves longae*, vide ad I, 40, n. 1, et XXI, 17, n. 5. — *Ad hoc*; vid. II, 23, n. 3.

giniensibus, Syphace impedito finitimis bellis, quem incertum haerere[3]*; si spatium ad sua, ut velit, componenda detur, nihil sincera fide cum Romanis acturum. Hortaretur et stimularet Scipionem, ne cessaret. Se, quamquam regno pulsus esset, cum haud contemnendis copiis affuturum peditum equitumque: nec ipsi Laelio morandum in Africa esse; classem credere profectam a Carthagine, cum qua, absente Scipione, non satis tutum esse contrahi certamen.*

V. Ab hoc sermone dimisso Masinissa, Laelius postero die naves praeda onustas ab Hippone solvit, revectusque in Siciliam mandata Masinissae Scipioni exposuit. Eisdem ferme diebus naves, quae ab Carthagine ad Magonem missae erant, inter[1] Albingaunos Ligures Genuamque accesserunt. In iis locis tum forte Mago tenebat classem: qui, legatorum auditis verbis, iubentium exercitus quam maximos comparare, extemplo Gallorum et Ligurum (namque utriusque gentis ingens ibi multitudo erat) concilium habuit. *Et missum se ad eos vindicandos in libertatem*, ait, *et, ut ipsi cernant, mitti sibi ab domo praesidia; sed, quantis viribus, quanto exercitu id bellum geratur, in eorum potestate esse. Duos exercitus romanos, unum in Gallia, alterum in Etruria esse: satis scire, Sp. Lucretium se cum M. Livio iuncturum: multa millia ipsis*

3. *Quem incertum haerere*, nunc etiam ambiguum esse dicebat, et conceptas inimicitias dissimulare; Gron. *Quem certum haberet* (vid. XXXVI, 28; n. 3).... *acturum* tres MSS. et edd. ante Gron. prob. Doër.

Cap. V. 1. *Inter Albingaunos*, quorum opp. *Albingaunum*, seu Albigaunum, hod. *Albenga*, in Ingaunis, populo Liguriae; vid. Strab. IV, 6, 1, 2, pag. 202. *Inter Albingaunos Ligures Genuamque* situm opp., Savonem, *accesserunt* (conf. XXVIII, 46, et Cluver. Ital. Ant. I, 9, p. 68): ita h. l. edidit Drak. ex emend. Rhen. et eius MS. Sed appellari ille locus debuisset, et revocanda potius est vulgata lectio *inter A. Liguresque Genuam*, ut *que* sit nempe, scilicet; Doër. Recte, opinor. Conf. ad II, 42, n. 7.

etiam armanda esse, ut duobus ducibus, duobus exercitibus[2] *romanis resistatur.* Galli, *summam ad id suam voluntatem esse*, dicere; *sed, quum una castra romana intra fines, altera in finitima terra Etruria prope in conspectu habeant, si palam fiat, auxiliis adiutum ab sese Poenum, extemplo infestos utrinque exercitus in agrum suum incursuros. Ea ab Gallis desideraret, quibus occulte adiuvari posset. Liguribus, quod procul agro urbibusque eorum castra romana sint, libera consilia esse: illos armare iuventutem et capessere pro parte bellum, aequum esse.* Ligures haud abnuere; tempus modo duorum mensium petere ad delectus habendos. Interim Mago milites, Gallis dimissis, clam per agros eorum mercede conducere. Commeatus quoque omnis generis occulte ad eum a gallis populis mittebantur. M. Livius exercitum volonum ex Etruria in Galliam traducit, iunctusque Lucretio, si se Mago ex Liguribus propius Vrbem moveat [3], obviam ire parat; si Poenus sub angulo Alpium quietus se contineat, et ipse in eadem regione circa Ariminum Italiae praesidio futurus.

VI. Post reditum ex Africa C. Laelii, et Scipione stimulato Masinissae adhortationibus, et militibus, praedam ex hostium terra cernentibus tota classe efferri, accensis ad traiiciendum quam primum, intervenit maiori minor cogitatio, Locros urbem recipiendi, quae sub defectionem Italiae [1] desciverat et ipsa ad Poenos. Spes autem affectandae eius rei [2] ex mi-

2. *Duobus ducibus, duobus exercit.* vide ad X, 25, n. 9.

3. *Si se Mago... moveat.* Sigonius ex veteri libro omittendum *se* putat, ut voc. *moveat* absolute ponatur, ut ad X, 4; sed nihil mutantibus MSS uni testi credere non tutum indicat Drak. LEM.

CAP. VI. 1. *Sub defectionem Italiae*; vide ad I, 35, n. 1.

2. *Spes autem affectandae eius rei* etc. forte del. vox *rei*, quae mox bis re-

nima re affulsit. Latrociniis magis, quam iusto bello, in Bruttiis gerebantur res; principio ab Numidis facto, et Bruttiis, non societate magis punica, quam suopte ingenio [3], congruentibus in eum morem. Postremo Romani quoque, iam contagione quadam rapto gaudentes, quantum per duces licebat, excursiones in hostium agros facere. Ab iis egressi quidam urbem Locrenses [4] circumventi Rhegiumque abstracti fuerant. In eo captivorum numero fabri quidam fuere, assueti forte apud Poenos mercede opus in arce Locrorum facere. Ii, cogniti ab Locrensium principibus, qui pulsi ab adversa factione, quae Hannibali Locros tradiderat, Rhegium se contulerant, quum cetera percunctantibus (ut mos est, qui diu absunt [5]), quae domi agerentur, exposuissent, spem fecerunt, si redempti ac remissi forent, arcem se iis tradituros. Ibi se habitare, fidemque sibi rerum omnium inter Carthaginienses esse. Itaque, ut qui simul desiderio patriae augerentur, simul cupiditate inimicos ulciscendi arderent, redemptis extemplo iis remissisque, quum ordinem agendae rei composuissent signaque, quae procul edita observarent, ipsi ad Scipionem Syracusas profecti, apud quem pars exsulum erat, referentes ibi promissa captivorum, quum spem ab effectu haud abhorrentem consuli fecissent; tribuni militum cum iis M. Sergius et P. Maticnus missi, iussique ab Rhegio tria millia militum Locros ducere: et Q. Pleminio propraetori scriptum [6], ut rei agendae adesset.

petitur, et ad *eius* suppl. *urbis*; Gron. *Ex minima* vel *minimo affulsit* mallebat Ant. Periz. Conf. ad I, 3, n. 8.

3. *Quam suopte ingenio*; vide supra ad librum XXVIII, cap. 12, not. 4.

4. *Egressi quidam urbem Locrenses*: vide ad II, 37, n. 5.

5. *Ut mos est, qui diu absunt*: post *est* quaedam edd. addunt *iis*. Sed illud multo lenerius; Gron.

6. *Q. Pleminio propraetori scriptum* etc. Dukeri nota est: «Pighius in Ann. ad an. Urb. 548, pag. 215, putabat, eum, quum privatus esset,

Profecti ab Rhegio, scalas ad editam altitudinem arcis fabricatas portantes, media ferme nocte ex eo loco, unde convenerat, signum dedere proditoribus arcis. Qui parati intentique et ipsi scalas ad id ipsum factas quum dimisissent, pluribusque simul locis scandentes accepissent, prius quam clamor oriretur, in vigiles Poenorum, ut in nullo tali metu [7], sopitos impetus est factus. Quorum gemitus primo morientium exauditus; deinde subita consternatio ex somno et tumultus, quum causa ignoraretur; postremo certior res, aliis excitantibus alios. Iamque *ad arma* pro se quisque vocabat: ***hostes in arce esse, et caedi vigiles.*** Oppressique forent Romani, nequaquam numero pares, ni clamor, ab iis, qui extra arcem erant, sublatus, incertum, unde accidisset (omnia vana augente nocturno tumultu), fecisset [8]. Itaque velut plena iam hostium arce territi Poeni, omisso certamine, in alteram arcem (duae sunt haud multum inter se distantes) confugiunt. Oppidani urbem habebant, victoribus praemium [9] in medio positam. Ex arcibus duabus

nec unquam praetor fuisset, extraordiuarium a populo accepisse imperium, et Rhegium *pro praetore* missum fuisse. Sed non habeo exempla aliorum, qui, extraordinario imperio a populo accepto, legati imperatorum fuerint: uam Plemiuius, cap. 8, 9, 16, *legatus Scipionis* vocatur; quod autem XXXV, 8, de Ti. Semproio legitur, oeque omnioo simile, neque ipsum explicatu facile est. Praeterea noo video, quomodo Plemioius, si imperium a populo accepisset, a Scipione iu cateoas coniici potuisset; vid. cap. 41. Mihi Plemioius hic ita *propraetor* dici videtur, ut *C. Centenius* XXII, 8 (ubi vid. oot. 1), et alii ap. Groch. cap. 5, Refutat. ad post. Sigoo. Disput. Nec est, quod quis dicat, Pleminio *fasces et lictores* tribui cap. 9: nam legati, mandante vel absente imperatore, imperium et eius insignia habebant. Conf. Cic. ad Div. XII, 30, et Verr. I, 26, 28; Maoul., Hotom. et Lambio. ad Cic. Verr. I, 22; Lips. de Mil. Rom. II, 11.» Conf. iufra ad XXXVII, 1, o. 6.

7. *Vt in nullo tali metu*, quippe qui uihil eiusmodi metuerant. Conf. ad VIII, 30, o. 7.

8. *Incertum, unde accidisset... fecisset*: varia h. l. tentat Gronov. Sed uihil mutandum esse, locus XLI, 2, docet; Drakenb.

9. *Victoribus praemium* quae futora

proeliis quotidie levibus certabatur. Q. Pleminius romano, Hamilcar punico praesidio praeerat: arcessentes ex propinquis locis subsidia copias augebant. Ipse postremo veniebat Hannibal: nec sustinuissent Romani [10], nisi Locrensium multitudo, exacerbata superbia atque avaritia Poenorum, ad Romanos inclinasset.

VII. Scipioni ut nuntiatum est, in maiore discrimine Locris rem verti [1], ipsumque Hannibalem adventare; ne praesidium etiam periclitaretur, haud facili inde receptu, et ipse a Messana, L. Scipione fratre in praesidio ibi relicto, quum primum aestu fretum inclinatum est [2], naves mari secundo misit. Et Hannibal, a Butroto amni [3] (haud procul is ab urbe Locris abest) nuntio praemisso, ut sui luce prima summa vi proelium cum Romanis ac Locrensibus consererent, dum ipse, aversis omnibus in eum tumultum, ab tergo urbem incautam aggrederetur, ubi luce coeptam invenit pugnam, ipse nec in arcem se includere, turba locum arctum impediturus, voluit; neque scalas, quibus scanderet muros, attulerat. Sarcinis in acervum coniectis, quum haud procul muris ad ter-

erat, *in medio positam* duarum arcium? Sed vide ad VI, 6, n. 7.

10. *Nec sustinuissent Romani*, scil. rem vel iram hostium. Ita *sustinere* simpl. dixit Caes. B. G. II, 2, et Cic. ad Div. XII, 6.

Cap. VII. 1. *In maiore discrimine rem verti;* vide supra ad librum III, cap. 27, n. 6.

2. *Aestu fretum inclinatum est*, freti aquae propelli aestu in eam partem coeptae sunt, versus quam Scipioni navigandum fuit; Crev. Conf. ad XXVI, 45, n. 4. — *Naves mari secundo*, prono aquae cursu, seu fluctuum lapsu navigationem adiuvante, *misit*, immisit, nisi ex MS. Hav. leg. *commisit:* nam ipse Scipio, ut ex seqq. discimus, simul his navibus vectus est; Doër.

3. *A Butroto amni*, quem Dusiat. ex Barrio docet exiguum esse fluvium, qui in sinum Locrensem defluat, et hodie in Calabria ulteriori *Novito* dicatur. Sed aliis non memoratur. *Abuloto amni* Flor. et Put., unde Gron. emend. *ab Alece amni*; de quo vid. Thucyd. III, 99, et Strab. VI, 1, 9, p. 260: *τοῦ δὲ Ἄληκος ποταμοῦ τοῦ διορίζοντος τὴν Ῥηγίνην ἀπὸ τῆς Λοκρίδος* etc.

rorem hostium aciem ostendisset, cum equitibus numidis circumequitabat urbem, dum scalae, quaeque alia ad oppugnandum opus erant, parantur, ad visendum qua maxime parte aggrederetur. Progressus ad murum, scorpione icto [4], qui proximus eum forte steterat, territus inde tam periculoso casu, receptui canere quum iussisset, castra procul ab ictu teli communiit. Classis romana a Messana Locros, aliquot horis die superante, accessit; expositi omnes e navibus, et ante occasum solis urbem ingressi sunt. Postero die coepta ex arce a Poenis pugna; et Hannibal, iam scalis aliisque omnibus ad oppugnationem paratis, subibat muros; quum repente in eum, nihil minus quam tale quidquam timentem, patefacta porta erumpunt Romani. Ad ducentos improvidos, quum invasissent, occidunt. Ceteros Hannibal, ut consulem adesse sensit, in castra recipit; nuntioque misso ad eos, qui in arce erant, ut sibimet ipsi consulerent, nocte motis castris abiit. Et qui in arce erant, igni iniecto tectis, quae tenebant, ut is tumultus hostem moraretur, agmen suorum fugae simili cursu ante noctem assequuti sunt.

VIII. Scipio, ut et arcem relictam ab hostibus et vacua vidit castra, vocatos ad concionem Locrenses graviter ob defectionem incusavit: de auctoribus supplicium sumpsit, bonaque eorum alterius factionis principibus, ob egregiam fidem adversus Romanos, concessit. *Publice nec dare, nec eripere se quidquam Locrensibus*, dixit; *Romam mitterent legatos: quam*

4. *Scorpione icto eo, qui.... absterritus inde coni.* Gron. — *Aliquot horis*, casus tertius pro *in* seu *ad a. horas*; Doër. Quod ad aliquot horas, *die superante*, ut apud Sallust. Iug. 97, et Gell. IX, 14, *decima parte die reliqua*; Gronov. Conf. supra ad VIII, 10, n. 1.

senatus aequum censuisset [1], *eam fortunam habituros. Illud satis scire, etsi male de populo romano meriti essent, in meliore statu sub iratis Romanis futuros, quam sub amicis Carthaginiensibus fuerint.* Ipse, Q. Pleminio legato praesidioque, quod arcem ceperat, ad tuendam urbem relicto, cum quibus venerat copiis, Messanam traiecit. Ita superbe et crudeliter habiti Locrenses ab Carthaginiensibus post defectionem ab Romanis fuerant, ut modicas iniurias non aequo modo animo pati, sed prope lubenti possent. Verum enimvero tantum Pleminius Hamilcarem praesidii praefectum, tantum praesidiarii milites romani Poenos scelere atque avaritia superaverunt, ut non armis, sed vitiis videretur certari. Nihil omnium, quae inopi invisas opes potentioris faciunt, praetermissum in oppidanos est ab duce, aut a militibus: in corpora ipsorum, in liberos, in coniuges infandae contumeliae aditae. Nam avaritia ne sacrorum [2] quidem spoliatione abstinuit: nec alia modo templa violata, sed Proserpinae etiam, intacti omni aetate, thesauri [3]; praeterquam quod a Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii sui manubias retulit, spoliati dicebantur. Ergo sicut ante regiae naves, laceratae naufragiis, nihil in terram integri, praeter sacram pecuniam Deae, quam absportabant, extulerant; tum quoque alio genere cladis eadem illa pecunia omnibus contactis ea violatione templi furorem obiecit [4], atque inter se ducem in ducem, militem in militem rabie hostili vertit.

Cap. VIII. 1. *Quam senatus aequum censuisset* eos habere.

2. *Nam avaritia ne sacrorum* etc. vide ad III, 39, n. 8.

3. *Proserpinae intacti omni aetate thesauri*, pecunia sacra, in eius templo recondita (conf. sqq.), aut forte, ut gr. θησαυροί, magnorum templorum aediculae, in quibus singulae civitates sua seorsum donaria reponebant; vid. Schweigh. ad Appian. de reb. Ital. Fragm. 8, et Valcken. ad Herodot. IV, 162. — *A Pyrrho, qui cum magno piaculo sacrilegii... spoliati*; vide ad cap. 18, n. 2, 3.

4. *Contactis ea violatione templi*

IX. Summae rei Pleminius praeerat: militum pars sub eo, quam ipse ab Rhegio abduxerat, pars sub tribunis erat. Rapto poculo argenteo ex oppidani domo Pleminii miles fugiens, sequentibus quorum erat, obvius forte Sergio et Matieno tribunis militum [1] fuit. Cui quum iussu tribunorum ademptum poculum esset, iurgium inde et clamor, pugna postremo orta inter Pleminii milites tribunorumque; ut suis quisque opportunus advenerat, multitudine simul ac tumultu crescente. Victi Pleminii milites quum ad Pleminium, cruorem ac vulnera ostentantes, non sine vociferatione atque indignatione concurrissent, probra in eum ipsum iactata in iurgiis referentes; accensus ira domo sese proripuit, vocatosque tribunos nudari, ac virgas expediri iubet. Dum spoliandis iis (repugnabant enim, militemque implorabant [2]) tempus teritur, repente milites, feroces recenti victoria, ex omnibus locis, velut adversus hostes ad arma conclamatum esset, concurrerunt; et quum violata iam virgis corpora tribunorum vidissent, tum vero in multo impotentiorem subito rabiem accensi, sine respectu, non maiestatis modo, sed etiam humanitatis, in legatum impetum, lictoribus prius indignum in modum mulcatis, faciunt: tum ipsum, ab suis interceptum et seclusum, hostiliter lacerant, et prope exsanguem, naso auribusque mutilatis, relinquunt. His Messanam nuntiatis, Scipio, post paucos dies Locros hexeri ad-

furorem obiecit: vide ad II, 5, n. 3; V, 15, n. 6, et VI, 28, n. 2.

CAP. IX. 1. *Sergio et Matieno tribunis mil.* etc. Causam irarum inter Pleminium et tribunos, a Diodoro in Exc. Peiresc. pag. 285, memoratam, praeterit Livius; Duk. *Sub his tribunis pars* erat militum, tria millia; vide ad cap. 6.

2. *Militemque implorabant*: vulgo *militumque auxilium* vel *fidem*. — *In multo impotentiorem rabiem*; vide ad III, 36, n. 2. — *Lictoribus indignum in modum mulcatis*; vide supra ad III, 11, n. 3, et XXIX, 6, n. 6.

vectus [3], quum causam Pleminii et tribunorum audisset, Pleminio noxa liberato relictoque in eiusdem loci praesidio, tribunis sontibus iudicatis et in vincula coniectis, ut Romam ad senatum mitterentur [4], Messanam atque inde Syracusas rediit. Pleminius impotens irae [5], neglectam ab Scipione et nimis leviter latam suam iniuriam ratus, nec quemquam aestimare alium eam litem posse, nisi qui atrocitatem eius patiendo sensisset, tribunos attrahi ad se iussit laceratosque omnibus, quae pati corpus ullum potest, suppliciis interfecit; nec satiatus vivorum poena, insepultos proiecit [6]. Simili crudelitate et in Locrensium principes est usus, quos ad conquerendas iniurias ad P. Scipionem profectos audivit; et, quae antea per libidinem atque avaritiam foeda exempla in socios ediderat, tunc ab ira multiplicia edere [7]: infamiae atque invidiae non sibi modo, sed etiam imperatori, esse.

X. Iam comitiorum appetebat tempus, quum P. Licinii consulis literae Romam allatae, *se exercitumque suum gravi morbo affectari* [1]*; nec sisti potuisse, ni ea-*

3. *Scipio Locros hexeri advectus*, Syracusana fortassis: nam hoc genus navium magis in usu erat Graecis, quam Romanis; Duk. Conf. Scheffer de Mil. nav. II, 2, et Periz. ad Aelian. V. H. VI, 12. *Hexeres* et *hepteres* sic dicebantur a numero ordinum, quibus remi structi erant; Ern. Conf. ad XXXIII, 30, n. 4, et XXXVII, 23, n. 5.

4. *Vt Romam ad senatum mitterentur*: «atqui ipse pro imperio in sontes animadvertere poterat. Credo, ei non iam militare delictum, quam crimen adversus rempublicam ab iis admissum visum fuisse». Duk.

5. *Pleminius impotens irae*; vide ad III, 36, n. 2. — *Aestimare eam litem*; vide ad XXXVIII, 55, n. 5.

6. *Insepultos proiecit*; conf. supra ad I, 49, n. 1.

7. *Ab ira multiplicia edere*; vide ad I, 1, n. 5. — *Invidiae non sibi modo esse*, odium non sibi modo ipse credebat, *sed etiam imperatori*, Scipioni, talia non inhibenti.

Cap. X. 1. *Literae Romam allatae, se... morbo affectari*; vide ad VIII, 19, n. 10. *Affectari* optimi MSS., forte pro *affici* dictum. *Afflictari* 6 MSS. et quaedam edd. antt. prob. Duker. *Attentari* coni. Gron. Sic passim *tentari morbo* pro affligi m., et πειράζεσθαι παραλύσει apud Cic. ad

dem vis mali, aut gravior etiam, in hostes ingruisset. Itaque, quoniam ipse venire ad comitia non posset, si ita Patribus videretur, se Q. Caecilium Metellum dictatorem comitiorum causa dicturum: exercitum Q. Caecilii dimitti, e republica esse. Nam neque usum eius ullum in praesentia esse, quum Hannibal iam in hiberna suos receperit, et tanta incesserit in ea castra vis morbi [2], *ut, nisi mature dimittantur, nemo omnium superfuturus videatur.* Ea consuli a Patribus facienda, ut e republica fideque sua duceret [3], permissa. Civitatem eo tempore repens [4] religio invaserat, invento carmine in libris Sibyllinis [5], propter crebrius eo anno de caelo lapidatum inspectis. *Quandoque hostis alienigena terrae Italiae bellum intulisset, eum pelli Italia vincique posse, si Mater Idaea* [6] *a Pessinunte Romam advecta foret.* Id carmen ab decemviris inventum eo magis Patres movit, quod et legati, qui donum Delphos portaverant, referebant: et sacrificantes ipsos Pythio Apollini li-

Attic. XVI, 7. — *Nec sisti potuisse*; vide ad II, 29, n. 7.

2. *Incesserit in ea castra vis morbi*; vide ad XXVIII, 46, n. 7.

3. *Vt e rep. fideque sua duceret*; vid. XXII, 39, n. 1.

4. *Civitatem eo tempore repens*, repentina, repente, *religio invaserat*; vide supra ad II, 5, n. 4. *Recens* Put. *ingens* al.

5. *Invento carmine in libris Sibyllinis* etc. haec et ea, quae cap. 11 et 14 memorantur, tradunt etiam Cic. Har. Resp. 13; Plin. VII, 35; Ovid. Fast. IV, 249—348; Appian. Bell. Han. cap. 56; Herodian. I, 11; Dio Cass. Fragm. 63, pag. 606, ed. Reim. Sil. XVII, 1—45, et Diod. in Exc. Peiresc. pag. 381, qui solos tradit, eosdem libros praecepisse, ut vir optimus virorum, femina optima mulierum agmen praeiret, et a senatu P. Nasicam virum optimum, Valeriam feminam optimam iudicatam fuisse. — *Propter crebrius eo anno de caelo lapidatum*; vide ad I, 31, n. 1; I, 53, n. 1; XXVII, 37, n. 1. — *Quandoque*, al. *quandocumque*; vide supra ad I, 24, n. 4.

6. *Mater Idaea*, Cybele, quae in primis colebatur *Pessinunte*, capite Gallorum, seu Celtarum Tolistoboiorum in Galatia, parte maioris Phrygiae, in qua montes sunt Ida, Berecyntus et Dindymus, seu Dindyma; unde Magna Mater deum etiam *Mater Idaea*, Berecyntia et Dindymene dicebatur. — *Ab decemviris*; vide ad III, 10, n. 6. — *Litavisse*; vide supra ad lib. V, cap. 38, n. 1.

tavisse, et responsum oraculo editum, maiorem multo victoriam, quam cuius ex spoliis dona portarent, adesse populo romano. In eiusdem spei summam 7
conferebant P. Scipionis velut praesagientem animum de fine belli, quod depoposcisset provinciam Africam. Itaque quo maturius fatis, ominibus oraculisque portendentis sese victoriae compotes fierent, id cogitare, quae ratio transportandae Romam Deae esset.

XI. Nullas dum in Asia civitates [1] socias habebat populus romanus. Tamen memores, Aesculapium quoque [2] ex Graecia quondam, haud dum ullo foedere sociata, valetudinis populi causa arcessitum, et iam cum Attalo rege, propter commune adversus Philippum bellum, coeptam amicitiam esse, facturum eum, quae possit, populi romani causa, legatos ad eum decernunt, M. Valerium Laevinum, qui bis consul [3] fuerat ac res in Graecia gesserat, M. Caecilium Metellum praetorium, Ser. Sulpicium Galbam aedilitium, duos quaestorios, Cn. Tremellium Flaccum et M. Valerium Faltonem. His quinque naves quinqueremes, ut ex dignitate populi romani adirent eas terras, ad quas concilianda maiestas nomini romano esset, decernunt. Legati Asiam petentes protenus Delphos quum escendissent, oraculum adierunt, consulentes, ad quod negotium domo missi essent, perfi-

7. *In eiusdem spei summam* (vide ad III, 5, n. 6, et III, 61, n. 4) ad eam augendam *conferebant*, addebant, vel eodem referebant. — *Deposcisset prov. Africam*; vid. XXVIII, 40 sq. — *Fatis*, crebris lapidum imbribus, *ominibus*, praesagiis Scipionis, *oraculis*, Sibyllino et Delphico.

Cap. XI. 1. *Nullas dum civitates*; vide ad V, 34, n. 4.

2. *Aesculapium quoque* etc. vide ad X, 47, n. 8. — *Facturum eum*, scil. memores, i. e. secum reputantes.

3. *M. Valerium Laevinum, qui bis consul fuerat*; sed unius tantum consulatus mentio fit (vide ad XXVI, 22): unde patet, Livio h. l. et XXX, 23, ubi eadem repetuntur verba, alios annales ad manus fuisse. Conf. Peritz. Anim. hist. cap. 8, p. 356. — *Delphos quum escendissent*; vide ad II, 7, n. 7, et XLII, 15, n. 3.

ciendi eius quam sibi spem populoque romano portenderet. Responsum esse ferunt, *Per Attalum regem compotes eius fore, quod peterent. Quum Romam Deam devexissent, tum curarent, ut eam, qui vir optimus Romae esset, hospitio exciperet.* Pergamum ad regem venerunt: is legatos comiter acceptos Pessinuntem in Phrygiam deduxit; sacrumque iis lapidem, quam Matrem deum esse incolae dicebant [4], tradidit, ac deportare Romam iussit. Praemissus ab legatis M. Valerius Falto nuntiavit, Deam apportari: quaerendum virum optimum in civitate esse, qui eam rite hospitio exciperet. Q. Caecilius Metellus dictator ab consule [5] in Bruttiis comitiorum causa dictus, exercitusque eius dimissus; magister equitum L. Veturius Philo: comitia per dictatorem habita. Consules facti M. Cornelius Cethegus, P. Sempronius Tuditanus absens, quum provinciam Graeciam haberet. Praetores inde creati, Ti. Claudius Nero, M. Marcius Ralla, L. Scribonius Libo, M. Pomponius Matho. Comitiis peractis, dictator sese magistratu abdicavit. Ludi Romani ter, plebeii septies instaurati. Curules erant aediles Cn. et L. Cornelii Lentuli. Lucius Hispaniam provinciam habebat: absens creatus, absens eum honorem gessit. Ti. Clau-

4. *Sacrumque lapidem, quam Matrem deum esse incolae dicebant*, quadrangularem; de quo vid. Herodian. I, 11; Appian. B. Hann. 56; Ammian. Marcell. XXII, 22; Arnob. adv. gent. VI, p. 196; VII, p. 253, ed. Lugd. Nota vero res est, primus deorum simulacra rudes informesque fuisse vel truncos vel lapides, et lapides caelo delapsos, λίθους ἐμψύχους, βαιτύλια ξόανα etc. Cf. Potteri Archaeol. lib. II, c. 2; *Falconet, Diss. des Bétyles, Mém. de l'Académie des Belles-Lettres*, t. VI, et XXIII; Fr. Munteri *Sammenligning mellem de Gamles Baetylier og de i nyere Tider fra Himlen nedfaldne Stene*, Hafniae 1804; cuius docti libelli epitome vid. in Leipz. *N. Lit. Zeit.* a. 1805, scil. 73, p. 1163 sq. Cuper. ad Script. de Mort. Persecut. cap. 11. *Quam* e MS. Cant. pro vulg. *quem*; vide supra ad XXIV, 42, n. 6.

5. *Q. Caecilius Metellus dictator ab consule* P. Licinio etc. conf. cap. 10. — *Ludi Romani ter, plebeii septies instaurati*; vide ad II, 36, n. 1.

dius Asellus [6] et M. Iunius Pennus plebeii aediles fuerunt. Aedem Virtutis eo anno ad portam Capenam M. Marcellus dedicavit, septimodecimo anno postquam a patre eius primo consulatu vota in Gallia ad Clastidium fuerat [7]. Et flamen martialis eo anno est mortuus M. Aemilius Regillus.

XII. Neglectae ob biennio res in Graecia erant [1]. Itaque Philippus Aetolos, desertos ab Romanis, cui uni videbant auxilio, quibus voluit conditionibus, ad petendam et paciscendam subegit pacem. Quod nisi omni vi perficere maturasset, bellantem eum cum Aetolis P. Sempronius proconsul [2], successor imperii missus Sulpicio, cum decem millibus peditum et mille equitibus et triginta quinque rostratis navibus (haud parvum momentum ad opem ferendam sociis) oppressisset. Vixdum pace facta, nuntius regi venit, Romanos Dyrrhachium venisse, Parthinosque [3] et propin-

6. *Ti. Claudius Asellus*; MSS. *T. Claudius Asilus.*

7. *Aedem Virtutis . . . ad Clastidium fuerat*; vid. XXI, 48, n. 7; XXV, 40, n. 2, et XXVII, 25, n. 4-7. *Primo consulatu* A. V. 530. — *Flamen martialis* etc. vid. XXIV, 8, n. 4.

Cap. XII. 1. *Neglectae eo biennio res in Graecia*; vide ad XXVIII, 8, n. 5. Mox *desertos ab Romano....auxilio* MSS. fere omnes. Vulgata debetur Rhen. et doctior est, sed auctoritate impar.

2. *P. Sempronius proconsul*, qui provinciam Graeciam acceperat cum imperio proconsulari, etsi nondum consul fuerat. Conf. cap. 11, et ad XXVIII, 38, n. 4. — *Haud parvum momentum ad* etc. vid. I, 47, n. 7.

3. *Parthinos*, seu Parthenos (graece Παρθινοί, Παρθενοί et Παρθηνοί), populum Illyrici, cuius caput Parthus non longe a Dyrrhachio aberat. Conf. Intpp. Strab. VII, 7, 8, pag. 326; Schweigh. ad Polyb. II, 11, §. 11; VII, 9, §. 13; XVIII, 30, §. 12; Fabric. ad Dion. XLI, 49. — *Novandi res*; vide ad I, 52, n. 1. — *Dimallumque*; vide ad not. 6. — *Ab Aetolorum, quo missi erant, auxilio*, ab itinere, quo ad auxilium Aetolis ferendum missi fuerant; Doër. Verba *Romani ab Aetolorum, quo missi erant* ab optimis MSS. absunt, et abesse possunt, indice Gron. modo legeris *auxilia*, h. e. Romani imperatore Sulpicio in auxilium Aetolis missi; unde *irati*, voce ad sensum relata, ut passim similia; vide supra ad I, 41, n. 1; XXIX, 31, n. 3; XXXVIII, 46, n. 3; ad Sil. V, 495, et X, 306. Sed durum sic est, omitti h. l. subiectum, *Aetolos*, quo verbum *fecis-*

quas alias gentes motas esse ad spem novandi res, Dimallumque oppugnari. Eo se verterant Romani ab Aetolorum, quo missi erant, auxilio, irati, quod sine auctoritate sua adversus foedus cum rege pacem fecissent. Ea quum audisset Philippus, ne qui motus maior in finitimis gentibus populisque oriretur, magnis itineribus Apolloniam contendit; quo Sempronius se receperat, misso Laetorio legato cum parte copiarum et quindecim navibus in Aetoliam, et ad visendas res [4], pacemque, si posset, turbandam. Philippus agros Apolloniatium vastavit, et, ad urbem admotis copiis, potestatem pugnae Romano fecit. Quem postquam quietum muros tantummodo tueri vidit, nec satis fidens viribus, ut urbem oppugnaret, et cum Romanis quoque, sicut cum Aetolis, cupiens pacem, si posset, sin minus, inducias facere, nihil ultra irritatis novo certamine odiis, in regnum se recepit. Per idem tempus, taedio diutini belli, Epirotae, tentata prius Romanorum voluntate, legatos de pace communi ad Philippum misere; satis confidere, conventuram eam, affirmantes, si ad colloquium cum P. Sempronio imperatore romano venisset: facile impetratum (neque enim ne ipsius quidem regis abhorrebat animus), ut in Epirum transiret. Phoenice urbs est Epiri [5]: ibi prius colloquutus rex cum Aeropo et Darda et Philippo, Epirotarum praetoribus; postea cum P. Sem-

sent referendum. — *Adversus foedus*; conf. XXVI, 24.

4. *Et ad visendas res* (vide supra ad lib. XXI, cap. 6, n. 4), *pacemque*, et ad pacem etc. Conf. Drak. Sed τὸ *et* abest ab optimis MSS. et recte forsan deletum est a Crev. et Doër.

5. *Phoenice urbs est Epiri* munitissima opulentissimaque (vid. Polyb. II, 5; II, 8; XVI, 27; XXXII, 22, 24), in Chaonia aut Thesprotia. Illud docet Ptolem. hoc Strabo, VII, 7, 4, p. 324, nisi Buthrotum ibi pro Panormo irrepsisse recte monuit Cellar. — *Athamanum rex*, qui accensetur *magistratibus Epirotarum*, quod Athamania subiecta fuit imperio epirotico; Doër.

pronio congreditur: affuit colloquio et Amynander Athamanum rex, et magistratus alii Epirotarum et Acarnanum. Primus Philippus praetor verba fecit, et petiit simul ab rege et ab imperatore romano, ut finem belli facerent, darentque eam Epirotis veniam. P. Sempronius conditiones pacis dixit, ut Parthini et Dimallum et Bargulum et Eugenium [6] Romanorum essent: Atintania, si, missis Romam legatis, ab senatu impetrasset, Macedoni accederet. In eas conditiones quum pax conveniret, ab rege foederi adscripti Prusia Bithyniae rex, Achaei, Boeoti, Thessali, Acarnanes, Epirotae: ab Romanis Ilienses, Attalus rex, Pleuratus, Nabis Lacedaemoniorum tyrannus, Elei, Messenii, Athenienses. Haec conscripta consignataque sunt, et in duos menses induciae factae, donec Romam mitterentur legati, ut populus in has conditiones pacem iuberet: iusseruntque omnes tribus, quia, verso in Africam bello, omnibus aliis in praesentia levari volebant bellis. P. Sempronius, pace facta, ad consulatum Romam decessit.

XIII. P. Sempronio, M. Cornelio consulibus (quintus decimus is annus punici belli erat) provinciae, Cornelio Etruria cum vetere exercitu [1], Sempronio

6. *Dimallum, Bargulum et Eugenium* loca Illyrici Macedonici. *Dimallum*, seu *Dimallus*, ἡ Δίμαλος et Διμάλη vel Διμάλλη, *Parthinorum* opp. aut iis certe vicinum apud Polyb. III, 18, §. 1; et VII, 9, §. 13. *Bargulum* forte id. qd. Βάργαλα in Hieroclis Synecdemo, p. 621, et Constantini de Themat. lib. II, p. 87. — *Atintanio*; vide ad XXVII, 30, n. 10. — *Macedoni accederet* ex emend. Gron. *Macedoniae cederet* optimi MSS. Forte leg. *Macedoniae accederet*.

Cap. XIII. 1. *Cornelio Etruria cum vetere exercitu*, scilicet, duarum urbanarum legionum, quas M. Valerius Laevinus superiore anno Arretium duxerat, quum M. Livius, exercitu volonum in Galliam ducto, se ibi cum Sp. Lucretio coniunxisset; Duk. coll. XXVIII, 46; XXIX, 5. Idem et Drak. mox coni. *et ut novas* etc. — *M. Marcio urbana evenit*; vide ad II, 40, n. 9. — *Quoad morari consuli e republica visum esset*; vid. XXII, 39, n. 1. — *Et M. Livio ... prorogatum imperium est* in Gallia (vid. cap. 5, et XXVIII, 10, 46): sed ex

Bruttii, ut novas scriberet legiones, decretae. Praetoribus, M. Marcio urbana, L. Scribonio Liboni peregrina, et eidem Gallia, M. Pomponio Mathoni Sicilia, Ti. Claudio Neroni Sardinia evenit. P. Scipioni cum eo exercitu, cum ea classe, quam habebat, prorogatum in annum imperium est: item P. Licinio, ut Bruttios cum duabus legionibus obtineret, quoad eum in provincia cum imperio morari consuli e republica visum esset. Et M. Livio et Sp. Lucretio, cum binis legionibus, quibus adversus Magonem Galliae praesidio fuissent, prorogatum imperium est. Et Cn. Octavio, ut, quum Sardiniam legionemque Ti. Claudio tradidisset, ipse navibus longis quadraginta maritimam oram, quibus finibus senatus censuisset, tutaretur. M. Pomponio praetori in Sicilia cannensis exercitus duae legiones decretae. T. Quintius Tarentum, C. Hostilius Tubulus Capuam, propraetores, sicut priore anno [2], cum vetere uterque praesidio, obtinerent. De Hispaniae imperio, quos in eam provinciam duos proconsules mitti placeret, latum ad populum est. Omnes tribus eosdem, L. Cornelium Lentulum et L. Manlium Acidinum, proconsules [3], sicut priore anno tenuissent, obtinere eas provincias iusserunt. Consules delectum habere instituerunt, et ad novas scribendas in Bruttios legiones, et in ceterorum (ita

cap. 37, et XXX, 1, probabile est, eum non ita multo post, provincia C. Scribonio tradita, Romam ad censuram petendam rediisse: et potuit ei provincia prorogari, quoad successor venisset; Duker.

2. *T. Quintius Tarentum . . . sicut priore anno*, quod tamen Livius, XXVIII, 10 et 45, annotare oblitus est, et nunc memorat, quasi suo loco tradidisset. Id frequenter ei, multitudine rerum, quae exponendae erant, quasi obruto, evenisse, observat Periz. Anim. hist. cap. 4, p. 168, 169. An legendum *Q. Claudius?* Certe non est T. Quintius Flamin.; vid. XXXII, 7.

3. *In eam provinciam* Hispaniam *duos proconsules mitti . . . proconsules* etc. vide ad XXVIII, 38, n. 4.

enim iussi ab senatu, erant) exercituum supplementum.

XIV. Quamquam nondum aperte Africa provincia decreta erat (occultantibus id, credo, Patribus, ne praescisceret Carthaginienses [1].) tamen in eam spem erecta civitas erat, in Africa eo anno debellatum iri, finemque bello punico adesse. Impleverat ea res superstitionum animos, pronique et ad nuntianda, et ad credenda prodigia erant. Eo plura vulgabantur. *Duos soles visos* [2], *et nocte interluxisse; et facem Setiae ab ortu solis ad occidentem porrigi visam: Tarracinae portam, Anagniae et portam et multis locis murum de caelo tactum: in aede Iunonis Sospitae Lanuvii cum horrendo fragore strepitum editum.* Eorum procurandorum causa diem unum supplicatio fuit; et novemdiale sacrum, quod de caelo lapidatum esset, factum [3]. Eo accessit consultatio de Matre Idaea accipienda, quam, praeterquam quod M. Valerius, unus ex legatis praegressus, actutum in Italia fore

Cap. XIV. 1. *Ne praescisceerent Carthaginienses*; v. XXVII, 35, n. 4. *Praescriberent*, *praescirent* [illegible]*escirent* al.

2. *Duos soles visos* etc. vide ad I, 31, n. 1. — *Interluxisse*, inter tenebras luxisse: quod indicat, non diu durasse lucem illam, sed mox rediisse noctis habitum consuetum, fulgore illo interruptum; Gronov. qui recte damnat emendat. Lipsii: *et internoctu* (ut *interdiu*) *luxisse*, monetque, Veteres quidem dixisse *noctu* et *nocte*, ut *diu* et *die*, non vero *internoctu* (quod Lips. etiam Livio, XXXII, 29, et Gellio III, 2, obtrudit pro *inter noctem*), ut *interdius* et resecto uno elemento *interdiu* pro *interim* vel *interca dum diust* vel *dies est*, ut *nudiustertius* et *nudiusquartus* pro *nunc diust* vel *dies est tertius* et *quartus*. — *Facem Setiae* ex emend. Rhen. In optimis MSS. *steliae*, *stelliae* et *stellae*. Posterius probandum putabat Iac. Gron. nec requirendum oppidi nomen. Cf. tamen XXX, 2; XLI, 16, 21; XLIII, 13; XLV, 16; Iul. Obseq. cap. 70, 71, 83, 105. His locis et nostro *faces* in caelo forte sunt stellae cadentes; de quarum traiectionibus, ἀποῤῥοίαις, vid. Heyn. ad Virg. Georg. I, 365, et Aen. II, 694. Conf. tamen *die Prodigien*, *von Steger*, p. 34-44.

3. *Novemdiale sacrum . . . factum*, vide ad I, 31, n. 3, et XXVII, 37, n. 1. — *Qui vir optimus in civitate esset*, a quo Dea hospitio exciperetur. Conf. cap. 11.

nuntiaverat, recens nuntius aderat, Tarracinae iam esse. Haud parvae rei iudicium senatum tenebat, qui vir optimus in civitate esset: veram certe victoriam [4] eius rei sibi quisque mallet, quam ulla imperia honoresve, suffragio seu Patrum, seu plebis delatos. P. Scipionem, Cn. filium, eius qui in Hispania ceciderat, adolescentem nondum quaestorium, iudicaverunt in tota civitate virum bonorum optimum esse. Id quibus virtutibus inducti ita iudicarint, sicut proditum a proximis memoriae temporum illorum scriptoribus [5] libens posteris traderem; ita meas opiniones, coniectando rem vetustate obrutam, non interponam. P. Cornelius cum omnibus matronis Ostiam ire iussus obviam Deae, isque eam de nave accipere, et in terram elatam tradere ferendam matronis. Postquam navis ad ostium amnis Tiberini accessit, sicut erat iussus, in salum nave evectus, ab sacerdotibus Deam accepit, extulitque in terram. Matronae primores civitatis [6]; inter quas unius Claudiae Quintae

4. *Veram certe victoriam eius rei sibiquisque mallet;* in MS. Gud. *malle*, ut non sit iudicium auctoris, sed expositio habitus animorum inter proceres; Gron. — *Adolescentem nondum quaestorium*, nondum ea aetate, qua quaestura peti poterat; Duk. Cf. supra ad librum XXV, cap. 2, n. 4.

5. *Proditum a proximis ... scriptoribus* (conf. ad XXV, 11 extr.), h. e. si proditum, traditum esset vel fuisset etc. vide ad III. 47, n. 8, et V, 2, n. 7. Non dubito, quin haec sit sententia; sed *proditum* ita recte dici, non satis liquet ex iis, quae Gronov. hic annotavit et ad IX, 18, ubi omnia ad tempus futurum, non, ut hic, ad praeteritum, respiciunt; Duk.

6. *Matronae primores civitatis* etc. a quibus navem quoque tractam fuisse alii tradunt, plurimi vero a *Claudia Quinta*, Appii Caeci nepte, quae aliis, sed non nisi recentioribus et poëtis (forte quia non raro pudicitia Vestalium suspecta fuit, vel alius *Claudiae Vestalis* celebre nomen et facinus ex Cic. pro Coel. 14, et Sueton. Tib. 2, notum, errorem peperit; quod Duk. suspicatur), *virgo Vestalis* aut *virgo* certe dicitur, navemque vadis haerentem sola fune vel adeo crine, aut zona, seu cingulo traxisse divina ope adiuta et ita *pudicitiam* probasse perhibetur. De varia hac fabulae exornatione, vide ad Sil. XVII, 16, 33 sq. et auctores supra ad cap. 10, n. 5, laudatos; et de agnominibus feminarum, ab ordine nascendi petitis, *Se-*

insigne est nomen, accepere: cui dubia, ut traditur, antea fama clariorem ad posteros tam religioso ministerio pudicitiam fecit. Eae per manus [7], succedentes deinceps aliae aliis, omni effusa civitate obviam [8], thuribulis ante ianuas positis, qua preferebatur, atque accenso thure, precantibus, ut volens propitiaque urbem romanam iniret, in aedem Victoriae, quae est in Palatio, pertulere Deam pridie idus aprilis; iisque dies festus fuit. Populus frequens dona Deae in Palatium tulit, lectisterniumque et ludi fuere, Megalesia [9] appellata.

XV. Quum de supplemento legionum, quae in provinciis erant, ageretur; *tempus esse*, a quibusdam senatoribus subiectum est [1], *quae dubiis in rebus utcumque tolerata essent, ea, dempto iam tandem deum benignitate metu, non ultra pati.* Erectis exspectatione

cunda, *Tertia*, *Quarta*, *Quinta*, ad Tac. Ann. IV, 64, n. 4; Signn. de Nom. Rom. cap. 3, et Emendat. I, 17.

7. *Eae per manus* etc. vide ad I, 3, n. 7; I, 21, n. 8, et XXVII, 37, n. 8.

8. *Omni effusa civitate obviam* et *precantibus*; vide ad I, 14, n. 7; I, 41, n. 1, et III, 47, n. 1. — *Thuribulis ante ianuas positis*; vid. Casaub. ad Suet. Calig. 13. — *Volens propitiaque*; vide ad I, 16, n. 4. — *Pertulere Deam* etc. quod tamen Scipio fecisse dicitur XXXVI, 36, n. 2.

9. *Ludi fuere*, *Megalesia appellata* (vide ad II, 21, n. 1; XXXIV, 54, n. 2; XXXVI, 36, n. 3; ad Iuven. VI, 69, et Tac. Ann. III, 6, n. 9), *pridie idus aprilis*, forte *apriles*; Drak. Nostro loco non repugnat alius XXXIV, 54, ubi vid. not. 2. Sed hos ludos per sex dies, a pridie nonas aprilis ad V idus fuisse, fasti veteres demonstrant: unde ludos postea reiectos fuisse in pridie nonas, aut h. l. leg. esse *pridie nonas aprilis*, suspicabatur Manut. ad Cic. ad Div. II, 11. Hanc emendationem probant Pigh. in Ann. ad a. 549, p. 216; Neapolis ad Ovid. Fast. IV, 179 sq. et Casaub. ad Spart. Caracall. 7. Sed diem forte mutatum fuisse, quod in pridie id. apr. inciderint Cerealia, et omnes MSS. in vocem *idus* conspirare, neque Livium dixisse *isque dies festus est*, sed *fuit*, monet Drak.

Cap. XV. 1. *A quibusdam senatoribus subiectum est*, deinde dictum, additum, monitum, aliorum sententiis adiectum, ut XXXV, 14, n. 3, vel potius *subiicere* dicitur, ut ὑποβάλλειν, pro suggerere et suppeditare alieni consilia salubria, quorum non recordatur, horum illum commonefacere. Conf. ad I, 59, n. 7.

Patribus, subiecerunt: *colonias latinas*[2] *duodecim, quae Q. Fabio et Q. Fulvio consulibus abnuissent milites dare, eas annum iam ferme sextum vacationem militiae, quasi honoris et beneficii causa, habere; quum interim boni obedientesque socii, pro fide atque obsequio in populum romanum, continuis omnium annorum delectibus exhausti essent.* Sub hanc[3] vocem non memoria magis Patribus renovata rei prope iam obliteratae, quam ira irritata est. Itaque, nihil prius referre consules passi, decreverunt, *ut consules magistratus denosque principes*[4] *Nepete, Sutrio, Ardea, Calibus, Alba, Carseolis, Sora, Suessa, Setia, Circeiis, Narnia, Interamna* (eae namque coloniae in ea causa erant), *Romam excirent; iis imperarent, quantum quaeque earum coloniarum militum plurimum dedisset populo romano, ex quo hostes in Italia essent, duplicatum eius summae numerum peditum daret et equites centenos vicenos. Si qua cum numerum equitum explere non posset, pro equite uno tres pedites liceret dare: pedites equitesque quam locupletissimi legerentur mitterenturque, ubicumque extra Italiam supplemento opus esset. Si qui ex iis recusarent, retineri eius coloniae magistratus legatosque placere; neque, si postularent, senatum dari prius quam imperata fecissent. Stipendium praeterea iis coloniis in millia aeris asses singulos imperari*[5] *exigique*

2. *Colonias latinas duodecim* etc. vide ad XXVII, 9, n. 10. Cur autem *latinae* appellantur? « In latinarum certe coloniarum numero eas fuisse, aliunde non constat; *latinas* vero dici posse, quia in Latio sitae erant, valde dubitare licet. » Heyn. Opusc. Acad. t. III, p. 90.

3. *Sub hanc vocem*; vid. II, 55, n. 1.

4. *Magistratus denosque principes*, ut mox *m. primoresque coloniarum*, ac *magistratus et decem primi* apud Cic. Verr. II, 67. Hi sunt decem seniores et principes senatores in coloniis, municipiis aliisque civitatibus liberis, qui magistratus proxime sequuntur; Ern. Clav. Cic. Conf. Noris. ad Cenot. Pis. Diss. I, c. 3, et Graev. ad Cic. pro Rosc. Am. 9. — *Nepete, Sutrio, Ardea* etc. cf. XXVII, 9, et ibi not. 4.

5. *Stipendium praeterea iis coloniis*

quotannis; censumque in iis coloniis agi ex formula ab romanis censoribus data. Dari autem placere eandem, quam populo romano; deferrique Romam ab iuratis censoribus coloniarum, prius quam magistratu abirent. Ex hoc senatusconsulto, accitis Romam magistratibus primoribusque earum coloniarum, consules quum militem stipendiumque imperassent, alii aliis magis recusare ac reclamare. Negare *tantum militum effici posse: vix, si simplum ex formula imperetur, enisuros.* Orare atque obsecrare, *ut sibi senatum adire ac deprecari liceret. Nihil se, quare perire merito deberent, admisisse: sed, si pereundum etiam foret, neque suum delictum, neque iram populi romani, ut plus militum darent, quam haberent, posse efficere.* Consules obstinati manere legatos Romae iubent; magistratus ire domos ad delectus habendos. Nisi summa militum, quae imperata esset, Romam adducta, neminem iis senatum daturum [6]. Ita praecisa spe senatum adeundi deprecandique, delectus in iis duodecim coloniis, per longam vacationem numero iuniorum aucto, haud difficulter est perfectus.

XVI. Altera item res, prope aeque longo neglecta silentio [1], relata a M. Valerio Laevino est; qui, *pri-*

in singula millia aeris asses singulos imperari; conf. ad lib. XXII, cap. 36, n. 3; XXX, 17 extr. XXXVII, 45; XXXIX, 7, 44. Gron. «Stipendii seu tributi summa ceteris non respondet; esset in annum $\frac{1}{10}$ in centena: sed laborant verba.» Heyn. Opusc. Acad. t. III, p. 91. *Tria millia* pro *in millia* multi MSS. et edd. ante Gron. unde Hotom. de Re num. p. 88, coni. *tria millia aeris: asses in singulos* (in capita) *imperari.* — *Ex formula ... data*; vide ad IV, 8, n. 4. — *Deferrique Romam* etc. et census habiti tabulas formulasque Romam mitti. Conf. ad cap. 37, n. 5. — *Enisuros*, omni opera se id effecturos.

6. *Neminem iis senatum daturum*; vide supra ad VIII, 5, not. 1.

Cap. XVI. 1. *Altera item* (al. *itidem*) *res, prope aeque longo neglecta silentio*; immo longiori: nam de *pecuniis collatis a privatis* iam agitur XXVI, 36; de coloniis XXVII, 9. Forte leg. *Altera item res proxime*,

vatis collatas pecunias, *se ac M. Claudio consulibus*, *reddi tandem*, *aequum esse* dixit; *nec mirari quemquam debere*, *in publica obligata fide suam praecipuam curam esse*[2]*: nam*, *praeterquam quod aliquid proprie ad consulem eius anni*, *quo collatae pecuniae essent*, *pertineret*, *etiam se auctorem ita conferendi fuisse*, *inopi aerario*, *nec plebe ad tributum sufficiente.* Grata ea Patribus admonitio fuit; iussisque referre consulibus, decreverunt, *ut tribus pensionibus ea pecunia solveretur: primam praesentem ii*, *qui tum essent*, *duas tertii et quinti consules numerarent.* Omnes deinde alias curas una occupavit[3], postquam Locrensium clades, quae ignoratae ad eam diem fuerant, legatorum adventu vulgatae sunt: nec tam Q. Pleminii scelus, quam Scipionis in eo aut ambitio aut negligentia iras hominum irritavit. Decem legati Locrensium, obsiti squalore et sordibus[4], in comitio sedentibus consulibus velamenta supplicum, ramos oleae (ut Graecis mos est), porrigentes, ante tribunal cum flebili vociferatione humi procubuerunt. Quaerentibus consulibus[5] *Locrenses se* dixerunt *esse*, *ea passos a Q. Pleminio legato romanisque militibus*, *quae pati ne Carthaginienses quidem velit populus romanus. Rogare*, *uti sibi Patres adeundi deplorandique aerumnas suas potestatem facerent.*

euque longiore neglecta silentio, *relata . . . est.*

2. *In publica* (forsan *publice*) *obligata fide suam praecipuam curam esse*, eam a se potissimum curari, curam huius rei a se suscipi. — *Inopi aerario*, quum inops fuisset aerarium et exhaustum. *In inopia aerarii* quidam MSS. — *Nec plebe ad tributum sufficiente*; vide supra ad librum X, c. 18, n. 9. — *Tribus pensionibus*; vide ad XXX, 37, n. 2.

3. *Omnes . . . occupavit*, quasi absorpsit, in earum locum successit. — *Locrensium clades* etc. vid. cap. 8, 9. — *Ambitio*; vide supra ad librum II, cap. 27, n. 5.

4. *Obsiti squalore et sordibus*; vide ad II, 54, n. 5. — *In comitio*; vide ad I, 36, n. 6. — *Velamenta supplicum et ramos oleae*, *ut Graecis* etc. vide ad II, 54, n. 6.

5. *Quaerentibus consulibus*, scilic. qui essent.

XVII. Senatu dato [1], maximus natu ex iis: « Scio, » quantum aestimentur nostrae apud vos querelae, » Patres conscripti, plurimum in eo momenti esse, » si probe sciatis, et quomodo proditi Locri Hanni» bali sint, et quomodo, pulso Hannibalis praesidio, » restituti in ditionem vestram. Quippe si et culpa » defectionis procul a publico consilio absit, et reditum » in vestram ditionem appareat, non voluntate solum, » sed ope etiam ac virtute nostra, magis indignemini, » bonis ac fidelibus sociis tam atroces atque indignas » iniurias ab legato vestro militibusque fieri. Sed » ego causam utriusque defectionis nostrae in aliud » tempus differendam arbitror esse, duarum rerum » gratia, unius, ut coram P. Scipione, qui Locros » recepit, omnium nobis recte perperamque facto» rum testis, agatur; alterius, quod, qualescumque » sumus, tamen haec, quae passi sumus, pati non » debuimus. Non possumus dissimulare, Patres con» scripti, nos, quum praesidium punicum in arce » nostra haberemus, multa foeda et indigna et a » praefecto praesidii Hamilcare, et ab Numidis Afris» que passos esse. Sed quid illa sunt, collata cum » iis, quae hodie patimur? Cum bona venia, quaeso, » audiatis, Patres conscripti, id, quod invitus dicam. » In discrimine est nunc [2] humanum omne genus, » utrum vos, an Carthaginienses principes terrarum » videat. Si ex iis, quae Locrenses aut ab illis passi » sumus, aut a vestro praesidio nunc quum maxime » patimur, aestimandum romanum ac punicum im-

Cap. XVII. 1. *Senatu dato*; vide ad VIII, 5, n. 1. — *Scio* ad iudicium a vobis ferendum de querelis nostris plurimum valere, facere, *si probe sciatis* etc.

2. *In discrimine est nunc* etc. vide ad VI, 17, n. 1. — *Principes terrarum* optimi MSS. ut in Praef. et XLII, 39. *Principes orbis t.* edd. ante Drak. ut XXXIV, 58. — *Nunc quum maxime patimur*; vid. not. 6.

» perium sit, nemo non illos sibi, quam vos, dominos praeoptet. Et tamen videte, quemadmodum Locrenses in vos animati sint: quum a Carthaginiensibus iniurias tanto minores acciperemus, ad vestrum imperatorem confugimus: quum a vestro praesidio plus quam hostilia patiamur, nusquam alio, quam ad vos, querelas detulimus. Aut vos respicietis perditas res nostras, Patres conscripti, aut ne ab diis quidem immortalibus quod precemur, quidquam superest. Q. Pleminius legatus missus est cum praesidio ad recipiendos a Carthaginiensibus Locros, et cum eodem ibi relictus est praesidio. In hoc legato vestro (dant enim animum ad loquendum libere ultimae miseriae) nec hominis quidquam est, Patres conscripti, praeter figuram et speciem; neque romani civis, praeter habitum vestitumque [3] et sonum latinae linguae. Pestis ac bellua immanis [4], quales fretum quondam, quo ab Sicilia dividimur, ad perniciem navigantium circumsedisse fabulae ferunt. At si scelus libidinemque et avaritiam solus ipse exercere in socios vestros satis haberet; unam profundam quidem voraginem tamen patientia nostra expleremus. Nunc omnes centuriones militesque vestros (adeo in promiscuo licentiam atque improbitatem esse voluit) Pleminios fecit: omnes rapiunt, spoliant, verberant, vulnerant, occidunt; constuprant matronas, virgines, ingenuos, raptos ex complexu parentum. Quotidie capitur urbs nostra, quotidie diripitur; dies noctesque omnia pas-

3. *Habitum vestitumque* saepe iungunt Livius (v. c. XXVIII, 12, 27; XXX, 33; XXXVII, 54) et alii, ut Cic. Verr. IV, 3, et Suet. Oct. 40. Gron. Habitus est species forma externa, aut cura corporis. Conf. Burm. ad Suet. Caes. 45.

4. *Pestis ac bellua immanis, quales* (al. *qualem*) *fretum* etc. intell. Scylla et Charybdis. — *Pleminios fecit*; cf.

» sim mulierum puerorumque, qui rapiuntur atque » absportantur, ploratibus sonant. Miretur, qui » sciat, quomodo aut nos ad patiendum sufficiamus [5], » aut illos, qui faciunt, nondum tantarum iniuria» rum satietas ceperit: neque ego exsequi possum, » nec vobis operae est audire singula, quae passi » sumus. Communiter omnia amplectar: nego domum » ullam Locris, nego quemquam hominem expertem » iniuriae esse; nego ullum genus sceleris, libidinis, » avaritiae superesse, quod in ullo, qui pati potue» rit, praetermissum sit. Vix ratio iniri potest, uter » casus civitatis sit detestabilior, quum hostes bello » urbem cepere, an quum exitiabilis tyrannus vi » atque armis oppressit. Omnia, quae captae urbes » patiuntur, passi sumus, et quum maxime [6] pati» mur, Patres conscripti; omnia, quae crudelissimi » atque importunissimi tyranni scelera in oppressos » cives edunt, Pleminius in nos liberosque nostros et » coniuges edidit.

XVIII. » Vnum est, de quo nominatim et nos queri » religio infixa animis cogat, et vos audire, et exsol» vere rempublicam vestram religione [1], si ita vobis » videbitur, velimus, Patres conscripti. Vidimus » enim, cum quanta ceremonia non vestros solum » colatis deos, sed etiam externos accipiatis. Fanum » est apud nos Proserpinae, de cuius sanctitate tem-

ad Sil. I, 345, et Gron. de Pec. Vet. III, 17.

5. *Nos ad patiendum sufficiamus*; vide ad librum X, cap. 18, n. 9. — *Nec vobis operae est audire*; vide supra ad librum I, cap. 24, n. 10. — — *Communiter omnia amplectar*; Frob. et alii edidere *complectar*, probante Doer.

6. *Et quum maxime patimur*, quam maxime, vel potius ut quum maxime. Conf. Duker. et Drakenb. ad h. l. ad XXVII, 4 pr. et XL, 13 in pr. Ernesti Clav. Cic. voc. *cummaxime*. — *Importunissimi tyranni*; vide supra ad V, 2, n. 5.

CAP. XVIII. 1. *Exsolvere remp. religione*; vide ad V, 23, n. 8.

» pli credo aliquam famam ad vos pervenisse Pyrrhi » bello; qui quum, ex Sicilia rediens, Locros classe » praeterveheretur, inter alia foeda, quae propter » fidem erga vos in civitatem nostram facinora edidit [2], » thesauros quoque Proserpinae, intactos ad eam » diem, spoliavit, atque ita, pecunia in naves im- » posita, ipse terra est profectus. Quid ergo evenit, » Patres conscripti? Classis postero die foedissima » tempestate lacerata, omnesque naves, quae sacram » pecuniam habuerunt, in litora nostra eiectae sunt. » Qua tanta clade edoctus tandem deos esse super- » bissimus rex pecuniam omnem conquisitam in the- » sauros Proserpinae referri iussit. Nec tamen illi un- » quam postea prosperi quidquam evenit; pulsusque » Italia, ignobili atque inhonesta morte, temere nocte » ingressus Argos [3], occubuit. Haec quum audisset » legatus vester tribunique militum, et mille alia, » quae non augendae religionis causa, sed praesentis » Deae numine saepe comperta nobis maioribusque » nostris, referebantur; ausi sunt nihilominus sacri- » legas admovere manus intactis illis thesauris, et » nefanda praeda se ipsos ac domos contaminare suas

2. *Inter alia foeda, quae propter fidem* nostram *erga vos ... edidit* Pyrrhus, propter iram in Locrenses, qui praesidium eius eum praefecto, a quibus multas passi fuerant iniurias, obtruncaverant; vid. Appian. Samnit. Exc. XII, 1, 2, et Heyn. Opusc. Acad. t. II, pag. 58. — *Thesauros quoque Proserpinae spoliavit*; vid. Appian. et Heyn. ll. ll. — *Ipse terra est profectus*: immo leg. *Tarentum* pro *terra*; lac. Gron. coll. Dionys. Hal. in Exc. Peiresc. p. 542; Appian. Samn. Exc. 8, et Plut. in Pyrrho, pag. 399. « Id refellere conatus est Iasith. in Apolog. p. 35. Cui tantum non assentior: nihil enim codd. mutant; et, si Pyrrhus iisdem navibus, in quas pecuniam sacram imposuit, profectus esset, ut Gron. credidisse videtur, vacat et h. l. pronom. *ipse*, quod nunc innuit, alio eum itinere profectum esse. » Drak.

3. *Temere nocte ingressus Argos*, nulla receptus ratione habita; v. XXXI, 7, n. 3, et Polyb. Fragm. Gramm. 14. A muliere, cuius filium necaverat, interfectus est, tegula e tecto missa; vid. Iustin. XXV, 5, et Plut. Pyrrh.

» et milites vestros. Quibus, per, vos, fidem vestram [4], » Patres conscripti, priusquam eorum scelus expietis, » neque in Italia, neque in Africa quidquam rei ges- » seritis; ne, quod piaculum commiserunt, non suo » solum sanguine, sed etiam publica clade luant. » Quamquam ne nunc quidem, Patres conscripti, aut » in ducibus, aut in militibus vestris cessat ira Deae: » aliquoties iam inter se signis collatis concucurrerunt. » Dux alterius partis Pleminius, alterius duo tribuni » militum erant. Non acrius cum Carthaginiensibus, » quam inter se ipsi, ferro dimicaverunt; praebuis- » sentque occasionem furore suo Locros recipiendi » Hannibali, ni accitus ab nobis Scipio intervenisset. » At, hercule, milites contactos sacrilegio [5] furor » agitat: in ducibus ipsis puniendis nullum Deae » numen apparuit? Immo ibi praesens maxime fuit [6]: » virgis caesi tribuni ab legato sunt; legatus deinde » insidiis tribunorum interceptus, praeterquam quod » toto corpore laceratus, naso quoque auribusque » decisis, exsanguis est relictus: recreatus deinde » legatus [7] ex vulneribus tribunos militum in vincula » coniectos, dein verberatos, servilibusque omnibus » suppliciis cruciatos trucidando occidit [8]; mortuos

4. *Per, vos, fidem vestram* (pro: *vos per fidem vestram*, scil. precor, seu obtestor; vid. XXIII, 9, n. 1) ex emend. Groo. recepit Drak. Sed omnes MSS. et edd. antt. exhibent *per vos fidemque vestram*, prob. Duk. et Doër. Mox omnes MSS. praeter Victorinum, *Patres conscripti, prius quam eo*, vel *cogo* vel *eo go*, vel *pro*, vel *rei gesseritis*, omissis omnibus verbis mediis: unde Gron. coni. *quibus* (cum quibus, quorum opera) *per, vos, fidem vestram, P. C., ne quam rem gesseritis*, non male suspicans, primam syll. vocis *prius* ex repetitione ultimae verbi praec. *conscripti* ortam. Ei non assentitur Crev. et iudicium suspendit Drak.

5. *Milites contactos sacrilegio*; vide ad II, 5, n. 3.

6. *Immo ibi praesens maxime fuit*; vide ad I, 12, n. 6.

7. *Recreatus deinde legatus*; del. vox ultima; Gron. Abest a C. Victor. sed simplicitatis et perspicuitatis gratia easdem voces passim repeti, monet Drak.

8. *Cruciatos trucidando occidit*, non

» deinde prohibuit sepeliri. Has Dea poenas a templi » sui spoliatoribus habet; nec ante desinet omnibus » eos agitare furiis, quam reposita sacra pecunia in » thesauris fuerit. Maiores quondam nostri, gravi » Crotoniensium 9 bello, quia extra urbem templum » est, transferre in urbem eam pecuniam voluerunt. » Noctu audita ex delubro vox est, *abstinerent manus:* » *Deam sua templa defensuram.* Quia movendi inde » thesauros incussa erat religio, muro circumdare » templum voluerunt: ad aliquantum iam altitudinis » excitata erant moenia, quum subito collapsa ruina » sunt. Sed et nunc et saepe alias Dea suam sedem » suumque templum aut tutata est, aut a violatoribus » gravia piacula exegit. Nostras iniurias nec potest, » nec possit alius ulcisci, quam vos, Patres conscri- » pti. Ad vos vestramque fidem supplices confugimus: » nihil nostra interest, utrum sub illo legato, sub » illo praesidio Locros esse sinatis, an irato Hanni- » bali et Poenis ad supplicium dedatis. Non postula- » mus, ut extemplo nobis, ut de absente, ut indicta » causa credatis: veniat, coram ipse audiat, ipse di- » luat. Si quidquam sceleris, quod homo in homi- » nes edere potest, in nos praetermisit, non recu- » samus, quin et nos omnia eadem iterum, si pati » possumus, patiamur; et ille omni divino humano- » que liberetur scelere. »

tortos solum, sed omni saevitiae genere, quod pati corpus humanum potest, truncatis artubus discerptos tandem occidit; Gron. Cf. ad XXI, 13, n. 5; Cic. Manil. 3; Horat. A. P. 185; Val. Max. IX, 2, 2; Sen. Suas. 6. Vulgatam vero omnium fere MSS. et vett. edd. lectionem, *trucidatos cruciando occidit*, recte forsan probant Crev. et Doër. Conf. ad Sil. IX, 99, et Cort. ad Sall. Iug. XXVI, 3.

9. *Gravi Crotoniensium bello*; vid. Iustin. XX, 2 sq. Strab. VI, p. 400; Cic. N. D. II, 2, et in pr. Heyn. Opusc. Acad. l. II, p. 55, 56, 184 sq. — *Extra urbem templum est*, ἐν τῇ πόλει Dionys. Hal. in Exc. Peiresc. p. 542. Hoc non potest conciliari cum Livio, nisi ἐν de loco propinquo, ut saepe solet, dictum credamus: quod mihi non probabile videtur; Duk.

XIX. Haec quum ab legatis dicta essent, quaesissetque ab iis Q. Fabius, detulissentne eas querelas ad P. Scipionem, responderunt, *missos legatos esse, sed eum belli apparatu occupatum esse, et in Africam aut iam traiecisse, aut intra paucos dies traiecturum: et, legati gratia quanta esset apud imperatorem, expertos esse, quum, inter eum et tribunos cognita causa, tribunos in vincula coniecerit; legatum aeque sontem, aut magis etiam, in ea potestate* [1] *reliquerit.* Iussis excedere e templo [2] legatis, non Pleminius modo, sed etiam Scipio, principum orationibus lacerari. Ante omnes Q. Fabius, natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem, arguere. *Sic et in Hispania plus prope per seditionem militum, quam bello, amissum. Externo et regio more et indulgere licentiae militum, et saevire in eos.* Sententiam deinde aeque trucem orationi adiecit. *Pleminium legatum vinctum Romam deportari placere, et ex vinculis causam dicere; ac, si vera forent, quae Locrenses quererentur, in carcere necari, bonaque eius publicari. P. Scipionem, quod de provincia decessisset* [3] *iniussu senatus, revocari; agique cum tribunis plebis, ut de imperio eius abrogando ferrent ad populum. Locrensibus coram senatum respondere: Quas iniurias sibi factas quererentur, eas neque senatum, neque populum romanum factas velle. Viros bonos sociosque et amicos eos appellari: liberos, coniuges, quaeque alia erepta essent, restitui: pecuniam, quanta ex thesauris Proserpinae subluta esset, conquiri, duplam-*

CAP. XIX. 1. *In ea potestate*, id est, legati.

2. *Excedere e templo*; vide ad I, 6, n. 6. — *Natum eum ad corrumpendam disciplinam militarem*, ut lib. XXXIX, 1 pr. Conf. supra ad librum V, cap. 37, n. 6.

3. *P. Scipionem, quod de provincia* sua, Sicilia, *decessisset*, ob spem ipsi factam, Locros recipiendi; vid. c. 6.

que pecuniam in thesauros reponi: et sacrum piaculare fieri, ita ut prius ad collegium pontificum referretur, quod sacri thesauri moti, violati essent, quae piacula, quibus diis, quibus hostiis, fieri placeret. Milites, qui Locris essent, omnes in Siciliam transportari: quatuor cohortes sociorum latini nominis in praesidium Locros adduci. Perrogari eo die sententiae [4], accensis studiis pro Scipione et adversus Scipionem, non potuere. Praeter Pleminii facinus Locrensiumque cladem, ipsius etiam imperatoris non romanus modo, sed ne militaris quidem cultus iactabatur: *cum pallio crepidisque* [5] *inambulare in gymnasio, libellis eum palaestraeque operam dare: aeque segniter molliterque cohortem totam Syracusarum amoenitate frui: Carthaginem atque Hannibalem excidisse de memoria: exercitum omnem licentia corruptum, qualis Sucrone* [6] *in Hispania fuerit, qualis nunc Locris, sociis magis, quam hosti, metuendum.*

XX. Haec quamquam partim vera, partim mixta, eoque similia veris [1] iactabantur, vicit tamen Q. Me-

— *De imperio eius abrogando;* vide supra ad lib. XXII, cap. 25, n. 10.

4. *Perrogari eo die sententiae* etc. vid. XXXII, 23, n. 1. — *Non romanus modo, sed ne militaris quidem cultus*, habitus, vestitus, ne milite quidem, nedum romano dignus, *iactabatur*; vide supra ad I, 40, n. 1, et II, 12, n. 7.

5. *Cum pallio crepidisque*, Graecorum more, non cum toga calceisque, *inambulare* eum (forte *inambulantem*) *in gymnasio*; vide ad Tac. Ann. II, 59, n. 6 et 7; Gronov. Obss. IV, 25; Casaub. ad Annal. eccl. Baron. Exerc. IX, 2. — *Libellis*, contemptim de Graecorum libris et doctrina, quae etiam in castris a Scipione tractabatur; Ern. *Libellos* accipio commentarios philosophicos, quales secum portare solitos philosophos in Luciano legimus, vel ad alia studia liberalia pertinentes: nam neutrum genus studiorum ea tempestate apud Romanos in magno honore erat; Duk. Eo etiam *pallium*, scil. philosophorum, spectare putabat Doër. — *Cohortem totam* praetoriam, comitatum magistratuum provincialium. Cf. ad Tac. Ann. I, 29, n. 3.

6. *Qualis Sucrone* etc. vide supra ad XXVIII, 24 sq.

Cap. XX. 1. *Partim mixta veris eoque*, ideoque, *similia veris.* — *Qui enim convenire*, quomodo consentaneum iustumque esse, sc. dicebat.

telli sententia, qui, de ceteris Maximo assensus, de Scipionis causa dissensit. *Qui enim convenire, quem modo civitas iuvenem admodum recuperandae Hispaniae delegerit ducem, quem, recepta ab hostibus Hispania, ad imponendum punico bello finem creaverit consulem, spe destinaverit*[2] *Hannibalem ex Italia detracturum, Africam subacturum, eum repente, tanquam Q. Pleminium, indicta causa prope damnatum, ex provincia revocari? quum ea, quae in se nefarie facta Locrenses quererentur, ne praesente quidem Scipione facta dicerent, neque aliud, quam patientia aut pudor, quod legato pepercisset, insimulari possit? Sibi placere, M. Pomponium praetorem, cui Sicilia provincia sorte evenisset*[3], *triduo proximo in provinciam proficisci: consules decem legatos, quos iis videretur*[4], *ex senatu legere, quos cum praetore mitterent, e duos tribunos plebei atque aedilem: cum eo consilio praetorem cognoscere. Si ea, quae Locrenses facta quererentur, iussu aut voluntate P. Scipionis facta essent, ut eum de provincia decedere iuberent. Si P. Scipio iam in Africam traiecisset, tribuni plebis atque aedilis cum duobus lagatis, quos maxime praetor idoneos censuisset, in Africam proficiscerentur: tribuni atque aedilis, qui reducerent inde Scipionem; legati, qui exercitui praeessent, donec novus imperator ad eum exercitum venisset. Sin M. Pomponius et decem legati comperissent, neque iussu, ne-*

2. *Spe destinaverit*, quem eum fore speraverit, qui Hannibalem ex Italia detrahat; Doër. Cf. ad XXVIII, 14, n. 3. — *Detracturum*; quidam MSS. *retracturum*. Conf. Drak. — *Pudor*, verecundia adversus legatum, *quod*, an *quo?*

3. *Cui Sicilia provincia sorte evenisset:* forte leg cum Put. Flor. Voss. et Lov. 1, 2, 3, *sorti venisset*; vel cum Ber. et Gaërtn. *sorti evenisset*; vide ad IV, 37, n. 5, et IX, 12, n. 1.

4. *Quos* (legendos esse) *iis videretur*; vide ad I, 29, n. 4. — *Tribunis plebei* non licebat egredi moenia Urbis, aut saltem extra eam pernoctare, nisi aliquo reip. causa proficisci iuberentur. Cf. ad III, 20, n. 9; Appian. B. C. II, 31, et Gell. XIII, 12.

que voluntate P. Scipionis ea facta esse, ut ad exercitum Scipio maneret [5], *bellumque, ut proposuisset, gereret.* Hoc facto senatusconsulto, cum tribunis plebis actum est, ut compararent inter se, aut sorte legerent, qui domo cum praetore ac legatis irent. Ad collegium pontificum relatum de expiandis, quae Locris in templo Proserpinae tacta, violata elataque inde essent. Tribuni plebis cum praetore et decem legatis profecti M. Claudius Marcellus et M. Cincius Alimentus: iis aedilis plebis datus [6], quem, si aut in Sicilia praetori dicto audiens non esset Scipio, aut iam in Africam traiecisset, prendere tribuni iuberent, ac iure sacrosanctae potestatis reducerent. Prius Locros ire, quam Messanam, consilium erat.

XXI. Ceterum duplex fama est, quod ad Pleminium attinet. Alii, auditis, quae Romae acta essent, in exsilium Neapolim euntem[1] forte in Q. Metellum, unum ex legatis, incidisse, et ab eo Rhegium vi retractum tradunt: alii, ab ipso Scipione legatum cum triginta nobilissimis equitum missum, qui Q. Pleminium in catenas et cum eo seditionis principes coniicerent. Ii omnes, seu ante Scipionis, seu tum praetoris iussu, traditi in custodiam Rheginis. Praetor legatique Locros profecti primam, sicuti mandatum erat, religionis curam habuere. Omnem enim sacram

5. *Vt ad exercitum*, imperator, *Scipio maneret*.

6. *Iis aedilis plebis datus* (forte leg. *additus*, et del. τὸ *iis*, quod ab optimis MSS. abest; Gronov.), *quem tribuni iuberent prendere* (seu prehendere, iure tribunitio; de quo vid. Gell. XIII, 12), scil. Scipionem, *ac iura... reducerent*. Scabra oratio, et, ni fallor, corrupta. *Prendere* optimi plurimique MSS.; *comprehendere* edd. ante Drak. — *Consilium erat*, constitutum erat.

Cap. XXI. 1. *In exsilium Neapolim euntem* etc. «Cur Metellus non concedendum putaverit Pleminio, quod licebat civibus romanis, ut exsilii causa solum vertendo poenam subterfugerent, exponit Herald. de Rer. iudicat. Auctorit. I, 13, n. 4. Neapolim inter urbes fuisse, in quibus exsulibus romanis esse licebat,

pecuniam, quaeque apud Pleminium, quaeque apud milites erat, conquisitam, cum ea quam ipsi secum attulerant, in thesauris reposuerunt, ac piaculare sacrum fecerunt. Tum vocatos ad concionem milites praetor signa extra urbem efferre iubet, castraque in campo locat, cum gravi edicto, *si quis miles aut in urbe restitisset* [2], *aut secum extulisset, quod suum non esset, Locrensibus se permittere, ut, quod sui quisque cognosset, prehenderet; si quid non compareret, repeteret. Ante omnia, libera corpora placere sine mora Locrensibus restitui: non levi defuncturum*[3] *poena, qui non restituisset.* Locrensium deinde concionem habuit, atque, *iis libertatem legesque suas populum romanum senatumque restituere,* dixit. *Si qui Pleminium*[4] *aliumve quem accusare vellet, Rhegium se sequeretur. Si de P. Scipione publice queri vellent, ea, quae Locris nefarie in deos hominesque facta essent, iussu aut voluntate P. Scipionis facta esse, legatos mitterent Messanam; ibi se cum consilio cogniturum.* Locrenses praetori legatisque et senatui ac populo romano gratias egere: *se ad Pleminium accusandum ituros. Scipionem, quamquam parum iniuriis civitatis suae doluerit* [5], *eum esse virum, quem amicum sibi, quam inimicum, malint esse. Pro certo se habere, neque iussu, neque voluntate*

e Polyb. VI, 12, docet Sigon. de Ant. iur. Ital. II, 14. » Duker.

2. *Si quis milesa ut in urbe restitisset*, sc. qui, quod suum non esset, haberet; Doër. qui etiam distinct. maiorem post *esset* tollendam monet. — *Quod suum non esset*: nihil horum in optimis MSS. unde Gron. coni. *aut non suum extulisset.* — *Quod sui*, ut apud Cic. Offic. I, 31, et al. *quod muri, praesidii, supplementi* etc. Drak. — *Cognosset*; vide ad III, 10, n. 1. — *Prehenderet*, sibi vindicaret. — *Si quid non compareret*; vide supra ad librum VI, cap. 1, not. 6.

3. *Non levi defuncturum poena*; vide ad II, 35, n. 2.

4. *Si qui Pleminium* etc. vid. VI, 32, n. 3. — *Publice queri*, nomine civitatis. Conf. ad II, 41, n. 13.

5. *Parum iniuriis civitatis suae doluerit*, eas curaverit, et aegre tulisse videatur.

P. Scipionis tot tam nefanda commissa: aut Pleminio nimium, aut sibi parum creditum. Natura insitum quibusdam esse, ut magis peccari nolint, quam satis animi ad vindicanda peccata habeant. Et praetori et consilio haud mediocre onus demptum erat de Scipione cognoscendi. Pleminium et ad duo et triginta homines cum eo damnaverunt, atque in catenis Romam miserunt: ipsi ad Scipionem profecti sunt, ut ea quoque, quae vulgata sermonibus erant de cultu ac desidia imperatoris solutaque militiae disciplina, comperta oculis perferrent Romam.

XXII. Venientibus eis Syracusas, Scipio res, non verba, ad purgandum sese paravit. Exercitum omnem eo convenire, classem expediri iussit, tanquam dimicandum eo die terra marique cum Carthaginiensibus esset. Quo die venerunt, hospitio comiter acceptis postero die terrestrem navalemque exercitus, non instructos modo, sed hos decurrentes [1], classem in portu, simulacrum et ipsam edentem navalis pugnae, ostendit: tum circa armamentaria et horrea aliumque belli apparatum visendum praetor legatique ducti, tantaque admiratio singularum universarumque rerum incussa, ut satis crederent, aut illo duce atque exercitu vinci carthaginiensem populum, aut nullo alio posse; iuberentque, quod dii bene verterent, traiicere, et spei conceptae, quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent [2], primo quoque tem-

CAP. XXII. 1. *Sed hos* (propr. *illos* aut *illum*, terrestrem exercitum) *decurrentes*; vide ad III, 72, n. 3, et XXIII, 35, n. 3.

2. *Quo die illum omnes centuriae priorem consulem dixissent*: «ex Cic. Pis. 1, pro lege Manil. 1, et Fragm. orat. in toga cand. certum est, *priorem consulem* et *aedilem* esse, qui ex duobus priore loco declaratus ac renuntiatus sit; *primum praetorem*, qui e pluribus, quam duobus, primo loco; non praetorem urbanum: nam Cicero, qui se non uno loco primum praetorem factum gloriatur, non fuit praetor urbanus. Nec verum esse cre-

pore compotem populum romanum facere: adeoque laetis inde animis profecti sunt, tanquam victoriam, non belli magnificum apparatum, nuntiaturi Romam essent. Pleminius quique in eadem causa erant, postquam Romam est ventum, extemplo in carcerem conditi; ac primo producti ad populum ab tribunis, apud praeoccupatos Locrensium clade animos, nullum misericordiae locum habuerunt. Postea, quum saepius producerentur, iam senescente invidia [3], molliebantur irae; et ipsa deformitas Pleminii memoriaque absentis Scipionis favorem ad vulgum conciliabat. Mortuus tamen prius in vinculis est [4], quam iudicium de eo populi perficeretur. Hunc Pleminium Clodius Licinius in libro tertio Rerum romanarum refert, ludis votivis, quos Romae Africanus iterum consul faciebat, conatum per quosdam, quos pretio corruperat, aliquot locis Vrbem incendere, ut frangendi carceris fugiendique haberet occasionem; patefacto dein scelere, delegatum in Tullianum [5] ex senatusconsulto. De Scipione nusquam, nisi in senatu, actum: ubi

do, quod Marcil. ad Sueton. Vesp. 2, putat, *in primis* factos dici omnes inter primum et postremum. » Duk.

3. *Iam senescente invidia*; vide ad I, 22, n. 3. — *Deformitas Pleminii*; vid. cap. 9. — *Memoriaque* et favor *absentis Scipionis*, cuius fuerat legatus, et a quo nonq erat liberatus. — *Favorem ad vulgum c.* vide supra ad XXIII, 4, n. 1.

4. *Mortuus tam. prius in v. est* etc. κατὰ φυλακὴν τελευτῆσαι dicit Diod. Exc. Peiresc. pag. 286; et *teterrimo genere morbi consumptus est*, Val. Max. I, 1, 21, ubi quidam codd. pro *morbi* habent *mortis*, quod tamen verbo *consumptus est* minus convenire, quam narrationi Clodii Licinii, monet Duk. ad XXXIV, 44. — *Clodius Licinius* (forte *Licinus* leg. cum Periz. Anim. hist. cap. 8, p. 349), historicus (cf. ad VI, 42, n. 4; Cic. Leg. I, 2; Voss. de Hist. lat. I, 8; Wasse ad Fragm. Hist. post. Sallust. pag. 235; Anton. Augustin. ad Fragm. vel. Histor.), *refert*, Pleminium *ludis votivis, quos Romae* Scipio *Africanus iterum consul faciebat* ... *senatusconsulto*; cf. XXXIV, 44 extr. ubi Livium eadem, tanquam oblitum eorum, quae h. l. dixerit, absque auctore prodere, iam animadvertit Glar. Conf. Periz. Anim. hist. c. 8, p. 348.

5. *Delegatum in Tullianum*, ut XXXIV, 44 extr. et Sallust. Cat. 59, de eadem re: *in inferiorem demissum*

omnes legatique et tribuni, classem eam, exercitum, ducemque verbis extollentes, effecerunt, ut senatus censeret, primo quoque tempore in Africam traiiciendum; Scipionique permitteretur, ut ex iis exercitibus, qui in Sicilia essent, ipse legeret, quos in Africam secum traiiceret, quos provinciae relinqueret praesidio.

XXIII. Dum haec apud Romanos geruntur, Carthaginienses quoque, quum, speculis per promontoria omnia positis, percunctantes paventesque ad singulos nuntios sollicitam hiemem egissent, haud parvum et ipsi tuendae Africae momentum [1] adiecerunt societatem Syphacis regis, cuius maxime fiducia traiecturum in Africam Romanum crediderunt. Erat Hasdrubali Gisgonis filio non hospitium modo cum rege, de quo ante dictum est [2], quum ex Hispania forte in idem tempus Scipio atque Hasdrubal convenerunt; sed mentio quoque inchoata affinitatis, ut rex duceret filiam Hasdrubalis [3]. Ad eam rem consummandam [4] tempusque nuptiis statuendum (iam enim et nubilis erat virgo) profectus Hasdrubal, ut accensum cupiditate (et sunt ante omnes Numidae Barbaros effusi in venerem [5]) sensit, virginem ab Carthagine arcessit,

carcerem; vide ad I, 33, n. 11. Verbo *delegatum* forte usus fuit Clodius; Duker.

CAP. XXIII. 1. *Tuendae Africae momentum*; vide ad I, 47, n. 7.

2. *De quo ante dictum est* etc. vide tamen ad librum XXIII, cap. 17 et 18.

3. *Vt rex duceret filiam Hasdrubalis*, Sophonisbam seu Sophonibam. Conf. XXX, 12, 15; Polyb. XIV, 7, et Schweigh. ad Appian. Pun. 27, ubi docet, eam graecis auctoribus constanter Σοφονίβαν dici. Eandem inscio patre a Poenis Syphaci, et antea a patre Masinissae desponsam, eamque causam fuisse praecipuam, quare hic a Poenis desciverit, refert Appian. Hisp. 37, et Pun. 10.

4. *Ad eam rem consummandam*; vide ad XXVIII, 17, n. 2.

5. *Et sunt* (vide ad XXIII, 44, n. 4) ... *Numidae effusi in venerem*, ut *in Romanos* XLII, 30, n. 2; *in amorem* apud Tac. Annal. I, 54; et inf. XXX, 12, n. 4, *est genus Numi-*

maturatque nuptias: et inter aliam gratulationem [6], ut publicum quoque foedus privato adiiceretur, societas inter populum carthaginiensem regemque, data ultro citroque fide, eosdem amicos inimicosque habituros, iureiurando affirmatur. Ceterum Hasdrubal, memor et cum Scipione initae regi societatis, et quam vana et mutabilia Barbarorum ingenia essent, veritus, ne, si traiiceret in Africam Scipio, parvum vinculum eae nuptiae essent, dum accensum recenti amore Numidam habet, perpellit, blanditiis quoque puellae adhibitis, ut legatos in Siciliam ad Scipionem mittat, per quos moneat eum, *ne prioribus suis promissis fretus in Africam traiiciat. Se et nuptiis civis carthaginiensis, filiae Hasdrubalis, quem viderit apud se in hospitio, et publico etiam foedere cum populo carthaginiensi iunctum. Optare primum* [7], *ut procul ab Africa, sicut adhuc fecerint, bellum Romani cum Carthaginiensibus gerant, ne sibi interesse certaminibus eorum, armaque aut haec, aut illa, abnuentem alteram societatem, sequi necesse sit. Si non abstineat Africa Scipio, et Carthagini exercitum admoveat, sibi necessarium fore, et pro terra africa, in qua et ipse sit genitus, et pro patria coniugis suae, proque parente* [8] *ac penatibus dimicare.*

XXIV. Cum his mandatis ab rege legati ad Scipionem missi Syracusis eum convenerunt. Scipio, quamquam magno momento rerum [1] in Africa gerendarum

darum in venerem praeceps. Quae omnia spectant ad nimium temerariumque affectum, cui indulgetur, et, quod XLII, 30 additur, ad *immodicum favorem.* Cf. ad I, 14, n. 7.

6. *Inter aliam gratulationem*, laetitiam, laeta auspicia.—*Eosdem amicos inimicosque habituros*, scilic. se, Hasdrubalem et Syphacem.

7. *Optare primum*, alii *hortari p.* Illud in hac re modestius; Crev. Sed et verba praec. *per quos eum moneat* favere huic lectioni, et seqq. ei non repugnare, putat Doër.

8. *Proque parente*, scilic. coniugis suae.

Cap. XXIV. 1. *Magno momento rerum* etc. vide ad I, 47, n. 7.

magnaque spe destitutus erat, legatis propere, prius quam res vulgaretur, remissis in Africam, literas dat ad regem, quibus etiam atque etiam monet eum, *ne iura hospitii secum, neu cum populo romano initae societatis, neu fas, fidem, dextras, deos testes atque arbitros conventorum, fallat.* Ceterum, quando neque celari adventus Numidarum poterat (vagati enim in urbe obversatique praetorio erant), et, si sileretur, quid petentes venissent, periculum erat, ne vera eo ipso, quod celarentur, sua sponte magis emanarent, timorque in exercitum incederet [2], ne simul cum rege et Carthaginiensibus foret bellandum, avertit a vero falsis praeoccupando mentes hominum: et, vocatis ad concionem militibus, *Non ultra esse cunctandum,* ait. *Instare, ut in Africam quam primum traiiciat, socios reges. Masinissam prius ipsum ad Laelium venisse, querentem, quod cunctando tempus tereretur: nunc Syphacem mittere legatos, idem admirantem, quae tam diuturnae morae sit causa, postulantemque, ut aut traiiciatur tandem in Africam exercitus, aut, si mutata consilia sint, certior fiat, ut et ipse sibi ac regno suo possit consulere. Itaque, paratis iam omnibus instructisque, et re iam non ultra recipiente cunctationem, in animo sibi esse, Lilybaeum classe traducta, eodemque omnibus peditum equitumque copiis contractis, quae prima dies cursum navibus daret, deis bene iuvantibus, in Africam traiicere.* Literas ad M.

2. *Timorque in exercitum incederet;* edd. Drak. et antt. ante Gron. *in exercitum incideret.* Optimi MSS. *in exercitu incederet;* quod recepit Gron. Nos edidimus, quod linguae usuique loquendi convenientius videbatur. Cf. ad II, 27, n. 10; attamen et Caes. Bell. civ. II, 29; III, 13. — *Masinissam prius ipsum ad Laelium venisse* etc. vid. cap. 4. — *Idem admirantem,* immo *item:* quod iam Doër. monuisse video. Mox *paratis iam omnibus instructisque* edidit Iac. Gron. pro vulg. *iam satis omnibus instructis apparatisque.* In C. Cantabr. *ratis iam n.* et vox *apparatisque* in nullo fere MS. legitur.

Pomponium mittit, ut, si ei videretur, Lilybaeum veniret, ut communiter consulerent, quas potissimum legiones et quantum militum numerum in Africam traiiceret. Item circum oram omnem maritimam misit, ut naves onerariae comprehensae [3] Lilybaeum omnes contraherentur. Quidquid militum naviumque in Sicilia erat, quum Lilybaeum convenissent, et nec urbs multitudinem hominum, nec portus naves caperet, tantus omnibus ardor erat in Africam traiiciendi, ut non ad bellum duci viderentur, sed ad certa victoriae praemia. Praecipue, qui superabant ex cannensi exercitu [4], milites illo, non alio duce, credebant, navata reipublicae opera, finire se militiam ignominiosam posse. Et Scipio minime id genus militum adspernabatur, ut qui neque ad Cannas ignavia eorum cladem acceptam sciret, neque ullos aeque veteres milites in exercitu romano esse expertosque non variis proeliis modo, sed urbibus etiam oppugnandis. Quinta et sexta cannenses erant legiones. Eas se traiecturum in Africam quum dixisset, singulos milites inspexit [5], relictisque, quos non idoneos credebat, in locum eorum subiecit, quos secum ex Italia adduxerat; supplevitque ita eas legiones, ut singulae sena millia et ducenos pedites, trecenos haberent equites: sociorum item latini nominis pedites equitesque de exercitu cannensi legit.

3. *Naves onerariae comprehensae;* vide ad XXVI, 7, n. 4.

4. *Qui superabant* (vide ad VIII, 10, n. 1) *ex cannensi exercitu, milites ...posse;* vide ad XXIII, 25, 5. — *Neque ullos aeque veteres milites in exercitu rom. esse.* « In quo exercitu? nam multi tum erant exercitus romani; nec de Scipionis exercitu intelligi potest, qui cur solus *exercitus romanus* dici debeat, causa non est. Forte leg. *ullo.* » Duker. Non dubitat Doër. quin Scipio omnem, cui nunc ipse praefuerit, exercitum intellexerit.

5. *Singulos milites inspexit*, nos dicimus: *er musterte sie Mann für Mann*; Doër.

XXV. Quantum militum in Africam transportatum sit, non parvo numero inter auctores discrepat [1]. Alibi decem millia peditum, duo millia et ducentos equites; alibi sedecim millia peditum, mille et sexcentos equites [2]; alibi parte plus dimidia rem auctam, quinque et triginta millia peditum equitumque in naves imposita invenio. Quidam non adiecere numerum; inter quos me ipse in re dubia poni malim. Coelius, ut abstinet numero, ita ad immensum multitudinis speciem auget. Volucres ad terram delapsas clamore militum ait, tantamque multitudinem conscendisse naves, ut nemo mortalium, aut in Italia, aut in Sicilia, relinqui videretur. Milites ut in naves ordine ac sine tumultu conscenderent, ipse eam sibi curam [3] sumpsit. Nauticos C. Laelius, qui classis praefectus erat, in navibus, ante conscendere coactos, continuit. Commeatus imponendi M. Pomponio praetori cura data: quinque et quadraginta dierum cibaria, e quibus quindecim dierum cocta, imposita. Vt omnes iam in navibus erant, scaphas circummisit [4], ut ex navibus gubernatoresque et magistri navium et bini milites in forum convenirent ad imperia accipienda. Postquam convenerunt, primum ab iis quaesivit, si aquam hominibus iumentisque in totidem dies, quot [5] frumentum, imposuissent. Vbi responderunt, aquam dierum quinque et quadraginta in

Cap. XXV. 1. *Inter auctores discrepat*; vide tamen ad lib. I, 3, n. 4.

2. *XVI millia peditum, MDC equites* multi MSS. et Appian. Pun. 13; *XV millia p. MD e.* edd. ante Gron.

3. *Ipse eam sibi curam sumpsit*, scil. Scipio (conf. ad Iuvenal. I, 62, et V, 30): nisi pro *sibi* leg. *Scipio*. — *Continuit* in officio, coërcuit; cf. supra ad librum XXII, cap. 22, n. 9.

4. *Scaphas circummisit* Scipio, *ut* etc. vide ad VIII, 19, n. 10. — *Magistri navium*, navarchi, aut praefecti sociorum navalium; Crev.

5. *In totidem dies, quot* etc. forte leg. *in quot*.

navibus esse; tum edixit militibus, ut silentium quieti nautis sine certamine ad ministeria exsequenda bene obedientes praestarent. Cum viginti rostratis [6] se ac L. Scipionem ab dextro cornu, laevum, totidem rostratas, et C. Laelium praefectum classis cum M. Porcio Catone (quaestor is tum erat) onerariis futurum praesidio. Lumina in navibus singula rostratae, bina onerariae haberent: in praetoria nave insigne nocturnum trium luminum fore. Emporia ut peterent [7], gubernatoribus edixit. Fertilissimus ager, eoque abundans omnium copia rerum est regio et imbelles (quod plerumque in uberi agro evenit) Barbari sunt; priusque, quam Carthagine subveniretur, opprimi videbantur posse. Iis editis imperiis, redire ad naves iussi; et postero die, deis bene iuvantibus, signo dato solvere naves.

XXVI. Multae classes romanae e Sicilia atque ipso illo portu profectae erant. Ceterum non eo bello solum (nec id mirum, praedatum enim tantummodo pleraeque classes ierant), sed ne priore quidem, ulla profectio tanti spectaculi fuit. Quamquam, si magnitudine classis aestimaretur, et bini consules cum binis exercitibus ante traiecerant [1]; et prope totidem rostratae in illis classibus fuerant, quot onerariis Scipio tum traiiciebat. Nam, praeter quadraginta longas na-

6. *Cum XX rostratis* navibus *se... ab dextro cornu*, *laevum* cornu, scil. *totidem rostratas* etc. Multi codd. *ab laevo*. Sed illa orationis varietas longe elegantior; Gron.

7. *Emporia ut peterent*; vide ad XXI, 60, n. 1. — *Quod plerumque in uberi agro evenit*; vide ad IX, 13, n. 2.

Cap. XXVI. 1. *Si magnitudine classis* haec Scipionis *aestimaretur*, *et bini consules cum binis exercitibus ante traiecerant*, sc. a. V. 466, L. Manlius Vulso et M. Atilius Regulus cum classe CCCXXX navium longarum tectarumque, et CXL millibus militum; n. V. 497, M. Aemilius et Ser. Fulvius cum CCCLXIV vel adeo CDLXIV navibus. Conf. Polyb. I, 25, 26, 36, 37 (ad quae loca vid. Schweigh.); Eutrop. II, 22; Oros. IV, 9.

ves, quadringentis ferme onerariis exercitum [2] transvexit. Sed et bellum bello, secundum priore, ut atrocius Romanis videretur, quum quod in Italia bellabatur, tum ingentes strages tot exercituum, simul caesis ducibus, effecerant; et Scipio dux, partim factis fortibus, partim suapte fortuna quadam ingentis ad incrementa gloriae celebratus [3], converterat animos: simul et mens ipsa traiiciendi, nulli ante eo bello duci tentata, quod ad Hannibalem detrahendum ex Italia, transferendumque et finiendum in Africa bellum, se transire vulgaverat. Concurrerat ad spectaculum in portum omnis turba, non habitantium modo Lilybaei, sed legationum omnium [4] ex Sicilia; quae et ad prosequendum Scipionem officii causa convenerant, et praetorem provinciae M. Pomponium sequutae fuerant. Ad hoc legiones, quae in Sicilia relinquebantur, ad prosequendos commilitones processerant; ne classis modo prospectantibus e terra, sed terra etiam omnis circa referta turba spectaculo navigantibus erat.

2. *Praeter XL longas naves, CCCC ferme onerariis exercitum tranwexit;* conf. ad XXI, 17, n. 5. In lib. Sigon. *L longas naves*, ut XXX, 41. In plerisque MSS. et edd. ante Drak. ut et apud Appiano. Pun. 13, ἐς Λιβύην ἀνήγετο ἐπὶ νεῶν μακρῶν μὲν δύο καὶ πεντήκοντα, φορτίδων δὲ τετρακοσίων κέλητές τε καὶ λέμβοι πολλοὶ συνείποντο αὐτῷ. Hinc id receptum a Gron. et Crev. Sed conf. cap. 25.

3. *Ingentis ad incrementa gloriae celebratus*, forte *elatus*; Doër. An *elevatus?* Vocem *celebratus* delendam putabat Drak. aut ita transponendam: *fortuna quadam celebratus, ingentis ad i. g. c. o.* — *Converterat animos;* vide ad XXII, 51, n. 3. — *Simul et mens*, consilium, cogitatio *ipsa traiiciendi* etc. Verborum seqq. *tentata quod ad Annibalem de* nulla litera in optimis MSS. sed tantum *duci trahendum ex Sicilia*; et deinde in Put. *vulgaterat*, in aliis *vulgatum erat.* Hinc Gronov. coni. *simul et mens ipsa traiiciendi nulli ante eo bello duci, trahendus Hannibal ex Italia... vulgata erant*, ut significet Livius, nullum antea ducem edidisse ac prae se tulisse eam mentem; hic, quod prae se tulerit, tanto conspectiorem suam profectionem reddidisse. Sed optimas Livii membranas in libris XXIX et XXX multis laborare lacunis, et h. l. et passim monuit Drak.

4. *Sed* etiam *legationum omnium* (vid. I, 40, n. 1)... *ad prosequendum S. officii causa*; vid. VI, 34, n. 6.

XXVII. Vbi illuxit, Scipio e praetoria nave, silentio per praeconem facto, « Divi divaeque [1], inquit, » maria terrasque qui colitis, vos precor quaesoque, » uti, quae in meo imperio gesta sunt, geruntur, » postque gerentur, ea mihi, populo plebique romanae, sociis nominique latino, qui populi romani, » quique meam sectam [2], imperium auspiciumque » terra, mari amnibusque sequuntur, bene verruncent: eaque vos omnia bene iuvetis; bonis auctibus » auxitis; salvos incolumesque, victis perduellibus » victores, spoliis decoratos, praeda onustos triumphantesque, mecum domos reduces sistatis: inimicorum hostiumque ulciscendorum copiam faxitis: » quaeque populus carthaginiensis in civitatem nostram facere molitus est, ea ut mihi populoque romano in civitatem Carthaginiensium exempla edendi [3] facultatem detis. » Secundum eas preces [4] cruda

Cap. XXVII. 1. *Divi divaeque*; al. *dii deaeque*: sed illud olet magis antiquitatem, cui in hac precatione studuit Livius; Sigon. — *Maria terrasque qui colitis*; vide ad XXXI, 30, n. 4. Iovi Neptunoque sacra a Scipione facta tradit Appian. Pun. 13. Cf. ad Sil. XVII, 50, 51, et supra ad XXVI, 41, n. 8.

2. *Meam sectam*, factionem, partes in bello (cf. XXXV, 49; XXXVI, 1; XLII, 31), h. l. id. qd. *imperium*. — *Bene verruncent* Put. (quo et alludit *vertuntent* in Pal. uno et *verrunque* in Flor.) id. qd. vulg. *vertant*, ut apud Cic. Divin. I, 22, et Acc. ac Pacuv. ap. Non. c. 2, n. 895. Nota Gron. est haec: « *Verrunco* est ab ἐρύκω praeposito υ, ut in ἔαρ, ἦρ, *ver*; Ἑστία, *Vesta*; ἑσπέρα, *vespera*; εἴδω, *video*, emollito digammate aeolico, interiectoque *n*, ut in θησαυρός, *thesaurus*; σκαπτησύλη, *scaptensula*; γλυκύς, *lucuns*. Ἐρύκω interdum est contineo et cohibeo, ne id, quod continetur, mali quid faciat vel patiatur. Quae vero continentur hoc modo et servantur, salva manent et bonos habent eventus. Itaque *se bene verruncant*: nam hoc pronomen intelligitur, perinde ut quum *vertere* οὐδετέρως ponitur. Vt ab ἐρύκω ἀπερύκω, et a *verto averto*, sic a *verrunco averrunco*, et ab hoc *Averruncus*, ut a *promo promus*, *condo condus*, *carpo carpus*. »

3. *In civitatem C. exempla edendi* poenarum, παραδείγματα; vel, ut XXXVIII, 43, *omnia exempla belli*, genera malorum, *edita in se*, *caedibus*, *incendiis* etc.

4. *Secundum eas preces* (vide ad I, 4, n. 1) *cruda exta victimae* (*cruda exta*, *caesa victima* edd. ante Drak.), *uti mos est*, *in mare porricit*; vox

exta victimae, uti mos est, in mare porricit, tubaque signum dedit proficiscendi. Vento secundo vehementi satis profecti, celeriter e conspectu terrae ablati sunt: et a meridie nebula occepit, ita ut vix concursus navium inter se vitarent. Lenior ventus in alto factus: noctem insequentem eadem caligo obtinuit: sole orto est discussa, et addita vis vento. Iam terram cernebant: haud ita multo post gubernator Scipioni ait, *non plus quinque millia passuum Africam abesse: Mercurii promontorium* [5] *se cernere; si iubeat eo dirigi, iam in portu fore omnem classem.* Scipio, ut in conspectu terra fuit, precatus, uti bono reipublicae suoque Africam viderit, dare vela, et alium infra navibus accessum petere iubet. Vento eodem ferebantur: ceterum nebula, sub idem ferme tempus, quo pridie, exorta conspectum terrae ademit, et ventus premente nebula [6] cecidit. Nox deinde incertiora omnia fecit:

propria sacrorum. Conf. de ea et *de more* illo Macrob. Sat. III, 2, et Intpp. Virg. Aen. V, 238, 776. *Proiecit* omnes MSS. et edd. vett. ante Ascens. prob. Rhen. propter auctoritatem librorum, et quia sequitur verbum praeteriti temporis: quod tamen perpetuum non esse monuit Gron. *Cruda exta* sunt non cocta: nam in aliis sacris coquebantur in olla, quam *aulam extarem* vocat Plautus; Duk. Conf. ad XXV, 16, n. 2, et Casaub. ad Suet. Aug. 1. — *Tubaque signum dedit proficiscendi;* vid. Schel. ad Polyb. cap. 9. Mox *Haud ita multo post T. Posthumius gubernator* quidam libri vett.

5. *Mercurii promontorium*, seu Hermaeum, ἡ Ερμαία ἄκρα (hod. *Cap Bon* et *Ras Adder*), procurrens ab oriente Carthaginis in septemtrionem: cuius pars aliqua (forte interius illud promontorium Herculis; de quo vid. Shawii *Travels* in Tab. ad pag. 148) τὸ Καλὸν ἀκρωτήριον (vid. Polyb. III, 22, 23), quod mox Livio non *Pulchrum* sed *Pulchri* promontorium dicitur; unde suspicari licet, nomen ab Appio Pulchro ductum esse, qui forte ibi cum classe fuerat. Ita Heyn. Opusc. Acad. tom. III, p. 47 sq. qui etiam monet, eo in litore loca esse appulsui navium idonea sub Aquilariam; vid. Shaw. p. 158, et inf. ad XXX, 24, n. 3. — *Iam*, statim, mox, ut II, 19 al. — *Dare vela*, sc. ventis. — *Alium infra navibus accessum petere*, propius ad Carthaginem.

6. *Ventus premente nebula*, coëunte et constanti, *cecidit;* unde mox *ventus idem cohortus, nebula disiecta;* Gron. «Idem tribus accidit diebus: primo profecti fuerant vento satis vehementi, et a meridie nebula orta

itaque ancoras, ne aut inter se concurrerent naves, aut terrae inferrentur, iecere. Vbi illuxit, ventus idem coortus, nebula disiecta, aperuit omnia Africae litora 7. Scipio, quod esset proximum promontorium, percunctatus, quum Pulchri promontorium id vocari audisset, « Placet omen, inquit; huc dirigite naves. » Eo classis decurrit; copiae omnes in terram expositae sunt. Prosperam navigationem sine terrore ac tumultu fuisse, permultis graecis latinisque auctoribus credidi. Coelius unus, praeterquam quod non mersas fluctibus naves, ceteros omnes caelestes maritimosque terrores, postremo abreptam tempestate ab Africa classem ad insulam Aegimurum 8, inde aegre correctûm cursum, exponit; et, prope obrutis navibus, iniussu imperatoris, scaphis, haud secus quam naufragos, milites sine armis cum ingenti tumultu in terram evasisse.

XXVIII. Expositis copiis, Romani castra in proximis tumulis metantur. Iam non in maritimos modo agros, conspectu primum classis, dein tumultu egredientium in terram, pavor terrorque pervenerat, sed in ipsas urbes: neque enim hominum modo turba, mulierum puerorumque agminibus immixta 1, omnes passim compleverat vias, sed pecora quoque prae se

ventus lenior factus fuit: secundo nebula sole orto discussa et vento vis addita est, sed a meridie rursus nebula exorta ventus cecidit: tertio, eodem modo nebula disiecta ventus coortus est. *Nebula premit ventum* sic dicitur, ut X, 32, n. 3, *vix dum satis certa luce et eam ipsam premente caligine* ex nebula.» Duker. *Vento* quidam MSS. Verum *nebula* non *cadit*, sed discutitur flatu venti.

7. *Aperuit omnia Africae litora:* eundem adeo cursum per noctem tenuerant, versus interiorem sinum, in cuius recesso Carthago sita; Heyn. l. l. *Pulchri prom.* conf. not. 5.

8. *Ad insulam Aegimurum;* vide tamen ad librum XXX, cap. 24, not. 4.

Cap. XXVIII. 1. *Neque enim hominum ... agminibus immixta.* « Hic *homines* a *mulieribus*, *pueris* et *agrestibus* distingui videntur. Sed puto, *homines* opponi *pecoribus*, et *mulierum puerorumque* per epexegesin dici, hac sententia: *non hominum modo turba, mulierum scilic. puerorumque, immixta*, id est, mixta (ut XXVI, 36, et XXXV, 34), nec uno, sed mul-

agrestes agebant; ut relinqui subito Africam diceres. Vrbibus vero ipsis maiorem, quam quem secum attulerant, terrorem inferebant. Praecipue Carthaginis prope ut captae tumultus fuit [2]: nam post M. Atilium Regulum et L. Manlium consules, annis prope quinquaginta, nullum romanum exercitum viderant, praeter praedatorias classes, quibus exscensiones in [3] agros maritimos factae erant; raptisque, quae obvia fors fecerat, prius recursum semper ad naves, quam clamor agrestes conciret, fuerat. Eo maior tum fuga pavorque in urbe fuit: et, hercule, neque exercitus domi validus, neque dux, quem opponerent, erat. Hasdrubal, Gisgonis filius, genere, fama, divitiis, regia tum etiam affinitate [4], longe primus civitatis erat: sed eum ab illo ipso Scipione aliquot proeliis fusum pulsumque in Hispania meminerat; nec magis ducem duci parem, quam tumultuarium exercitum suum romano exercitui esse. Itaque, velut si urbem extemplo aggressurus Scipio foret, ita ad arma est conclama-

tis diversis itineribus fugiens, *omnes passim compleverat vias.*» Duk.

2. *Praecipue . . . tumultus fuit*, ut I, 29 pr. *tumultus urbis* pro *in urbe*; Doër. Quidam MSS. et edd. antt. *Carthagini.* Dukeri nota est: «In utraque scriptura est, quod offendere possit. Sic in vulgata *Carthagini* tertius casus est, mirum est dicendi genus *urbi tumultus est*; sin sextus (vid. XXVIII, 26, n. 1), dicendum fuerat *prope ut capta*, vel suppl. *urbis*, hoc modo: *Carthagini tumultus fuit, prope ut captae urbis*, id est, prope qualis captae urbis esse solet, ut I, 29. Sed hoc quoque supplementum hic durum et insolens est. Quod si verius est *Carthaginis*, non apparet, cur Livius maluerit dicere *praecipue* quam *praecipuus.*» — *Annis prope quinquaginta*, immo annis LIII. Forte leg. *a. prope LX*, aut *annis plus quam L*: nam displicet etiam repetitum *prope*. Anni tamen passim haud accurate numerantur.

3. *Exscensiones in agros*; vide ad VIII, 17, n. 5. — *Maior tum fuga pavorque in urbe fuit*: in his verbis *fugam* accipio trepidationem in tota urbe cum pavore discurrentium, non multo aliter ac *fuga* et *fugere* de celeri cursu et profectione dicuntur: neque enim, qui in urbe erant, quum hostem prope ad portas esse sibi persuaderent, ex ea fugere volebant; Duk.

4. *Regia tum etiam affinitate*; vid. cap. 23.

tum; portaeque raptim clausae, et armati in muris, vigiliaeque et stationes dispositae, ac nocte insequenti vigilatum est. Postero die quingenti equites [5], speculatum ad mare turbandosque egredientes ex navibus missi, in stationes Romanorum inciderunt. Iam enim Scipio, classem Vticam missa, ipse haud ita multum progressus a mari, tumulos proximos ceperat; equites et in stationibus locis idoneis posuerat, et per agros miserat praedatum.

XXIX. Ii cum carthaginiensi equitatu proelium quum commisissent, paucos in ipso certamine, plerosque fugientes persequuti (in quibus praefectum quoque Hannonem, nobilem iuvenem), occiderunt. Scipio non agros modo circa vastavit, sed urbem etiam proximam Afrorum satis opulentam cepit [1]; ubi praeter cetera, quae extemplo in naves onerarias imposita missaque in Siciliam erant, octo millia liberorum servorumque capitum sunt capta. Laetissimus tamen Romanis in principio rerum gerendarum adventus fuit Masinissae: quem quidam cum ducentis haud amplius equitibus, plerique cum duum millium [2] equitatu tradunt venisse. Ceterum quum longe maximus omnium aetatis suae regum hic fuerit, plurimumque

5. *Postero die D equites* etc. mille eq. apud Appian. Punic. 14.

Cap. XXIX. 1. *Scipio non agros modo circa vastavit* (vide ad I, 4, n. 11), *sed urbem . . . cepit*, «forte Aquilariam, aut Carpos, aut Misuam, quae in eodem tractu fuere: non Locham, Vticae vicinam (vid. Appian. Pun. 15), quae serius capta»; Heyn. l. l. ubi etiam docet, Livium, c. 29-34, omisisse monere, Scipionem exercitum duxisse terrestri itinere per mediam terram, ita ut Carthaginem a terra circumiret, classe interea praeter eandem urbem vecta; Appianum autem Pun. 14 sq. multo minus subtiliter in his versatum esse.

2. *Quem quidam cum CC equitibus, plerique cum MM*, etc. cf. ad c. 33, n. 6. — *Excedere*, digredi a iusto rerum narrandarum ordine, digressionem facere. Ad seqq. conf. Appian. Pun. 11 sq. — *Militanti pro C. in H. pater ei moritur* bene dedit Gron. pro vulg. *militante eo pro C. in H. pater eius m.* Sed potius del. τὸ *ei*, vel post *militanti* ponendum; Doër.

rem romanam iuverit, operae pretium videtur, excedere paululum ad enarrandum, quam varia fortuna usus sit in amittendo recuperandoque paterno regno. Militanti pro Carthaginiensibus in Hispania pater ei moritur: Galae nomen erat. Regnum ad fratrem regis Oesalcem [3], pergrandem natu (mos ita apud Numidas est), pervenit. Haud multo post, Oesalce quoque mortuo, maior ex duobus filiis eius Capusa, puero admodum altero, paternum imperium accepit. Ceterum quum magis iure gentis, quam auctoritate inter suos aut viribus, obtineret regnum; exstitit quidam, Mezetulus nomine [4], non alienus sanguine regibus, familiae semper inimicae, ac de imperio varia fortuna cum iis, qui tum obtinebant, certantis. Is, concitatis popularibus, apud quos, invidia regum, magnae auctoritatis erat, castris palam positis, descendere regem in aciem, ac dimicare de regno coëgit. In eo proelio Capusa cum multis principum cecidit, gens Massylorum omnis [5] in ditionem imperiumque Mezetuli concessit. Regio tamen nomine abstinuit; contentusque nomine modico tutoris, puerum Lacumacen, qui stirpis regiae supererat, regem appellat. Carthaginiensem nobilem feminam, sororis filiam Hannibalis, quae proxime Oesalci regi nupta fuerat, matrimonio sibi iungit, spe Carthaginiensium so-

3. *Regnum ad fratrem regis Oesalcem pervenit:* plerique MSS. et edd. *Desalcem:* sed Flor. Voss. a m. sec. et omnes Gall. *Oesalcem*, et idem nomen est *Isalces* XXIII, 18 pr. et Sil. V, 289. Gron. — *Mos ita apud Numidas est;* vid. Grot. de Iure belli et pacis, II, 7, 24.

4. *Mezetulus nomine;* Μεσότυλος apud Appian. Pun. 33. — *Non alienus* quidem a *sanguine regibus*, regum, sed *familiae*, ex familia etc. Sic *aliena sanguine vestro* (non propinqua, cognata, e genere vestro) apud Ovid. Met. IX, 326. Sic et simpl. *alienus* opponitur *propinquo* a Cic. Dom. 27, et Ovid. Met. X, 340. Mox cum Duk. forte leg. *qui id tum obtinebant.*

5. *Gens Massylorum omnis* vide ad XXIV, 48, n. 1.

cietatis [6]; et cum Syphace hospitium vetustum legatis missis renovat, omnia ea auxilia praeparans adversus Masinissam.

XXX. Et Masinissa, audita morte patrui, dein nece fratris patruelis, ex Hispania in Mauritaniam (Bocchar ea tempestate rex Maurorum erat) traiicit. Ab eo supplex infimis precibus auxilium itineri, quoniam bello non poterat, quatuor millia Maurorum impetravit. Cum iis, praemisso nuntio ad paternos suosque amicos, quum ad fines regni pervenisset, quingenti ferme Numidae ad eum convenerunt. Igitur Mauris inde, sicut convenerat, retro ad regem remissis, quamquam aliquanto minor saepe multitudo, nec cum qua tantam rem aggredi satis auderet, conveniret; ratus agendo ac moliendo vires quoque ad agendum aliquid collecturum, proficiscenti ad Syphacem Lacumaci [1] regulo ad Thapsum occurrit. Trepidum agmen quum in urbem refugisset, urbem Masinissa primo impetu capit: ex regiis alios tradentes se recipit, alios vim parantes occidit. Pars maxima cum ipso puero inter tumultum ad Syphacem, quo primum intenderant iter, pervenerunt. Fama huius modicae rei, in principio rerum prospere actae, convertit ad Masinissam Numidas; affluebantque undique ex agris vicisque veteres milites Galae, et in-

6. *Spe Carthaginiensium societatis:* ex h. l. et cap. seq. patet, Carthaginienses Lacumacis et Mezetuli causam contra Masinissam egisse; Crev. Fortasse ob hanc ipsam causam a Poenis ad Romanos descivit Masinissa; Duër.

Cap. XXX. 1. *Lacumaci regulo*, regis filio, aut regiae stirpis; vide ad I, 39, n. 2. *Demaci* quidam MSS. Idem forte Λακάμας dicitur Appiano, Pun. 41. — *Ad Thapsum*, oppid. marit. Byzacii, non longe a Syrti minore et Lepti parva, hod. *Demsas*. Sed situm erat ultra Carthaginem versus orientem, et Syphax Masaesylique versus occidentem habitabant. Hinc *Thebestam* coni. Douiat. et *Tubusuptum*; at Drak. *Thalam* vel *Capsam*. Mox forte leg. *eam Masinissa* pro *urbem M*. Conf. supra ad 1, 3, n. 8.

vitabant iuvenem ad recuperandum paternum regnum. Numero militum aliquantum Mezetulus superabat: nam et ipse eum exercitum, quo Capusam vicerat, et ex receptis[2] post caedem regis aliquot habebat; et puer Lacumaces ab Syphace auxilia ingentia adduxerat. Quindecim millia peditum Mezetulo, decem millia equitum erant; quibuscum Masinissa, nequaquam tantum peditum equitumve habens, acie conflixit. Vicit tamen et veterum militum virtus, et prudentia inter romana et punica arma exercitati ducis. Regulus cum tutore et exigua Masaesylorum manu, in Carthaginiensium agrum perfugit. Ita recuperato regno paterno, Masinissa, quia sibi adversus Syphacem haud paulo maiorem restare dimicationem cernebat, optimum ratus cum fratre patruele[3] gratiam reconciliare, missis, qui et puero spem facerent, si in fidem Masinissae sese permisisset, futurum in eodem honore, quo apud Galam Oesalces quondam fuisset; et qui Mezetulo, praeter impunitatem, sua omnia cum fide restitui sponderent; ambo praeoptantes exsilio modicam domi fortunam (omnia, ne id fieret, Carthaginiensibus de industria agentibus) ad sese perduxit.

XXXI. Hasdrubal tum forte, quum haec gerebantur, apud Syphacem erat: qui Numidae, haud sane multum ad se pertinere credenti, utrum penes Lacumacen, an Masinissam, regnum Massylorum esset, *falli eum magnopere*, ait, *si Masinissam eisdem con-*

2. *Et ex receptis*, ex iis, quos in eum exercitum receperat. — *Regis* Capusae. — *Peditum equitumve*; quidam MSS. *equitumque*, prob. Doër. — *Vicit tamen*, h. e. quamvis nequaquam tantum peditum equitumve habebat, tamen vicit. Cf. ad lib. I, 12, n. 1.

3. *Cum fratre patruele* Lacumace. — *Missis, qui et . . . et* (missis aliis) *qui Mezetulo* etc. Vel prius *et* vel alterum *qui* delendum videtur aut pro *qui et* legendum *et qui*.

tentum fore, quibus patrem Galam, aut patruum eius Oesalcem, credat: multo maiorem indolem in eo animi ingeniique esse, quam in ullo gentis eius unquam fuisset: saepe eum in Hispania rarae inter homines virtutis specimen dedisse sociis pariter hostibusque; et Syphacem, et Carthaginienses, nisi orientem illum ignem oppressissent [1], *ingenti mox incendio, quum iam nullam opem ferre possent, arsuros: adhuc teneras et fragiles eius vires esse, vixdum coalescens foventis regnum* [2]. Instando stimulandoque pervincit, ut exercitum ad fines Massylorum admoveat, atque in agro, de quo saepe cum Gala non verbis modo disceptatum, sed etiam armis certatum fuerat, tanquam haud dubie iuris sui, castra locat. *Si quis arceat, id quod maxime opus sit, acie dimicaturum: sin per metum agro cedatur, in medium regnum eundum: aut sine certamine concessuros in ditionem eius Massylos, aut nequaquam pares futuros armis.* His vocibus incitatus Syphax Masinissae bellum infert, et primo certamine Massylos fundit fugatque. Masinissa cum paucis equitibus ex acie in montem (Balbum incolae vocant) perfugit: familiae aliquot cum mapalibus [3] pecoribusque suis (ea pecunia illis est) persequuti sunt regem; cetera Massylorum multitudo in ditionem Syphacis concessit. Quem ceperant exsules montem, herbidus aquosusque est; et, quia pecori bonus alendo erat, hominum

CAP. XXXI. 1. *Nisi orientem illum ignem oppressissent*, Masinissam iuvenem, qui viribus auctis perniciem ipsis minaretur, *ingenti mox incendio arsuros*; conf. ad X, 24, not. 9, et XXI, 10.

2. *Vixdum coalescens foventis regnum*, regnum, firmari demum et corroborari incipiens, vix adhuc moderari et tueri valentis; Doër. Conf. ad I, 11, n. 2. — *Si quis arceat*, Syphacem arcere conetur ab agro illo.

3. *Cum mapalibus*; vide ad Sil. II, 85; XIV, 7; XVII, 88 sq. — *Ea pecunia illis est*, opes et loco pecuniae. Conf. Ovid. Fast. V, 279 sq. — *Persequuti*, propr. *persequutae*, sc. familiae. Conf. ad cap. 12, n. 3. *Persequuti* quidam MSS. et ex his Doër. Conf. ad XLV, 6, n. 4.

quoque, carne ac lacte vescentium, abunde sufficiebat alimentis. Inde nocturnis primo ac furtivis incursionibus, deinde aperto latrocinio, infesta omnia circa esse [4]: maxime uri carthaginiensis ager, quia et plus praedae, quam inter Numidas, et latrocinium tutius erat. Iamque adeo licenter eludebant [5], ut ad mare devectam praedam venderent mercatoribus, appellentibus naves ad id ipsum, pluresque, quam iusto saepe in bello, Carthaginiensium caderent caperenturque. Deplorabant ea apud Syphacem Carthaginienses, infensumque et ipsum ad reliquias belli persequendas instigabant: sed vix regium videbatur, latronem vagum in montibus consectari.

XXXII. Bocchar, ex praefectis regiis vir acer et impiger, ad id delectus. Ei data quatuor millia peditum, duo equitum: praemiorumque ingentium spe oneratus, si caput Masinissae retulisset, aut vivum (id vero inaestimabile gaudium [1] fore) cepisset, palatos incurioseque agentes improviso adortus, pecorum hominumque ingenti multitudine a praesidio armatorum exclusa, Masinissam ipsum cum paucis in verticem montis compellit. Inde, prope ut iam debellato [2], nec praeda modo pecorum hominumque captorum missa ad regem, sed copiis etiam, ut aliquanto maioribus, quam pro reliquiis belli, remissis, cum haud amplius

4. *Infesta omnia circa esse* (vide ad I, 7, n. 7): *maxime iuris Carthaginiensium ager:* ita quidam libri prob. Gron.

5. *Adeo licenter eludebant*, ludibrio quasi habebant homines. — *Vt ad mare devectam.* Hic locus in MSS. non constat; unus e cod. Paris. *lectam*; alter *ut et* (a sec. manu) *delatam* etc. Lem. — *Reliquias belli*; vide ad IV, 27, n. 1.

Cap. XXXII. 1. *Inaestimabile gaudium*; vide ad XXXI, 34, n. 2.

2. *Vt iam debellato*; vide ad I, 41, n. 10. — *Vt aliquanto maioribus, quam pro rel. b.* vide ad VII, 33, n. 2, et VIII, 30, n. 7. Mox *cum haud amplius peditibus mille d. e.* ex optimis plurimisque MSS. recepi pro vulg. *cum quingentis h. a. p. d. e.*

peditibus mille ducentisque equitibus, degressum iugis Masinissam persecutus, in valle arcta, faucibus utrinque obsessis, inclusit: ibi ingens caedes Massylorum facta. Masinissa cum quinquaginta haud amplius equitibus per anfractus montis ignotos sequentibus se eripuit. Tenuit tamen vestigia Bocchar adeptusque eum patentibus prope Clupeam urbem campis, ita circumvenit, ut, praeter quatuor equites, omnes ad unum interficeret: cum iis ipsum quoque Masinissam saucium prope e manibus inter tumultum amisit. In conspectu [3] erant fugientes; ala equitum, dispersa toto campo, quibusdam, ut occurrerent, per obliqua tendentibus, quinque hostes sequebatur. Amnis ingens fugientes excepit (neque enim cunctanter, ut quos maior metus urgeret, immiserant equos), raptique gurgite, et in obliquum praelati. Duobus in conspectu hostium in praerapidum gurgitem haustis, ipse periisse creditus: at duo reliqui equites cum eo inter virgulta ulterioris ripae emerserunt. Is finis Bocchari sequendi fuit, nec ingredi flumen auso, nec habere credenti se iam, quem sequeretur: inde vanus auctor absumpti Masinissae ad regem rediit; missique, qui Carthaginem gaudium ingens nuntiarent: totaque Africa fama mortis Masinissae repleta [4] varie animos

3. *In conspectu* Boccharis et ceterorum *erant fugientes* Masinissa et IV equites; *ala equitum* CC, *dispersa toto campo, quibusdam* persequentium equitum, *ut* diversa fuga petentibus *occurrerent, per obliqua tendentibus* (vid. IV, 19, n. 1), *quinque hostes sequebatur*, Masinissam et IV comites: qui quum amnem directo nisu tranare cuperent, *amnis fugientes excepit, raptique gurgite*, violentia eius abrepti (cf. ad II, 56, n. 1), *et in obliquum praelati* (al. *relati* et *perlati*, sed optimi MSS. *praelati*; vide ad I, 45, n. 7), aliquantum praeter litus dati; Gron. Idem monet, admodum notabilem esse casum magni postea virtute ac fortuna regis, eoque accuratius Livium narrando illum exsequi.

4. *Tota Africa repleta fama mortis Masinissae* poëtice aut docte dictum pro fama mortis Masin. qua tota Africa fuit repleta. — *Ubi primum ducta cicatrix*, obducta: sed proprie

affecit. Masinissa in spelunca occulta, quum herbis curaret vulnus, duorum equitum latrocinio per dies aliquot vixit. Vbi primum ducta cicatrix, patique posse visa iactationem, audacia ingenti pergit ire ad regnum repetendum; atque, in ipso itinere haud plus quadraginta equitibus collectis, quum in Massylos, palam iam quis esset ferens, venisset, tantum motum quum favore pristino, tum gaudio insperato, quod, quem perisse crediderant, incolumem cernebant, fecit, ut intra paucos dies sex millia peditum armatorum, quatuor equitum, ad eum convenirent; iamque non in possessione modo paterni regni esset, sed etiam socios Carthaginiensium populos Masaesylorumque fines (id Syphacis regnum erat) vastaret: inde, irritato ad bellum Syphace, inter Cirtam Hipponemque in iugis opportunorum ad omnia montium consedit.

XXXIII. Maiorem igitur eam rem Syphax ratus, quam ut per praefectum ageret, cum filio iuvene (nomen Verminae erat) parte exercitus missa, imperat, ut, circumducto agmine, in se intentum hostem ab tergo invadat. Nocte profectus Vermina, qui ex occulto aggressurus erat: Syphax autem interdiu aperto itinere [1], ut qui, signis collatis, acie dimicaturus esset, movit castra. Vbi tempus visum est, quo pervenisse iam circummissi videri poterant, et ipse leni clivo ferente ad hostem, quum multitudine fretus, tum praeparatis ab tergo insidiis, per adversum montem erectam aciem ducit. Masinissa fiducia maxime

dicitur vulnus seu ulcus *cicatricem ducere* vel *inducere*, et *ad cicatricem perducere*; Schaef. Cf. Rhodii Lex. Scribon. p. 361, et Matthiae Lex. Celsian. p. 76. — *Patique posse visa iactat.*; vid. XXI, 48, n. 5.

Cap. XXXIII. 1. *Aperto itinere*; vide ad X, 14, n. 6. — *Quo pervenisse*, scil. ad hostes. — *Leni clivo*; vide ad II, 50, n. 9. — *Quo multo aequiore* loco, commodiore, opportuniore. Conf. extrema verba cap. 32, et supra ad librum XXII, cap. 16, not. 1.

loci, quo multo aequiore pugnaturus erat, et ipse dirigit suos. Atrox proelium et diu anceps fuit; loco et virtute militum Masinissam, multitudine, quae nimio maior erat, Syphacem iuvante: ea multitudo divisa, quum pars a fronte urgeret, pars a tergo se circumfudisset, victoriam haud dubiam Syphaci dedit; et ne effugium quidem patebat hinc a fronte, hinc ab tergo inclusis: itaque ceteri pedites equitesque caesi, aut capti. Ducentos ferme equites Masinissa circa se conglobatos, divisosque turmatim in tres partes, erumpere iubet; loco praedicto, in quem ex dissipata convenirent fuga. Ipse, qua intenderat [2], inter media tela hostium evasit: duae turmae haesere: altera metu dedita hosti; pertinacior in repugnando telis obruta et confixa est. Verminam prope vestigiis instantem, in alia atque alia [3] flectendo itinera eludens, taedio et desperatione tandem fessum, absistere sequendo coëgit. Ipse cum sexaginta equitibus [4] ad minorem Syrtim pervenit: ibi cum conscientia egregia saepe repetiti regni paterni, inter punica Emporia [5] gentemque Garamantum omne tempus, usque ad C.

2. *Qua intenderat*; vide ad III, 70, n. 2, et IV, 19, n. 1. — *Duae turmae haesere*, se non expediverunt a pericula; Ern.

3. *In alia atque alia* loca, partes; *flectenda itinera* Verminam *eludens*; vide ad XXVII, 18, n. 7. *Itinere el.* Cantabr. probb. Iac. Gron. et Crev. Conf. ad I, 53, n. 3. — In quibusdam Paris. codd. inventa, *in aliena atque alia flectendo itinere ludens.* Vulgatam tuetur Drak. Lem.

4. *Ipse cum LX equitibus*, alii LXXX, et LXX et X. Mox *egregie saepe repetiti* (ut XXI, 40, *egregie vincere*, h. e. fortissime) coni. Doer. cui cur dictio *conscientia egregia* valde displiceat, vix assequor.

5. *Inter punica Emporia*; vide ad XXI, 62, n. 1. Mox verba *Garamantum omne tempus usque* absunt ab optimis MSS. unde Gron. coni. *inter p. Emporia Syrtimque* vel *Leptimque ad C. Laelii.. .consenuit.* Cf. XXXIV, 62, et ad I, 22, n. 3; sed et ad XXI, 62, n. 1, et XXIX, 26, n. 3. Quum gens Garamantum non vicina fuerit Emporiis punicis, Masinissam non in uno loco delituisse, sed modo huc, modo illuc, se conferendo remotiora quaque loca adiisse, cogitandum est; Doer. Mox pro *consumpsit* Gron. coni.

Laelii classisque romanae adventum in Africam, consumpsit. Haec animum inclinant, ut cum modico potius [6], quam cum magno praesidio equitum, ad Scipionem quoque postea venisse Masinissam credam: quippe illa regnantis multitudo, haec paucitas exsulis fortunae conveniens est.

XXXIV. Carthaginienses, ala equitum cum praefecto amissa [1], alio equitatu per novum delectum comparato, Hannonem Hamilcaris filium praeficiunt. Hasdrubalem subinde ac Syphacem per literas nuntiosque, postremo etiam per legatos, arcessunt: Hasdrubalem opem ferre prope circumsessae patriae iubent: Syphacem orant, ut Carthagini, ut universae Africae subveniat. Ad Vticam tum castra [2] Scipio, ferme mille passus ab urbe, habebat, translata a mari, ubi paucos dies stativa coniuncta classi fuerant. Hanno, nequaquam satis valido, non modo ad lacessendum hostem, sed ne ad tuendos quidem a populationibus agros, equitatu accepto, id omnium primum egit, ut per conquisitionem [3] numerum equitum augeret: nec aliarum gentium adspernatus, maxime tamen Numidas (id longe primum equitum in Africa est genus) conducit. Iam ad quatuor millia equitum habebat, quum Salecam nomine urbem [4] occupavit, quindecim ferme

consenuit, et Drak. *concessit*. Sed aptius dicitur *omne tempus consumpsit*.

6. *Cum modico potius* etc. conf. ad cap. 29, n. 2.

Cap. XXXIV. 1. *Ala equitum cum praefecto amissa*; conf. ad cap. 29 pr.

2. *Ad Vticam tum castra* etc. conf. ad cap. 29, n. 1.

3. *Per conquisitionem*; vide ad XXI, 11, n. 10. — *Nec aliarum gentium adspernatus*, sc. equites. At vide ad XXII, 13, n. 6.

4. *Salecam nomine urbem*, non aliis scriptoribus memoratam, quam vel Λόχαν vel Θολοῦντα Appiani Pun. 15 et 18 esse putant. In Pul. Flor. et Gall. *Salaeca*, et cap. 35, *Salacae*; in plerisque MSS. *Salecam*, unde recepi pro vulg. *Saleram*, quod substituit ed. Ven. an. 1495 errore forsan operarum. In paucis codd. *Saleta*, *Saletam*, *Salethan*, *Salegam*.

millia ab romanis castris. Quod ubi Scipioni relatum est, « Aestiva sub tectis equitatus [5] ! inquit : sint vel » plures, dum talem ducem habeant ». Eoque minus sibi cessandum ratus, quo illi segnius rem agerent, Masinissam cum equitatu praemissum portis obequitare atque hostem ad pugnam elicere iubet : ubi omnis multitudo se effudisset, graviorque iam in certamine esset, quam ut facile sustineri posset, cederet paulatim [6] ; se in tempore pugnae obventurum. Tantum moratus, quantum satis temporis praegresso visum ad eliciendos hostes, cum romano equitatu sequutus, tegentibus tumulis, qui peropportune circa viae flexus oppositi erant, occultus processit. Masinissa, ex composito, nunc terrentis, nunc timentis modo, aut ipsis obequitabat portis, aut cedendo, quum timoris simulatio audaciam hosti faceret, ad insequendum temere eliciebat. Nondum omnes egressi erant, varieque dux fatigabatur, alios vino et somno graves arma capere et frenare equos cogendo, aliis, ne sparsi et inconditi sine ordine [7], sine signis omnibus portis excurrerent, obsistendo. Primo incaute se evehentes Masinissa excipiebat [8] : mox plures simul conferti porta effusi aequaverant certamen : postremo,

5. *Aestiva sub tectis aequitatus* scil. agit! Interrogationem malebat Gron. « *Equitatus* scil. agit? Quid audio? itane equites aestiva sub tectis? Praeclarum ducem et unicum auctorem disciplinae, qui hoc indulget!

6. *Cederet paulatim* e plurimis MSS. recepit Drak. ut Livius more suo variaverit orationem, et suppleatur *iussit ut*. Conf. ad XXXIX, 14, n. 8. Simplicior lectio, a Doër. restituta, est *cedere p.* scilic. Masinissam iubet Scipio. — *Se in tempore* (ἐν καιρῷ) *pugnae obventurum*; vide ad II, 47, n. 4, et XXI, 61, n. 1. — *Oppositi erant* tumuli; vide supra ad XXV, cap. 15, n. 5.

7. *Inconditi sine ordine*; vide ad XXI, 57, n. 11.

8. *Primo incaute se evehentes M. excipiebat*; vide supra ad II, 4, n. 3. *Primos* emend. lac. Periz. quia non omnes simul egressi. Eo tamen non spectat vulgata lectio, eique favent, quae sequuntur, *mox* et *postremo*. — *Aequaverant certamen* pares numero, non viribus.

iam omnis equitatus proelio quum adesset, sustineri ultra nequiere. Non tamen effusa fuga Masinissa, sed cedendo sensim, impetus eorum excipiebat; donec ad tumulos tegentes romanum equitatum pertraxit. Inde exorti equites [9], et ipsi integris viribus, et recentibus equis, Hannoni Afrisque pugnando ac sequendo fessis se circumfudere; et Masinissa, flexis subito equis, in pugnam rediit. Mille ferme, qui primi agminis fuerant, ut quibus haud facilis receptus fuit, cum ipso duce Hannone interclusi atque interfecti sunt. Ceteros, ducis praecipue territos caede, effuse fugientes per tria millia passuum [10] victores sequuti, ad duo praeterea millia equitum aut ceperunt, aut occiderunt. Inter eos satis constabat, non minus ducentos Carthaginiensium equites fuisse, et divitiis quosdam et genere illustres.

XXXV. Eodem forte, quo haec gesta sunt, die naves, quae praedam in Siciliam vexerant, cum commeatu rediere; velut ominatae, ad praedam alteram repetendam sese venisse. Duos eodem nomine Carthaginiensium duces [1] duobus equestribus proeliis interfectos, non omnes auctores sunt; veriti, credo, ne falleret bis relata eadem res. Coelius quidem et Valerius captum etiam Hannonem tradunt. Scipio praefectos equitesque, prout cuiusque opera fuerat, ante omnes Masinissam, insignibus donis donat; et,

9. *Inde exorti equites*; vid. supra ad IX, 31, n. 6.

10. *Per tria millia passuum*: quidam MSS. *per X m. p.* et optimi per *XXX m. p.* Id vero credibilem persequendi modum excedere videri, nec verosimile esse, Masinissam, portis obequitantem sensimque cedentem, eos ad XXX millia passuum ab urbe abstraxisse, iam monuere Duk., Crev. et Drak.

CAP. XXXV. 1. *Duos eodem nomine C. duces*, Hannones; vid. cap. 29 pr. et 34. — *Non omnes auctores sunt*; vide ad II, 58, n. 1. — *Ne falleret bis relata eadem res*; vide ad III, 8, n. 2. Appianus, Pun. 14, 15, alterum Hannonem, alterum Magonem vocat,

firmo praesidio Salecae imposito, ipse cum cetero exercitu profectus, non agris modo, quacumque incedebat, populatis, sed urbibus etiam quibusdam vicisque expugnatis, late fuso terrore belli, septimo die, quam profectus erat, magnam vim hominum et pecoris et omnis generis praedae trahens, in castra redit; gravesque iterum hostilibus spoliis naves dimittit. Inde, omissis expeditionibus parvis populationibusque, ad oppugnandam Vticam omnes belli vires convertit, eam deinde, si cepisset, sedem ad cetera exsequenda [2] habiturus. Simul et a classe navales socii, qua ex parte urbs mari alluitur, simul et terrestris exercitus ab imminente prope ipsis moenibus tumulo est admotus. Tormenta machinasque et advexerat secum, et ex Sicilia missa cum commeatibus erant; et nova in armamentario, multis talium operum artificibus de industria inclusis, fiebant. Vticensibus tanta undique mole circumsessis in carthaginiensi populo, Carthaginiensibus in Hasdrubale ita, si is movisset Syphacem, spes omnis erat: sed desiderio indigentium auxilii tardius cuncta movebantur. Hasdrubal, intentissima [3] conquisitione quum ad triginta millia peditum, tria equitum confecisset, non tamen ante adventum Syphacis castra propius hostem movere est ausus. Syphax cum quinquaginta millibus peditum [4], decem equitum advenit; confestimque motis ab Carthagine castris, haud procul Vtica mu-

illumque captum a Masinissa permutatumque cum matre eius tradit.

2. *Sedem ad cetera exsequenda*; vide ad IV, 31, n. 8. — *Simul et navales socii*; vide ad IX, 38, n. 1, et XXVI, 43, n. 2. — *Ab imminente* etc. vide ad VIII, 17, n. 5: *ad imminentem tumulum* alii.

3. *Intentissima conquisitione* (vide ad XXI, 11, n. 10) *confecisset*, collegisset, coëgisset, ut X, 38; XXIII, 41; XXXVIII, 14, et apud Cic. l. Manil. 21. Conf. ad III, 64, n. 3.

4. *Syphax cum quinquaginta millibus peditum* etc. Cf. Polyb. XIV, 1, qui et Hasdrubali tot, quot Livius, milites dat.

nitionibusque romanis consedit. Quorum adventus hoc tamen momenti fecit [5], ut Scipio, quum quadraginta ferme dies nequidquam omnia experiens obsedisset Vticam, abscederet inde irrito incepto. Et (iam enim hiems instabat) castra hiberna in promontorio [6], quod tenui iugo continenti adhaerens in aliquantum maris spatium extenditur, communit: uno vallo et navalia castra [7] amplectitur. Iugo medio legionum castris impositis, litus ad septemtrionem versum subductae naves navalesque socii tenebant; meridianam vallem ad alterum litus devexam equitatus. Haec in Africa usque ad extremum autumni gesta.

XXXVI. Praeter convectum undique ex populatis circa agris frumentum commeatusque ex Sicilia atque Italia advectos, Cn. Octavius propraetor ex Sardinia ab Ti. Claudio praetore, cuius ea provincia erat, ingentem vim frumenti advexit; horreaque non solum, quae iam facta erant, repleta, sed nova aedificata. Vestimenta exercitui deerant: id mandatum Octavio, ut cum praetore ageret, si quid ex ea provincia comparari ac mitti posset: ea quoque haud segniter curata res. Mille ducentae togae [1], brevi spatio, et duodecim millia tunicarum missa. Aestate ea, qua haec

5. *Hoc tamen momenti fecit*, id effecit; vide supra ad I, 12, n. 1, et I, 47, n. 7.

6. *Castra hiberna in promontorio* etc. Conf. Polyb. XIV, 6, 7, ubi Schweigh. notat, castra haec Cornelia, seu Corneliana, postea hinc dicta, et promontorium ad Vticae orientem fuisse, τὴν ἄκραν τὴν πρὸς ἕω οὖσαν τῆς Ἰτύκης (cf. Celler. G. A. IV, 4), at diversum a tumulo seu colle inf. XXX, 4, n. 6, et apud Polyb. XIV, 2, 3, qui magis versus meridiem Vticae-situs fuisse videatur. Cf. Drak. ad h. l. et Morus ad Caes. B. C. II, 24.

7. *Et navalia castra*, stationem navium, ut XXX, 9, et ap. Caes. B. G. V, 22. *Et navalia et castra* Pet. prob. Gron. *Et navalium castra* edd. ante Drak. Τὸν ναύσταθμον dixit Appian. Pun. 24. — *Subductae naves*; vide ad VIII, 26, n. 1. — *Navalesque socii*; vide ad lib. IX, 38, n. 1. *Latus* multi MSS. bis pro *litus*.

Cap. XXXVI. 1. *Mille ducentae togae*, forte *m. ducenta saga*; Ern. Sed vide ad cap. 3, n. 2. — *Tumultuario*

in Africa gesta sunt, P. Sempronius consul, cui Bruttii provincia erat, in agro crotoniensi cum Hannibale in ipso itinere tumultuario proelio conflixit: agminibus magis, quam acie, pugnatum est. Romani pulsi, et tumultu verius, quam pugna [2], ad mille et ducenti de exercitu consulis interfecti: in castra trepide reditum neque oppugnare tamen ea hostes ausi. Ceterum silentio proximae noctis profectus inde consul, praemisso nuntio ad P. Licinium proconsulem, ut suas legiones admoveret, copias coniunxit. Ita duo duces, duo exercitus [3] ad Hannibalem redierunt: nec mora dimicandi facta est, quum consuli duplicatae vires, Poeno recens victoria [4] animo esset. In primam aciem suas legiones Sempronius induxit; in subsidiis locatae P. Licinii legiones. Consul principio pugnae aedem Fortunae Primigeniae [5] vovit, si eo die hostes fudisset: composque eius voti fuit. Fusi ac fugati Poeni; supra quatuor millia armatorum caesa; paulo minus trecenti vivi capti, et equi quadraginta, et undecim militaria signa. Perculsus adverso proelio Hannibal Crotonem exercitum abduxit. Eodem tempore M. Cornelius consul in altera parte Italiae non tam armis, quam iudiciorum terrore, Etru-

proelio; vide ad I, 37, n. 4.—*Agminibus magis, quam acie, pugnatum*; vide ad X, 45, n. 6.

2. *Tumultu verius quam pugna*; vide ad XXI, 16, n. 5. — *Ad mille et ducenti*; vide ad IV, 59, n. 4.

3. *Duo duces, duo exercitus*; vide ad X, 25, n. 9.

4. *Poeno recens victoria* (in) *animo esset*, ille huius memor esset. Ita optimi MSS. Sed aptior est vulgata lectio *animos faceret:* neque illud eodem sensu videtur accipi posse. Idem sentiebat Drak. at Gron. illud elegantius esse putabat, et Doër. dictum credit, pro *animo* sumendo, ad animum sumendum.

5. *Fortunae Primigeniae*, Πρωτογενείας, *aedem*, in colle Quirinali postea dedicatam; vid. XXXIV, 53, et XLIII, 13. Antiquiorem in Capitolio exstruxerat Servius Tullius; vide ad Plut. de Fort. Rom. cap. 17, pag. 322, et Quaest. Rom. 106, pag. 281, ubi varias cognominis illius caussas attulit. *Primigenia*, quae primum natis adesse credebatur; Crev.

riam continet [6], totam ferme ad Magonem, ac per eum ad spem novandi res, versam. Eas quaestiones ex senatusconsulto minime ambitiose habuit; multique nobiles etrusci, qui aut ipsi ierant, aut miserant ad Magonem de populorum suorum defectione, primo praesentes erant condemnati [7]; postea, conscientia sibimet ipsi exsilium consciscentes, quum absentes damnati essent, corporibus subtractis, bona tantum, quae publicari poterant, pigneranda [8] poenae praebebant.

XXXVII. Dum haec consules diversis regionibus agunt, censores interim Romae M. Livius et C. Claudius senatum recitaverunt [1]. Princeps iterum lectus Q. Fabius Maximus: notati septem; nemo tamen qui sella curuli sedisset. Sarta tecta acriter [2] et cum summa fide exegerunt. Viam e foro Boario ad Veneris,

6. *Iudiciorum terrore Etruriam continet*; vide ad XXII, 22, n. 9.—*Novandi res*; vide ad I, 52, n. 1. — *Ambitiose*; vide ad II, 27, n. 5.

7. *Primo praesentes erant condemnati*; forte leg. *sunt* pro *erant*; Gron. — *Conscientia* (vide ad IV, 19, n. 6, et X, 18, n. 6) *sibimet ipsi exsilium consciscentes* etc. puto eos designari, quorum crimen, quod non palam cum Magone de defectione ab Romanis egerant, occultius erat, quam ut certis indiciis accusari et condemnari possent; Duk.

8. *Pigneranda poenae praebebant bona*, tanquam pignus ad poenam a se exsolvendam relictum; Doer. Cf. Drak. ad VI, 35, n. 2, et Budaeus ad lib. XXXIV, D. de pigneribus.

Cap. XXXVII. 1. *Senatum recitaverunt*, et *princeps iterum lectus Fabius*; vide ad XXVII, 11, n. 8. — *Notati*; vid. XXIV, 16, n. 5.

2. *Sarta tecta acriter exegerunt*: vide ad VI, 4, n. 4. — *E foro Boario ad Veneris*; vide ad I, 33, n. 6, et X, 23, n. 10. — *Circa foros publicos*; vide supra ad I, 35, n. 6, et Argol. ad Panvin. de Ludis Circ. I, 5. « Cur *fori* in Circo max. (vid I. 35, et 56) *publici* h. l. et XLV, 1, dicti fuerint, exponunt Salmas. ad Solin. p. 646, et Graev. in Proleg. t. IX Thes. Aut. Rom. Quae fuerit *via circa foros publicos*, quam hi censores faciendam locaverunt, non docent. Fortassis fuit illa, de qua XLV, 1 scribit, *quum per circum reveheretur consul ad foros publicos.* » Duk. — *Locaverunt* (vide ad V, 23, n. 6) *aedem Matris Magnae in Palatio faciendam*, quam a Scipione Nasica aedificatam tradit Aurel. Vict. de Vir. ill. cap. 46. Conf. Ovid. Fast. IV, 37, ibique Heius. et Burm.

et circa foros publicos, et aedem Matris Magnae in Palatio faciendam locaverunt. Vectigal etiam [3] novum ex salaria annona statuerunt: sextante sal et Romae et per totam Italiam erat; Romae pretio eodem, pluris in foris et conciliabulis, et alio alibi pretio praebendum locaverunt. Id vectigal commentum alterum ex censoribus satis credebant, populo iratum, quod iniquo iudicio quondam damnatus esset; et in pretio

3. *Vectigal etiam novum* primumque (nam Ancus Marcius *salinas instituit*, vide ad I, 33, et Plin. XXXI, 7, non *vectigal* salis imposuit civibus) *ex salaria annona statuerunt:* quod quantum fuerit, nusquam memoratur. Salinae autem, ex quibus vectigal salis cogebatur, erant publicae, vel Romae vel in provinciis, et mancipes salinarum fere ii, qui damnati in eas detrudebantur, ut alii in metalla; vid. Burm. de Vectig. populi rom. cap. 6, p. 90, 91. *Annona salaria*, proventus et pretium salis, quod quotannis vendebatur. Conf. XXXV, 44 extr. — *Sextante sal et Romae et per totam Italiam* ante hoc vectigal inventum *erat*, scil. venale, ut passim *esse* pro *venale esse* aut *valere*, ut XXXIX, 44, n. 2; apud Cic. Verr. III, 75; Offic. III, 23, et Rosc. Com. 12. Conf. Gron. de Pec. Vet. IV, 1, p. 261, et de *sextante*, ibid. IV, 12. *Sal* autem h. l. pro certa mensura salis dici, ut *frumentum* pro *modio frumenti*, lib. XXXI, 4, coll. cap. 50, et apud Cic. Verr. III, 83 sq. iam monuit Duk. — *Romae pretio eodem*, veteri, sextante, *pluris in foris et conciliabulis;* vide ad XXV, 5, n. 3. — *Quod . . . damnatus esset;* vide ad XXII, 35, n. 3. — *Et in pretio salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat* (quas fuisse omnes praeter Macciam, mox memoratur), *credebant*, verba difficilia, quae nobis non magis lucent, quam Dukero, qui haec notavit: «Facile intelligi potest, pretium salis, novo imposito vectigali, non idem, quod ante, esse potuisse. Sed quomodo fieri potuerit, ut aliae tribus magis, aliae minus, in eo oneratae fuerint, ex his, quae hic scribuntur, non perspicio, et ab iis, qui plus vident, discere cupio. Nam ex omnibus tribubus alii cives Romae habitabant, alii per fora et conciliabula aliaque Italiae loca sparsi erant; et, si sal *veteri pretio* Romae praebitus fuit, qui ex XXXIV tribubus in Vrbe degebant, in eo non magis onerati fuerunt, quam qui ex Maccia; nec, qui ex Maccia extra Vrbem in foris et conciliabulis aliisque Italiae locis, minus quam illi.» Annotatio Doër. est: «*maxime oneratas tribus*, scil. omnes praeter Macciam. Itaque omnes cives romani, ne Maccia quidem, ut videtur, tribu excepta, novi vectigalis onus senserunt. Difficultates, quas Dukerus sibi peperit, exortae sunt inde, quod verba *pretio eodem* (h. e. pretio, quod semel per novum vectigal constitutum esset, uno eodemque seu aequali) pro vetere pretio, sextante, accepit». Non satis capio mentem viri docti.

salis maxime oneratas tribus, quarum opera damnatus erat, credebant: inde Salinatori Livio inditum cognomen. Lustrum conditum[4] serius, quia per provincias dimiserunt censores, ut civium romanorum in exercitibus, quantus ubique esset, referretur numerus. Censa cum iis ducenta decem quatuor millia hominum: condidit lustrum C. Claudius Nero. Duodecim deinde coloniarum[5] (quod nunquam antea factum erat), deferentibus ipsarum coloniarum censoribus, censum acceperunt; ut, quantum numero

4. *Lustrum conditum* (vide ad I, 44, n. 3) *serius, quia per provincias dimiserunt censores, ut* etc. vide ad VIII, 19, n. 10. Nota Dukeri est: « Censuram post legem Mam. Aemilii annuam et semestrem fuisse, nemo nescit. *Lustrum conditum* a censoribus altero anno, quam erant creati, peractis omnibus, quae muneris censorum erant, itidem constat ex XXVII, 11, 36: XXXIV, 44; XXXV, 9; XXXVII, 58; XXXVIII, 36; XLI, 27; XLII, 10. Quid ergo est, quod his censoribus *lustrum serius conditum* scribit Livius? An hoc significat, eos ultra tempus lege finitum censuram gessisse? Ita sane videtur ob causam, quam dicit: nam XVIII mensium vel pauciorum, si non statim inito magistratu *per provincias dimiserunt*, spatium angustius fuisse videtur, quam ut eo *numerus civium, qui in exercitibus erat*, iniri ac *referri* potuerit. Nam et hoc extraordinarium fuisse argumento est, quod nunquam ante hoc tempus id factum prodit Livius, quodque superioribus lustris longe fuit minor civium censorum numerus; vide ad XXVII, 36, et XXXV, 9. Nec tamen ita censores hi aliter, quam ex auctoritate publica, ultra legitimum tempus in magistratu esse potuerunt. Quod etsi non tradit Livius, tamen et res ipsa docet, et ex XLV, 15 colligi potest. Pighius ad an. 635 et 684 eos hoc a senatu petiisse scribit. Hoc non dicit Livius, et non sine ratione dubitari potest, an ea potestas senatus fuerit. Poturunt tamen hoc a senatu petere, sed ita, ut senatus cum tribunis ageret, ut de ea re ad populum ferrent. » Forte, ut in prorogatione imperii solebat, ea de re ex senatusconsulto ad populum in comitiis agendum fuit, et XLV, 15, *Tremellius trib. pl. intercessit*, ne senatusconsultum fieret; Drak. — *Censa cum iis CCXIV millia h.* conf. infra ad XXXV, 9, n. 1.

5. *Duodecim deinde coloniarum*, quae auxilia negaverant; vid. XXVII, 9, et XXIX, 15. — *Deferentibus ipsarum coloniarum censoribus*; vide ad cap. 15, n. 5. « De censoribus coloniarum et municipiorum agunt Sigon. de Ant. iur. Ital. II, 4 et 8, et Spanhem. de pr. et usu num. Diss. X, cap. 2, §. 2, 3, et in Orbe Rom. I, 9; Lips. de Mil. Rom. I, ex h. l. scribit *ipsos romanos censores tandem censum in coloniis egisse*. Id neque hic, neque cap. 15, dicit Livius. » Duker.

militum, quantum pecunia valerent, in publicis tabulis monimenta exstarent. Equitum deinde census agi coeptus est; et ambo forte censores equum publicum habebant [6]. Quum ad tribum Polliam ventum est, in qua M. Livii nomen erat [7], et praeco cunctaretur ci-

6. *Et ambo forte censores equum publicum habebant.* Nota Dukeri est: « Equites romanos magistratu capto equites esse desiisse, eosdemque a censoribus in senatum lectos *equum publicum* amisisse, contra Manut. de Civ. Rom. p. 3, tom. I, Thes. Ant. Rom. disputant Sigon. de Ant. iur. civ. Rom. II, 3, et Graevius in Proleg. illius tomi. Nec iuvari Manutium hoc loco Livii putant, eo quod facile evenire potuerit, ut hi censores *propter robur aetatis*, ut de iis loquitur Val. Max. II, 7, n. 6, equum publicum retinuerint, et tamen senatores fuerint; aut utrique non lectione censorum, sed iure magistratus in senatum venerint. Sed nihil est, unde probari possit, vel hos, vel Scipionem Asiaticum, qui, quum an. V. 563 consul fuisset, a. V. 569 equum publ. habebat (vid. XXXIX, 44), iure magistratus, non lectione censorum, in senatum venisse; vide ad XXVII, 34. Nec ulla ratio dici potest, cur equites, qui a censoribus in senatum lecti erant, eo ipso equum publ. amiserint; qui ab iis non lecti iure magistratus in senatum venerant, eum retinere potuerint. Locus Varronis apud Gell. III, 18, de pedariis senatoribus nihil ad hanc rem facit. Verius esse puto, quod Gruchius (de Com. Rom. I, 4, in Thes. Graev. t. I, p. 605, dicit, *nec vetabat quemquam senatorem esse, et in iis tamen centuriis* (equitum) numerari, *quae belli causa institutae fuerant*; et, quamquam nihil definio, tamen coniicio, equites, sive a censoribus in senatum lecti fuissent, sive iure magistratus in eum venissent, equum publ. vel retinere, si per robur aetatis, ut hi censores, militare possent, vel reddere, quod Pompeium in primo consulatu fecisse Plut. scribit, potuisse. Sigonii sententia non alio fundamento niti potest, quam ordinem equestrem iam illo tempore in civitate rom. medium inter senatorium ac plebem, et ab utroque distinctum fuisse. Sed ante C. Gracchi et aliorum post illum leges iudiciarias duo tantum ordines civium, *senatus* et *populus*, *Patres* et *plebs*, nominantur. » Cf. XXX, 18, n. 7.

7. *Quum ad tribum Polliam ventum est, in qua M. Livii nomen erat* etc. « Manut. de Civ. Rom. p. 33, et alii VV. DD. argumento h. l. putant, *cives romanos post expletas XXXV tribus non in centuriis, sed in sua quemque tribu censos fuisse.* Sed Livius his verbis non de censu civium, de quo iam dixerat, verum post eum, ut solet (conf. XXVII, 11; XXXIV, 44; XXXVIII, 28; XXXIX, 44; XLI, 27; XLV, 15), de recognitione centuriarum equestrium agit (vid. ad IX, 46, n. 20). Nam quod hic *equitum censum agere*, id XXXVII, 28 *equitatum recensere*, et XXXIX, 44 *equitatum recognoscere* dicit. Itaque Manutii sententiae, etiamsi eam veram esse ponamus, in h. l. non multum praesidii est, quum neque de censu civium sermo sit, neque in eo idem, quod in recognitione equitum,

tare ipsum censorem; *Cita*, inquit Nero, *M. Livium*, et, sive ex residua et vetere simultate, sive intempestiva iactatione severitatis inflatus, M. Livium, quia populi iudicio esset damnatus, equum vendere iussit. Item M. Livius, quum ad tribum Arniensem [8] et nomen collegae ventum est, vendere equum C. Claudium iussit, duarum rerum causa; unius, quod falsum adversus se testimonium dixisset; alterius, quod non sincera fide secum in gratiam redisset. Itaque ibi foedum certamen inquinandi famam alterius cum suae famae damno factum est. Exitu censurae quum in leges iurasset C. Claudius [9], et in aerarium escendisset, inter nomina eorum, quos aerarios relinquebat [10], dedit collegae nomen. Deinde M. Livius in aerarium venit, et, praeter Maeciam tribum, quae se nec condemnasset, neque condemnatum aut consulem aut censorem fecisset, populum romanum omnem, quatuor et triginta tribus, aerarios reliquit; quod et in-

factum fuisse, necessario sequatur.» Duk. — *Equum vendere iussit*; vide supra ad XXIV, 18, n. 4.

8. *Ad tribum Arniensem*; vide ad VI, 5, n. 7. — *Quod falsum adversus se testimonium dixisset*; vid XXII, 35, n. 3. Mox *Neque foedum certamen* optimi MSS. unde Gron. bene emi. *Aeque foedum certamen . . . factum est exitu censurae. Quum in leges* etc.

9. *Exitu censurae quum in leges iurasset C. Claudius*: nam magistratum et inituri et depositurí *iurabant in leges*, et illi quidem, se nihil contra leges facturos esse, hi vero, se nihil contra leges fecisse; et censores praeterea, se nec gratia nec odio quidquam acturos esse et egisse, sed sincero animo et quae e republica essent. Conf. XXXI, 50. «C. Valer. Flaccus, quem aedilem curulem crearant, quia flamen dialis erat, iurare in leges non poterat: magistratum autem plus quinque dies, nisi qui iurasset in leges, non licebat gerere. Petente Flacco, ut legibus solveretur . . datus qui iuraret pro fratre L. Valerius Flaccus praetor . . . plebesque scivit, ut perinde esset, ac si ipse aedilis iurasset.» Zonar. Ann. VII, 9, et intpp. Plin. Pan. 64, 65. — *In aerarium escendisset*; vide ad II, 7, n. 7.

10. *Quos aerarios relinquebat*; vide ad IV, 24, n. 5. Proprie censor magistratu abiturus relinquebat in aerario indicem seu album, in quo nomina aerariorum consignata erant. — *Quatuor et triginta tribus*, omnes praeter Maeciam; vid. XXIII, cap. 12, n. 9.

nocentem se condemnassent, et condemnatum consulem et censorem fecissent, neque infitiari possent, aut iudicio semel, aut comitiis bis ab se peccatum esse: inter quatuor et triginta tribus et C. Claudium aerarium fore. Quod si exemplum haberet bis eundem aerarium relinquendi, C. Claudium nominatim se inter aerarios fuisse relicturum. Pravum certamen notarum inter censores: castigatio inconstantiae populi [11] censoria et gravitate temporum illorum digna. In invidia censores quum essent, crescendi ex his ratus esse occasionem Cn. Baebius tribunus plebis diem ad populum utrique dixit. Ea res consensu Patrum discussa est, ne postea obnoxia populari aurae [12] censura esset.

XXXVIII. Eadem aestate in Bruttiis Clampetia a consule vi capta, Consentia [1] et Pandosia et ignobiles aliae civitates voluntate in ditionem venerunt. Et quum comitiorum iam appeteret tempus, Cornelium potius ex Etruria, ubi nihil belli erat, Romam acciri placuit: is consules Cn. Servilium Caepionem et C. Servilium Geminum [2] creavit. Inde praetoria comitia ha-

11. *Castigatio inconst. populi* etc. quae verba duplicem admittunt interpretationem: vel *castigatio censoria inconstantiae populi* fuit et *digna temporum illorum gravitate*: vel castigatio inc. pop. fuit digna qua censoria, qua temporum illorum gravitate; Gronovius. — *Crescendi ex his*; vide ad XXIII, 48, n. 8.

12. *Obnoxia populari aurae*; vide ad III, 33, n. 2; III, 39, n. 1.

Cap. XXXVIII. 1. *Clampetia* et *Consentia* ad Romanos serius defecere; vide ad XXX, 19. Sed prudens lector intelliget facile, his coss. inceptae rei nescio quid impedimenti intervenisse, ut alii quidem non valde volentes aliqua necessitate adacti deditionem suam ad consulem priorem miserint, alii maiore studio denudare coeperint animos, res vero tota non nisi proximo anno perfecta ac rata fuerit; Gron. *Clampetia* Bruttiorum eadem, quae *Λαμπέτεια* dicitur Steph. et Polyb. XIII, 10, 2, ubi vid. Schweigh. De *Consentia* etiam XXV, 1, et XXVIII, 11, varie scribit: et *vi* mutari vix potest, quia *voluntati* opponitur; Duk.

2. *C. Servilium Geminum*, ut lib. XXXI, 4. *Cn.* omnes MSS. et edd. ante Drak. Gemini non modo patricii fuere, sed etiam plebeii. Conf. Pigh. Ann. ad an. DL. et in pr. Periz.

bita: creati P. Cornelius Lentulus, P. Quintilius Varus, P. Aelius Paetus, P. Villius Tappulus: hi duo, quum aediles plebis essent, praetores creati sunt. Consul, comitiis perfectis, ad exercitum in Etruriam rediit. Sacerdotes eo anno mortui atque in locum eorum suffecti: Ti. Veturius Philo flamen martialis in locum M. Aemilii Regilli, qui priore anno mortuus erat, creatus inauguratusque; et in M. Pomponii Mathonis auguris et decemviri [3] locum creati, decemvir M. Aurelius Cotta, augur Ti. Sempronius Gracchus admodum adolescens, quod tunc perrarum in mandandis sacerdotiis erat. Quadrigae aureae eo anno in Capitolio positae ab aedilibus curulibus, C. Livio et M. Servilio Gemino. Et ludi romani biduum instaurati [4]: idem per biduum plebeii ab aedilibus P. Aelio, P. Villio: et Iovis epulum fuit ludorum causa.

Anim. hist. cap. 2, p. 46. Mox *Cn. Cornelius Lentulus* h. l. et XXX, 1 et 36, ex emend. Sigon. et Pigh. reposuere Gronov. et Crev. Sed vid. Duker. ad XXX, 36 pr.

3. *Auguris et decemviri*; vide ad XXVII, 6, n. 8. — *Augur Ti. S. Gracchus admodum adolescens, quod tunc perrarum in mandandis sacerdotiis erat*; vid. Noris. Cen. Pis. II, 5 extr. Spanhem. de pr. et usu num. Diss. XII, cap. 4, § 5; Lips. ad Sen. Consol. ad Marciam 24.

4. *Ludi Romani biduum instaurati* etc. vide ad II, 36, n. 1. — *Idem per biduum* etc. immo *item*; Sigon. et Doër.

520

TABVLA

RERVM QVAE IN HOC QVINTO VOLVMINE CONTINENTVR.

VOLVMINIS QVINTI FINIS.

z